

અનુક્રમણિકા

૧-૮૦	—	—	આમુખ
૧-૩૭	—	—	સંસ્કૃતમૂળ અને અનુવાદ
૩૬-૨૬૨	—	—	ટિપ્પણ
૨૬૨-૨૭૨	—	—	પરિશિષ્ટ

આમુખ

[૧] કિરાતાળુંનીદ-એક મહાગાન અને કાવ્યનો ટૂંક સાર
કાવ્યનો ટૂંકસાર.

મૂળ પ્રશ્ન ઉપર આવતા પહેલા આ કા મની સશ્લિષ્ટ કથા જોઈ
કઈએ અર્જુન અને કિરાતને વેગે રહેલા શિવના યુદ્ધનું આ કા યર્મા
વર્ણન છે. ઘૂમતા રાજ્ય હારી ગયા પછી પાંડવો દૈતવનમાં જઈ વચ્ચા
હતા યુધિષ્ઠિરે જોયું કે બાર વર્ષના વનવાસનું અને તેરમું વર્ષ છૂપું
રહેવાનું વચન તોડવાથી અને એ તેર વર્ષ પહેલાં યુદ્ધ જાહેર કરવાથી
કઈ જ ફાયદો નથી. આ બાબત તે દ્રોપદી અને ભીમને હસાવે છે
આગળ ઉપર વ્યાસ પણ તે જ બાબત સમજાવે છે ઉપરાંત એક બાબત
તેમણે સ્પષ્ટ જોઈ કે એ તેર વર્ષ પછી પણ તેમને માટે કપરું મામ
હવું તેમના યુદ્ધનો આધાર બાણાવળી અર્જુન ઉપર હતો. પરંતુ જે
ધનુર્ધારી પાસેથી અર્જુન ધનુર્વિદ્યા શીખ્યો હતો તે દ્રોણ સામે અર્જુન
ટકી જ શી રીતે શકે ? ઉપરાંત ભીષ્મ પિતામહ અને કર્ણ સામે તેને
ઝઝૂમવાનું હવું કેવળ આટની જ ધનુર્વિદ્યાથી એ મહાયોદ્ધાઓને
જીતી ન જ શકાય એમ વ્યાસ અને યુધિષ્ઠિર બંનેને લાગ્યું ભીષ્મ અને
દ્રોણને ધનુર્વિદ્યામાં બીજી કોઈ પડોચી શકે એમ નહોતું તો તેમનો
જ શિષ્ય અર્જુન તો તેમને પહોંચી જ કઈ રીતે શકે ? આથી કઈ
દૈવી શસ્ત્ર સિવાય એમને કોઈ રીતે પહોંચાગે નહિ એમ વ્યાસને સ્પષ્ટ
લાગ્યું માનની સ્પષ્ટતા તો ધનુર્વિદ્યા જાણે ભીષ્મ અને દ્રોણમાં સમાપ્ત
થઈ હતી

આથી કઈક દૈવી મદદ મેળવવા અર્જુનને ઈન્દ્ર પાસે મોકલવામાં
આવ્યો. તેની સલાહ થઈ કે તે માટે તો અર્જુને શિવને જ પ્રસન્ન
કરવા રહ્યા આથી અર્જુન તે માટે તપ કરવા લાગ્યો એમ કરતાં એક
વખત એક વિકરાળ જૂડ અર્જુન સામે ધસ્યું અર્જુને તેને બાણથી

વોધી નાખ્યું. ખરાબર એ જ સમયે એક ખીજું તોર પણ જૂંડના સરીખા ખૂંધું. એ તોર શિકારે નીકળેલા કિરાતોના રાગતું હતું. બંનેએ દાવો દર્શો કે જૂંડ પોતે માયું છે. એ વાત ઉપર બંને સામ-સામા લડતા માંડયા. એ લડાઈએ મોટું સ્વરૂપ લીધું. એ કિરાત નહિ પણ અર્જુનની કસોટી કરવા આવેલા સાક્ષાંત શંકર હતા. છેક છેત્રે શંકર પ્રગટ થાય છે અને પ્રસન્ન થઈ અર્જુનને પાશુપત અસ્ત્ર આપે છે. ખીજા દેવો પણ તેને પોતપોતાના સશ્ત્રોનું જ્ઞાન આપે છે.

ત્યાર પછી અર્જુન દૈત્યનર્મા યુધિષ્ઠિર પામે આવે છે.

આ કથાને બારવિ અઢાર સર્ગના એક મહાકાવ્યમાં વર્ણવે છે.

સંસ્કૃત મહાકાવ્યનું સ્વરૂપ.

સંસ્કૃત સાહિત્યની કૃતિઓ જે વિભાગમાં વહેંચાઈ છે-દશ્ય અને શ્રવ્ય. બંધા નાટકો દશ્ય વિભાગમાં આવે. શ્રવ્યના નીચેના મુખ્ય પાંચ પ્રકારો છે-મહાકાવ્ય, ખડકાવ્ય, કથા, આખ્યાયિકા અને ચરિત્ર. દષ્ટાન્ત અને વિશ્વનાથ સંસ્કૃત મહાકાવ્યના ખાસ લક્ષણો ગણાવે છે. ૧

૧— સર્ગબન્ધો મહાકાવ્યમુચ્યતે તસ્ય લક્ષણમ્ ।

આશોર્નિર્મારિક્યાવસ્તુનિર્દેષો વાપિ તન્મુલ્લમ્ ॥

इतिहास कथोद्भूतमितरहा सदाश्रयम् ।

चतुर्वर्गकलोपेनं चतुरोदात्तनायकम् ॥

नगशर्णवशैर्लतुं चन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।

अलङ्कृतमसંક્ષिप्तं रसभावविरन्तरम् ॥

सर्गैरનતિરિસ્તોર્ણેઃ શ્રવ્યવૃત્તેઃ સુસન્ધિમિઃ ।

सर्वश्रमिभङ्गत्तान्તैरुपेत लोकरञ्जकम् ॥

કાવ્યં કલ્પાન્તરસ્થાયિ ખાયેત સદલશ્કૃતિઃ ॥

दण्डिन्-काव्यादर्श

सर्गबन्धो महाकाव्य तत्रैको नायकः सुरः ।

सदंशः सन्धियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥

મહાકાવ્ય શ્લોકોમાં લખાયેલું એક લાંબું કાવ્ય હોય. તે સર્ગમાં વહેચાયું હોય. સર્ગ બહુ નાના કે બહુ મોટા ન હોવા જોઈએ. દરેક સર્ગ એકબીજા સાથે સંકલિત હોવા જોઈએ. આખા સર્ગમાં એક જ છંદ હોય પણ છેલ્લો એક શ્લોક અથવા છેલ્લા વધારે શ્લોકો બીજા છંદના હોય. આશીર્વાદ-પ્રાર્થના કે વસ્તુનિર્દેશથી મહાકાવ્યનો આરંભ થાય. મહાકાવ્યની વાત ઐતિહાસિક હોય અથવા તો સાચી હોય. ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ—એ ચાર પુરુષાર્થમાંથી ગમે તે એક સાધવાનો તેનો હેતુ હોવો જોઈએ. તેનો નાયક હુશિયાર અને હિંમતી હોવો

एकवशमवा भूगः कुलजाः बहवोऽपि वा ।
 शृङ्गारवीरशान्तानामेकाङ्गी रस इष्यते ॥
 अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसंघयः ।
 इतिहासकथोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।
 चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।
 आदौ नमस्क्रियाशोर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
 क्वचिज्जिन्दा खलादीनां सतां च शुण्कीर्तनम् ।
 एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
 नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अप्याधिका इह ।
 नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन ह्रियते ।
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ॥
 सध्यासुर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ।
 प्रातर्मध्याह्नमृग्याशीर्लव्णवनसागराः ॥
 सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराचराः ॥
 रणप्रवाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
 वर्णनीया यथायोग्या साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

જોઈએ. આખું કાવ્ય રસ અને ભાવવાળું હોવું જોઈએ. નગર, સમુદ્ર પર્વત, ઝડપ, સૂર્યોદય, ચન્દ્રોદય ઉદ્યાનકીડા, જળકીડા, તિડીડા, વિરહ, લગ્ન, કુમારનો જન્મ, રાજકીય ચર્ચા અને કાર્ય, દિગ્વિજય, લડાઈ અને નેતાનો વિજય વગેરે વર્ણનોથી તે સુશોભિત હોય. તે અલંકારોથી અલંકૃત થયેલું હોવું જોઈએ. દરિડન કહે છે તેમ આખું કાવ્ય યુગો મુધી ટકે-છે અને લોકોનું મન રંજન કરે-છે. —

વિધનાથ એના સાહિત્યદર્પણમાં બધા મહાકાવ્યો જોઈને એક વ્યાખ્યા આપે છે. એક કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનેક ગણઓ પણ મહાકાવ્યમાં હોઈ શકે. દરેક સર્ગનું તેના રિપયને અનુલક્ષીને નામ હોય તથા સર્ગને અતે પછીના સર્ગનું સૂચન હોય. તેમાં પાંચ સધિ હોય. વળી એક સર્ગમાં જુદા જુદા છંદ પણ હોઈ શકે. શૃંગાર વીર, કે શાન્તમાંથી ગમે તે એક રસ મુખ્ય હોય. મહાકાવ્યમાં આઠથી વધારે સર્ગ હોવા જોઈએ. દરિડનના મન પ્રમાણે અહીં દરેક લક્ષણ હોવું જ જોઈએ તેવો નિયમ નથી. ન્યૂનમન્યત્ર ચઃ કૌશિકદર્શનઃ કાવ્યં ન દુષ્યતિ. અગ્નિપુરાણમાં, ભામહુના કાવ્યોલંકારમાં તથા ભોમના સરસ્વતી કંઠા-ભરણમાં પણ મહાકાવ્યનાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે.

કિરાતાજીનીય એક મહાકાવ્ય.

કિરાતાજીનીય પણ આખું અદાર સર્ગોમાં લખાયેલું એક મહાકાવ્ય છે. આમ અહીં આઠ કરતાં વધારે સર્ગો છે. મહાભારતની કથાનો પ્રખ્યાત પાંડવ અર્જુન આ કથાનો નાયક છે. કિરાત પ્રતિનાથક છે. કથાના મુખ્ય વસ્તુ ઉપર આખા કાવ્યનું નામાર્કિષ્ઠાન થયું છે. વસ્તુ-નિર્દેશથી કાવ્યનો પ્રારંભ થાય છે. ઈન્દ્ર અને સિવની આરાધના માટે તથા પાશુપતાસ્ત્ર મેળવવા અર્જુન ઇન્દ્રકિર પર્વત ઉપર જાય છે તેનું વર્ણન છે. અર્જુનની મહાતાપનાવશા સિવને કિરાત રૂપે આપવા છે. જો કે દ્રૌપદી અને અર્જુનના વિરહમાં તથા ગાંધર્વો અને અસરાઓની કીડામાં (સર્ગ ૧૦) શૃંગાર છે છતાં આ કાવ્યમાં વીરરસ પ્રધાન છે.

આ કાવ્યની કથા મહાભારતની હોવાથી તે इतिहासक યોદ્ધામવ છે. ઇન્દ્ર વેદ વ્યાસ શંકર વગેરે પવિત્ર વ્યક્તિઓ આ કાવ્યમાં આવે છે. દરેક સર્ગમાં ૩૦ કરતાં વધારે શ્લોકો છે. ધણા સર્ગમાં છેક સુધી એક છંદ છે અને અતે છંદ બદલાય છે. દા. ત. પહેલા સર્ગમાં ૧-૪૪ વશસ્થમાં છે જ્યારે ૪૫મો શ્લોક પુષ્પિતાશ્રામાં અને ૪૬મો માલિની છંદમાં છે. બીજા સર્ગમાં ૧-૫૬ વૈતાલીયમાં છે. ૫૭મો શ્લોક ઉપમતિમાં ૫૮મો પુષ્પિતાશ્રામાં અને ૫૯મો વસન્તતિલકામાં છે. ક્યારેક સર્ગને અતે પછીના સર્ગના વિષયનું સૂચન થાય છે. પહેલા સર્ગમાં બીજા સર્ગની બાબતનું સૂચન નથી થતું પણ બીજા સર્ગને અતે વેદવ્યાસનું આગમન ત્રીજા સર્ગની બોધેત સૂચવે છે. અહીં વિષયને અનુલક્ષીને મર્ગના નામ અપાયાં નથી. પર્વતો, નદીઓ, ઝરૂ, સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત, સીંચેલી કીડા વગેરે વર્ણનો અહીં છે. અહીં આ મહાકાવ્યમાં એક ખાસ નોંધવા જેવી તે બાબત છે કે દરેક સર્ગને અતે ભાગવિ લક્ષ્મી શબ્દ વાપરે છે અને કાવ્યના પ્રારંભમાં તે થી શબ્દ વાપરે છે. (સર્ગ-૧-
 दिनकृत्तमिव लक्ष्मीस्तर्वा समभ्येतु मय । सर्ग २ लक्ष्मीमुवाह सकलस्य
 शाशाङ्गमूर्तेः । सर्ग ३ व्योम्नि लक्ष्मीर्गितेने) આની સ્પર્ધામાં માધ કવિ પણ પોતાના શિશુપાલવધ નામના મહાકાવ્યમાં દરેક સર્ગને અતે થી શબ્દ વાપરે છે. સર્ગ ૧માં દૂત અને તેણે આપેલા સમાચાર આવે છે. આ કાવ્યમાં દેટલાયે અલંકારો છે.

મહાકાવ્યની કથાની અંતર્ગત ધણા બીજા વિષયો આવી શકે. આ અવાન્તર ગિણોમાં ગાન્યનીનિને લગની ચર્ચા, દૂત મોકલવા તે, દિવ્યજય, પ્રયાણ, નગર, શહેર, સમુદ્ર, પર્વત, નદી, ઝરૂ, સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત આદિ ઉપરોક્ત વર્ણનો આવી શકે. આ વર્ણનોને અતે કવિ પાછો મૂળ વાત ઉપર આવી શકે. દા. કે કહે છે તેમ કેવળ મહાકવિ કાવિતાસ જ આ વિચાન્તર ઉપર પ્રબુત્વ ગણી શક્યા છે. તેમના મહાકાવ્યમાં આ વિચાન્તર વર્ણનો તે એટલા બરા લગાવતા નથી

કે જેથી મૂળ કથા કથંય-બુઝાર્થ જાય. પણ તે એની સમગ્રતા જાળવી
મૂળ વાનતે રસ કાયમ આવતી રાખે છે. જ્યારે ભારતિ અને માથમાં
તો સર્ગના સર્ગ સુધી આવા વિષયાન્તર વળેલા ચાલ્યા કરે. વાચક
મૂળ વાત તો જુથી જ જાય. હા જ્યારે એ દરિ પોતે મૂળ વસ્તુ ફરીથી
ઢિપાડે ત્યારે જ એ કથા યાદ આવે. અલંકારો કુદરતી આવીને અલંકાર
બનવા જોઈએ તેને જલ્લે આવા મહાકાવ્યોમાં. અલંકારોની રમઝડ
બોલાવા સાગી. એ પંડિતપુગમાં કવિઓ જાણે પરસ્પર સ્પર્ધામાં ઉત્તમ
હોય તેમ વિદ્વાતા ઉપર ખાસ ભાર દેવાયો. આમ વિષયાન્તરને લીધે આવા
કાવ્યોનું કદ મોટું દેખાતું ત્યારે મૂળ કથા તો કેટલીક વખત તડવન ટૂંકી
ગોળી. આવા મહાકાવ્યોમાં કંઈ રસમય નહોતું એમ નહિ પણ આવા
વિષયાન્તરથી કથારેક ને કંટાળાજનક પણ બનતું. કાલિદાસે જે રસ
જાળવ્યો તે અન્ય કવિઓ ન જાળવી શક્યા. આમ વેસ્તુ અને નૈસ
ર્ગિક પ્રતિભાને બદલે સ્વરૂપ અને વિદ્વાતા પ્રધાન બન્યાં. આમ પછીના
કવિઓમાં અલંકાર હતા રસ હોતો જ નહોતો કાલિદાસમાં જે વિષયની
સ્ખુઆતમાં સમગ્રતા દેખાય છે તે ભારતિ વગેરેમાં દેખાતી નથી. કાવ્યની
સાચી મુઠા માત્ર કથારેક કથાક જ દેખાતી.

તાત્પર્ય એટલું જ કે ભારતિ પણ પોતાના પુગની, અસરમાંથી પર
રહી નથી શક્યો. કિરાતાણુંનીયના પંદરમા સર્ગમાંના તેના સખ્દાલંકારોની
પરંપરાએ માઝા મૂકી છે. સખ્દાલંકારો જાણે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા ત્યાં
જિતરી આવ્યા ન હોય. આ ઉપરાંત તેની વિદ્વાતાનું પણ સાફ એવું
પ્રદર્શન. તે આ કાવ્યમાં વ્યાકરણના રૂપોમાં અને હંદવૈવિધ્યમાં કરે છે.
પણ એ બધું એના પુગનો પ્રભાવ છે. એથી કંટીને કંઈ તેનામાં કંઈ
જ રસ અને કવિત્વ નથી એમ માનવું બૂઝ ભરેલું છે. કાલિદાસની
માફક તેના મહાકાવ્યમાં પણ સાદા છે. મોટા સ્થોકોથી તે મોટ
ભાગે દૂર રહે છે. આમ તેનામાં બોલું હંદવું જ્ઞાન પ્રદર્શિત થતું નથી.
તેના આ મહાકાવ્યમાં તો તેના વિષયને જાણે એવું બૂઝ વગરનું સંદર

સંગીત છે આમ તેનું કિસ્તાબુનીય બને કાનિદાસના મહાકાવ્યો જેવું
ન હોય પણ તે પાંચ મહાકાવ્યોમાં તો સ્થાન પામ્યું જ છે

[૨] પાત્ર આવેખન

સુયોધન

ભારવિની પાત્રનિરૂપણ કના અને શક્તિ આ પહેલા જ પાત્રમાં
દેખાઈ આવે છે આ પાત્ર પોને આપણી સમક્ષ આવતું નથી છતાં
પહેલા જ સર્ગમાં ભારવિ તેનું મર્વાગીશ પાત્રનિરૂપણ કોઈ અન્ય
કલાથી કરે છે દ્રુત, બીમ, યુધિષ્ઠિર તથા વેદનાસના રાષ્ટ્રો દ્વારા
અહીં આ પાત્ર નિરૂપાયું છે

મૂળ તો દુર્યોધન મહાભારતનું એક જાણીતું પાત્ર છે તે ધૃત-
રાષ્ટ્રનો પુત્ર છે મહાભારતમાં તેને કૃષ્ણ કપડો અને અદેખો જ
ચીતરવામાં આવ્યો છે ત્યાં તેને મન અને માનથી છદ્ધી ગયેલો
આલેખવામાં આવ્યો છે પણ ભારવિના કિસ્તાબુનીયમાં તો આ પાત્ર
કોઈ જુદા જ રંગમાં આવે છે દુર્યોધનને અહીં માત્ર દુર્યોધન તરીકે
નહીં મરી ભારવિ કેવળ પાંડવો પાસે પક્ષપત નથી મતાવતો આપણે
જોઈશું કે તેને ભારવિ એક કુશળ રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ તરીકે હુમેશ
આલેખે છે આમ દુર્યોધન દુર્યોધન ન રહેતાં બા વિની મનમે તે સાચો
સુયોધન બને છે તથાપિ એ ગુણ અવગુણવાળો સાચો મનુષ્ય મની રહે
છે મન અને માનથી તે છદ્ધી ગયેલો છે એ એક જ અવગુણથી તે
પડ્યો એમ યુધિષ્ઠિરને ખાતરી છે

દાન્યના પ્રારભમાં દ્રુતની પરેલી હકિતમાં જ આ પાત્ર ઝગહળી
જોડે છે દ્રુત તેને કપડો (જિંઝ) લેખે છે પણ આખરે તો તે યુધિષ્ઠિરનો
દ્રુત છે ને ? કપટ તો કોણ રાગને નથી વધુ ? કપટ એ કોઈ રાગ
માં દુર્યોધન નથી 'શાઠ્ય' ની વિષા તો રાગઓને ખાસ વિષા તરીકે
શિખવાય છે એમ મહાકવિ દાવિદાસ પણ કહે છે-પરાતિસધાનમધોચતે ચૈ
વિચતિ તે સન્ન કિલાપ્તવાચ ॥ દુર્યોધનને નભાવવા કુટિલનીતિ વાપરનાર

ચાલુક્ય સુવિદિત છે. શ્રી કૃષ્ણે પણ કપટમાં કયાં જાળી રાખી છે ? આમ કપટથી ગભ્ય મેગલ્યુ અને પાંડવો સામે છજ ગમેથી વગેરે સુરોધને ભતે ગાદ્યું પણ તેથી કંઈ તે દુર્યોધન થોડો ચર્મ પો ? તે એક કુશળ રાજનીતિ પુરુષ છે છગથી રાજ્ય મેગરીને તેણે વિચાર્યું કે કપટથી રાજ્ય તો મેળવ્યું પણ એથી કરીને શું તે લોકોમાં યુધિષ્ઠિર જેવો પ્રખ્યાત થયો છે ? તેજો અર્જુનનો પ્રનાપ અનુભવ્યો છે તેણે વિચાર્યું કે હજી તે યુધિષ્ઠિર ની માફક લોકોનું મન જીતી શક્યો નથી તે જીત્યા વગર એણે પોતે યુધિષ્ઠિર ઉપર સાચો વિજય મેગવ્યો ન કહેવાય કદાપિ જો પાંડવો પાછા આવી યુદ્ધ બાકેર કરે તો લોકો જરૂર યુધિષ્ઠિરના પક્ષે જવાના અને પોતાને કેવળ કપી મ્હો છોડી દેવાના તેને પાંડવો તરફનો આ ભય હુમેશ હુને વાતચીત દરમિયાન પણ યુધિષ્ઠિરનું નામ આવતાં તેને અર્જુનનું પાકમ યાદ આવતું અને તે મ્હો ઊડતો તથા નીચું જોતો (કથાપ્રસંગેન તત્ત્વામિષાનાદ વ્યથતે નતાનન) આમ આજ દુસ્મનને દાખી દેવા ઠાણ રાજની ઉત્સુક ન હોય ? એને શું આપણે કેવળ અદેખાઈ લેખી શકીશું કે ? તદિ જ એને જો અદેખાઈ ગણીએ તો પણ એ રાજને સુનક્ષ છે સિહનો દાખનો તદિએ સિહ પોતાનો પ્રતિષ્ઠાને પણ સાંખી શકતો નથી. પ્રતિષ્ઠાને કાને પડનાં જ તેને માય છે કે કોઈ ખીન્ને સિહ પોતાની સામે થાય છે તે મેવડા જોતી ગાડે છે આમ દુસ્મનને કોઈ રાજ સાંખી શકે જ તદિ યુધિષ્ઠિરે પણ દૈત્યવત્તામાં મેડે એડે દૈત્ય કયાં નથી મોકલ્યો ?

આમ એક કુશળ રાજનીતી અદાથી તે હવે લોકોનાં મન જીતી લોકોને પોતાના દરી લેવા મથે છે દુરોદરચ્છદમજિતાં કમીહતે નયેન જેતુ જગતીં મયોધન ॥ તે હુમેશ જમત અને ઉત્તમી રહે છે આળસનો તેણે ત્યાગ મ્યો છે કામ, ક્રોધ, લોભ ઈત્યાદિ ષડ્ગુણ ઉપર તેણે અશુભ મેગલ્યુ છે વિતન્ય તે તેન મથેન પૌંદ્રમ્ । સેવકો, મિત્રો અને

સ્વજનોને તેણે જાંચી કસ્યા આપી ખાસ રીઝગ્યા છે. સેવકોને તે મિત્રો
 જેવું માન આપે છે. મિત્રોને તે બંધુઓ જેવા ગણે છે. અને બંધુઓને
 તે પોતાના જેવા ગણે છે. ધર્મ, અર્થ અને કામના ત્રિવર્ગે
 જાણે તેના ગુણના અનુરાગથી તેનામાં મૈત્રી સાધી છે અર્થાત્ તે ધર્મ
 અર્થ અને કામ એમ ત્રણેને સરખી અગત્ય આપે છે ન વાઘતેડસ્ય
 ત્રિગણઃ પરસ્પરમ્ । સામ, દાન, બેદ અને દંડ તે ચોગ્ય રીતે વાપરે છે.
 તે મીઠા શબ્દોમાં સમજાવટ કરે છે. માત્ર મીઠા શબ્દો જ નહિ. સાથે
 તે પુષ્કળ દાન પણ કરે છે જ. અને આ દાન તથા સત્ક્રિયા તે ગમે
 તેને કરતો નથી. પણ પાત્રના ગુણ તપાસીને જ તે તેમ કરે છે. હવે
 તેને કશે લોભ રહ્યો નથી (વસી). તેને ક્રોધ, પણ રહ્યો નથી. તેથી
 તે દરડ અપનાવે છે પણ ચિત્તના લોભે નહિ કે ગુસ્સાથી પણ નહિ.
 કેવળ તે પોતાના રાજની ધર્મ તરીકે જ દંડ અપનાવે છે. તે પણ
 કોઈ જાતના પક્ષપાત વગર. દરડ આપવામાં તે શત્રુ કે પુત્ર તરફ કોઈ
 પક્ષપાત બતાવતો નથી. પોતાના રક્ષણ માટે તથા શત્રુઓમાં બેદ
 પડાવવા તે ચારે બાજુ વિશ્વાસુ હૂત નીમે છે. તેમને ચોગ્ય વેતન આપી
 તેણે તેમને કાયમ વિશ્વાસમાં લઈ લીધા છે. કાર્ય સધાતાં તે ચોગ્ય
 વેતન આપવાનું જાતો નથી. સામ, દાન, બેદ અને દરડ એ ચાર
 ઉપાયો, ચોગ્ય રીતે અપનાવ્યા હોવાથી જાણે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા
 હોય તેમ સુયોધનને અર્થસંપત્તિ આપે છે. અનેક
 રાજાઓ તેને ચરણે નમે છે તેના શબ્દે શબ્દ શાસન બની જાય છે.
 તેના ગુણથી જાનબલા નગધિયો તેના પડને ખોલ ઝીલે છે અને
 તેનું શાસન માળાની માફક માથે ચડાવે છે તેના ગભ્યમાં મા ધરિત્રી
 પોતે લક્ષ્મી દેહી રહી છે સ્વયં પ્રદુર્ગંધસ્ય ગુર્ગૈશ્વસ્તુતા વસુપમાનસ્ય
 વસુનિ મેદિની । તેના રાજ્યમાં એમરે તેણે નહરો ખોદાવી દીધી છે.
 કુરુપ્રદેશ આથી રસાજા બન્યો છે. ધનધાન્યથી તે દુષ્ટોદાહ્યો રહે છે.
 તેના રાજ્યમાં દુકાળનો ભય નથી કાંણુ ખેડૂતોને પાક માટે વરસાદની
 રાહ જોવી પડતી નથી. તેના ચોદાઓ બળવાન છે, માની છે, ધનુર્ધારીઓ

છે, અને કેટલાયિ યુદ્ધોમાં તેમણે કાનિં પ્રાપ્ત કરી છે તે જોયા મળી તેની સામે કાવતરું થડે તેવા નથી અને સુયોધન માટે જીવ આપી છૂટે તેવા છે તેમને યોગ્ય વેતન મળે છે તેથી તે હુમેશ વફાફાર રહે જ. પોતાના વિશ્વામ્વ દ્વો દ્વારા તે ખીજ ગજઓની ક્રિયા બાણી લે છે પણ પોતાની ક્રિયા તે દોષને જળાવા દેતો નહિ, એની ક્રિયા તો કળા આવે જ જળાતી. આમ અર્થ અને કામ સાધીને તે હવે ધર્મ તરફ વળ્યો છે. દુઃશાસન જેવા ઉદ્ધતને યુવરાજપદે સ્થાપીને તેણે કાળમાં લઈ લીધો છે એ પોતે હવે ધર્મની સાધના તરફ વળ્યો છે ધિવોતિ હન્યેન હિરણ્યરેતમમ્.

આમ તેણે નીનિધી લોડાને જીતવા માંડ્યા છે. છતાં તેને યુધિષ્ઠિરનો બચ હંમેશ રહે છે. તેથી પાંડવો પ્રત્યે તે કંઈ નવું કપટ કરે તો કંઈ નવાઈ નહિ કપટ તો તેને નાનપથ્યથી વ્યુ છે. બીમને પોતાને ખાતરી છે કે તેર વર્ષ પછી પણ કંઈ સુદ વગર દુર્યોધન સહેવાઈથી સંભવ આપી દે એવો કાચો પોચો નથી ફૂલ, જીમ, અને વેદવ્યાસ બધા બંધે સુયોધનને કપટી કહે [કથમાવિષ્કૃતજિહ્વાટુતિના પુતરાષ્ટ્રસુતેન કામૈકલેર્મતતરુદ્ધેન] છતાં આગળ જોયું તેમ કપટ એ કંઈ રાજા માટે દુષણ નથી. વેદવ્યાસને પણ કળુન કરવું પડે છે કે અ.વો રાજા એક-દમ જીતાવ એમ નથી

(આમ મહાભારતનો દુર્યોધન બાવિને હાથે સાચો સુયોધન જ બન્યો છે. કપટથી જીતેલા સંભવને તે નયથી જીતવા માગે છે એ જ ખતાવે છે કે તે સાચો રાજનીતિનિપુણ છે. વેદવ્યાસ જેવાને પણ કહેવું પડે છે કે સુયોધન સામે લડવા અર્જુનને પહેલાં દેવી પ્રસાદ મેળવવો પડશે યુધિષ્ઠિર જેવા રાજા પણ તેડે સમાઈ જીતવા માગે છે. એ ખતાવે છે કે સુયોધન અરજા નીતિનિપુણ છે.

પણ બારવિ તેને કેવળ આવા આદર્શ રાજા તરીકે નથી ચીન-રતો. તે એક માનવી છે અને એક માનવ તરીકે તેનામાં ખદ અને

માન એ એ અવગણે હજી નષ્ટ થયા નથી. મદ અને માનથી તે છડી ગયો છે. એનું એ એક જ છિદ્ર જોઈને યુધિષ્ઠિર તિતિક્ષા સેવી રહ્યા છે. આવા રાજાઓએ જરૂર ત્યજવા જોઈ એ યુધિષ્ઠિરને ખાતરી છે કે એ અભિમાનમાં તે ભવિષ્યમાં એના જ પક્ષના રાજાઓનું અપમાન કરશે એ અભિમાનથી જ તે આગળ ઉપર પડશે એ ખાતરી યુધિષ્ઠિરને છે. જો તેનામાં ફક્ત આ જ અવગણ ન હોત તો સુયોધન દહી પડત નહિ અને યુધિષ્ઠિરનો નિતિક્ષા મત કદાચ ન ચાલત. મહાભારતના દુર્યોધનનું આ એક જ માનવી દુષણ ભાગવિએ સાચવ્યું છે. બાકી તો તે દરેક રીતે સુયોધન જ છે.

ભાસ પણ મહાભારતના દુર્યોધનને દુર્યોધન તરીકે ન રાખનાં સુયોધન તરીકે જ આલેખે છે.

येनेव मानेन सम प्रसृत तेनेव मानेन दिव प्रयामि ।

દ્રૃત

આ પણ ભાગવિનું એક વિશિષ્ટ પાન છે. બીજા રાજાઓની હીન ચાલ જોવા આવા વિશ્વાસુ દુન નીમવામાં આવતા તેમને યોગ્ય વેતન અપાતું. તેથી તેઓ હમેશા મહાદાર રહેતા આવે. જ એમ દ્રૃત યુધિષ્ઠિરે મોકલ્યો હતો. યુધિષ્ઠિર દૈતવનમાં હતો ત્યારે દુર્યોધનની હીલચાલ જોવા તેમણે આ દ્રૃતને મોકલ્યો હતો. તે પ્રહસ્યારીને વેગે દુર્યોધનના નવલપમાં મર્યો હતો. અને મધગા મારિતી મેળવી પાછો ફર્યો હતો. તે એક દિનેશ્વર દુન દાવાથી તેણે જોયેલી સત્ય હકીકતથી તે યુધિષ્ઠિરને વાકેફ કરે છે તેણે યુધિષ્ઠિરને સ્પષ્ટ દહી દીધું કે સુયોધને પૃથ્વીને નીતિથી છતી લીધી છે. આમ ખોટું પ્રિય બેલી ગમ્મન રીઝી પૈસા લેવા તે કર્તા તે આપ્રય છતાં અત્ય બોલી રાજાને દુખી કરવા વધારે પસંદ કરે છે. ન વિવ્યયે તસ્ય મનો ન હિ પ્રિય પ્રવક્તુમિચ્છન્તિ મૃષા હિતૈરિયં ।

તે યુધિષ્ઠિરનું માન સાચવ છે (જનપ્રણામસ્ય) યુધિષ્ઠિરની અનુતા લઈને જ તે પોતાની દખીકા રજૂ કરે છે. અનુજ્ઞામધિમ્ય મમૃત

તેની હકીમન સાચી હતી તે સમજે છે કે દૂત ગમનની આજ છે. (ચારવક્ત્રુય) આથી આ દૂતની હકીમત ઉપર જ રામનું ભાવિ અવનબે છે આપણો દૂત બહે છે કે પોતે સુયોધને ખરેખર નીનિયી રાજ્ય છત્તુ છે એ હકીમત સુધિષ્ટિ ને કહેવાનો છે. એ પોતે બહે છે કે એથી સુધિષ્ટિને દુષ્ટ થશે આથી તે પહેલેથી જ સુધિષ્ટિ ની ક્ષમા માગી લે છે. આવા સેરકોએ ગમને છેતરવો ન જોઈએ જ વચ્ચનીયા પ્રમવોડુજીવિનિ ।

જે રામને સત્ય હિતકારક હકીમતથી વાહેફ કમ્તો નથી તે ખરેખર ચોખ્ખા મિત્ર અને સેવક નથી. જે રામ આવડા હિતેચ્છુ પામેથી સાંભળતો નથી તે ખરેખર સારો રાજા નથી. રાજા અને મેરકો પરસ્પર અનુકૂળ હોય તો જ સચળી સંપાત્ત સબવે છે

આવા એક હિતેચ્છુ વફાદાર દૂતના પ્રવેશથી મિરાતાણુંનીય કાબ્યનો આરભ થાય છે આ દૂત પોતે ધજો જ હુંસિયાર છે તે બહાધારીને વેશે કુયોધનના રાજ્યમાં ફર્યો અને બધી માહિતી મેળવી તેણે ખાસ હકીકત પણ મેળવી કે સુયોધન સુધિષ્ટિ તરફથી હજી ભય ગમે છે તથા તે માટે તે નવું કપટ કરવા ઉચત થયો છે એને તે ચોખ્ખા પમલાં સેવાનુ સુધિષ્ટિને કહે છે કારણ પોતે મેળવેની હકીકત સમાચાર ઉપર અવનબે છે પરપ્રગોતાનિ વચાંસિ ચિવતાં પ્રજાંતિ ચારા ચલુ માદશાં મિર । તેની વાણી પળ ખરેખર સુદર શમ્ભોવાળી અને અર્થધન છે એ એની ઉક્તિમાં દેખાય કે

આમ છતાં તેનામાં અધિમાન નથી પોતે આનુ સાર કામ પાગ પાડી આવ્યો એનો યશ તે સુધિષ્ટિને આપે છે

નિર્સર્ગદુર્વોધમવોધવિક્લવા

ક્ષ મૂપતૈર્નાં ચરિત કવ જતર ।

તવાનુમાવોડ્યમવેદિયન્મયા

નિગૂઢતત્ત્વ નયતર્મ વિદિધ્યામ્ ॥

ભીમ

ભીમ ખીન્ને પાડવ હતો. આ પણ મહાભારતનું જ પાત્ર છે. ભારતિએ પણ તેને તે જ રીતે રજૂ કર્યું છે. દેખાવે જ ભયાનક મહાન શરીરવાળો તે સાચે જ ભીમ હતો. તેના દેખાવ પ્રમાણે તે સાચે જ વૃકોદર છે. કહે છે કે ખાવાનાનો અડધોઅડધ ભાગ તેને આપી દેવાતો. જ્યારે બાકીના અર્ધા ભાગમાંથી ખીન્ન બધા વહેંચી લેના. છતાં તેના સ્વભાવને કીધે તેણે દ્રૌપદીનો વિશેષ રનેહ સંપાદન કર્યો હતો. દ્રૌપદીની માફક તે પણ સ્વભાવે તેજસ્વી છે. એક નહિ પણ અનેક વખત ખોટું કરનાર યુધિષ્ઠિરની સામે તે પણ થયા વગર રહી શક્યો નહિ. યુધિષ્ઠિરની સામે તે બોલે છે પણ અવિવેકી અને સખન રીતે નહિ. તે પોતાની દલીલો બહુ સુદર રીતે રજૂ કરે છે. દ્રૌપદીની દલીલો તે સુદર રીતે વિવેકથી રજૂ કરે છે. તે બ્યવહાર છે અને રાજ્યનીતિ બાણનારો છે.

યુધિષ્ઠિરની શાંત નીતિ માટે તે વધારે કહી શકતો નથી પણ તેને મત્તિ વિપર્યય કહે છે. વૌશ્ય અને ઉત્સાહથી જ રાજ્યવ્યક્તી રહે છે તે હાથણી, સિંહ, અગ્નિ અને નવા ચંદ્રના સારા દષ્ટાન્તો આપે છે

પ્રણમન્યનપાયમુરિયતં પ્રતિપચન્દ્રમિવ પ્રજા નૃપમ્ ।

...મદલિષ્ઠમુલ્લેર્મ્ગાધિપ. કરિર્મિર્વર્તયતે સ્વયં હૃતૈઃ ।

...વજ્રલિત ન હિરણ્યરેતસ ચયમાસ્કન્દતિ ભસ્મનાં જનઃ ।

...કિમપેક્ષ્ય પલ્લ પયોધરાન્ પ્વનત પ્રાર્થયતે સૃગાધિપ.

આવા આવા સુદર દષ્ટાંતો ટાંકી તે યુધિષ્ઠિરને શાંતિ ત્યજવા સમજાવે છે અનુત્સાહ અને વિષાદને કીધે કેવાં પરિણામો આવે છે એ તે સમજાવે છે.

નિવસન્તિ પરાક્રમાશ્રયા ન વિષાદેન સમ સમૃદ્ધયઃ ॥

તે નાનપણથી કપટી દુર્યોધનને બરાબર જાણ્યો છે દારણ તેને પોતાને અનેક ખરાબ અનુભવ થયા છે. આથી તે યુધિષ્ઠિરને સમજાવે

હું કે તેર વર્ષ પછી પણ હઈ દુર્યોધન પોતાની મેળે તેર તેર વર્ષ
ભોગવેલી રાત્ર્યસદ્ગતી એમ સહેલાઈથી શુદ્ધ વગર છોડે એમ નથી.

અથ ચેદવાઈ પ્રતીદયત કપમાવિષ્કૃતજિદ્ધાર્તિના ।

ધનરાષ્ટ્રસુતેન સુત્યજાધિરમાસ્વાય નરેન્દ્રમપદ ॥

ધુધિધિરને પણ ભીમની દલીલો માટે માન ઉપજો છે

વિમલા સત્ર વિસ્તરે ગિરાં મનિરાદર્શ દ્વામિદ્દયતે ।

ધુધિધિર

આ પણ મહાભારતનું જ પાત્ર છે તે સદ્ગતી મોટા પાંડવ છે
રાત્ર્યની શરૂઆતમાં તેનો જ પરચો ઉત્તેજ થાય છે તેમજો મોટાભાઈ
દૂત દેવતાનમાં ધુધિધિર પાસે જ આવે છે.

તે સાંતિના અવસ્થા છે તેમના શબ્દો જ બતાવે છે કે તે સ્વભાવે
પણ તેના જ સાંત ઝીંકદી સહેલાઈથી તે ગુસ્સે ચાલ નહિ તેના છે
એક મનુષ્ય તરીકે તે ખૂબ વિવેકી છે વે. યાસને તે આવકારે છે એમાં
એમનો વિવેક દેખાય છે તે નકષિને માન આપીને પછી જ પોતાનું
આમન લે છે તેમની વાણી પણ કઠોર કે અવિવેકી નથી. દ્રૌપદીના
સખા શબ્દો સાંભળીને પણ તે જરાકે ગુસ્સે થતા નથી કેટલી સાંતિથી
તે ભીમની દલીલોનો જવાબ આપે છે! કેટલી ધીરમંથી તે રાત્ર્યનીતિના
ક્ષામા દાવ સમજાવે છે! અવિવેકી અને હિતાવગિયા કામના અનુચ્છ
તે એટલી સરસ રીતે સમજાવે છે કે સામાને તે માનવું જ પડે

(સુક્ત પરિશુદ્ધ આગમ કુસ્તે રીપ દ્વાર્યદર્શનમ્ । કોપ, મદ અને
માનના અનુચ્છ તે સુદર રીતે રજૂ કરે છે

અવિમિત નિશાકૃત તમ પ્રમથા નાંશુમતાપ્રુદોયતે । જે કોપને
વશ નથી કરતો તેની સખા સક્તિ હણાઈ જાય છે,

અપદ્મ દ્વૈન્દવી કલા સકલા દ્વન્તિ ચ શક્તિપદ । જે સમય

આવે કોપ તથા શાંતિ ધારે છે તે જ સૂર્યની માફક જગત ઉપર શાસન કરે છે—

સમશ્વસિરુપૈતિ માદવં સમયે યદ્ય તનોતિ તિમ્મતામ્ ।

અધિતિષ્ઠતિ લોકમોઞ્ઞા સ વિનસ્વાનિવ મેદિનીપતિઃ ॥

આવી રીતે તે કોપનો ત્યાગ કરી શાંતિ ધારવા કહે છે શત્રુને તદ્દન નિર્મળ કરવા માટે તિતિસ્યા જેવું કોઈ સાધન નથી

અનપાયિ નિયદ્વળ દ્વિર્વા ન તિતિસ્યાસમમસ્તિ માધનમ્ । મઃ અને માનથી છકેયો દુર્યોધન જગ્ગ રાજાઓનું અપમાન કરશે એ બધા રાજાઓ પણ ભવિષ્યમાં પોતાને જ સાથ આપો એ નય તે ૧૮ સુદ રીતે ભીમમેનને સમજાવે છે પોતાના જ દુર્યોધથી તે પોતાના પક્ષનો ટેકો ગુમાવશે આમ તિનિશ્ચયો એ પોતે જ એના વિનાશનું કારણ બનશે

અભિભૂય દુરત્યનન્તર શિથિલ કૂલમિવાપગારય । વેદબ્યાસને પણ તેમના તરફ ખાસ પક્ષપાત છે.

મગ્નન્તિ મચ્ચેયુ હિ પક્ષપાતા । વનના કન્ધુળ અને ફગથી તથા દર્જની પથારીમાં પણ તે આનંદ અનુભવે છે મોટાભાઈ તરીકે તેમનું સાક માન છે કોઈ પણ ભાઈ તેમની આજ્ઞા ઉલ્લંઘનો નથી. ભીમ તેમનાથી ખીજે જ ભાઈ હોવાથી કીક સનાહ આપી શકે છે

પતિ તરીકે પણ તેમણે દ્રૌપદીનો ભાવ મેળવે છે દ્રૌપદી માટે યુધિષ્ઠિરને એટલું માન છે કે તે પોતે એનો મત પૂછે છે દ્રૌપદીને તેમની શાંતિની નીતિ સહેજ પણ ગમતી નથી તે એમને સખત શબ્દો પણ કહી જાય ॥ મનુષ્યના ગુણ અનુગુણનો તેમને કીક અભ્યાસ છે દુર્યોધનનો અભિમાની સ્વભાવ ને પામી જાય છે ભીમની ઉમ્મિતને દરેક રીતે તપાસીને તે એને માટે મન આપે છે

તે એક સફળ રાજા તરીકે છાપ પાડે છે હારીને દૈતવનમાં બેઠે બેઠે પણ તે શત્રુની હીનચાન તપાસવા દૂત મોકલે છે ક્રોધ અને

કામ વગેરે ઉપર તો તે અગમ પ્રભુત્વ ધરાવે છે. ધર્મ અર્થ અને કામને તે પણ સરખા જ મહત્ત્વ આપતા હશે સામ, હાન છડ અને બેલને તે યોગ્ય રીતે પ્રોત્સાહન હશે તે પણ બેઠા આપીને તથા રતેહથી બધાને રક્ષ કરતા હશે મોક્ષાભિને યોગ્ય બદલો આપી તે ખુલા રાખતા હશે.

પ્રુમીની વાત એ છે કે યુધિષ્ઠિરની આ નીનિનિપુત્રના ભારવિ ખાસ કહેતો નથી. પણ દુતની ઉક્તિમાં જ યુધિષ્ઠિરના ભયની તરીકના શુભ ઉપસી આવે છે કારણ તે કહે છે કે યુધિષ્ઠિરને મુશુમા ટપી જવા મુરોધને આવુ આવુ મુરુ શાંતિ રાખવાથી કુર્યોનન પોતે જ નિર્મળ થશે એ એમની ધારણા બોલી નથી કારણ જ્યાંસ પણ એમ જ સનાહ આવે છે હારેલા અને દૂર વનમાં રહેના યુધિષ્ઠિરની પણ મુરોધનને બીક લાગે છે.

વિશદુમાનો મવત વરામવ વૃષાસનસ્થોડપિ વનાધિવાસિન ।

કયાપ્રવૃત્તેનર્જનહદાદતા તવામિવાનામ્યયતે નતાનન ॥

મુરોધન તેનાથી બીજે છે એ જ હકીકત યુધિષ્ઠિરને એક સારા રાજની તરીકે જાણ કરે છે તે ખરેખર ધર્મરાજ જ છે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે તો શુ યુધિષ્ઠિર પણ એક સાધારણ માણસની માફક જ શત્રુ ઉપર બદલો લેવાની શક્તિ સંભવે છે ? યુધિષ્ઠિર એક રાજા છે તેના હાથમાં લોકોનું હિત છે ક્રિષ્ટે પ્રતિકૃત કુર્યાત્ દિસિષ્ટે પ્રતિદિસિતમ્ । કિલ્લ વિધિને આધારે બેસી રહેવું ધનિયને થતું નથી તો પછા જેના હાથમાં લોકોનું હિત છે તે રાજા તો કેમ કરી સ્થિર બેસી રહી શકે ? ફેર એટલે જ કે યુધિષ્ઠિર ક્રૂરા યોગ સમયે યુદ્ધ મરુ અને ત્યાં સુધી શાંતિ સાચવવી એ નીતિના છે.

અર્જુન

પાંડવોમાંનો ત્રીજો પાંડવ તે અર્જુન તે કિરાતર્જુનીર કાળ્યનો નાયક છે છતાં તે છેક ત્રીજા સર્ગમાં પ્રવેશ છે પહેલા સર્ગમાં દ્રૌપદી

ધનંજયનો ઉલ્લેખ કરે છે. જે ધનંજયે ઉત્તર કુરુ જીતીને યુધિષ્ઠિરને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું હતું તે જ ધનંજય હવે દેવવનમાં વફકત્ર લાવે છે એ બહુ ખેદની વાત છે.

વિજિત્ય ચઃ પ્રાજ્યમયન્છદુત્તરા—

—નુકુલ્લકુલ્ય વસુ વાસવોપમઃ ।

ચ વલ્લભાસાંસિ તવાધુનાહરન્ કરોતિ મન્યુ ન કય ધનજયઃ ?

પછી છેક તે ત્રીજા સર્ગમાં દેખાય છે. વેદન્યાસ તેને જ તપ માટે પસંદ કરે છે

एते दुराव समवाप्य वीर्यमुन्मूलितार कपिकेतनेन, योग च त योग्य तमाय.....ઈ.

એણે જ દ્રૌપદીના શ્રવણ કરીને દુષ્ટની પ્રતિજ્ઞા સફળ કરી હતી. તે પોતે જ દ્રૌપદીનો સાથો સ્વામી હતો. આથી દ્રૌપદીને તેને માટે કુદરતી રીતે હોય જ. તે જાણે છે એ વિચારે જ તેની આંખો ભરાઈ આવે છે. થોડો વખત તો તે કંઈ બોલી જ ન શકી. અર્જુનને પણ તેને માટે તેવો જ રીતે હતો. તે પણ મૂક વાતો કરતો હતો. મહા મુશ્કેલીથી દ્રૌપદી થોડા સમયે બોલી શકી. અર્જુન તો એવો દુઃખી થઈ ગયો છે કે એ એક પણ શબ્દ બોલી શકે નથી.

દ્રૌપદીને તેનામાં બહુ વિશ્વાસ છે. તેથી તે તેને તેમને બચાવવા કહે છે. તે આખો વખત લગભગ મોન જ રાખે છે તેને કનિષ્ઠ તેજ માટે માન છે. કારણ દ્રૌપદીના અપમાન પછી તેનું શરીર સ્કાંધ ગયું છે એમ કહ્યું છે. જેમ દાંત તોડી પાડવાથી હાથીનો દેખાવ ફરી જાય, જેમ વાદળના આગ્રહનથી મધ્યાહ્નનો સૂર્ય બદલાય તેમ અર્જુનનો દેખાવ પણ બદલાઈ ગયો.

૧ પ્રાપ્તોઽમિમાન વ્યસનાદસદય દન્તીવ દન્તવ્યસનાદિકારમ્ ।

द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः शरद्वनाक्षोर्ण इवादिरहनः ॥ ૧

શરમને લીધે તેનાં શસ્ત્રો પણ ચગડતાં નહોતાં સૂકાયેલાં સરોવર જેવો તેનો દેખાવ થઈ ગયો હતો.

સર્વોષ્ઠમાદૈશ્વિ નિશ્ચિયત્વાન્નાત્યર્થમગ્રૈરવમાસમાન ।

યશશ્ચયક્ષાણ જલાર્ણવામસત્ત્વમન્યમાકારમિવામિપન્ન ॥

અર્જુને તે બધા માટે એટની લાગણી હતી કે બધા તેને સલાહ આપે છે કે તેણે કાઈને સભારવા નહિ

દ્રૌપદી માટે અર્જુનને પોતાને પણ ધણી લાગણી હતી. દ્રૌપદીના શબ્દો સાંભળતાં જ તે પોતે જાણે નહીં રીતે પ્રકાશવા લાગ્યો. મનોહર । તે જાણે સમરાગ્રણી હોય તેમ લાડવા લાગ્યો. તે જાણે ત્યારે દૈત્યનના બધા તાપસી આશુ ત્યારે છે આમ તેણે તે બધા તાપસીનાં મન જીત્યાં હતાં

/ જલકાવિપમૃસ્યદર્શિત

શિશુમુર્ધોઽવર વાર્મસપ્રમાન્ ।

હૃદયાનિ સમાવિવેશ સ

ઘણમુદ્ગમ્પાપ્પદશાં તસોમૃતામ્ ॥

અર્જુનનું વ્યભિત્ય જ એવું હતું કે તે પ્રકૃતિને પણ ગમી ગયો. દિશાઓ પણ જાણે નોખતના અવાજથી તેને અનુસરી દેવોએ તેના ઉપર પુષ્પો વરસાવ્યાં આમ તે દેવોનો પણ લાડનો હતો. થોડા જ સમયમાં તેનો હાર હળવો થયો એ પ્રિય સમાચાર કાનમાં રહેવા સમુદ્ર પણ જાણે પૃથ્વીને મેદથી

અનુજગૃય દિવ્ય દુઃકૃમિધ્વાનમાણા

સુરકુલ્લમનિપાતેભ્યોન્ન જ્વલ્મોર્વિતેને ।

પ્રિયમિદં કયયિષ્યનાલિલિષ્મ સ્ફુરન્તીમ્

મુગ્ધમનિમૃતવેલ્લ વીચિચાહુ પયોધિ ॥

દ્રૌપદી

મહાભારતનું આ એક તેજસ્વી સ્ત્રી પાત્ર છે તે પાંચ પાંડવોની પત્ની છે સવારમાં લેવાતાં પાંચ સતીઓનાં નામોમાં તેના નામનો પણ સમાવેશ થાય છે યુધિષ્ઠિરે ઘૂતમાં દ્રૌપદીને પણ હોડમાં મૂકી હતી

અને તેને પણ હારી ગયા હતા. પરિણામે તે દોરવોની 'ગુલામ' થઈ હતી. દુઃશાસન તેને ચોટચો પકડીને સમામાં ધસડી લાવ્યો હતો. તેને કચરો વાળવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. સહા વચ્ચે તેનું અતેક પ્રકારે અપમાન થયું હતું એ બધું તેણે કેવળ ધર્મ માટે મૃત્યુ મૃત્યુ સહ્યું હતું.

આજ સંધ્યું હારીને એવા હડડડતા અપમાનો વેડીને કેવળ યુધિષ્ઠિરના આગ્રહને વશ થઈ તેને પણ પાંડવો સાથે વનમાં વસવું પડ્યું હતું. તેના હૃદયમાં શત્રુએ કરેલાં અપમાનો હંમેશ માટે કારાઈ ગયા હતાં. તે ઈચ્છતા હતી કે હવે યુધિષ્ઠિર પણ કપટ સામે કપટ કરી તેર વર્ષની શરતનો ભંગ કરી યુદ્ધ કરી બદલો લે તો સાફ. પણ યુધિષ્ઠિર ઠંડા હતા. જે જોદાદર ખાધે ધગય નહિ તે આજે કેવળ કંદમળ ખાઈ ચલાવી લે છે એ તે શેં જોવાય ! જે જોદાદર પગે ચંદન લગાવી ફરતો તે જોદાદરના પગે આજ પર્વતની રેની લાગે છે એ તે શેં જોયું જાય ! જે ધનંજય ધનના દગ લાવતો તે ધનંજય આજ માત્ર વસ્ત્રલ જ આણે છે એ તે કેમ વેઠાય ? જે નકુળ સહદેવ મુંવાળી પધારીમાં સૂતા તે જ નકુળ સહદેવનાં શરીર આજે જમીન ઉપર સૂઈ ને કંઈ થઈ ગયાં છે. જે નકુળ સહદેવ દેખાવે રમણીય હતા તેમને શરીર ચોપાસ વાળ જીળી ગયા છે એ તે શેં જોવાય ! જે ધર્મરાજ કીમતી શય્યામાં સૂતા અને મંગળવાદોના જ્વનિથી જાગતા તે જ ધર્મરાજ કેવળ દર્ભની શય્યા ઉપર નિદ્રા લે છે અને શિયાળવીના અવાજથી જાગાય છે. જે ધર્મરાજ ઉત્તમ બોજન જમતા તે માત્ર વનફળ ખાય છે. જે ધર્મરાજના મણિમય બાજઠે ઉપર રહેતા પગ રાગઓના મુગટ મણિના કિરણોથી રંગાતા તે ધર્મરાજના પગ આજ ફક્ત કુશધાસની અણી વાગવાથી નીકળતા લોહીથી રંગાય છે. આ દુઃખ તે શેં જોવાય !

જે દુરમનોએ તેમની આવી દશા કરી તેમને તો યોગ્ય બદલો આપવો જ જોઈએ એમ તે માનતી.

આ અપમાનોથી તે જળી રહી હતી ત્યાં જ દૂતે આપેલા સમાચારથી તે સમસમી ઊઠે છે. હવે તેનાથી રહેવાનું નથી. શત્રુઓએ

પાડવોની કેરી દયા કરી મૂકી છે તેનો ખ્યાલ દ્રૌપદી ધણી કડક વાણીમાં આપે છે જાઠ પ્રતિ જાઠવ આદરી તે વર્ષની શસ્ત તોડી યુદ્ધ આદરે એમ બે મુધિષ્ઠરને સ્પષ્ટ કહી દે છે અલગત તેના શબ્દો ધણી જ કડક છે સત્તુઓએ પોતાની આ દયા કરી અને એ તો ચઢ્યે જ જા છે એ એનાથી ખમાતુ નથી મુધિષ્ઠરને તે સાફસાફ કહી દે છે કે મારે સી મર્યાદા આપને કહેવું પડે છે પણ હજી પણ એ તમે શાંતિ ન હોવાના હો તો તો તમે ગળ ચવાને લાયક જ નથી ધનુષ્યમાણુ છોડીને કોઈ મુનિની માફક અગ્નિને યજ્ઞમાં આરાધ્યા કરે। જટાધર સન્ જુહુબોહ પાવકમ્ મુધિષ્ઠરને ઉશ્કેરવા પહેલા તે કોર બને છે તે કહે છે કે જેમ મદમદત મતગ કૂલની માળા ફકી દે તેમ તેણે પોતે જ હાથે કરીને રાજ્ય શુભાચ્યુ છે પછી તે પાડવોની કરુણદશાનો ખ્યાલ આપી તેને ઉશ્કેરવા પ્રયત્ન કરે છે જ્યારે આ મટાફ પણ કામ લાગ્યા નહિ ત્યારે તે ખુલ્લ ખુલ્લા કહી દે છે કે વચન તોડીને યુદ્ધ કરે। તેના આ શબ્દો રાણી તરીન્દુ શાસન બતાવે છે તે સાથે વહાલસોઈ પત્નીની રિનતી અને સનાહ પણ બતાવે છે

આમ દ્રૌપદી પાંચ પાડવોની માનીતી પત્ની છે મુધિષ્ઠરને તેને માટે એટલું માન છે કે તેને રાજકીય ચર્ચામાં તે સાથે રાખે છે અને તેના આ કવેણુ પણ ખમી લે છે તે એક તેજસ્વી નારી છે અપમાન તે વેડી શક્તી નથી છતા મૂરે મુખે તે સવળુ સહન કરી સહનરીનતાની મૂર્તિ બની રહે છે સત્તુનો અખુદ્ધ જોઈને તે સમસમી જોડે છે વચન તોડીને મુધિષ્ઠર યુદ્ધ જાહેર કરે તે માટે એ ધણી આકરા વેણુ કહે છે તે જાણે છે કે રાજના ગુસ્સા વગર કંઈ સભાવે નહિ તેથી બધાને ઉશ્કેરવા તે આ રીતે બોલે છે

૧ પાંચ બાઈઓની તે પત્ની યઈ એ જ એની મદત બતાવે છે દરેક પાડવ તેને આસ આહતો અને રાજકીય બાબતમાં પણ પાડવો તેની સનાહ લેતા તેના મત પ્રમાણે રાજ્યોએ જાઠ પ્રતિ જાઠવની નીતિ જ રાખવી જોઈએ એ નીતિ ન આચરનારને તે મૂક લેખે છે

વ્રજન્તિ તે મુઢધિયઃ પરામર્થં મવન્તિ માયાવિષુ ચે ન માયિનઃ ।

તે ક્ષત્રિય તેજને ખાસ માન આપે છે. ક્ષત્રિયના પ્રાણ કરતાં
પણ એ એને વધારે લેખે છે.

સેજસ્વિતાયાવિજયૈકટૃત્તેર્નિઘ્નપ્રિયં પ્રાણમિવામિમાનમ્ ।

ક્ષત્રિયની ફરજ તે સમજે છે. અસાધારણ પરાક્રમે કરી સાચા
ક્ષત્રિયે ખીમઓને ગણવા જોઈએ.

સ ક્ષત્રિયઞ્જાણસહઃ સર્તા ય

સ્તત્કર્મુકં કર્મસુ યસ્ય શક્તિઃ ।

વહન્દ્રવ્યી યથાફલેર્થજાતે

કરોત્યસંસ્કારહતામિવોક્તિમ્

વનવાસીની ફરજ તે જાણે છે. અર્જુન જાણે છે ત્યારે તે એને
ચિંતા ન કરવા કહે છે.

સ્થલન્તિ સાષ્ટુત્વપિ માનસાનિ ।

યુધિષ્ઠિરે આફત જાણી જોઈને તોતરી હોવાથી તે એને આકર્ષ
વેણ કહે છે. પણ અર્જુન સાથે તે નમ્ર રહે છે કારણ તેણે જોયું છે
કે અપમાનથી અર્જુન સુકાઈ ગયો છે. તેણે એ પણ જોયું કે યુધિષ્ઠિર
ની આસા વગર તે કંઈ ન કરી શકે. આથી જ તે યુધિષ્ઠિરને હિરણ્ય
યત્ન કરે છે. સ્વયંવરમાં અર્જુનનું પરાક્રમ તેણે જોયું હતું.

યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે તેને ખાસ માન છે કારણ તે એમને માટે નરદેવ
વગેરે શબ્દો જ વાપરે છે. જીમ તેના મતને મગતો હોવાથી તેને માટે
દ્રૌપદીને ખાસ લાગણી છે. નકુળ સહદેવ માટેની તેની લાગણી પણ
અહીં દેખાઈ આવે છે. અર્જુન માટે તો તેને ખાસ લાગણી છે. આ
બધા દુઃખોથી તે સાવ બદલાઈ ગયો છે એ જોઈને તે એને કંઈ
કહેતી નથી. જેમ દાંત કાઢી નાખેલો હાથી બદલાઈ જાય, જેમ વાદ-
ળથી જપોરનો સૂર્ય ઝાખો થઈ જાય તેમ આ દુઃખથી સાવ બદલાઈ
ગયેલા અર્જુનને જોઈ તે કંઈ કહી નથી શકતી.

પ્રાપ્તોઽમિમાનવ્યસનાદસદય

દન્તીવ દન્તવ્યસનાદિક્ષારમ્ ।

દ્વિવન્પ્રતાપાન્તરિત્તોરુત્તેજાઃ

શરદ્દનાક્ષીર્ણ દ્વાદિરદન ॥

સુકાર્મ ગયેના જ્યાશય જેવા (હીનજ્ઞાનવામ) દુ ખયા કરમા
યેશા અર્જુનને જોઈને દ્રૌપદી રડી પડે છે તેના વિયોગના વિચારે તે
વધારે રડે છે, પણ ગમે અર્જુનનું અમરણ થાય એ વિચારે એ રડતી
નથી.

મુષારલેચાકુન્ઠિતોત્સામે,

પર્યધુળી મહ્મત્તમત્તમૌહ ।

ભગૂદમાવાપિ વિલોકને સા

મ મોચને મીલયિતુ નિપેદે ॥

તેની મૂંઝી આંખો અર્જુન સાથે ધણી વાતો કરે છે. જ્યા વખતે
અર્જુન પણ કેવળ મૂંઝી વાતો જ કરે છે મૂંઝી વાતનો આ પ્રસંગ
અર્જુન અને દ્રૌપદીનો રનેહ બતાવે છે. અસ્મદ્વિના મા મૃગમુન્મત્તોમ્
એ ગળગળે સાદે બોલાયેલા શબ્દો તેનો અર્જુન પ્રત્યેનો રનેહ વ્યક્ત
કરે છે યુધિષ્ઠિર સાથે વાત કરતાં તેનો રનેહભાવ જહાર ૨૫૪ દેખાઈ
નથી આવતો જ્યારે અર્જુન સાથે વાત કરતાં એ ભાવ ૨૫૪ રીતે
વ્યક્ત થાય છે. તે કહે છે કે એના વિરોધે એનું અપમાન જાણે ફરીથી
તાણું યશે.

મવીકરિશ્યસુપશ્ચદાર્દે સ ત્વદ્વિના મે હૃદય નિકાર ।

તે ડટલી આતુરતાથી અર્જુન પાછો આવે એમ કહે છે ।

પ્રયાગત ત્વાસ્મિ કૃતાર્થમેવ સ્તનોપપોઽ પરિરન્ધુકામા ॥

આમ ત્રીજા સર્ગમાં આ પાત્ર વધારે ખીલે છે યુધિષ્ઠિર ઉપર
તેના, શબ્દો ભલે નકામા જાય પણ ભીમ અને અર્જુન તો તેના
શબ્દોથી પ્રેરત્સાહન પામે છે જ બીજા સર્ગની ભીમની ઉક્તિમાં આ

સ્પષ્ટ દેખાય છે. બીમ પણ તેના જ મતને અનુમોદન આપે છે. આમ તે એક તેજસ્વી પાત્ર છે.

[૩] પહેલા અને બીજા સર્ગનાં રસસ્થળો.

કિરાતાજીનીય એક વીરરસપ્રધાન કાવ્ય છે. તેમાં યુદ્ધ અને રાજ કીય ચર્ચાઓ પ્રધાન છે. એમાં નથી કોઈ કાલિદાસની પાર્વતીનું વર્ણન કે નથી નગાધિરાજ હિમાદ્રીનું વર્ણન. જ્યાં શુષ્ક રાજ્યનીતિની ચર્ચાઓ છે, જ્યાં યુદ્ધનું વર્ણન છે એ કાવ્યમાં રસસ્થળો—હોઈ શકે શું એ વિચાર સહેજે આવે. પણ એક અપાર કાવ્યસંસારનો પ્રજાપ્રતિ એવો કોઈ કવિજન જ આ શુષ્ક બાબતો રમૂ કરે છે. તેથી એવી શુષ્ક લાગતી બાબતોમાં પણ ધણી રસસ્થળો છે.

સર્ગ પહેલાનાં રસસ્થળો.

પ્રારંભ

વીરરસપ્રધાન કાવ્ય હોવા છતાં તેની કથા આગળ જોયું તેમ રસમય છે. કવિ પહેલેથી આ જ પ્થેય સાથે શરૂઆત કરે છે. વીરરસની અમાવટ માટે તો કવિ સીધા વસ્તુનિર્દેશથી જ કાવ્યની શરૂઆત કરે છે. ઘૂતમાં હારેલા પાંડવો બાર વર્ષના વનવાસની અને તેરમા છૂપા નિવાસના વર્ષની શસ્ત્ર પાળવા છેવટે દૈતવનમાં જઈ વસ્યા છે. પણ યુધિષ્ઠિર એક કુશળ રાજવી છે. તેના મનમાં હંમેશા એક જ ઈચ્છા છે કે પોતાનું હઠહઠનું અપમાન કરનાર શત્રુને કેમ નમાવવો. પણ તે હિતાવગિયા નથી. શત્રુ શું કહે છે તેની ગિચિતિ કેવી છે વગેરે જોઈને નિર્ણય કરવો એમ તેમનો મત છે. આથી તેમણે એક દૂતને દુર્યોધનની ખાતમી જાણવા મોકલ્યો હતો. આ દૂત વનવાસીને વેશે દુર્યોધનના રાજ્યમાં ફરીને સવળી હકીકત એકઠી કરી દૈતવનમાં પાછો યુધિષ્ઠિર પાસે આવે છે. આમ કાવ્યનો પ્રારંભ બહુ સ્વમય રીતે થાય છે. પ્રણામ આદિ સ્થિતિયાર પછી તે દૂત પોતે મેળવેલી હકીકત યુધિષ્ઠિરને કહે છે. ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિર તે બાબત દ્રૌપદીને કહે છે. આથી દ્રૌપદીની

ઉદ્ધિત આવે છે એ પછી એને અનુમોદન આપની બીમની ઉદ્ધિત આવે છે ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિર પોતાનો મત રજૂ કરે છે ત્રીજા સર્ગમાં વેદવ્યાસની ઉદ્ધિતમાં વેદવ્યાસ પોતાનો મત રજૂ કરી આ ચર્ચાની સમાપ્તિ કરે છે આમ કિરાતના પડેલા બે સર્ગોમાં તો રાજકીય ચર્ચા અને પાત્રોની ઉદ્ધિત જ મુખ્ય છે

હતની ઉદ્ધિત ✓

સપ્તસપ્તિ તથા અર્ધગૌત્વ

ભારવિ કહે છે તેમ તેમાં સપ્તદોહ સંગીત અને અર્ધની ગદ્ય નતા છે-સૌષ્ઠવૌદાર્યવિશેષશાલિની તેના સપ્તદોહકાર અર્ધાનંકાર તથા અર્ધગૌત્વમાં આ શુષ્ક તરી આવે છે આ લક્ષણને લીધે તે મન પ્રિયા અને ગતીવશિ બની રહે છે હવે આપણે જોઈએ મુયોધને ગાન્ય નયથી કેવી રીતે છતવા માંડ્યું છે તેની બાતમી હત રસમય બાષામાં આપે છે હત જેનું ચક્ષુ છે એના રાગને સેવકોએ ન છેતરવા જોઈએ પોતે મુયોધનની ચક્ષુ બામત બોલે છે એ હકીકત યુધિષ્ઠિરને ગમે કે ન ગમે છતાં તે એમણે ક્ષમા કરવી ધટે એ માટે તે એક સામાન્ય ઉદ્ધિત પ્રયોગે છે કે પ્રથમ છતાં દિતકારક વચન બાળે જ જોવા મળે ■ દિત મનોહારિ ચ દુર્લભ વચ ત્યાર પછીના શ્લોકમ પણ પોતાને કહેવાની બાનત સુદર અર્ચાન્તરન્ધાસ દ્વારા રજૂ કરે છે જે બરાબર કહેતો નથી તે સારો મિત્ર નથી, જે એવા હતેચ્છુઓ પાસે સાંભળતો નથી એ સારો રાગ નથી આના સમર્થનમાં પણ બીજી લીટીમાં તે સામાન્ય વાક્ય પ્રયોગે છે કે રાગ અને પ્રધાનો અનુકૂળ હોય તો જ સધળી સપ્તિ આવે છે

સદાનુકૂલેષુ હિ કુર્વંતે રતિ રપેષમાત્યેષુ ચ સર્વસંપદ ।

ત્યાર પછીના શ્લોકમાં પણ વિષમ અલકાર દ્વારા તે સુદર રીતે એક હકીકત કહે છે કે ક્યાં પોતે અને ક્યાં રાગનાં ચરિત્ર !

તેણે વાપરેલો સુયોધન શબ્દ જ ઢેકઢેલું સૂચરી દે ॥ ૧ ॥ નૃપા-
સનત્યોડવિ યનાધિગ્રાહિનઃ એ વિરોધ યુધિષ્ઠિરની એકધારી મહત્તા સૂચવે
છે. કપટી હોવા છતાં હવે તે ગુણની સંપત્તિથી નિષ્કલંક યશ પ્રાપ્ત
કરવા ઇચ્છે છે. એ બાજતને પણ તે સમુન્નયન્મુતિમનાર્યસંગમાત્ વરં
વિરોધોડવિ સમ મહાત્મમિ એ સામાન્ય ઉક્તિ દ્વારા સમર્થન આપી
એ રીતે અર્થાન્તર-યાસ પ્રયોજે છે. ધર્મ, અર્થ અને કામને તે સરખી
અગત્ય આપે છે. એ હકીકત તે સુંદર ઉત્પ્રેક્ષામાં રજૂ કરે છે કે જાણે
ગુણના અનુરાગથી પરસ્પર મૈત્રી સાધી હોય તેમ ધર્મ, અર્થ અને
કામનો આ ઃગણુ તેનામાં એક સરખી રીતે રહે છે ગુણાનુરાગાદિવ
સહ્યમીયિવાન્ન ષાયતેડસ્ય ત્રિગ્ણ. પરસ્પરમ્ । સામ દાન ભેદ અને દહને
તે સરખી રીતે અપનાવે છે તેથી તેને પુષ્કળ અર્થસંપત્તિ મળે છે એ
હકીકત તે સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા અવંધાર દ્વારા રજૂ કરે છે કે જાણે પરસ્પર
સ્પર્ધા કરતા ન હોય તેમ તે ઉપાયો અને પુષ્કળ અર્થસંપત્તિ આપે
છે. (૨૫) ઢેકણે રાજાઓ રાજ તેને મળવા આવે છે અને મોટા
હાથી તેને ભેટ આપે ॥ એવા એના અર્થધનુ જહુ ઉદાર રીતે સોળમા
શ્લોકમાં વર્ણન થયું છે. ધરિત્રી પોતે એના ગુણથી પીગળીને સંપત્તિ
દોહી આપે છે એ હકીકત તે સુંદર સમાસોક્તિ દ્વારા બતાવે છે (૧-૧૮)
૧૬મા શ્લોકમાં પણ પરિકર અવધાગ તથા મધુર અનુપ્રાસ છે ૨૦-૨૧
માર્માં સુંદર ઉપમા છે બાવીસમાર્માં પણ સરસ અનુપ્રાસ છે. આવો
પ્રમળ હોવા છતાં તે તમારા તરફથી લયની આશંકા રાખે છે એ વાતનું
સમર્થન પણ તે સહો દુરન્તા વલ્લવદિરોચિતા ..ઈ સામાન્ય વાક્ય પ્રયોજીને
આપે છે. આમ અર્થાન્તર-યાસ પણ છે. ૨૪મા શ્લોકમાં શ્લેષયુક્ત
ઉપમા છે.

પાત્ર નિરૂપણ

આમ આ દૂતની આખી ઉક્તિ સૌજન્ય (શબ્દસંપત્તિ)
અને ઔદાર્ય (અર્થસંપત્તિ)થી ખૂબ જ શોભે છે અને કાવ્યમય
બની રહે છે. એ આખી ઉક્તિની ખૂબી એ છે કે એમાંથી

જ યુધિષ્ઠિર કેટલા મહાન રાજવી હશે તે સમજાય છે યુધિષ્ઠિરને ધીર, શાન્ત સ્વભાવ પણ અહીં જણાય છે તે ખરે જ સાધુ જન છે. રાજવી તરીકે તે હમેશ જાગ્રત છે હારેના હોવા છતાં તે સુયોધન કરતાં કેવા યડિયાતા છે એ અહીં સારી રીતે બતાવ્યું છે આવી ઉક્તિઓમાં આમ યુધિષ્ઠિર જેવાનું સુદૃઢ પાત્રાલેખન ભાગવિ આપી શકે છે વળી આ જ ઉક્તિમાં સુયોધનનું પાત્ર પણ વ્યક્ત થાય છે

રાત્ર્યનીતિનો બોધ

ખીજી આ ઉક્તિ કેટલીક રાજકીય બાબતો પણ સુદૃઢ રીતે રજૂ કરે છે આ ઉક્તિમાં બતાવ્યું છે કે દુન રાજની અંતરે તેમની મારફત રાજ્ય આણુમાણુની સમગ્રી ખીના જળે છે અને યોગ્ય પગનાં લે છે દાર્યા હોવા છતાં યુધિષ્ઠિર દૃઢ મારફત સધગી હજીકન જણી લે છે રાજ્ય ચાર વધુ જ કહેવાય છે દુનો પણ વડાદાર અને પરસ્પર ભાવવાળા હતા તેમને યોગ્ય વેતન મળતું અગ્રિય સત્ય પણ કહી દેતાં તે ખચકાતા નહિ હામ કોથ ઈ પણુટુ ઉપર રાજ્યને વિજય મેળવવો જોઈએ સધિ વિગ્રહ આગિને પણ બરાબર અપનાવતે તેમને આવડવું જોઈએ તેનામાં ધર્મ અર્થ અને હામ એ ત્રિણુ ઉપર સમત્વ હોવું જોઈએ સામ, દાન, ભે. અને દ્વંડ પણ તેણે સગ્ગ રીતે અપનાવવાં જોઈએ તેણે મીઠા શબ્દોમાં સમજાવત દત્તી જોઈએ, એકલા મીઠા શબ્દો જ નહિ પણ સાથે દાન પણ આપવું જરૂરી છે અને તે પણ ગુણની પરીક્ષા કરીને જ આપવું જોઈએ તેણે શત્રુ મિત્ર કે પુત્રને કોઈપણ જાતના પક્ષપાત વગર એક સરખી રીતે દ્વંડ આપવો જોઈએ પોતાના જ વિશ્વાસુ દૃઢ મારફત તેણે દુરમનમાં ભે. પડાવીને તેને નિર્ણય બનાવવો જોઈએ કૃષ્ણતાથી જ સેવકો રાજને વડાદાર મહે છે તેના સેનિકો મારી, વડાદાર, કસાયેલા, ખ્યાતિ પામેલા અને ધનુધરી એવા ચોદા હોવા જોઈએ ગુસ્સાથી કે દમનથી નહિ પણ ગુણથી બધા રાજ્યોને વશ કર્યા જોઈએ અને તેઓ તેનો બોલે બોલ જાણે તેમ કરવું જોઈએ રાજ્યને ચરો પણ કરવા જોઈએ ઉદન

કુમારોને જ્યાં પદારીભર્યું કામ સોંપીને તેમના વર્તન ઉપર તેણે અંકુશ મૂકવો જોઈએ.

નીતિની આ બધી શુષ્ક વાતો અહીં કોઈ ઉપદેશકની માફક નથી કહેવાતી. પણ કવિએ એ બધું કવિની રીતે રજૂ કર્યું છે. સુયોધન પોતે હજી પણ યુધિષ્ઠિર તરફનો ભય સેવે છે તથા તે કદાચ નવું કપટ કરે એ હકીકત પણ દૂત સરસ રીતે કહે છે.

મનોભાવ

દૂતની આ ઉક્તિમાં દૂતનું પોતાનું માનસ પણ વ્યક્ત થાય છે. આ દૂત હંમેશાં વફાદાર અને સ્વામિનું હિત કરવા જાગ્રત છે. રાજાના હિત ખાતર મને તે અપ્રિય સત્યકહેતાં પણ તે અચકાનો નથી. અપ્રિય વેળે ખોલવા બદલ છેલ્લે તે રાજાની માફી માગી લે છે. એની આ ઉક્તિમાં એનો પોતાનો વિવેકી સ્વભાવ પણ વ્યક્ત થાય છે. પોતે કરેલા કામનો યશ તે યુધિષ્ઠિરને આપે છે.

દ્રૌપદીની ઉક્તિ

પહેલા સર્ગનું ખીજું રસસ્થાન તે દ્રૌપદીની ઉક્તિ છે. ખીજા સર્ગના પહેલા જ શ્લોકમાં બીમસેન દ્રૌપદીની ઉક્તિનાં વખાણ કરતાં તેને મનઃ પ્રિયા અને ગરીયસી કહે છે એ વાણી દ્રૌપદી બધી બાજુ તપાસીને (વરિતઃ દૃષ્ટ્વા) બોલી છે. ઉપરાત તે સ્નેહમય અક્ષુથી બોલી છે. તેની ઉક્તિ નાની તો યે બહુ હિતકારક છે. જેમ બહુ સખત દવા થોડી હોવા છતાં બહુ ગુણકારક હોય છે તેમ તેનાં વચન થોડાં છતાં ગુણકારક ■ અને આમ અતે હિતકારક છે.

આપણે આગળના પ્રકરણમાં દ્રૌપદીના પાત્રમાં જોઈએ તેમ શત્રુઓનાં કેટલાયે અપમાનો દ્રૌપદીએ વેઠ્યાં છે. પોતાના પાંચ પતિ કેવી દુઃખ-દાયક દશા ભોગવી ચલા છે, જ્યારે શત્રુનો તો હિંમત જ થયે જાય છે એ વાત સાંભળી દ્રૌપદી સમસમી ઊઠે છે. રાજા પોતે ગુસ્સે થાય અને

તેર વર્ષનું વયન તોડી યુદ્ધ કરી શત્રુએ કરેલા અપમાનનો બદલો ૬૫૬ સામે ૬૫૬ આદરીને જ લે એમ તે ઇચ્છે છે. નૃપત્ય મન્યુ-વ્યવસાય ચીપિનીરુદાગહાર દુપદાત્મજા ગિરઃ ।

શબ્દસંપત્તિ તથા અર્થઔરવ

આગળ ભારવિએ પોતે કહ્યું હતું તેમ તેની આ ઉક્તિ પણ સુદર શબ્દ સંપત્તિવાળી તથા સુદર અર્થસંપત્તિવાળી છે. (સૌષ્ઠવૌદાર્યવિશેષશાસ્ત્રી) તેના મવાદુલેષુ એ પહેલો જ શબ્દ કેટલો અર્થગભીર છે । આ એક જ શબ્દ સૂચવે છે કે તમે તો બહુલા છો અને નીતિશાસ્ત્રમાં પારંગત છો, અને વિદ્વાન છો. આમ આ એક જ સંબોધનમાં દ્રોપદી યુધિષ્ઠિરના કટકાચે ગુણ સૂચવી દે છે. મારા જેવી સ્ત્રી તમને કંઈ શિખામણ આપે એવો પ્રસંગ જ તમારે તો પડવા દેવો જોઈએ-નહિ એવો એક કટાક્ષ પણ અહીં છે કે જેથી યુધિષ્ઠિર યુદ્ધ માટે પ્રેરાય.

જેમ મદદરેનો હાથી કુસની માળા કેડી દે તેમ તમે પોતે હાથે કરીને ગળ્ય દેડી ઠીધુ એ કટાક્ષ દ્રોપદી રહમા સ્ત્રીકૃતી ઉપમા દ્વારા કરે છે. તીક્ષ્ણ બાણની નાશ કરવાની રીતની ઉપમા દ્વારા તે શઠ પ્રતિ શાઠ્યની નીતિ સુદર રીતે સમગ્રવે છે.

પ્રવિદ્ય િ ળન્તિ શઠાસ્તથાવિધાનમંજુતાજ્ઞાનિશિતા હવેશઃ ।

૩૧મા સ્ત્રીકૃતી ઉપમા દ્વારા પણ કટાક્ષ કરે છે કે તમે તો મનોરમા, કુલજા અને ગુણાનુરક્ષા એવી સ્ત્રી અને ગળ્યશ્રી એમ બંને ગુણાળ્યાં. કુલામિમાની અને અનુરક્ષ સાધન એ વિશેષજ્ઞ પણ અર્થ મંજીર છે. એ દ્વારા દ્રોપદી સૂચવે છે કે તમે તો કુલામિમાની અને અનુરક્ષસાધન હતા. છતાં તમે શ્રી અને સ્ત્રી પાછી મેગવવા ચત્ત કર્યો નહિ હજી પણ તમે તેવા જ છો. કુળનું તમને અભિમાન છે. બધા અનુકુળ મિત્રોની તમને ઝોચ છે. છતાં હજી પત્ની અને રાજ્યસદ્મીના એ અપમાનનો બદલો તમે વાળના નથી । આમ આ શબ્દો દ્વારા

આવે સખત કટાક્ષ કરી પુરાણી વાત યાદ દેવડાવી દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરને
યુદ્ધ માટે ઉશ્કેરવા મથે છે

૩૨મા શ્લોકની ઉપમા દ્વારા પણ યુધિષ્ઠિર ગુસ્સે યાય તેવો
કટાક્ષ દ્રૌપદી કરે છે. તેની રીતે શ્લોક ૩૪ અને ૩૫ના શ્લોક અને
ધનન્યૈય શબ્દો પણ તે એવા સૂચનથી બોલે છે કે તે શબ્દો બોલતાની
સાથે જ વૃકોદરની અને ધનન્યૈયની પહેલની અને અત્યારની દશા
સૂચવાઈ જાય (આ માટે વાંચો આ શ્લોકો ઉપરનું ટિપ્પણ) સત્વ
વનસ્પ-શબ્દ પણ એટલો જ સૂચક છે. છૂતમાં દારે તે બાગ વર્ષ વન-
વાસ ભોગવે અને તેમનું વર્ષ છૂપું ગાળે એ સતત તથા યુધિષ્ઠિરનો તે
પાગવા માટેનો ખાસ આગ્રહ એ બધું દર્શાવે આ એક જ શબ્દ સૂચી
દે છે

૩૬મા શ્લોકમાં બગાડો ગઝો ફલ એ ઉપમા દ્વારા દ્રૌપદી નકુળ
સહદેવની કર્ણ દશા બતાવે છે શ્લોક ૪૭મામાં પણ વિચિત્રરૂપા, સ્વલ્પ
ચિત્તહત્તમ એ સામાન્ય ઉક્તિ દ્વારા પ્રયોગ્યેવા અર્થાન્તરન્યાસ દ્વારા
યુધિષ્ઠિર ઉપર કટાક્ષ કરે છે ૩૮મા શ્લોકમાં પર્યાપ દાગ યુધિષ્ઠિરની
સારી માઠી દશા સરખાવી છે. ૩૯મામાં સહોદિત દ્વારા યશ અને શરીર
બંને સુકાર્યા એ કટાક્ષ તે કરે છે ૪૦મા શ્લોકમાં પણ તે કટાક્ષ
કરે છે કે પહેલાં ચત્તુ નમતા રાગ્યોના મુગટમણિના તેજથી લાલ
થતા તે પગ હવે માત્ર કુશ ધાસ ઉપર રહે છે અને મૃગો તથા
દિગ્નેએ તોડેલું કુશ ધાસ વાગવાથી લોહી નીકળતાં દેવે તેમના પગ
લાલ થાય છે. દુસ્મને કરેલી આવી કરુણ દશા પણ યુધિષ્ઠિરને ડગાવતી
નથી એ નવાઈની વાત છે એ કટાક્ષ ને બીજી લીટીના વૈધર્મ્યથી
પ્રયોગ્યેવા અર્થાન્તરન્યાસથી ખાસ કરે છે. ૪૨-૪૪ શ્લોકમાં યુધિ
ષ્ઠિરને શાંતિ તોડીને યુદ્ધ કરવા તે સુંદર છતાં કડક શબ્દોમાં કહે છે
૪૩મા શ્લોકમાં મવાદશા શબ્દ સૂચક છે એ એમાં કહે છે કે તમે તો
માનીઓમાં એક છો, યશોધન છો તમારા જેવા (મવાદશા) આમ

મા હાનિ સહી લેશે તો માન ચોક્કસ નાશ પામ્યું એમ માનવું રહ્યું
 ૪૫મા શ્લોકમાં પણ તે અર્થાન્તર-ચાસથી વચન તોડી બુદ્ધ કરવા કહે
 છે ઉત્તે ૪૬મા શ્લોકની સુદર ઉપમા દ્વારા તે યુધિષ્ઠિરને આશીર્વાદ
 પામે છે

આમ તેની ઉશ્ચિતના લગભગ દરેક શ્લોકમાં અને ઘણા શબ્દોમાં
 અર્થસપત્તિ છે શબ્દ સપત્તિવાળી તથા અર્થાવકાર હોવાથી તે મન-
 પ્રિયા પણ છે તેમાં કટાક્ષો તથા શબ્દનુ અર્થગૌરવ હોવાથી તે ગરીબસહી
 છે આથી દૂકી હોવા છતાં સખન દ્વાની દૂકી માનની માફક બહુ
 શુભવાળી અને હિતકારક છે

મનોભાવ નિરપણ તથા પાત્રાવેષન

આ ઉક્તિમાં પણ દ્રૌપદીનું પાત્ર તથા યુધિષ્ઠિરનોધીરચાત સ્વભાવ
 વ્યક્ત થાય છે દ્રૌપદી સ્ત્રી છે તેણે ધર્મ પૂર્ણ અપમાનો અને દુઃખો મૂને
 મુખે લેવાં છે તેણે ધર્મ ધણુ સજ્જ છે રાજ્ય વૈભવ ભોગવતા તેના
 પાંચ પાંચ સ્વામીઓ આજ વનમાં દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે એ જોવા
 છતાં અને શત્રુનો એકધારે રૂતે દશો તેણે ઉત્તમ જોવા છતાં યુધિષ્ઠિર
 તેણે જ શાંતબેસી રહ્યા છે એ જોઈ દ્રૌપદીનું મન કેટકેટલું બમી જાય
 છે । દુઃખનિ વેત પ્રથમ મમાઘય । તેને ઉશ્કેરવા અને વચન તોડી
 બહુલો લેવા કેટલાયે કટાક્ષો કરી તેણે પત્ની તરીકેની પોતાની ફરજ
 બજારી રાણી અને પત્ની તરીકે તેણે આમ સ્નેહમય શાસન કરી જોયું
 છેવટે જૂતકાળની સુખી અને વર્તમાનની કરુણ દશા વર્ણવી જોઈ,
 જ્યારે પોતાના મગજને બમાવી મક્કતા વિચારોએ પણ યુધિષ્ઠિરને
 ક્રોધાગ્રા નહિ ત્યારે નિચારી અગળા દિ મત હારી જાય છે તેને આશ્ચર્ય
 થાય છે કે માનોઓને મન તો માનહાનિ ન થઈ હોય તો પરાજય પણ
 ઉત્સવ જ છે પરામગ્ધોષ્પ્રત્તવ એવ માનિનામ્ । પણ તે દિ મત હારતી
 નથી જ્યારે બ્રહ્મ અને વિનતી રાજાને કમાવવા અમમર્થ નીવડે છે
 ત્યારે તે જુદી રીત અપનાવે છે અને રાજાને વિગ્રહ બહુર કરવા સ્પષ્ટ
 શબ્દોમાં જણાવી દે છે

વિદ્યાય લક્ષ્મીપતિલક્ષ્મ્યકાર્મુક જટાધર સજ્જહુષીદ પાવકમ્ ।

મવાદશાધેદધિકુર્વતે રતિં નિરાધયા દન્ત દના મનસ્વિતા । આ બધું તે પાછું સ્નેહમય અયુધી (સ્નેહમયેન ચક્ષુષા) કહે છે એટલે યુધિષ્ઠિરને તેમા જરાક પણ અપમાન કે શાસ । ન લાગે આમ અહીં સહેજે ગુરસે થઈ જાય તેવો અને સખત રાજદોષા કટાક્ષ કરતો પત્નીનો સ્વભાવ બહુ સુદર રીતે વ્યક્ત થાય છે જેનું રાણીખં જતું નહીં છે તેવી પત્નીનું માનસ અહીં સુદર રીતે વ્યક્ત થયું છે હારેનો રાગ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા ફરીથી પ્રયત્ન કરવા પ્રેરાય તે માટે જે જે કરવું ધો તે અહીં દ્રૌપદી કરી છૂટે છે આની પત્ની પોતાનું દુઃખ નિવારવા તો કંઈ જ કરી નથી શકતી તેણે સધળું મૂગે મૂગે જ સદન કાણુ રહ્યું ત્યારે પોતાનો જ પતિ આમ શાંત બેસે અને ખ ના ન હો ત્યારે એણે એનો ગુરસો શમાવવો જ નહો તેવી પત્નીનું દુઃખી માનસ આ એક જ લીંગીમા ભારવિ સ સ રીતે વ્યક્ત કરે છે—

તથાપિ વક્તુ વ્યવસાયયન્તિ માં,
નિરસ્તનારીસમયા દુરાધય ।

ગુરસો અને દુઃખ શમાવવાથી તેની વાણી પણ સખત અને કટાક્ષયુક્ત બને-છે-ને-રાજાને-મને-તેમ-પ્રદાર કરે છે અલગત એમ કરવામા તેની વૃત્તિ તો રાજાની યુદ્ધ માટેની સુપ્રસ વૃત્તિ જમાડવાની જ હતી છતાં યુધિષ્ઠિરને દિમાળા જેવા કડા બોઈને તે પણ નવાઈ પામે છે

इमामहं वेद न तावकीं धिय विचित्ररूपां सल्लचित्तवृत्तय । તેનું દુઃખી માનસ આ લીંગીમાં દેખાય છે—

विचित्तयन्त्या मवदापद परां
रुजन्ति चेत प्रसम ममाधय. ।

આમ આવા માનસવાળી પત્ની તેનું કંઈ વળતું નથી ત્યારે છેવટે માત્ર આશિષ આપે છે કે તે શુભાવેલી રાજ્યલક્ષ્મી ફરીથી પ્રાપ્ત કરે.

નીતિસાક્ષરો બાપ.

રાજ્યનીની દૃષ્ટિએ પણ દ્રૌપદીની ઉક્તિ અત્યંતી છે તે શરૂ થઈ શાસ્ત્રની નીતિ સુદર ગીને સમજાવે છે મજાનિ તે મુશ્કેલી પરામવ મરન્તિ માયાનિષુ ચે ન માયિન । દ્રૌપદી બનાવે છે કે અમુક સમયે તો રાજ્યએ ઠોપ બતાવવો જ જોઈએ મજાનિ શત્રુનવધૂય નિષ્ક્રાંત. જો રાજ્ય તેમ ન કરી શકે તો તેજે મુનિર્જિત સેરવી જ વધારે સારી છે.

વિદાય સ્વમીપતિલ્લદમકાર્મુક

જટાધરઃ સજ્જુષીહ પાવકમ્ ।

આમ વિવિધ અવકાશ અને અર્થાન્તર્યાસથી બરપૂર સુંદર બાષાવાળી આ ઉક્તિમાં હવિનું સામાજિક રાજકીય અને સાહિત્યનું જ્ઞાન દેખાય છે. બીએ કહ્યું કે તેમાં બધી જાણ રિચારાય છે (પરિત વીક્ષ્ય) બીમની દૃષ્ટિએ એ બરાબર હોય પણ મુધિષ્ઠરે કહેલી બાબત એમાં રિચારાઈ નથી

બીજા સર્ગનાં રસસ્થળો

બીમની ઉક્તિ

જાનિ પોતે કહે છે તેમ બીમની ઉક્તિ સ્વપ્રતિમત્ (દલીલોવાળી) અને કર્જિપાથમ્ (ઉદાર અર્થવાળી) છે મુધિષ્ઠિર પોતે કહે છે તેમ બીમની ઉક્તિમાં નીચેના ૭ ગુણ છે —

(૧) શબ્દોની વિચિત્રતા (૨) અર્થની ગહનતા (૩) સ્વરૂપતા (૪) પરસ્પર સંગઘ અથવા વેગ (૫) બુદ્ધિબળપૂર્વકની દલીલો (૬) શાસ્ત્ર સાથે અવિરુદ્ધ

અપર્વર્જિતવિપ્લવે શુચૌ, હૃદયપ્રાદિષિમજ્જલાસ્પદે ।

વિમલા સ્વ વિસ્તરે ગિરાં મતિરાદર્શં શ્વાભિદસ્યતે ॥

છુટના ન પદૈરપાકૃતા ન ચ ન સ્વીકૃતમર્યગૌરવમ્ ।

રચિતા પૃથગર્થતા મિરા ન ચ સામર્થ્યમપોદિતકચિત્
 ઉપપત્તિરુદાદિતા વલાદનુમાનેન ચ નાગમઃ ક્ષત ।
 હદમીદગનીદગાશય પ્રસમ વક્તુમુપકમેત ક ॥

શબ્દસપત્તિ તથા અર્થસપત્તિ

પહેલાં જોઈએ કે તે સૌષ્ઠવૌદાર્યવિશેષશાલિની છે કે નહિ. શરૂ-
 આતમાં દ્રૌપદીનો મત બગમગ છે કે નહિ તે બાબત બીમ સમર્થન
 આપે છે. ત્રીજા શ્લોકમાં તે સુદર ઉપમાથી બતાવે છે કે 'નય'
 પાણીના જળાશય જેવો છે. જો તેમાં બરાબર ઘાટ કરવામાં આવે તો
 જેમ જળાશયમાં સહેલાઈથી બિનરી શકાય છે તેમ નીતિક્ષેત્ર પણ
 સારા શિખરનાગની મદ્યથી સમગ્ર શકાય છે. તેમાં પણ જેમ ખાડા,
 ટેકરા, મગર વગેરે વગરના નહાવાનો માર્ગ બતાવનાર દુર્વંશ હોય છે
 તેમ નીતિક્ષેત્રમાં પણ સધિવિમલ વગેરેના સાચા માર્ગ બતાવનાર દુર્વંશ
 છે એવા શ્લોકમાં દ્રૌપદીની ઉક્તિને ખૂબ સખન હવા સાથે સરખાવી
 સુદર ઉપમા આપી છે

અતિવીર્યવતીવ મેવજે બહુરત્વપોયસિ દરયતે ગુણ । પાંચમા શ્લોકમાં
 અનુભાસના શબ્દમંગીતથી તથા અર્થાન્તરન્યાસથી તે બતાવે છે કે
 વિદ્વાનાં એ જોતા નથી કે દ્રોણ જોશે છે. તેઓ ફક્ત ગુણ જ જુએ
 છે કે જે બોલાયુ તે કીક છે કે નહિ

૫મી ઝડકા શ્લોકથી પોતાનો મત રજૂ કરે છે રાજાના શાંતિના
 આમદને તે મતિવિપર્યય કહે છે પણ તે બદલાઈ મયેલી મતિને કરિણો
 પદ્મિવાવસોદત્તિની ઉપમા આપે છે. જેમ હાથણી કાદવમાં જઈને
 ખૂપે તેમ તમારી બુદ્ધિ પણ મતિવિપર્યય ગ્રામ કરીને નષ્ટ થઈ ગઈ
 છે (૬) નવમા શ્લોકની દલીલમાં અનુભાસ છે. યજુની વધતી પ્રભુ
 શક્તિને જોઈ રહેનાર રાજાઓની લક્ષ્મી જાણે લોકાપવાદના બપર્યો
 તેને છોડી જાય છે. એ બાબત ઉત્ત્રેચ્છા હતા જુ કરે છે હારેયો હોવા
 ખાં રાજની પ્રતાપ અને ઉત્સાહ ધારતા રાજાને પ્રજા પ્રતિપચન્દ્રની
 માફક પૂજે છે

પ્રગમન્યનવાયમુલિયતં પ્રતિપચન્દ્રમિવ પ્રજા ત્વમ્ । આમ આ દર્શી-
 યને પણ ઉપમા દ્વારા રજૂ કરે છે. ઉત્સાહ ઉપર જ પ્રભુ શક્તિ
 અવસંભે છે એ દર્શીય બારમા શ્લોકમાં એક સુદર ઉપમા સાથે રજૂ
 કરે છે. જેમ વ્યક્તિની સફળતાનો આધાર નિયતિ ઉપર છે તેમ ઉત્સાહ
 કે જે મંત્રશક્તિનું મૂળ છે તેના ઉપર જ પ્રભુશક્તિ અવસંભે છે.
 તેરમામાં અનુપાસ છે. પરાક્રમ વગરનાને છેવટે રાજ્યપત્રી કેવી રીતે છાડી
 દે છે એ દર્શીન ૧૪મા શ્લોકમાં કારણભાવા અસંકારથી બતાવી છે
 પંદરમા શ્લોકમાં અર્થાન્તર-યાસ દ્વારા બતાવે છે કે અનુસાહ છાડી
 દો કારણ વિના સાથે સમૃદ્ધિ રહેતી જ નથી

સોળમા શ્લોકમાં ધૃતરાષ્ટ્રમૃતેન શબ્દ સચક છે ધૃતરાષ્ટ્રનેા પુત્ર
 દુર્યોધન કે જેણે પૂર્વે ધણા કષ્ટ કર્યા છે તે તેર તેર વર્ષ સુધી રાજ્ય
 ભોગવતે રહેવાઈયા મુદ્દ વગર રાજ્ય આપી દે તેવો નથી એમ સૂચન છે.
 તેવી રીતે સત્તરમા શ્લોકમાં જાવિજ્ઞસ- વિશેષણ દ્વારા બીમ અને અણુનનાં
 પહેલાંનાં પરાક્રમની યાદ દેવાવે છે અદ્યારમા શ્લોકમાં અર્થાન્તર-યાસ
 દ્વારા બતાવ્યું છે કે મોટા માણસો બીજા કોઈ એ આપેલું અશ્વય
 સ્વીકારતા નથી. તેથી યુધિષ્ઠિરે પણ તેર વર્ષને અંતે મુદ્દ વગર દુર્યોધને
 આપેલું રાજ્ય સ્વીકારવું ન જોઈએ. ૧૬મા શ્લોકમાં પરિવૃત્તિ દ્વારા
 બતાવ્યું છે કે સાચો ક્ષત્રિય તો અસ્થિર પ્રાણના બદલામાં સ્થિર થય
 પ્રાપ્ત કરે છે. તેને મન લક્ષ્મી ખાસ અમર્યની નથી. ઉપરાંત અચિરાંત
 એ ઉપમા દ્વારા લક્ષ્મીની ચંચળતા બતાવી છે.

૨૦-૨૧ના અર્થાન્તર-યાસ દ્વારા બીમ બતાવે છે કે ક્ષત્રિય સુખેથી
 પ્રાણ ત્યાગે છે પણ માન નાહ

જ્વલિતં ન હિરણ્યરેતમ ચયમાસ્કન્દતિ મસ્મર્ગા જનઃ । મોટા
 માણસો બીજાઓની ઉન્નતિ સાંખી લેતા નથી એ પણ અર્થાન્તર-યાસ
 દ્વારા ૩૧મા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે.

પ્રકૃતિ સહુ સા મદીયસ સદૃષ્ટે જાન્યસમુષ્પતિ યયા । ૨૩મા
 શ્લોકની ઉપમા દ્વારા બીમ યુધિષ્ઠિરના નાના બાઈઓનું મદરવ બતાવે

છે. ૨૪મા સ્લોકમાં ભીમસેન અનુગ્રાસ અને અતિશયોક્તિ દ્વાગ આશીર્વાચન ઉચ્ચારે છે.

દલીલા

આમ આપણે જોયું કે ભીમસેનની ઉદ્ધિત મોટે ભાગે દલીલાવાળી છે. છતાં તે યુદ્ધ સુંદર, સહેલી અને હૃદયપ્રાદિણી છે કારણ તેમાં શબ્દસંપત્તિ અને અર્થસંપત્તિ છે. નીચેની દલીલા ઉપર જોયું તેમ તે સુંદર રીતે શબ્દાલંકાર કે અર્થાલંકાર અથવા કટાક્ષમય સૂચન દ્વારા આપે છે—

(૧) પહેલાં ૨-૫ સ્લોકોની દલીલોથી તે દ્રોપદીની ઉક્તિ બરાબર છે તેવું પુરવાર કરે છે.

(૨) રાજાનો અનુસાહ કેવળ બતાવે છે કે એમની ભુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે. ઉપરાંત એ અનુસાહથી કેટલો ગેરફાયદો છે તે બધું તે ૬-૧૫ સ્લોકોમાં બતાવે છે. છેલ્લે પુરવાર કરે છે કે ઉસાહ જ બધાનું કારણ છે. પરાક્રમ અને ઉત્સાહ ઉપર જ રાજ્યવશ્વની અવલંબે છે.

મિવસન્તિ પરાક્રમાધયા ન વિષાદેન સમં સમૃદ્ધયઃ ।

(૩) ૧૬-૨૦ સ્લોકોમાં તે તેર વર્ષ પછી શું થશે તેનું અનુમાન કરે છે. તેર વર્ષ પછી પણ કંઈ દુર્યોધન એટલા વર્ષ બોમબેલી રાજ્ય-સંપત્તિ સહેલાઈથી લગાઈ વગર પાછી આપે એવો નથી. જો આપણે તો પણ એવું પારદાનું દાન તમારા જેવા મોટા માણસ લેશે કે ?

મદલ્લિખમુર્ગૈર્મૃગાધિકઃ કરિમિર્વૃત્તયતે સ્વયં હતૈઃ । એવા અપયસ કરતાં તો ક્ષત્રિયો મરવું વધારે પસંદ કરે. ક્ષત્રિયો પ્રાણ આપે પણ મરવું નહિ.

(૪) છેલ્લે ૨૧-૨૨ સ્લોકોમાં ભીમ સમજાવે છે કે હવે તમારો વિષાદ છોડો. આપણો યત્ન તો ચાલ્યા માંડ્યો છે. મદ્દાન માણસો બીજાની ઉન્નતિ સહી શકતા નથી.

કિન્નપેદ્ય વત્સ પશોષરાન્ ધનતઃ પ્રાર્થયતે મૃગાધિપઃ ।

(૫) તમારા બાઈઓની પણ તમને સહાય છે તેવી તમને કંઈ બય નથી એમ ૨૩-૨૪ સ્લોકમાં આશીર્વાદન ઉચ્ચારે છે

આ બધી દત્તીનો અને નીનિના સિદ્ધિતા બીમસેન કટાળાજનક રીતે ૨૧ ન કરતાં ઘોઘૌ અને મન પ્રિયા એવી ઉક્તિ દ્વારા ૨૧ કરે છે આ બધુ તે જોત્તર બાપામાં ૨૧ કરે છે અને અર્થાન્તર-યાસથી તેને પુષ્ટ કરે છે એ આપણે ઉપર જોયું વળી આ દત્તીનો ૨૫૩ રીતે ૨૧ થઈ છે ન સમજાય તેવું તેમાં કશું નથી તેની બાપા સહેની છે તે પરસ્પર સબધ ધરાવે છે દ્રાપદીની દત્તીનોને યોગ્ય પુરવાર કરી તેને પોતે ટેકા આપે છે પોતે જ કંઈ કહે છે તેના કાયદા તથા ગેર કાયદા તે હ મેશ ગણાવે છે હેતુને આખા નીતિશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ થયું નથી

આ આખી ઉક્તિ બીમસેનનું કોવધી થેતાયેલું માનસ બતાવે છે મનોભાવ નિરૂપણ

इति दक्षितविक्रिय कोपपरीतमागमम् शुस्सामां होवा
છતાં તેની સનાહ યોગ્ય દલીલોવાળી અને વ્યવહાર છે બપોરે
શુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીના મત સાથે સમન નથી થતા ત્યારે બીમસેન
શુસ્સાથી છતાં વિવેકથી પોતાની દલીલો ૨૧ કરે છે અને દ્રૌપદીના
મતની યોગ્યતા પુરવાર કરી પોતે પણ તે મતને અનુમોદન
આપેતા પોતાનો મત ૨૧ કરે છે દ્રૌપદી સી હોવાથી જરા
કડોર વાણી વાપરે છે પણ બીમસેન તો પોતાનો વિવેક કદી ચૂકતો
નથી આ ઉક્તિમાં બીમનો ભુરસાવાળો સ્વભાવ બ્યક્ત થાય છે
બીમનો દ્રૌપદી માટેનો રનેહ પણ અહીં ૨૫૪ દેખાય છે

બીમની ઉક્તિમાં નીચેની રાજકીય બાબનો બતાવી છે—

(અ) રાજ્યએ ચાર વિદ્યા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવું જોઈએ તત્તમ
અપિ તે વિવેકિની ઈ

(બ) રાજ્યએ પૌરુષ જ સેવવું જોઈએ

(ક) પ્રમુ ઉત્સાહ અને મત્ર એ નણ રાજની શક્તિ ગણાય છે

રાજા માટે ઉત્સાહ ખાસ જરૂરી છે તેના અનુત્સાહથી શત્રુની અભિ-
વૃદ્ધિ થાય છે. તેના ઉત્સાહથી સધળું જોઈતું આવી મળે છે.

(ક) નયનાં પાંચ અંગ છે (કનપન્ચાંગ વિનિર્ણયો નય) આરમ્ભ,
ઉગમ, દેશકાલવિમાગ, વિનિષાતપ્રતીકાર અને કાર્યસિદ્ધિ. |

(ચ) આત્મવૈરુપ ખધાનુ મૂળ કારણ છે. રાજા કોઈનું દાન લેતો
નથી. પોતાના વૈરુપથી મેળવેલું લે છે. મદસિક્તમુક્તેનરાવિષ ...ઈ.

(છ) ક્ષત્રિયોને યશ એ જ શરીર હોય છે. તેઓ પ્રાણ આપે છે
પણ તેમનું માન અને તેજ ધવાળા દેતા નથી અભિમૂર્તિ...કિમવેક્ષ્ય
પલ. .ઈ.

આમ ભાષા સુદર અને દલીલો જોરવાર હોવાથી આ ઉક્તિ રસ-
મય બને છે યુધિષ્ઠિર સાચું જ કહે છે કે મગળ, સુદર અને ચોખ્ખા
અરીસામાં જેમ શુદ્ધ પ્રતિબિંબ પડે તેમ સાદી, સુદર, સ્પષ્ટ અને
મગળકારક, તથા હૃદયને ખુશ કરે તેવી આ વાણીમાં બીમની શુદ્ધ
મતિ દેખાય છે.

યુધિષ્ઠિરની ઉક્તિ

શબ્દસપત્તિ અને અર્થસપત્તિ મન પ્રિયા અને દલીલવાળી

આ ઉક્તિ પણ સુદર દલીલોવાળી અને શબ્દસપત્તિ અને અર્થ-
સપત્તિ વાળી અને ઉપસક્તિમત્ (દલીલ પ્રધાન) સૌષ્ઠવૌદાર્ય વિશેષ
શાલિની તથા મન પ્રિયા પણ આરબમાં તે બીમની ઉક્તિનાં
વખાણ કરે છે રક્ષા શ્લોકમાં ઉપમાથી તે બીમની ઉક્તિનાં વખાણ
કરે છે

વિમલા તવ વિસ્તરે ગિરાં મતિરાદર્શં ઇવામિદ્દશ્યતે । ૨૭-૨૮માં
કોઈ પણ ઉક્તિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું સૂચન છે અને મતાબ્ધુ છે કે
બીમની ઉક્તિ પણ તેવી જ છે.

હૃદય પામવા ઈચ્છના રાજાએ શુ કંવુ તે બાગત યુધિષ્ઠિર દલીલો
સાથે રજૂ કરે છે બીમમેનની દનીવ સાથે પોતે સંમન નથી એ ત

મયેલો મનુષ્ય જ્યારે પોતાના જ માણસોનો સાથ ગુમાવે છે ત્યારે તે નિર્મળ થાય છે અને મોટા હોવા છતાં તેને સહેનાઈથી ઉખેડી પડાય છે. જેમ પવનને લીધે મૂળ વગેરે હચમચી જવાથી મોટું વૃક્ષ પડે તેમ અપમાનના પવનથી તેના સહાયકો જતા રહેવાથી એ રાજા પણ સહેનાઈથી ઉખેડી પડાય છે.

૫૧મા સ્લોકના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા આ જ દલીલને સમર્થન આપે છે કે આત્મવિમુક્ત નાનો હોય તો યે ગભ્યનો વિનાશ કરે છે.

અપિલ હિ દિનસ્તિ મૂઘરં સદુપાસાન્તનિર્ઘર્પમોક્તલઃ ।

(૧૧) પણ આ તો શુન્યો ઉદય થાય છે એ કેમ સાંખી સ્થા છે તેના જવાબમાં યુધિષ્ઠિર બાવનમા સ્લોકના અર્થાન્તઃન્યાસ દ્વારા હસાવે છે કે એવા મદ્યી છો મયેવાની ચાડી ડાલો માણસ હુમેશ જોઈ રહે છે અને તેને ચાડવા દે છે

૫૩માની નદી અને કિનારાની ઉપમા દ્વારા તે હસાવે છે કે જેમ નદીના શિથિલ કિનારાને પ્રવાહનો વેગ તોડી પાડે છે તેમ આવા બહાર અને અંદર નિર્મળ થયેલા રાજાને બળવાન ગામ હસાવે છે.

શિથિલ કૂલમિવાપગારય ।

આમ ઉપરની દલીલો તે સુદર બાધમાં રજૂ કરે છે

મનોમાય

યુધિષ્ઠિરની ઉક્તિમાં તેમનો ધીર મહીર અને સાત સ્વભાવ સ્પષ્ટ સમજાય છે. તેમની દલીલો જોરદાર છે પણ તેમની બાધ ક્ષમા જેવી સાત છે. તેમના એક પણ સંપ્તમાં સહેજે ઉરકેરાટ દેખાતો નથી. દુર્યોધનનો મદ અને માનનો અવશુષ્ક તે સમજે છે એ સામાના સ્વભાવની પરીક્ષા કરવાનો એમનો ગુણ અહીં ખાસ દેખાય છે.

અન્યનીતિનો બોધ

યુધિષ્ઠિરની આ ઉક્તિ નીચેની રાજકીય બાબતો સમજાવે છે—

(૧) ક્ષમા, વિવેક, સાસ્ત્રનુ જ્ઞાન વગેરે રાજ્યએ ટેળવવા જોઈએ.

ઘૃણતે હિ વિમૃશ્યકારિણ...૦, અમિવર્ષાનિ ચોડનુપાલયન્ વિધિવોજાનિ
વિવેકવારિણા...૦ સુકૃત પરિશુદ્ધ આગમ કુરુતે કીપ સ્વાર્થદર્શનમ્ ।

(૨) ડોઈ પણ ઉદય પામતા નાજ્યએ કસમયના ક્રોધને શતવે
જોઈએ ચોગ્ય સમયે ક્રોધ તથા નમ્રતા દાખવતા શીખવું જોઈએ.

વિજિતક્રોધરયા જિગીવ્યઃ । અપનેયમુદેતુમિચ્છતા તિમિરં રોયમયં
ધિયા પુર, લલકામપિ ક્રોપજન્મનસ્તમસા નાભિમય ટુણદિ ચ । હ્ય
પક્ષ સ્વૈન્દવી. કલાઃ સકલા દ્વન્તિ સ શક્તિસપદઃ ।

સમટ્ટિરૂપૈતિ માર્દવ સમયે યથ તનોતિ તિમ્મતામ્ । અધિતિષ્ઠતિ
લોકમોજસા ચ વિવસ્થાનિચ મેદિનીપતિ ।

(૩) શત્રુને શતવા માટે ક્ષમા ખડુ ઉત્તમ હથિયાર છે. ન તિતિક્ષા
સમમસ્તિ સાધનમ્ ।

ક્ષમાના ટેટલાક શુભ ગણાવ્યા છે

(૪) મદ અને માનથી ઉદ્ધત ન બનવું જોઈએ એનાથી સામાનું
અપમાન કન્વાની વૃત્તિ જન્મે છે અને તેથી આપણા જ મિત્રો આપણને
હોડી બળ છે. પરિણામે આતંકસહ જન્મે છે અને એ કદાચ નાનો
હોય તો યે આખા રાજ્યનો વિનાશ કરે છે.

અનુરપ્યુપદન્તિ વિમદ્ પ્રમુખન્ત પ્રકૃતિપ્રભોપજ

અસિલ હિ હિનસ્તિ મૂઘર તરુશાસ્વાન્તનિષયગ્રોડનલ ।

આમ આપણે જોયું કે યુધિષ્ઠિરની ઉક્તિ પણ સુસ્પષ્ટ છે તેમાં
જેરદાર દલીલો આપી છે. તે પરસ્પર સબધવાળી છે, સાત્રની વિરુદ્ધ
નથી અને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ થઈ છે છતાં તે ગૂઢ નયની ચર્ચા
સૌષ્ઠવૌદાર્યવિશેષશાલિની એવી રસમય ભાષામાં રજૂ થઈ હોવાથી તે
મનપ્રિયા પણ બની રહે છે

રહ્યા સ્તોત્રમાં કાવ્યનિગ અલકાર દ્વારા જતાવે છે પોતે શા માટે સમન નથી એ વિશે નીચે મુજબ દલીલો કરે છે પણ તે મોટે ભાગે કોઈ સુદર અલકાર કે સૂચન દાગ જ કરે છે—

(૧) અવિવેક આપત્તિનું મૂળ છે અવિવેકથી કામ ન કરવું જોઈએ આ વસ્તુ તે કળતે હિ વિમુચ્ચકારિણ ઈ સામાન્ય ઉક્તિ પ્રયોજી અર્થાન્ન ન્યાસ દ્વારા જતાવે છે વિવેકથી કામ કરનારને હુમેશ સાફે ફળ મળે છે એ સત્ય તે સ સદા જલજાલિની ક્રિયા શરદ લોક જ્વાલિતિષ્ઠતિ—આ ઉપમા દ્વારા રજૂ કરે છે (૩૧)

અત્રીસમા સ્તોત્રમાં એકવલિ દ્વારા એ દલીલને તે સમર્થન આપે છે (૨) એ વિવેક કેવી રીતે કેળવવો તે ૩૩મા સ્તોત્રની ઉપમા દ્વારા જતાવ્યું છે જેમ દીવો કોઈ વસ્તુ જતાવે તેમ વિવેકથી કામ કરનારને સાચા પોતે જ માર્ગ જતાવે છે કુરુતે વીપ જ્વાયેદરોનમ્ ।

(૩) વિવેકથી કામ કરનારને ક્યારેક નિષ્ફળતા પણ સાંપડે છે છતાં તે એને મન તો ઉન્નતિ સમાન જ છે એ બાબત તે ચોત્રીસમા સ્તોત્રમાં અનુગ્રાસની વચ્ચે જતાવે છે

(૪) આવા ઉચ્ચ પામવા ઇચ્છતા માણસોએ પ્રથમ તો કોષને ત્યાંમ કરવો જોઈએ ૩૬માના દષ્ટાન્ત દ્વારા તે કોષને કાળમાં લેવાનું પહેલું ઠસાવે છે

અવિમિષ નિશાકૃત તપ પ્રમથા માંશુમતાપ્યુદોયતે । ૩૭મા સ્તોત્રની ઉપમા દ્વારા કોષથી ચતા ગેરકાયદા તે સમજાવે છે—

જયપજ્જ જ્યૈ-દવી કલા સકલા દ્વિતિ સ શક્તિસપદ ।

(૫) કોષ સાવ ન છોડી દેવો જોઈએ પણ યોગ્ય સમયે નરમ મરમ બનવાથી એ રાગ સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર શાસન કરે છે એ બાબત તે સૂર્યની ઉપમાથી ૩૮મા સ્તોત્રમાં ઠસાવે છે

અધિતિષ્ઠતિ ષોઠમોજ્જા ॥ વિષ્ણુવાનિદ મેદિનોપતિ । ૩૮મા

શ્લોકમાં વિષમ અને કાવ્યલિંગ દ્વારા વિવેકથી ક્રોધ વગર કામ કરવું એ બાબત તે બીજી રીતે ઠસાવે છે.

(૬) ૪૦મા શ્લોકમાં કાવ્યલિંગ દ્વારા લોભસેનને સલાહ આપે છે કે આજ સુધી તે સતિ જાળવી અને છેક આજે ક્રોધ શા માટે કર્યો ?

૪૧-૪૨મામાં ફક્ત જોરદાર ભાષામાં અસમયનો ક્રોધ ન કરવા તે સમજાવે છે કારણ તેથી કાર્યદાનિ થાય છે.

(૭) ત્યારે ક્ષમાના અને તિતિક્ષાના શું ગુણ ?

૪૩મા શ્લોકના વ્યતિરેક દ્વારા તિતિક્ષા અને ક્ષમાના ગુણ સમજાવ્યા છે.

(૮) એમ કરવાથી સત્ત્વને ક્ષાયદો અને આપણને ગેરફાયદો ન થાય એ બાબત તે ૪૪મા શ્લોકના કાવ્યલિંગ દ્વારા રજૂ કરે છે. વૃષ્ણિઓ દુર્યોધનને હંમેશ માન નથી આપના તેવું કાવ્યમય કારણ માનમૂર્તા પ્રથમે, સદ્ગત સ્નેહ, અને પ્રગતિપ્રવણા...ઈ. માં આપ્યું છે.

૪૫મા શ્લોકમાં એને ટેકા આપે છે કે બીજા ધણા રાજાઓ આથી વિનયને લીધે જ દુર્યોધન સાથે નિભાવે છે. વખત જતાં તે ફરી જશે.

(૯) સીધો કુમતો કેમ નહિ તે બાબત ૪૬મા શ્લોકની ઉપમા દ્વારા સમજાવે છે—જેમ સૂર્ય કમળના જૂથને જુદું પાડે તેમ અત્યારે કરેલો કુમતો આપણા મિત્ર રાજાઓને આપણાથી જુદા પાડશે.

(૧૦) ૪૭મા શ્લોકની દલીલ દ્વારા તે ઠસાવે છે કે એ રાજાઓ દુર્યોધનને ઓડશે જ. દુર્યોધન મદોદત છે. અભિમાનમાં તે આ બધા રાજાઓનું અપમાન કરશે. સાધારણ માણસ પણ અપમાન સહી શકે નહિ તો રાજા તો કર્યાથી જ સહે ? ૪૮મા શ્લોકમાં પણ લક્ષ્મી એ મદતું કારણ છે એ ઠસાવે છે. ૪૯-૫૦માં કારણભાલા દ્વારા મદના અનર્થો તે મણાવે છે. ૫૦માની ઉપમા દ્વારા જતાવે છે કે એવો મદથી ટકી

વ્યાસનું આગમન

આ પ્રસંગ બદ્ધજ નાનો છે. છતાં તે અત્યંત હાવ્યમય બની રહે છે. વ્યાસનું આગમન મળે પોતાનો જ ઇચ્છિત અર્થ આવતો હોય તેવું બની રહે છે.

સ્વયમર્થ इवाभिवाञ्छितस्वामीयाय पराचारात्मजः । તેમના શ્રીત લોચનોથી જણે તે પશુપંખીઓને શાંત કરતા હતા. તેમની ચારે બાજુ તેમનાં વર્તુળ પ્રસંગનાં હતાં પણ એ તેજ જોવાય નહિ તેવું પ્રયંક નહોતું એ તો ચદ્ર જેવું શીતલ અને જોવાય તેવું હતું એ તપનું ઉદ્ભવસ્થાન હતા અને આપત્તિનું કારણ નહોતા. જણે મતિમત પ્રવચસચય ન હોય તેમ રાજએ તેમને જોયા-આમ અહીં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

ददस्य जगतीमुक्ता मुनि स वपुष्मानिव पुण्यसचयः । એ ઋષિને સત્કારવા મુધિષ્ઠિર પોતાના આસન ઉપરથી ઊઠ્યા. તેમના ઊઠવાથી તેમના લાલ વસ્ત્રકલનો ઊડે. હાથેથી આથી આજુબાજુ પણ લાલ તેજ પ્રસર્યું. સુમેરુના શિખર ઉપરથી લાલ કિરણો ફેંકતા સૂર જેવા તે શોભી રહ્યા.

रराज कौर्णिकपिशांशुजाल शृङ्गातसुमेरोरिव तिमिरदिग्गः । આમ અહીં ઉપમા છે.

ઋષિના આસન ઉપર વિરાજ્યા પછી તેની આજુ પછી મુધિ-
ષ્ઠિર પણ પોતાના આસન ઉપર બેસે છે. જેમ શ્રુતિ પછી શાંતિ તેમ
મુધિષ્ઠિરે પણ તે ઋષિના બેડા પછી આસન લીધું અહીં પણ ઉપમા
છે. પ્રથમ ક્વ યુતમાસન નરેન્દ્ર । વેદવ્યાસની સામે બેઠેલા મુધિષ્ઠિર
ગુરુની સામે રહેલા ચદ્ર જેવી શોભા ધારવા લાગ્યા આમ ઉદ્દેશે પણ
નિર્દર્શના છે.

तन्वन्तमिदममितो गुरुमशुजालम्
लक्ष्मीमुवाह सकलस्य वाराहमूर्ते

આમ આ પ્રસંગ નાનકડો હોવા છતાં તે કાવ્યમય છે છતાં તેનો ઉદ્દેશ તો રાજકીય જ છે કારણ ત્રીજા સર્ગમાં વ્યાસ પણ સમજાવે છે કે યુધિષ્ઠિરનો મન ખરાબર છે અને હાલ તો શાંતિ રાખવી જરૂરી છે જ

આમ પહેલા બે સર્ગના હેતુ રાજકીય છે પાંડવોના વનમાં ગયા પછી દુર્યોધન કેવી રીતે રાજ્ય કરે છે એ જાણવા યુધિષ્ઠિરે મોકલેલો દૂત દૈતવનમાં યુધિષ્ઠિર પાસે આવી પોને જોયેલી સંધર્ષી હકીકત કહે છે ત્યાર પછી દ્રૌપદી પોતાનો મત રજૂ કરે છે અને રાજાને વચન તોડીને યુદ્ધ માટે પ્રેરવા મથે છે બીજા સર્ગમાં પણ એક જ રાજકીય ઉદ્દેશ છે કે પાંડવોએ પોતાનું વચન તોડીને યુદ્ધ આદરવું કે નહિ પાત્રોનું દેહસૌંદર્ય પણ વધારે છે કવિને અહીં સમય જ નથી અહીં તો રાજકીય ચર્ચા જ મુખ્ય વિષય બની રહે છે અહીં જાન્ય વર્ણનો અને બાવમય ચિત્રો બાંધે ન રહ્યા છતાં શુદ્ધ ચર્ચાઓ પણ જોરદાર અને અસરકારક કાવ્યમય અને વેગવાળી ભાષામાં તથા સુંદર અર્થ-ગૌરવમાં અને શબ્દ સંગીતમાં તથા ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા જેવા સુંદર અન-કારોમાં ગૂંથી હોવાથી આ બંને સર્ગો વીરરસપ્રધાન હોવા છતાં રસ મય બને છે

આરંભમાં જ દૂતનું આગમન એક અગત્યનું કાર્ય બતાવે છે અને એ પ્રસંગ ઉપરથી સહજ જ તેની ઉક્તિનો પ્રસંગ રચાય છે રાજકીય બાબતોમાં કેટલીક વખત યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીની પણ સલાહ લેતા હોવાથી તે આ બાબતની દ્રૌપદીને જાણ કરે છે દ્રૌપદી જેવી તેજસ્વિની નારી આ વસ્તુસ્થિતિ સહી શકતી નથી તેથી તે પોતાનો મત રજૂ કરે છે એ પ્રસંગ ઉપરથી એની સલાહ સાચી છે એ દનીલપૂર્વક બતાવવા બીજા પ્રયત્ન કરે છે આમ તેની ઉક્તિ ઉપસ્થિત થાય છે તે પોતે પણ દ્રૌપદીનાં વચનથી પ્રેતસાદન પામ્યો છે આથી તેનો મન રજૂ થાય તે માટે તેની ઉક્તિને પણ અવકાશ રહે છે છેક છેલ્લે બીમનો મત સારો હોવા છતાં ખરાબર નથી એમ સમજાવવા અને

ત્યાર પછી પોતાનો સ્વતંત્ર મન બતાવવા માટે યુધિષ્ઠિરની ઉક્તિ પણ જરૂરી થઈ રહે છે છેક છેલ્લે ત્રીજા સર્ગમાં પણ યુધિષ્ઠિરનો મન બતાવતો એક વેદવ્યાસ પણ સમજાવે છે પહેલા દુનના જ પ્રસંગમાં પછીની ચર્ચાઓ માટે બુમિકા રચાય છે. પ્રથમ એ સર્ગમાં તો કાચું એટલું બધું સદૃશ અને ઝડપી છે કે કવિને બીજા વર્ણનો આપવાની પુરસદ નથી દરેક ઉક્તિ દ્રઢ છે અને કટાણાજનક નથી બનતી એ પણ એક નોંધવા જેવી બાબત છે

આગળ દરેક ઉક્તિની ચર્ચામાં જોયું તેમ તે તે ઉક્તિની વિગતો સુદૃઢ ભાષામાં સ્પષ્ટ થઈ છે તેથી ક્યાંક ક્યાંક સુદર ચિત્રો પણ કલ્પી શકાય છે અનુગત એ ચિત્રો કાર્તિકાસ જેવા આમેદ્દમ રાષ્ટ્રચિત્રો નથી બની રહેતાં પણ તે બાવમય અને કાવ્યમય ચિત્રો તો છે જ

આટલો મોટો વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ વાતચીત દરમિયાન યુધિષ્ઠિરનું નામ બાવનાં કુર્યોધન નીચે મુખે વ્યથા પામે છે એ માનવ બાવનું સુદર ચિત્ર છે પહેલા સર્ગમાં ૪૧મા શ્લોકમાં પણ કૌપદીના માનસનું સુદર ચિત્ર આપ્યું છે વેદવ્યાસને સંસ્કારવા જતા યુધિષ્ઠિરનું પણ એક કાવ્યમય ચિત્ર છે અને છેલ્લે એ કુરુપિની સામે બેસી યુધિષ્ઠિરનું પણ મનદર કાવ્યચિત્ર સરખાયું છે

“લગભગ આખા કાવ્યમાં ત્રણીર રાજકીય બાબતો ચર્ચાઓ અને ઉક્તિઓ છે તે છતાં તેમાં સુદર કાવ્યમય ચિત્રો છે પહેલા સર્ગમાં તો કાચું એટલું બધું ઝડપી બને છે કે કવિને ઈતર વર્ણનો આપવાની નવરાસ જ નથી”

[૪] બારવિની સૈની અને કવિતાકલા

વિગતાર્જુનીય એક મહાકાવ્ય ગણાય છે એ એની અને બારવિની મહત્તા બતાવે છે પણ બારવિનું રચાન કાવ્યસૈનીમાં બીજો નજરે જ રહ્યું છે

વસ્તુ

ભારવિના આ કાવ્યની કથા એણે મહાભારતમાંથી લીધી છે પણ આપણે આગળ જોયું તેમ એટલા નાના અને મૂળ શુદ્ધ પ્રસંગમાંથી ભારવિએ આખું અદાર સર્ગનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. મૂળના પ્રસંગોને તેણે નવી રીતે રજૂ કર્યા છે આ કાવ્યમાં એને એવા રાજની કુળનું વર્ણન કરવાનું છે કે જેને પોતાના હકના રાજ્ય ઉપરથી પણ દૂર ખસી જવું પડ્યું છે. કવિ આ વસ્તુ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખે છે અને તેથી પોતાના કાવ્યના પહેલા બે સર્ગોમાં રાજકીય ચર્ચાઓ જ ગોઠવે છે. આમ બધાં પાત્રો તેને હાથે સાચા માનવોની જેમ બોલે ચાલે છે તથા તેઓ પણ ખદુ જ સ્વાભાવિક માનવી લાગણીઓથી પ્રેરાઈને કામ કરે છે તેમના કાર્યમાં પણ ચોક્કસ હેતુ હોય છે પરિણામે આખા કાવ્યમાં માનવભાવ નિરૂપાયો છે. મૂળ કૃતિમાં જે વસ્તુ અમાનુષી રીતે રજૂ થઈ છે તે જ વસ્તુ અહીં માનવી ભાવથી રજૂ થઈ છે. પોતાના પાસ કપટથી રાજ્ય લઈ લેનાર દુર્યોધનની હીન ચાલ સુધિગિર પોતાનો દૂત મોકલી જોણી લે છે મૂળ કૃતિમાં ગર્ભનેમ બોલતો બીમ એક રાજનીતિજ્ઞની માફક દલીલપૂર્વક પરિસ્થિતિ સમજાવે છે. મૂળ કૃતિની માફક ભારવિ અહીં કંઈ કથા કહેતો હોય તેવું લાગવાને બદલે અહીં પ્રસંગો સ્વાભાવિક રીતે જનતા હોય અને પાત્રો સાધારણ રીતે બોલતા હોય તેવું જ જણાય છે

પાત્રોનેખન

ભારવિની કાવ્યકલાનું બીજું લક્ષણ તેનું પાત્ર-નિરૂપણ છે. આ કાવ્ય વીરસપ્રધાન હોઈ રાજકીયહેતુ મુખ્ય અને છે અને તેથીતેનાં પાત્રો પણ તે જ ભાવ દાખવે છે પોતાનાં પાત્રનું દેહસૌંદર્ય ભારવિ વર્ણવતો નથી. માત્ર તે વેદન્યાસ અને અર્જુનનું વર્ણન કરે છે પણ તે ખદુ લાંબુ નહિ તેનાં પાત્રોની ઉક્તિઓ દ્વારા અને કાર્ય દ્વારા જ પાત્રોનું અને તેમના અભાવનું તથા માનસનું નિરૂપણ થઈ જાય છે ત્રીજા સર્ગમાં તો તે ફક્ત

એકએક મોઢામાં જ લીધે મોણ પૂનરાશ્રુ વગેરેના પાત્રો ઉપસાવે છે. દુર્યોધનનું આખું પાત્ર દૂતની ઉક્તિ દ્વારા નિરૂપાઈ જાય છે.

વર્ણન

તેના આ કાવ્યમાં શૃંગારને તથા પ્રકૃતિ અને સ્ત્રીઓના વર્ણનને ઓછો અવકાશ છે. છતાં આ બોમતમાં પણ તારવે બહુ ઊતરે એવો નથી. ત્રીજા સર્ગમાં દ્રૌપદી અને અર્જુનનું સુંદર બાવમય ચિત્ર તે ઉપસાવે છે. હિમાવંશ, સિંધિર, સૂર્યોદય, ચંદ્રોદય અને ગંધર્વો તથા અંબરાઓની કોડા વગેરે સુંદર વર્ણનો તે ખાસ આપે છે. આ આખા પ્રકૃતિના દર્શનમાં તેની પ્રકૃતિ તરફની લાગણી જણાઈ આવે છે. પરંતુ આવા હજારો વર્ણનો કરના તેની ચર્ચાઓમાં અને પુદ્ગલ વર્ણનમાં તેની શૈલી વધારે અસરકારક અને આકર્ષક બને છે. તેને ભાષા ઉપર સારું પ્રભુત્વ છે તે અહીં જણાય છે. મંજીર રાજકીય બાબતો અને દલીલો રજૂ કરવાનું તથા ચર્ચા બોલવાનું તેને વધારે ફાવે છે. પ્રકૃતિના વર્ણનમાં તેનો પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો સાચો ભાવ વ્યક્ત થાય છે એટલું જ. પણ તેનું પુદ્ગલ વર્ણન વધારે રસમય બને છે. કથનનામાં આવે એ દરેક અંત્ર તે પુદ્ગલમાં ગણાવે છે.

ભારવિના કાવ્યની ઉક્તિ

ભીમ, યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદીની ઉક્તિઓમાં તેની શૈલી વધારે અસરકારક બને છે. તેના પાત્રોની ઉક્તિ દ્વંદ્વ છે છતાં તે દરેક ઉક્તિમાં એક પ્રકારનો જુરસો વ્યક્ત થાય છે એ આપણે આગળ જોયું એક પાત્ર પોતાની દલીલો એટલી સંયોજી રીતે રજૂ કરી કે કે તેને બીજા વખત ભાષણ કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી. પહેલા સર્ગની પહેલી જ લીટીમાં કવિને રાજકીય ઉદ્દેશ જણાઈ આવે છે. દૂતની પહેલી જ ઉક્તિમાં દુર્યોધનની નીતિનો ચિનાર આપ્યો છે. યુધિષ્ઠિરની દલીલો એટલી સ્પષ્ટ અને જોરદાર કે તેમાં તેની સામે માયું બંધકી મકલું નથી.

આ મંજીર રાજકીય બાબતો પણ ભારવિને હાથે શુદ્ધ ન બનતાં

રસમય બને છે. એ ચર્ચાઓ અને ઉક્તિઓ દૂંઢી છે છતાં તેમાં ભાષાની મધુરતા અને અર્થની ગંભીરતા તથા ભાવની વિષદતા અને જુસ્સો હોવાથી તે ઉક્તિઓ નાની છતાં પેલી સખન દવાની થોડી માત્રાની માફક વધારે અસરકારક બને છે.

અતિવૌર્યવતીવ મેષજે મહુરલપીયસિ દૃશ્યતે શુભઃ । દાઠપિણુ ઉક્તિ ઠેવી હોવી જોઈએ તે વિશે બારવિ પોતે જ કહે ॥ અને સાથે સૂચવી પણ દે છે કે પોતાની રાજકીય ચર્ચા અને ઉક્તિઓમાં પણ નીચેના ગુણ વતેઓછે અંશે જ ન-(૧) શબ્દોની વિસદતા, (૨) અર્થની મહનતા (૩) મુસ્પષ્ટતા (૪) પરસ્પર સંબંધ (૫) શાસ્ત્ર સાથે અવિરુદ્ધ (૬) ભુદ્ધિમગ્નપૂર્વકની જોરદાર દલીલો, ઉપપત્તિમત્ત (૭) જુસ્સો-ઝંજીર અર્થ (૮) ભાષાની મધુરતા અને અર્થની મહનતા (૯) ગતિયસિ અને તેથી મનઃપ્રિયા-આ બધા ગુણ બારવિની ઉક્તિઓમાં ક્યાં ક્યાં ઠેવી રીતે છે તે આપણે આગળ જોયું છે તેથી અહીં ફરી કહેવું યોગ્ય નથી.

રસ

આમ બારવિનું આ કાવ્ય વીરરસપ્રધાન બને છે કારણ ઐતિહાસિક વસ્તુને તે યોગ્ય છે. દૂતની ઉક્તિમાં મુખોધનનો રાજ્યનીતિ સ્પષ્ટ થાય છે. આમ વીરરસથી કાવ્યની સરઆત થાય છે. એ દૂતની ભાષા પણ એને અનુરૂપ છે. એ પછી દ્રૌપદીની ઉક્તિ આવે છે. તેમાં પણ એક સ્ત્રિચાણીનો જુસ્સો દેખાય છે તથા તેનું માનસ પણ વ્યક્ત થાય છે આમ અહીં પણ વીર-રસ પ્રધાન છે. બીજા સર્ગમાં ભીમની ઉક્તિમાં પણ તેવો જ જુસ્સો હોવાથી એ પણ વીરરસ પ્રધાન છે. ન્યારે યુધિષ્ઠિરની જોરદાર દલીલોમાં વીરરસનો જ જુસ્સો છે છતાં તેના વિવેક, ક્રોધ અને કામા ઉપરના સંભાવણાં તથા આખી ઉક્તિમાં તેના શાન્ત સ્વભાવ પ્રમાણે એક જાતની શાંતિનો અનુભવ થાય છે. આમ તેમાં શાંત રસ વ્યાપી રહે છે. વેદવ્યાસને સતકારતા મુખી આ શાંતરસ

દેખાય છે. પણ વેદવ્યાસની સલાહમાં પાછો વીરનો જીવસે। આવી જાય છે. આ પછી ત્રીજા સર્ગમાં દ્રૌપદી અને અર્જુનની મુક વાતચીતમાં શૃંગારનો આનંદ અનુભવાય છે. દ્રૌપદીના શબ્દો રનેદાળ છે. અને છેલ્લે તો તે અર્જુનની વિદાય વખતે તેને આશિર્વાદ તત્પર બને છે એ ભાવયુક્ત દૃશ્ય ક્રમનીય બને છે. છતાં આ આખો પ્રસંગ અર્જુનના હિત્સાહ વધારવા માટે સરખયો હોઈ તે વીરરસને યોગ્ય છે. આમ પહેલા ત્રણ સર્ગમાં વીરરસ પ્રધાન બને છે. પ્રકૃતિ વર્ણનોમાં શાંતરસ દેખાય છે. જલક્રીડા અને ક્રીડા વર્ણનોમાં શૃંગાર છે. છેલ્લે યુદ્ધના વર્ણનમાં વીરરસ છે.

૧૧૫ અને શીશી

તેની ભાષા પણ યુદ્ધને અનુરૂપ છે અને તેવાંચનાની સાથે યુદ્ધના અનુભવ થતો હોય તેમ લાગે જ. દ્વિતનું વચન સાથે જ દ્વિતમનોદ્વારિ અને દુર્લભ બની રહે છે. દ્રૌપદીના અયધન અને કટાક્ષમય શબ્દોમાં તેના ભાવ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે. અર્થાત્ ભારવિએ ભાવરસનું તાદાત્મ્ય સાધ્યું છે.

તાદાત્મ્ય ભાવરસયોઃ મારવિઃ સ્વપ્નમુચિવાન્ ૧ શ્રી આર. સી. દત્ત કહે છે તેમ તેની ઉક્તિ અને સંવાદ પ્રસસ્તિને અનુરૂપ વિષય બને છે. ભારવિની વાણી પ્રકૃતિમધુર છે.

પ્રકૃતિમધુરા મારવિનિરઃ ૧)

છંદ

એના મીઠા અનુપ્રાસમાં, એના મુદર અર્થાલંકારોમાં અને એની પદ્ધિતઓના લયમાં આ સ્પષ્ટ વરતાય છે. ન્સ અને વિષયને અનુરૂપ અને મધુર છંદ તે વાપરે છે. બહુ જ અટપટી રચનાવાળા અને લાંબા છંદ તે લાગ્યે જ પસંદ કરે છે. પાંચમા અને ૧૮મા સર્ગમાં લમબમ સોળ જેટલા જુદાજુદા છંદ તે વાપરે છે. મોટા છંદ તે સાવ નધી વાપરતો એમ નથી પણ તેવા છંદના ફક્ત એક એક જ શ્લોક

વચ્ચે આવે છે. જેમકે જલોદ્ધતગતિ, જલધરમાલા, ચંદ્રિકા, મતમધૂર, કુટિલ, અને વંશપત્રપતિતા જેવા છદોના માત્ર એક એક શ્લોક તે આપે છે. વૈતાલીય (સર્ગ-૨) પ્રમિતાક્ષર (સર્ગ ૪) પ્રહર્ષિણી (સર્ગ ૭) સ્વાગતા (સર્ગ ૯) પુષ્પિતામા (સર્ગ ૧૦) ઉદ્ગતા (સર્ગ ૧૨) અને ઔપરછન્દસિકે (સર્ગ ૧૩)-આમ આવા છંદ પુણ્ય તે આપે છે. આમ છતાં શુદ્ધ અને સુંદર તથા ભાવને અને વસ્તુને અનુરૂપ છંદની તે વસ્તુ કરે છે. તે ખાલી છંદનું જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવા ખાસ છદોના પ્રયોગ કરતો નથી. છતાં તે પોતાના આ કાવ્યમાં લગભગ ચોવીસ જેટલા છંદ વાપરે છે.

વ્યાકરણના પ્રયાગ ✓

પ્રો. કીય કહે છે તેમ વ્યાકરણની દક્ષતા બતાવવા જતાં ભારવિ ખરાબ દાખલો ખેંચાડે છે. આ બાબતમાં તે જાણે એક પ્રકારની રૂઢિ ધડે છે. તન્ ધાતુનો વારંવાર ખાસ પ્રયોગ તેનાથી શરૂ થાય છે. પગેક્ષ કર્મણિ રૂપોનો તેને શોખ છે. તેને સમાસની અન્યથીભાવની રચનાનો ખાસ શોખ છે. તે પાણિનના ધજા નિયમોના જાણે દૃષ્ટાન્ત આપે છે. દા. ત. એ કર્મ સાથે શાસ્ત્રનો પ્રયોગ, દર્શયતે અનુજીવિષાત્ક્રુગ, સ્તનોપ્પોદ્ગમ્, એ નદારનો દ્વદાર મતાવતો પ્રયોગ, અને જ સાધેનો સમાસ-નિર્વૃત્તન્-આ તેના ખાસ પ્રયોગો કીય નેધિ છે.

તે સાદા ક્રિયાપદનો ઉપસર્ગ સાથેના ક્રિયાપદ જેવો ઉપયોગ કરે છે. દા. ત. અયુષ્ક પ્રયોગ અયુષ્ક નો અર્થ બતાવે છે. (૧-૧) તેવી રીતે હતા = પ્રતિહતા (૨-૨૨) અને દાસ્તિ = અનુદાસ્તિ (૧-૫). ધાતુઓનો અનેક અર્થ થાય—ધાતુનામનેકાર્યતા એનો ભારવિ ધણી વખત પ્રયોગ કરે છે. જેમકે—રહિત્તમ્ (કર્તૃમ્) યાચન્તિ (૧-૧૬)

કિરાત—૧-૩૮માં તે વર્નમાનદાળનો પુરા સાથે ઉપયોગ કરી બૃતદાળનો અર્થ બતાવે છે. અધિન્શી અને અધિ + દદ્ ને દ્વિતીયા સાથે તથા અધિ + છી + અધિચ્ચ રૂપ રજુ તે વાપરે છે. વિન્ અને ફન્ એ

રૂપ માયાવિન્ અને માયિન્ આપે છે એ પ્રયોગ પણ તે કરે છે સાધારણ પ્રયોગ ઉપરાંત મા સાથે પ્રમાથમાં પણ આગ્રાથ અને અગ્રતન બૂતકાળ વપરાય છે

બૂતકાળ વાપરવામાં આગવિ ખાસ કાગજ લે છે કાચ નેધિ છે તેમ હસ્તન અને અગ્રતન બૂતકાળને તે કથા કહેવામાં વાપરતો નથી. ખોનનારે જે અનુભવ કર્યો હોય તે વ્યક્ત કરવા જ તે કાળ તે વાપરે છે (અવરોક્ષે) જે દૂરના બુતકાળમાં બન્યું હોય તે હસ્તન બૂતકાળ દ્વારા બતાવે છે (અનગ્રતો) જે નજીકના બૂતકાળમાં બન્યું હોય તે અગ્રતન દ્વારા તે બતાવે છે કથા કહેવામાં પરાક્ષ બૂતકાળ વાપરે છે. કોઈક વખતે કોઈ અપવાદ પણ હોય છે. પરસ્પરે અને આત્મને પના ઉપયોગમાં પણ તે કાળજી લે છે વર્તમાનકાળનાં રૂપ સ્થ સાથે વાપરીને પણ બૂતકાળ બતાવે છે જ્યાં કર્મણિમા વાપરે છે

અનકા

જગત્તો તત્તો અથગ્ત કાગિવે જિવાનુદે જેની સુદર રચના આમાં ખોટા વિરોધ અને યમક વાપરવાનો તેને શોખ છે. અર્થાં વકારોનો તેને ખાસ શોખ છે અર્થાંનકારોમાં તે અમુક જ પ્રકારના અનકારો આપેના નથી પણ તે વિધવિધ અનકારો યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય રીતે વાપરી ખોતાની કૃતિને સ્થમ્ય બનાવે છે એ આપણે આગળ ત્રીજા પ્રકરણમાં જોયું અને ટિપ્પણમાં પણ તે વિસ્તૃત રીતે મેં આપ્યું છે અતિશયોક્તિ, એકાન્તી ઉત્પ્રેક્ષા, કારણભાષા, મ યલ્લિગ, દૃષ્ટાન્ત, નિર્દર્શના વિષમ પદિકર, પરિવર્તિ, સમાસોક્તિ સહોક્તિ વગેરે અનકારોથી તે નીતિની શુદ્ધ બામનોને પણ સ્થમ્ય બનાવે છે એના અર્થાંન્તરન્યાસો એની જોરદાર દલીલોને આગ્રાદ રીતે અસરકારક બનાવે છે એટલું જ નહિ પણ એના અર્થાંન્તરન્યાસમાં ક્યારેક નીતિના ખાસ નિયમો પણ તે સમજાવી દે છે જેમકે ૧-૫ સદાલુકૂટેષુ હિ શુર્વતે રતિ નૃપેષ્વમાલેષુ ચ સર્વસવદ । ૧-૨૫માં દ્વેષ સમાચાર ઉપર અવ

૧-ભુએ કાચનો સરૂત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

લાંબતી વાણી જ એલે ॥ એ સત્ય ક્ષુભ છે. પરપ્રણીતાનિ વચાંશિ
ચિન્વતાં પ્રવૃત્તિસારાઃ સ્વલુ માદશાં ગિરઃ । ૧-૪૫માં પણ તેમ જ છે-
અરિષ્ઠ દિ વિજયાર્થિન ક્ષિતીશા વિદધતિ સોપચિ સંધદક્ષણાનિ । ૨-૧૫
માં પણ રાગએ વિષાદ ન મેવો જોઈએ એ નીતિની વાત બતાવી
છે-નિવસન્તિ પરાક્રમાશ્રયા ન વિષાદેન સર્મ સમૃદ્ધયઃ । ૨-૧૮માં પણ
રાગએ કોઈનું આપેલું લેવું નહિ તે ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે.

તથયન્ સ્વલુ તેજસા જગજ્ઞમહાનિચ્છતિ મૂર્તિમન્યતઃ । રાગએ
પણ ત્યજ્યા પણ માન નહિ એ વાત ૨-૨૦ના અર્થાન્તર-યાસમાં
કહી છે—

અમિમૂર્તિમયાદસૂનતઃ સુસમુજ્ઞન્તિ ન ધામધાનિનઃ । ૨-૨૧માં પણ
તે જ સત્ય સમજાવ્યું છે—

પ્રકૃતિઃ સ્વલુ સા મહીયસઃ સહતે નાન્યસમુર્જતિ યયા ॥ તેના કેટલાક
અર્થાન્તર-યાસો દ્રઢ છે છતાં કહેવન જેવા રાગ વપરાતા થઈ પડ્યા
છે—જેમકે-હિત મનોહારિ ચ દુર્લભ વચઃ ।; યર વિરોધોઽપિ સર્મ
મહાત્મમિઃ । અહો દુરન્તા ચલ્લદિરોધિના; નતુ ચક્રુરનિશેપનિ-સ્ટહાઃ
ગુણગૃહયા વચને વિપથિતઃ ।

ખીજી તોધવા જેવી બાબત તેની ઉપમા છે. પહેલાં બે સર્ગમાં તે
ઉપમા છૂટથી વાપરે છે તેની ઘણી ઉપમા સાધારણ હોય છે. જેમકે
૧-૨૦, ૨૧, ૩૨, (૨) ૬, ૧૨, ૨૩, ૩૧, ૪૬, પણ તેની કેટલીક
ઉપમા શ્લેષયુક્ત હોય છે અને સૂચક બને છે. જેમકે ૧-૨૪માંની
શ્લેષયુક્ત ઉપમા મુયોધનનું સન્સ ચિત્ર ખડું કરે છે. તથામિવાનાદ્રયયતે
મતાનનઃ મુદુઃસદાન્મન્યપદાદિવોરગઃ ॥ ૨-૫૭માં પણ ઉપમા મુંદર ચિત્ર
ખડું કરે છે.

તેની ઘણી ઉપમા સૂચક હોય છે. જેમકે ૧-૨૬માં ઉપમા દ્વારા
દ્રૌપદી ખાસ કટાક્ષ કરે છે કે તમે પણ હાથે કરીને જ સત્યવત્સની ક્રૂષાવી
દીધી છે. તથાત્મદસ્તેન મહી મદપ્યુતા મત્તજેન સમિપાવર્જિતા ॥ તેની

એક બીજી ઉપમા પણ સચક અને અર્થગભીર છે ૧-૩૧મા મનોરમા
માતમવધૂમિષ શ્રિય માં પણ યુધિષ્ઠિરને સચક કટાક્ષ કરે છે અગત્ય
ગતો દર્શાવે પણ તે નકુળ સહદેવના જન્મ વિશે સૂચન કરે છે ૨-૩ની
મ્લેચ્છુત ઉપમા દ્વારા પણ તે નીતિની બામત સમજાવે છે ૨-૪મા
પણ બારવિ સૂચવે છે કે કૌર્મિયુ કાન્યાન્તર્ગત ઉગ્મિત કેરી હોવી જોઈએ
તથા પોતાની ઉક્તિ પણ તેવી છે એ બામત બારવિ સૂચવે છે ૨-૨૬
મામાં પણ તેવી રીતે બીમની ઉક્તિ કેરી છે તે મ્યુ છે તેની કેટલીક
ઉપમા યથાર્થ હોય છે જેમકે-પ્રગમત્યનપાયમુરિયતમ પ્રતિપદ્મત્રમિવ
પ્રગ વૃષ્ણ ॥ ૨-૨૫મા પણ કૌપાયમાન થયેલા બીમને દુષ્ટ હાથી
સાથે સરખાવ્યો છે વપસાન્ત્વચિતુ મહીપતિર્દિરવ દુષ્ટમિચોપચક્ર્મ ॥
૨-૩૩ની ઉપમા પણ યથાર્થ છે આગમની લીપ સાથે સરખામણી ॥૪
છે ૨-૩૮મા પણ રાજાને સૂર સાથે સરખાવ્યો છે ૨-૫૩મા પણ
યથાર્થ ઉપમા છે જેમકે બ્રાતર્કલદયી ધીમે ધીમે નષ્ટ થતા રાજાને
નહીના વેગથી ધીમે ધીમે મસાતા અને નષ્ટ થતા કિનારા સાથે સરખાવ્યો
છે ૨-૫૮મા પણ યોગ્ય ઉપમા છે
અર્થગૌરવ

બારવિ બ્યગ્યાર્થ ઉપર ખાસ બાર મૂકે છે એક નાની
દેખાતી ઉક્તિ પાછળ કેટલાયે વિચાર બતાવાયા હોય આવી સાદી
દેખાતી રચનામાં પણ જ્યારે કોઈ સુદર સૂચન થયું હોય ત્યારે એને
અર્થગૌરવ કહેવાય સુચોધન સમ્મ જ કેટલું સૂચની દે છે એ એના
પાત્રાભેષનમાં જેમું બારવિના પાત્રોની ઉક્તિ વિશે ક્યારેક બારવિ પોતે
મત આપે છે તો ક્યારેક એના બીજા પાત્રો તે માટે મત આપે છે
આમ દ્વંતની ઉક્તિ વિશે બારવિ કહે છે જ સૌષ્ઠવૌદોર્યવિરોધ-આમાં
કાવ્યાન્તર્ગત કોઈ પણ ઉક્તિ કેરી હોવી જોઈએ એવું પણ સૂચન છે
તથા પોતાની ઉક્તિ પણ આવી છે અને સૌની પણ સખ્તસ પત્તે અને
અથ સપત્તિવાળી છે તે સૂચન થઈ ગય છે દ્રૌપદીની ઉક્તિ વિશે પણ
બીમસેન ખાસ મત રજૂ કરે છે મનપ્રિયા મરીચી મદુરલપીચી

દસ્યતે ગુણઃ । લીમસેનની ઉક્તિ વિશે પણ ભારવિ કહે છે—उपपत्तिम-
वृजिताश्रयम् । ઉપરાંત યુધિષ્ઠિર પણ ૨-૨૬-૨૭માં લીમસેનની ઉક્તિના
છ ગુણ ગણાવે છે. (એ ટિપ્પણમાં જોઈ લેવું) આ પણ ઉપગ્રહત
સૂચન જ કરે છે કે ભારવિની કાવ્યાન્તર્ગત ઉક્તિ પણ તે તે ગુણ
ધરાવે છે. જે આગળ બતાવી દીધું છે.

કેટલીક ગ્યનાઓ પણ સક્ષમ સૂચન કરે છે કે જે સમજ્યો ત્યારે
તેમાં રહેલી સાચી મુદા માણી શકાય. દા. ત. ૧-૨૮માં મવાદરોણુ
શબ્દ કેટલો સૂચક છે । આ એક જ શબ્દ દ્વારા દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરના
કેટકેટલા ગુણ ગણાવે છે કે તમે તો બહેલા છો, સાત્ત્વમાં પારંગત છો
અને નીતિનિપુણ છો. આવા આપશ્રીને કોઈ સી શિખામણુ આપે એ
કેવું કહેવાય ! તમારે તો એ વેળા જ આવવા દેવી ન જોઈએ. આ
કટાક્ષ પણ એ જ શબ્દ પ્રયોગમાં સમાઈ જાય છે. આ ભારવિનું અર્થ
ગૌરવ બતાવે છે.

બીજો સુંદર દાખલો ૧-૩૧માં છે અહીં પણ દેવળ એક ઉપમા
દ્વારા ભારવિ પુરાણી મહાભારતની કથા કહી દે છે. આ ઉપમા દ્વારા
દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરને સખન કટાક્ષ કરે છે કે તમે પણ પહેલા રાજ્યલક્ષ્મીને
અને પત્નીને—તે બને મનોરમા કુલજા અને ગુણાનુરક્તા હોવા છતાં
જવા દીધી એટલું જ નહિ પણ તમે કુલામિમાની અને અનુરક્તસાચન
હતા. છતાં તમે તેને પાછી મેળવરા યત્ન ન કર્યો. હજી પણ તમે તેના
જ છો. તમને બધા અનુકૂળ મિત્રોની ઓથ છે. છતાં હજી પત્ની અને
રાજ્યલક્ષ્મીના એ અપમાનનો તે બદલો વાળના નથી ? આમ આ
શબ્દપ્રયોગો દ્વારા કટાક્ષ કરી, પુરાણી વાત યાદ દેવગરી દ્રૌપદી યુધિ-
ષ્ઠિરને યુદ્ધ માટે ઉત્કેષ્ટા પ્રયત્ન કરે છે ભારવિનું અર્થગૌરવ તે આ.
મતાજેન... ઈ. દ્વારા પણ તે કટાક્ષ કરે છે કે તમે રાજ્ય હાથે કરીને
ગુમાવ્યું છે.

૧-૩૪માં શ્લોકોદર અને સત્યવનસ્ય શબ્દો પણ અર્થધન છે. છતાં

હારે તે આર વર્ષ વનવાસ અને તેનું વર્ષ છૂપુ ગાળે એ શરત તથા તે પાળવા માટેનો યુધિષ્ઠિરનો ખાસ આમહ વગેરે બધું સત્યધનસ્થ વિશેષણ દ્વારા સૂચવી દીધું જુલોદર એ ખાસ શબ્દઅર્થેમ જ બીમની પહેનાની અને અત્યારની સ્થિતિનો તક્ષવત સૂચવી દે છે ૧-૩૫નો ધનજય શબ્દ પણ સૂચક છે જે ધનજયે પહેના ઉતાર ઠાસન છતીને ધન લાવી આપ્યું હતું તે જ ધનજયે તમને આજે વદકન આણી આપે એ કેટની કહસ પરિસ્થિતિ ! આમ આ શબ્દ દ્વારા પણ ધનજયની મુખી અને દુખી દશા સૂચવી દીધી તથા કંગાસ કર્યો કે ધનજયની શક્તિ ખોટી વેડફાઈ રહી છે

૧-૩૬મા ભગજૌગજૌમા નકુળ સહદેવ પર્વત ઉપા જન્મેયા હતા એ પ્રસંગ સૂચવી દીધો ૧-૪૦મા મૃગદિગ્ધાસુનચિત્તેષુ એ પણ સૂચક ઉક્તિ છે તે દ્વારા દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરની આજની સ્થિતિ બતાવે છે કે આજે યુધિષ્ઠિરના પગ આવા મૃગોએ અને બાહ્યોએ તોડેલા પાસ ઉપા રહે છે અને તેની અણીથી કપાવાથી તેમાંથી લોહી નીકળે છે અને તેથી તે લાન થાય છે

૧-૪૧મા મેનોકર્મા પણ સૂક્ષ્મ કટાક્ષ છે કે જ્યારે માનદાનિન થઈ હોય ત્યારે પરાજય પણ માનીઓને મન ઉત્સવ બની રહે છે પણ તમે તો માન પણ ખોયુ છે ૧-૪૩મા પણ મવાદશા શબ્દ એવો સૂચક બને છે એ દ્રૌપદીની ઉક્તિ ઉપરની ચર્ચામાં જોયું બીજા સર્ગમાં પણ બીમ દુર્યોધનના કપાળી સ્વભાવનું સૂચન કરે છે ષ્ટરાષ્ટ્રકુલેન કુરુજાધિરમાસ્વાય નરેન્દ્રસપદ ૧

ભારવિના વિચારની ઉચ્ચતા સમજવા દેટલાક નીર્નિશાસ્ત્રના શબ્દો પણ સમજવાની જરૂર રહે છે એ સમજ્યા સિવાય પહેના સર્ગોનું ઉચ્ચ રાજકીય દષ્ટિબિંદુ સમજાતું નથી આમ શબ્દ અને વિચાર બંને દ્વારા ભારવેનું અર્થગૌરવ બહુ થાય છે તેના અર્થગૌરવને પડિતો કાલિદાસનો ઉપમાનો પ્રશસ્તિ સાથે મળાવે છે સપમા કાલિદાસસ્ય સારવેરથગૌરવમ્ ॥

પોતાની આ કલા ૧૪૭૭ બારવિ પોતે જ રહે છે. સ્ફુટતા ન પદૈરપાકૃત્તા, ન ચ ॥ સ્વીકૃતમર્ચગૌરવમ્ પોતાની જ શૈલીમાં શબ્દસંપત્તિ અને અર્થસંપત્તિ હોવાનું તે પોતે જ જણાવે છે. સૌષ્ઠવૌદાર્યવિશેષશાલિની । અર્થગૌરવને લીધે જ પોતાની શૈલી ગરીબસિ અને મનઃ પ્રિયા છે એમ તે કહેવે છે.

શબ્દાલંકાર-ભાવિના દોષ

શબ્દાલંકારનો ભારવિને ખાસ શોખ છે. અનુપ્રાસ ક્યારેક મીઠા લાગે છે અને આમ એની શૈલી શબ્દસંગીતવાળી બને છે. પહેલા જ શ્લોકમાં કેટલો મીઠો અનુપ્રાસ છે ।

સ વર્ણિલ્લીવિદિતઃ સમાયયૌ યુધિષ્ઠિર દ્વૈતવને વનેચરઃ ॥

શમગૌરવૌ, શક્ષિવૈ.શિવાદૃતઃ વને વનેચરઃ જેવી રચના ખરેખર સુંદર લાગે છે.

પરંતુ આ શોખ તેના કાવ્યનો એક મહાન દોષ બની રહે છે. કિરાતના પંદરમા સર્ગમાં આવા શબ્દાલંકારવાળા ચિત્રકાવ્યો દેવળ રસલીન કૃત્રિમતાનું જ દર્શાવે પૂરું પાડે છે આવા ચિત્રકાવ્યોમાં કયા રેક કેટલીક પંક્તિ એક સરખી હોય કે ક્યારેક અમુક જ અક્ષર ખાસ વાપર્યા હોય કે ક્યારેક કામેથી જમણી બાજુ વાચતાં અને જમણી બાજુથી કાબી તરફ વાચતાં પકિત એકની એક જ રહે । અથવા તો તે બધી પંક્તિઓમાં આડાઅવળા કે ઊભા અક્ષરો એક હોય આ દોષ માટે ડો. કીથના શબ્દો લાંકીય. “કોઈ શ્લોકમાં પહેલી અને ત્રીજી તથા બીજી અને ચોથી પંક્તિ સરખી હોય, તો બીજામાં ચારે સરખી હોય એક શ્લોકમાં ચ અને ર અક્ષરો હોય તો બીજામાં સ, ચ, ય અને લ હોય, કોઈ શ્લોકમાં એવી ગોઠવણી હોય કે દરેક લીંગે બીજી વાચતા પછીની પંક્તિ બની રહે. કોઈ શ્લોકના ત્રણ અર્થ થતા હોય કોઈ શ્લોકમાં ઝોખાય શબ્દો જ ન હોય, કયા તો દરેક શ્લોક સવળો અને અવળો વાચતાં એક જ સરખો લાગે.”

ભારવિના આવા દોષ ગણાવતાં હો. કે પણ લખે છે કે પંદરમા સર્ગમાં સુદના વર્ણનમાં શબ્દાલંકાર વાપરી ભારવિ નીરસ કૃત્રિમતાનું દર્શાવે પૂરું પાડે છે. પણ કદાચ એ એના યુગનો જ દોષ હશે કે જે યુગમાં લોકોને આવા શ્લોકો વાંચવા ગમતા કે જેમાં સવળેથી અરળી કે અવળેથી સવળી રીતે વાંચતાં એક સરખું જ વંચાય, જેમાં બધી કે થોડી પંક્તિ સરખી હોય કે જેમાં ખાસ દેટલાક જ અક્ષર વપરાયા હોય અથવા જે વાંકીચૂંકી કે સરળાઅરળી વાંચતાં એક સરખું જ વંચાય, કાલિદાસમાં આવો અતિરેક દેખાતો નથી. ભારવિમાં જ આ પહેલી વખત દેખાય છે. વચના માળામાં લોકોની એવી રુચિ વધી હોવાથી કદાચ ભારવિએ જ આ શરૂ કર્યું હોય ! પણ આપણે એટલું તો કહી જ શકીએ કે શબ્દાલંકારોના પ્રદર્શન માટેની તેના યુગની રુચિથી ભારવિ લલચાયો. તેના બ્યાક:ણના પ્રયોગો, તેનું ભાષાશાસ્ત્રનું પ્રદર્શન, તેનો વિવિધ છંદનો પ્રયોગ વગેરે બધું એ ઉપગ્રન્થેની કૃત્રિમતાનો જ પાસાં છે. તેનો વિષય એનો મોલિક નથી. એમાં પૌરાણિક તત્ત્વ હોવા ઉપરાંત તે ભારવિની કલાદષ્ટિથી પણ અપ્રાદિત મન્યો છે.

તેની કૃત્રિમથી માત્ર એ દર્શાવે છે તેના જ આપણને ખાતરી થશે કે ઉપરના મંતવ્યોમાં જરાકે અતિસૂચકિત નથી. નાચના શ્લોકો તેની શબ્દ રમતનો ખ્યાલ આપશે—

સ સાસિ' સાસુ સઃ સાસો ચેચાચેચાચચાચય. ।

સલૌ સીલૌ સલોડલોલઃ સસોસશિશુસૌ. સસન્ ॥

ન નોનનુષ્ઠો નુન્નોનો નાના નાનાનના નનુ ।

નુન્નોડુન્નો નનુષ્ઠો નાનેના નુષ્ઠનુષ્ઠુ ॥

સ્પન્દના મો ચનુરયા સુરેમા વાવિપત્તયઃ ।

સ્પન્દના મો ચ દુરગાઃ સુરેમાવા વિપત્તયઃ ॥

દેવાકાનિનિકાવાદે
 વાહિકાસ્વસ્વકાદિવા
 કાકારેમમરેકાકા
 નિસ્ત્રમવ્યવ્યમસ્ત્રનિ

[ઉપગ્ના શ્લોકમાં દરેક પંક્તિ સત્રણી અને અત્રણી રીતે વાંચ-
 નાથી એક જ સરખી રહે છે ।]

નીચેના શ્લોકમાં ચાર પંક્તિ એક જ સરખી છે

વિકાશમીયુર્જગતીશમાર્ગણા
 વિકાશમીયુર્જગતીશમાર્ગણા ।
 વિકાશમીયુર્જગતીશમાર્ગણા
 વિકાશમીયુર્જગતીશમાર્ગણા ॥

આ શબ્દમત તેનું અસાધારણ ભાષાપ્રભુત્વ મતાવે છે. ભાર-
 વિમાં આમ શબ્દથી પણ અર્થની ધનતા સભાવે છે સાચે જ મસ્તિ
 નાથ કહે છે તેમ ભારવિની શૈલી નાગ્ધિયેજ જેવી છે નાગિયેરનું
 ઉપરનું કંઠ્ય પડ બેઠીએ ત્યાગ પડી જ મીઠું કોપડું ખાવાની નિભજત
 આવે છે. તેવું જ ભારવિમાં છે. ભારવિમાં આવતાં કેટલાંક સૂક્ષ્મ સૂચનો
 તેમાં આવના કેટલાક નીતિશાસ્ત્રના ખાસ શબ્દો અને શબ્દમતનાં
 કંઠ્ય પડો બેઠીને તેનો અર્થ સમજાવે ત્યારે જ તેમાં રહેલો અર્થ
 આપણને આનંદ આપે છે

મારિકેલજલસમ્મિત વચો મારવં સપદિ તદ્વિમગ્નયતે ।

સ્વાદયન્તુ રસગર્ભનિર્ભર સારમસ્ય રસિકા ચયેચ્ચિનમ્ ॥ ૧

" નારિયેળીના ફળ જેવી ભારવિની વાણી દબે છટી પાડવામાં
 આવે છે તેમની ઈશ પ્રભાણે ગસિકો રસથી ભરેલા કોપરાનો બસે
 આનંદ દેરે "

ગુપ્ત

તેની વધારે પડતી શબ્દમન બાદ કરતા આગળ આપણે અનેક વખત જોયું છે તેમ તેની સંતી એ પોતે જ કહે છે તેમ સૌંદર્ય-દાર્શનિકોપશાલિની હોઈ તે જ કહે છે તેમ મર્સિસ અને મન પ્રિયા બની રહે છે. ઉપરાંત તે પોતે કહે છે તેમ એની સૈવી સુરપદ્મ, અવસ્થિત અને જુસ્સા તથા વેગવાળી છે પ્રથમ ત્રણ સર્ગોમાં આ રૂપ છે

એ પોતે કહે છે તેમ એની સૈવીમા અર્થ રૂપ છે સ્ફુટતા ન પદરપાકતા છતાં અર્થગોચર નથી એમ નથી, ન ચ ન સ્વીકૃતમર્થગૌરવમ્ ફરેક વાક્યનો જુદો અર્થ છે. છતાં પરસ્પર સંબંધવાળી અને અવસ્થિત છે નિહિતા પ્રયત્નતા મિત્રાં ન ચ સામર્થ્યવપોદિત કચિત્ । તે સ્વીકૃતમર્થના વપસિમત્ અને જુસ્સાવાળી સર્જિતાધર છે.

સમાસોચના

તેની સંતીની સમાસોચના કરતાં હો કે કહે છે કે તેના યુગના અક્ષય દેશે ભારતિમાં છે હતા તેના કવિ તરીકેના ગુણ તે સાવ ઝાંખા પાડતા નથી કવિ તરીકે ભારતિ પહેલી કક્ષામાં લાને ન આવે છતાં તે સાવ જીમ્મ વર્ગનો પણ નથી. તે ભાગ્યે જ કાલિદાસના કાવ્યનાદને પહેલી શ્રેણી છે. કાવિદાસનો પ્રસાદ, વેગ અને શબ્દ અને અર્થનો સમન્વય તેનામાં જુરોડે નથી. કથારોક આઠેરો કાવ્યનાદ ઉભરાય છે પણ જાતિમાં અમુક મર્યાદા સાથે કૃત્રિમ રચના ઉપર પ્રભુત્વ દેખાય છે તે કાલિદાસના યુગ પછી થયેા એ જ એનો દેખ તેના કાવ્યમાં વિસ્તાર અને ખાસ રચના સાથે ગાંભીર્ય અને અર્થવનતા છે છતાં આ કૃત્રિમતાને બાદ કરીએ તો પણ તે ભાગે જ સાવ સુંદર છે

“ભારતિનો વિષય જેવી તેરી હાડગી રચના માગી લેતો નથી. તેની કૃત્રિમ અને ઉત્પાદ રચના ઉપરના પ્રભુત્વથી તે મનીર બાબતો સુદર રીતે રમૂ કરે છે એટલું જ નહિ પણ તેણે ખાસ ઉપજાવેના

શૃંગાર ભાવમાં તેની હજીવી શૈલી પણ દેખાય છે. પ્રકૃતિ અને સ્ત્રીઓના વર્ણનનો સંસ્કૃત કવિઓને ખાસ શોખ હોય છે તેમાં પણ ભારવિની સાધના જીનરે એવી ન ગણાય.....પણ આવી જામિંઓ કરતાં ભારવિની શૈલી વર્ણનાત્મક અને દૃષ્ટીચક્રિત વિષયમાં વધારે અસંગતરક અને છે. તેના ભાષાપ્રભુત્વથી તે આ સાથે છે તેની ઉત્પ્રેક્ષા પણ અત્યારનવાર આવે છે અને તે સુંદર હોય છે. પણ તેની શૈલીમાં હંમેશા એક પ્રકારની ગંભીર ભાવના અને ઉદાત્તતા છે. ભારે સમાસનો તેને શોખ નથી. તેનાં વાક્યો સાધારણ લંબાઈનાં હોય છે. સ્પષ્ટ હોય છે અને તેની શૈલીમાં એક પ્રકારનો વેગ અને જીરસો છે. ખાસ શ્લોક અને કૃત્રિમ વિગેષણો કે ઉપમાની ઝડીઓના તેને મિલકુવ લોક નથી. એકમેકમાંથી એની મેળે ઉદ્ભવતી કેટલીક સુંદર રેખાઓથી તે એક પ્રકારની કાવ્યમય દલીલ કે ચિત્ર ઉપજાવે છે. એમાં વિવિધતા અને વેગ છે. તેમાં શુષ્કતા ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. તેની રચના ગમી જાય તેવું આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. અસાધારણ દૃંકાણુમાં અને વેગ સાથે તે સરખાયું છે. એના ઉપર કોઈ સુધારો થઈ શકે જ નહિ. અને સુધારીને વધારે સારું ઉપજાવવા જતાં એ આખો ભાર જ બદલાઈ જાય ! !

“આમ ભારવિની કવિતા ભાગ્યે જ વધુ પડતી કૃત્રિમ અને છે તે વ્યવસ્થિત અને સ્પષ્ટ છે. એની આ રચનાની દક્ષતાને લીધે ભાર વિમાં સંસ્કૃત ટીકાકારો કહે છે તેમ અર્ચગૌરવ જણાય છે. પણ તે જ એના ગુણ અને દોષનું કારણ છે સુંદર શબ્દો અને ભારની ઉદાત્તતાને લીધે એની રચના ખુશ કરે તેવી હોય છે છતાં તેનામાં કાવ્યની અમુક પ્રકારની ઉચ્ચતા નથી. ભારવિમાં આપણને વાંચી મળે તેવું, સુંદર રીતે રજૂ થયેલું મળે, દૃંકાણુમાં મળે, શબ્દ રમત મળે, વિવિધતા અને ઉદાત્તતા મળે છતાં તેની વાંચન કોઈ ખાસ સમજાવટ નથી મળતી કારણ આખા કાવ્યનું સ્વરૂપ અમુક જ પ્રકારનું અને કૃત્રિમ હોય છે. કારણ તેની રચનાને શુષ્ક થવા દેવા સિવાય મુદર

રીતે ગોઠવી શકે છે તેના વિચારને કલ્પનાશીન થતા દીધા સિવાય તે ઉદાત્ત બનાવી શકે છે તેનું શબ્દ સંગીત ગમી તો જાય છે જ તેના ચિત્રો પણ દીક ગમે તેવા હોય જ જો તે સૂના માર્ગે એકલો જાય છે તો તે તેની કેડી બાંધે છે અને લાગે જ ખોટો પગ ખૂંદે છે સસ્ફૂન સાહિત્યનું સ્થાન નકો કરીએ તો કહેવું પડે કે ભારવિએ બહુ મહાન વસ્તુ આપી નથી છતાં તે જ આપે છે તે એ બૂલ વગર આપે છે તે પોતાની કલાનો સ્વામી છે એ ચોક્કસ ']

[૫] કિરાતાજીનીયની આપારકથા અને ભારવિએ કરેલા દેવદાસ : ભારવિનું નનનિર્માણ આપારકથા

કિરાતાજીનીયની આ મહાભારત વનપર્વ ૨૫-૪૫માંથી લેવામાં આવી છે લગભગ ૨૭-૩૬ પ્રકરણો ઉપરથી આપણા કાવ્યના પ્રથમ એ સર્ગોની કથા લેવામાં આવી છે મહાભારતની કથા નીચે પ્રમાણે છે- દ્વૈતવનમાં રહેના પાંડવો એક વખત સાંજે દ્રૌપદી સાથે મેઠા અને પોતાની સ્થિતિ ઉપર ચર્ચા કરતા લાગ્યા દ્રૌપદીએ બોલવાની સરખાત કરી પહેલાં દ્રૌપદી પાંડવોની ખરાબ સ્થિતિનું વર્ણન કરી યુધિષ્ઠિરને સારી ત્યજ દેવા અને શત્રુની સામે થતા સલાહ આપે છે

નૂત ચ તવ નૈવાસ્તિ મનુર્ભરતમત્તમ ।

યદ્ તે જ્ઞાતૃષ્ઠ માં ચૈવ દ્યુત્વા ન વ્યયતે મન ॥

તદય ત્વયિ પદ્માયિ શત્રિયે વિપરીતયત્ ।

યો ન દર્શયતે તેજ શત્રિય વાલ આગતે ।

તત્ ત્વયા ન ક્ષમા કાર્યો જાનૂન્ પ્રતિ કથયત્ ।

તેજઐવ દિ તે શક્ત્યા નિદ્વત્તુ નાત્ર સશય ।

આ પછી દ્રૌપદી બધી અને પ્રહલાદનો ક્ષમા કષારે રાખવી તે ઉપરનો સવાદ રખૂ કરે છે તે ઉપરથી નિર્ણય ઉપર આવે છે કે યુધિષ્ઠિરે પણ તે સમયે ક્ષમા રાખવી પડતી નથી

યુધિષ્ઠિર તેને શાંત કરે છે અને ક્રોધ જીતીને શાંતિ રાખવા સલાહ આપે છે. યુધિષ્ઠિરની આ દલીલોથી સંતોષ ન થવાથી આ પછી દ્રૌપદી એક લાંબું બાપણ કરે છે. યુધિષ્ઠિર તેને ફરી સમજાવે છે. તે પછી દ્રૌપદી પુસ્વાર કરે છે કે દુર્યોધનની ચઢતી યથે જ જાય છે તેથી તેની સામે તાત્કાલિક પગલાં લેવા જરૂરી છે અને છેલ્લે પુસ્વાર કરે છે કે પોતે કશું તે જહુસ્પતિની નીતિ નિરુદ્ધ નથી.

ત્યાર પછી બીમ દ્રૌપદીના મતને ટેકા આપતાં દુર્યોધનનાં અનેક કપટ ગણાવે છે. પછી યુધિષ્ઠિર બીમને જવાબ આપે છે. તે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરે છે પણ વચન તોડીને વિગ્રહ આદરવા તે તૈયાર નથી. તે સત્યમાંથી અગત્રા સાક ના પાડે છે.

मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां वृणे धर्मममृताज्जीविताच्च ।

राज्यं च पुत्राश्च यज्ञो धनं च सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥

બીમને સંતોષ ન થવાથી તે ફરીથી બોલવા મડિ છે. તે ક્ષત્રિયની અનેક ફરજો ગણાવે છે અને કહે છે કે સત્યને વળગી રહેવામાં યુધિષ્ઠિર એક બ્રાહ્મણ જેવું આચરણ કરે છે. તે પછી યુધિષ્ઠિર સમજાવે છે કે કોઈ પણ કામ ઉતાવળથી ક્યું હોય તો નિનાશ થાય છે. પૂગ વિવેકથી કામ ક્યું હોય તો સિદ્ધિ મળે છે. આર્થિક દુર્યોધન સાથે લડાઈ કરતાં પહેલાં બ્રાહ્મ વિચારવું જોઈએ. કૌરવો બળવાન છે. કેટલાયે રાજાઓ તેમને પડખે છે. બીજા દ્રોણ જેવાનો તેને ટેકો છે. તેથી દુર્યોધનને સહેલાઈથી હરાવી શકાય તેમ નથી.

આ બાબત માટે બધા વિચારમાં પડી ગયા ત્યારે ત્યાં બ્યાસ આવ્યા. તેમની સલાહથી તેઓ કામચક્ર વનમાં જાય છે. અર્જુન દિવ્ય શસ્ત્રો લેવા તપ કરવા જાય છે. ઈન્દ્ર અર્જુનનું તપ તોડાવવા ધણા પ્રયત્ન કરે છે. પણ અર્જુનનો દૃઢ નિશ્ચય જોઈ તે ખુશ થાય છે. અને તેને વરદાન આપે છે. અર્જુનના તપથી દેવો ફરી જાય છે. તેઓ શિવને જણાવે છે અને તેના ઉપર પ્રસન્ન થવા વિનવે છે. અર્જુનની.

પરીક્ષા કરવા સિવ કિરાતના વેશમાં આવે છે. અર્જુનની તપશ્ચર્યામાં વિધન નાખસા એક રાક્ષસ જૂઝના રૂપે ત્યાંથી પસાર થાય છે. અર્જુન તેને પોતાના બાણથી વીંધી નાખે છે. બીજી બાણ પેલો કિરાત પણ તેને તે જ સમયે તીર તાકે છે. કિરાત અર્જુન પાસે જવાનું માગે છે કે પોતાના શિકાર ઉપર તેણે કેમ તીર ચઢાવ્યું ? આ બાગત ઉપર બંને વચ્ચે યુદ્ધ જાગે છે. અર્જુન ઉત્તરે દારે છે અને સિવ ઉત્તરે પ્રમદ થઈ તેના શીર્ષની પ્રશંસા કરે છે તથા તેને હુલિયાર આપે છે. અર્જુન સિવનાં વખાણુ કરે છે. અહીં મહાભારતની કથા સમાપ્ત થાય છે.

હવે જોઈએ કે ભારવિએ કયાં કયાં કયા દેશદેશ શા માટે કર્યા હશે ?

(૧) પ્રસંગનો શરૂઆતમાં દેર

મહાભારતની કથામાં આ પ્રસંગની બહુ જ જૂની અને સીધી રીતે જાણે કોઈ કથા કહેવામાં આવતી હોય તેમ શરૂઆત થાય છે. મહા-ભારતની રીતમાં કથા કહેવાતી હોય તેવો જાત દેખાય છે જેમકે—

તત્તો વનગતાઃ પાર્યાઃ સાયાહને સહ કૃણવા ।

ઉપવિષ્ઠાઃ કયાશ્ચકુર્દુઃસ્વગોકરાયણા-

પ્રિયા ચ દર્શનીયા ચ પશ્વિતા ચ પતિવ્રતા ।

અય કૃણા ધર્મરાજમિદં વચનમ્મમ્વીત

પરુ ભારવિના હાથમાં તો આખો પ્રસંગ જ પનટાર્કિ જાય છે. ભારવિ તેને એક સમૃંક કવિની દષ્ટિએ જ રજૂ કરે છે. ભારવિએ પોતાનું કાવ્ય અસરકારક અને કલાત્મક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે ભારવિના પ્રસંગની શરૂઆત દૈતવનમાં થાય છે. દારેના યુધિષ્ઠિર દૈતવનમાં બેઠો છે અને ત્યાં તેમનો મોકલેલો દૂત દુર્યોધનના રાજ્યની બાતમી મેળવી તેમની પાસે આવે છે. અને ઝેરકાંતમાં પોતે જોયેલી સંધર્મી હકીકત કહે છે.

શ્રિયઃ કુરુણામયિવસ્ય પાલનોપ્રજાસુઠર્તિયમયુક્તવેદિતુમ્ ।

સર્વર્ણિલિજ્ઞો વિદિત્તઃ સમાયયૌ યુધિષ્ઠિર દ્વૈતવને વનેચરઃ ।

કાવ્યની શરૂઆત મીઠા અનુપ્રાસથી ચાલે છે. આ પ્રારંભ આ ગાજરીય કાર્યથી જ ચાલે છે. આ પ્રસંગથી પછીની ચર્ચા માટે ભૂમિકા રચાય છે. તથા આ દ્વૈતનો પ્રસંગ બતાવે છે કે હવે તો દુર્યોધન અર્જુન બન્યો છે. અને તેર વર્ષ પછી પણ તેને હરાવી ચકાશે નહિ આથી બીમની અને દ્રૌપદીની દલીલોને ટેકા મળે છે કે દુશ્મન જ્યારે ઉદ્ધમ પામતો હોય ત્યારે તો તેને જરૂર નમાવવો જ જોઈએ.

(૨) મહાભારતમાં અને કિંગતમાં બંનેમાં દ્રૌપદીની ઉક્તિ આવે છે. પણ મહાભારતમાં દ્રૌપદી પોતે બોલવાની શરૂઆત કરે છે જ્યારે અહીં દ્વૈતની ઉક્તિ પછી યુધિષ્ઠિર તે વાત બધા સમક્ષ કરે છે ત્યારે દ્રૌપદી પહેલી બોલવાની શરૂઆત કરે છે કારણ તે સૌ હોવાથી પોતાનો ગુરસો કાબૂમાં રાખી શકતી નથી આમ દ્રૌપદીની ઉક્તિ બહુ સહજ બને છે.

ખીલુ બને કૃતિઓમાં દ્રૌપદી પાંડવોની કરુણ દશા વર્ણવે છે. પણ મહાભારતના પ્રસંગમાં માત્ર કટાક્ષયુક્ત સાદી વાણી છે જ્યારે ભાતરિની કૃતિમાં તે જ પ્રસંગ વધારે કાવ્યમય બને છે. દા. ત. મહા ભારતમાં બીમની ગ્રિથિ તે નીચે મુજબ વર્ણવે છે—

મીમસેનમિમ ત્વાપિ દુઃસ્થિત વનવાસિનમ્ ।

ધ્યાયન્ કિં ન મન્યુસ્તે પ્રાપ્તે કાલે વિવર્ધતે ॥

મીમસેન હિ કર્માણિ સ્વય કુર્વાનમચ્યુતમ્ ।

મુલાહં દુસ્થિત દૃષ્ટ્વા કસ્માદ્રારાજન્નુપેક્ષસે ॥

અય કુરુન્ રણે સર્વાન્ હન્તુમુત્સહતે પ્રભુઃ ।

સ્વત્પ્રતિજ્ઞાં પ્રતીક્ષસ્તુ સહતેજ્યં વૃદ્ધોદરઃ ॥

જ્યારે ભાતરિની દ્રૌપદીનો તો કેવળ પટકાદર શબ્દપ્રયોગ જ તેના ઉપયોગ માટે કાયમ યાદ રહી જાય તેવો બની રહે છે.

યુધિષ્ઠિર, અર્જુન અને નકુળ સહદેવની દુઃખી પરિસ્થિતિ વર્ણવવામાં પણ એટલો જ તફાવત છે.

यस्य क्षात्रप्रतापेन प्रणता सर्वपार्थिवाः ।

यस्ते तव महाराज मादृणानुपतस्थिरे

तमिमं पुष्टयभ्याમ્ પૂજિત દેવદાનવૈઃ ॥

આયન્તમર્જુન દષ્ટ્વા કસ્માદ્રાજ્ય કુપ્યસિ ॥

..મકુલ તે વને દષ્ટ્વા કસ્માન્મન્યુર્ન વર્ધતે ।

..સહદેવ વને દષ્ટ્વા કસ્માત્ ક્ષમાસિ પાર્થિવ ॥

મહાભારતમાં દ્રૌપદી પોતાની દુઃખી સ્થિતિ વિશે પણ કહે છે,

(મૌ) વૈ વનગતા દષ્ટ્વા કસ્માત્ ક્ષમાસિ પાર્થિવ ।

ત્યારે અહીં કિરાતમાં દ્રૌપદી પોતાની દુઃખી સ્થિતિ વિશે કશું જ કહેતી નથી.

મહાભારતમાં દ્રૌપદી બલિ અને પ્રહલાદનો સંવાદ ટીકે છે જ્યારે મારવિએ એ નથી રાખ્યો. આમ ભારવિએ દ્રૌપદીની ઉક્તિ વધારે આવશ્યક દર્શાવી છે.

(૩) મહાભારતમાં ભીમની ઉક્તિ છે. પણ તેના કરતાં કિરાતમાં ભીમની ઉક્તિ વધારે બાળકશી અને જોરદાર દલીલોવાળી છે. મહાભારતનો ભીમ જરા ઠોર વાણી બોલે છે જ્યારે આ ભીમ નીતિ નિપુણ લાગે છે અને નીતિના ચાતાઓની માફક દલીલ રજૂ કરે છે.

(૪) યુધિષ્ઠિરના છેલ્લા નિર્ણયમાં બહુ ફેર પડી જાય છે. મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરની બહુ સારી છાપ પડતી નથી તેમના બોલ્યા પછી દ્રૌપદી અને ભીમસેન વળતી દલીલો કરે છે જ્યારે અહીં યુધિષ્ઠિરનો મત દરેકના મનમાં દસી જાય છે અને ત્યાર પછી ફક્ત વેત્યાસ સિવાય કોઈ બોલતું નથી. મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિર કહે છે કે દુર્યોધનને પહે ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવા યોદ્ધાઓ છે તેથી વિજયની સંભાવના ઓછી છે. જ્યારે કિરાતમાં તો યુધિષ્ઠિર મુત્તવાર કરે છે કે માત્ર થોડો સમય

ધીરજ ધરવાથી દુર્યોધન એની મેળે નિર્જળ થયે કારણ તેના પોતાના જ મિત્રો તેનાથી વિમુખ બનયે. આમ અહીં યુધિષ્ઠિર ખાતરી આપે છે કે થોડો સમય શાંતિ રાખવાથી વિજય આપણો છે. અહીંના યુધિષ્ઠિરની એકેએક દલીલ એવી જોરદાર છે કે સામેની દરેક વ્યક્તિને સંતોષપૂર્વક તે સ્વીકારવી પડે.

(૫) મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીને જીદો જવાબ પણ આપે છે જ્યારે અહીં તે માત્ર બીમના જવાબમાં જ દ્રૌપદીનો જવાબ વાળી લે છે.

(૬) મહાભારત અને કિરાત બંનેમાં વ્યાસ આવે છે પણ કિરાતમાં વ્યાસનું કાવ્યમય વર્ણન છે જ્યારે મૂળમાં તે નથી.

(૭) મહાભારતમાં વ્યાસ પહેલાં યુધિષ્ઠિરને મંત્રનું જ્ઞાન આપે છે અને પછી તે અર્જુનને શીખવે છે જ્યારે અહીં તે સીધું અર્જુનને જ તે જ્ઞાન આપે છે કે જેથી તે ઈન્દ્રને આરાધે.

મહાભારતમાં અર્જુન જીડીને ઈન્દ્રકિલ પર્વત ઉપર જાય છે જ્યારે અહીં અર્જુન વ્યાસે સાથે આપેલા યજ્ઞ સાથે તે પર્વત ઉપર જાય છે આમ આ કૃતિમાં અમાનની તરવ કાઢી નાખ્યું છે

(૮) મહાભારતમાં અર્જુનનો તપ બંધ કરવા ઇન્દ્ર જાતે સાધુને વેશે જાય છે અને માત્ર જગ પ્રપાત્ન કરી પ્રસન્ન થઈ શિવને આરાધવાનું કહે છે. જ્યારે અહીં ઇન્દ્ર અપ્સરાઓને મોકલે છે અને પછી ઇન્દ્ર ધરડા સાધુને વેશે જાતે આવે છે. બહુ લાંબી પરીક્ષાને અંતે તે પ્રસન્ન થઈ શિવને આરાધવાનું કહે છે.

(૯) મહાભારતમાં શિવ કિરાતને વેશે ઉભા અને બીજા કિરાત વેશે છુપાવેલા ગણેા સાથે આવે છે. અહીં કેટલાયે શસ્ત્રધારી કિરાતો સાથે શિવ અર્જુનને ઘેરે છે. આથી પહેલાં અર્જુન તેમને ત્રિખેરી નાખે છે અને પછી શિવ અને અર્જુન વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે જ્યારે મહાભારતમાં પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી શિવ અને અર્જુન વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે.

(૧૦) અને કૃતિઓમાં શિવ જુદી રીતે પ્રસન્ન થાય છે અને લડાઈનો જુદી રીતે અંત આવે છે મહાભારતમાં શિવ અર્જુનને બે બાન કરે છે તે જ્ઞાનમાં આવે છે ત્યારે કિરાતના માયા ઉપર એ જ ફૂલની માળા લુએ છે કે જે તેણે પૂજામાં શિવના વિમને પહેરાવી હતી જ્યારે કિરાતમાં યુદ્ધ દરમિયાન કિરાત શિવ અદ્ધર આઠાશમાં જતા હોય છે ત્યારે અર્જુન કહીને તેમના પગ પકડે છે. તેમનો ભક્ત આમ પગ પકડે છે તેથી શિવ પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપે છે અને આમ શિવ પ્રસન્ન થાય છે અને પોતાનું જ પાશુપત અસ્ત્ર આપે છે

(૧૧) અને કૃતિમાં ઉક્તિઓ છે પણ મહાભારતમાં તે વધારે લાંબી છે, જ્યારે અહીં તે ઉક્તિઓ ટૂંકી અને રસમય બને છે વળી મહા ભારતમાં આ ઉક્તિઓ ઉપદેશાત્મક તત્ત્વ જ બતાવે છે જ્યારે અહીં તે તે રાજકીય હેતુ બતાવતી હોય છે ભરવિ લાંબા સવાદ કાઢી નાખે છે એક ખાસ નોંધવા જેવી એ બાબત છે કે ભારવિએ પોતાના પાંખોના મુખમાં એકથી વધારે ઉક્તિ મૂકી નથી જ્યારે મહાભારતમાં એકનું એક પાત્ર ઘણી વખત બોલે છે /

ભારવિનું નવસર્જન

(૧) દ્વતનો આખો પ્રસંગ ભારવિનો પોતાનો જ થોડકાં છૂટા છવાયાં સૂચનો દ્વારા મહાભારતમાંથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે રાજા તરીકે દુર્યોધન હોવો જોઈએ તેવો હતો

વાચી— યદા દુર્યોધનેનેદ મુક્ત રાજ્ય લક્ષ્મકમ્ ।

અપિ તત્ર ન લો મદો દુર્વદિરપરાદવાન્ ॥

સામ્ય નામનો બાહ્ય પ્રગ્ની વતી કહે છે,

યથા વદસિ રાજેન્દ્ર સર્વં ઇતદ્ તથા વિમો ।

નાત્ર મિથ્યા વચ્ચ કિંચિત્ શુદ્ધસ્વ ન પરસ્પર્મ્ ॥

ન જાતવસ્ય ચ વશસ્ય રાણાં કથિત્ કદાચન ।

રાજાણીત્ ય પ્રજાપાલ પ્રજાનાં જમિયોઽમવત્ ॥

...ન ચ દુર્યોધનઃ કિંચિદ્ અયુક્તઃ, કૃતવાન્ નૃપઃ ॥

પિતરીવ મુવિશ્વસ્તાસ્તસ્મિન્નપિ મરાધિપે ।

વયમાસ્મ યથા સમ્યગ્ ભવતો વિદિતં તથા ॥

લીમને હાથે ધરાયા પછી દુર્યોધન પોતે કહે છે—

इष्टं मृत्याः मृताः सम्यग्, मः प्रशास्ता ससागरा ।

मूर्ध्नि स्थितम् अमित्राणां जीवतामेव सञ्जय ॥

દસ્તા દાયા યથાશક્તિ મિત્રાણાઘ પ્રિયં કૃતમ્ ।

અમિત્રા યાધિતાઃ સર્વે કો નુ સ્વન્તતરો મયા ॥

યાતામિ પરરાષ્ટ્રાણિ નૃપા મુકાઘ દાઘવત્ ।

પ્રિયેભ્યઃ પ્રહ્ન સાધુ કો નુ સ્વન્તતરો મયા ॥

માનિતાઃ માન્મવાઃ સર્વે, વશ્યઃ સંપૂજિતો જનઃ ।

ત્રિતયં સેવિતં સર્વં કો નુ સ્વન્તતરો મયા ॥

આશાપ્ત નૃપમુખ્યેષુ માનઃ પ્રાપ્તઃ મુદુર્લભઃ ।

આજાનયૈસ્તયા યાત કો નુ સ્વન્તતરો મયા ॥

અર્પીતં વિધિવદ્ધતં પ્રાપ્તં આયુ નિરામયમ્ ।

સ્વધર્મેણ જિતા લોકાઃ કો નુ સ્વન્તતરો મયા ॥

અહીં દૂત પ્રસંગને લીધે આદર્શ રાજા કેવો હોવો જોઈએ તે બારવિ વર્ણવે છે. ઉપરાંત આ દૂતના પ્રસંગ દ્વારા હવે પછી આવતી ચર્ચાની ભૂમિકા રચાય છે.

(૨) હિમાલયના દેખાવનું અગ્ર્ય વર્ણન, ગંધમાદન, ધન્વકિલ્, ઝડપ, પ્રભાત અને ચંદ્રોદય, વગેરે વર્ણનો કવિનાં પોતાનાં છે. તપ કરતા અર્જુનનું તથા તેના તપની જડ તથા ચેતન પ્રકૃતિ ઉપર શુ અસર થાય છે તેનું પણ સરસ વર્ણન છે. કાવ્યના આ ભાગમાં બારવિનું કાવ્ય-તત્ત્વ પરાકાષ્ટાએ પહેચે છે.

ગંધર્વો અને અપ્સરાઓની કીડાનું વર્ણન બારવિનું પોતાનું છે.

આ ઉપરાંત ભારવિએ આખા કાવ્યમાં કેટલાયે અનકારો વાપર્યા છે અને તેથી આ કાવ્ય મૂળ કૃતિ કરતાં વધુ કાવ્યમય થયું છે।

[૬] કિરાતાજીનીય શીર્ષક   ભારવિ અને માધ
શીર્ષક

આગળ જોઈએ તેમ આ કાવ્યની મુખ્ય વાત કિરાત અને અર્જુન ઉપર અવલમ્બે છે ૧૫-૧૬, ૧૭, અને ૧૮માં સર્ગોમાં કિરાત વેશે રહેના શિવ અને અર્જુન વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે

કિરાતસ્ય અર્જુનસ્ય કિરાતાર્જુનૌ (૬-૬) તૌ અધિકૃત્ય કૃત કાવ્યમ્
इति किरातार्जुनीयम् । (કિરાતાર્જુન + છ = (ઈય) પ્રત્યય) “અધિકૃત્ય
કૃતે પ્રત્યે” (પા ૪-૩-૮૭) અર્થે શિશુકદમસમદ્રદ્રહદ્રમ
મનાદિભ્યઃ (પા ૪-૨-૮૮) પ્રમાણે છ પ્રત્યય ઉમેરાયેા આવન્
ए य-इय् इय “ક, દ, છ છ, થાં પ્રવાહી નામ્ [ક, દ, છ,
છ, ઘ થીજી પ્રત્યયોની શરૂઆત થાય તો અનુક્રમે આવન્ एस्, ईत्,
ईय અને इय્ થાય છે કાવ્ય નપુસકલિંગ હોવાથી નામ નપુસક
લિંગમાં છે

ભારવિ અને માધ

આ બંને સંસ્કૃત સાહિત્યના મોટા કવિઓ છે તેમણે બંનેએ મહાકાવ્ય લખ્યાં છે ભારવિએ કિરાતાર્જુનીય લખ્યું ત્યારે માધે શિશુ પાલવધ લખ્યું કહે છે કે માધે શિશુપાલવધમાં ભારવિના કિરાતાર્જુનીયની પદ્ધતિનું અનુકરણ કર્યું છે એટલું જ નહિ પણ તે એને ધણી રીતે ટપી ગયેા છે

બંનેએ પોતાનું વસ્તુ મહાભારતમાંથી લીધું છે માધે સભાપર્વ-માંથી અને ભારવિએ વનપર્વમાંથી કાવ્યની ગોઠવણી અને વર્ણનો બધું સમભાગ સરખે જ કર્યું છે

કિરાત

શિશુપાલવધ

- ૧ (૧-૨૫) શત્રુવર્ણન.
 ૨ ૧-૨-૩-મંત્રવર્ણનમ્
 ૩ ૪ અને ૭ પ્રવાસ વર્ણન.
 ૪ ૫-પર્વતસૌન્દર્યવર્ણનમ્
 ૫ ૮-૧-૨૬-પુષ્પાવચયવર્ણનમ્
 ૬ કિરાત ૭-૨૭-૩૭
 જલક્રીડાવર્ણનમ્
 ૭ કિરાત ૧-૧-૫૦
 સાયકાલવર્ણનમ્
 ૮ કિરાત ૧-૫૧-૭૮
 સુરતક્રીડાવર્ણનમ્

- સર્ગ ૧-શત્રુવર્ણન.
 શિશુ-૨-મંત્રવર્ણનમ્
 શિશુ-૪-પ્રવાસ વર્ણન
 શિશુ-૪-પર્વતસૌન્દર્યવર્ણનમ્ ।
 શિશુ-૭-પુષ્પાવચયવર્ણનમ્
 શિશુ-૮
 જલક્રીડાવર્ણનમ્
 શિશુ-૯
 રાત્રિવર્ણનમ્
 શિશુ-૧૦
 સુરતક્રીડાવર્ણનમ્ ।

બંને કાવ્યોની શરૂઆત શ્રિયઃ શબ્દથી થાય છે. શિશુ-૦ શ્રિયઃ પતિઃ શ્રીમતિઃ શાશ્વતું જગજગન્નિવાસો વસુદેવસદ્મનિ; કિરાત-૦-શ્રિયઃ કુલગામધિપત્ય પાલનીમ્ કિરાતના દરેક સર્ગને અંતે લક્ષ્મી શબ્દ આવે છે, ત્યારે શિશુપાલવધમાં દરેક સર્ગને અંતે શ્રી શબ્દ આવે છે. ભારત્રિ ખેતાના પાંચમા સર્ગમાં ૧૬ હંદ વાપરે છે. તે માથ ચોથા સર્ગમાં બારીસ હંદ વાપરે છે. આમ હંદ બાજતમાં પણ માથ ભારત્રિને કારે મૂકે છે. કિરાતના પંદરમા અને માધના ઓગણીસમા સર્ગમાં જુદા જુદા કાવ્યમંધો-ગોમુત્રિકા વધ, સર્વતોમદ્રવધ...ઈ. છે. આ ઉપરાંત વ્યાકરણમાં પણ દેટલાક ખાસ રૂપોનો ચાહીને પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

અર્ધગૌરવની બાજતમાં પણ ભારત્રિ કળતાં માથ કર્યાં ચડી જાય આમ માથ ભારત્રિને દરેક રીતે ટપી જાય છે. સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ પણ આ નોંધ્યું છે કે માધનું શિશુપાલવધ ભારત્રિના કિરાતને ઝાંખું પાડવા લખાયું છે. આમ ભારત્રિની કેટલીક સારી બાજનો શિશુ મા

વધારે ખીલી છે. પણ સાથે સાથે તેની ક્ષતિઓ પણ એટલી જ વિસ્તૃત બનવા પામી છે.

તાવદ્મા મારવેર્માતિ યાવન્ માષ્ટય નોદયઃ ।
 ચદિતે ત્વ પુનમધિ મારવેર્મા રવેરિવ ॥ ૧ ।
 દુરન્નપ્રગોષકૃદ્ વાળો મા રવેરિવ મારવેઃ ।
 માષેન્નૈર ચ માષેન કસ્ય કમ્પો ન જાયતે ॥
 માષેન વિખિતોન્સાહા ન સહન્તે પદક્ષમ્ ।
 સ્મરન્તિ મારવેરેવ કવયઃ કપયો, યથા ॥

માધ માસમાં સુધની ગરમી અને પ્રકાશ ઓછા થાય છે તેવી રીતે માધ કવિએ પોતાનું કાવ્ય લખીને બારવિના કીર્તિક્ષણને ઝાંખો પાડ્યો.

આ વિશે શ્રી રામ એક સુંદર ધારણા કરે છે. બારવિ પછી ધણી સૈકાઓ પછી માધ થયો. માધ વૈષ્ણવ હતો. ન્યારે કિરાતમાં શિવ ઉપર જ વાર્તા આવલખે છે. બારવિમાં લોકોને આકર્ષી રહેલા જે જે તરવો છે તે માધે અપનાવ્યા—બ્યાકરણ, અલંકાર, છંદ અને રચના. કિરાતના ટેટલાંક પાત્રોના પ્રતીક પણ માધમાં છે—જેમકે—કિરાતમાં કિરાત છે તો માધમાં શિશુપાલ છે. કિરાતમાં બ્યાસ તો માધમાં નારદ છે. કિરાતમાં બીમ છે તો માધમાં બલરામ છે, કિરાતમાં યુધિષ્ઠિર છે તો માધમાં ઉદ્ધવ છે.

માધે આવું કેમ કર્યું હશે? તે વખતે કિરાત જેવું બીજું કોઈ પુસ્તક નહોતું. શ્રી રામ ધારે છે તેમ તે વખતે ધાર્મિક ભેદ વધારે હતો. શૈવી અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં ખાસ યગસ હતો. કિરાત બતાવે છે કે બારવિ શૈવી હતો. ન્યારે શિશુપાલવધ બતાવે છે કે માધ વૈષ્ણવ હતો. આમ શિવનો મહિમા ગાતું એક શૈવી સંપ્રદાયના કવિનું કાવ્ય વૈષ્ણવોને પણ હિંદમાં પરાણે વાંચવું પાતું કારણ બીજી તેવી કોઈ કૃતિ હતી નહિ. આમ પોતાના સંપ્રદાયનો કવિ પણ આવું જ કાવ્ય લખે એમ તેઓ

ધૃત્વતા. આખરે માથ ઉઘ્ય પામ્યો અને ભારવિનું તેજ વટાવી ગયો. આમ તાવદ્ મા મારવેમાંતિ એ ઉકિતનો હેતુ સમજી શકાય છે.

[૭] ભારવિ : જીવન સમય અને કૃતિ.

કુળ અને જીવન

ભારવિના જીવન વિશે ચોક્કસ માહિતી સાંપડતી નથી. ભારવિ પોતે પણ પોતાના જીવન કે કુળ વિશે કશું કહેતો નથી. પરંતુ દણ્ડિનના અવન્તિસુંદરીકથા નામના ગ્રંથમાં ભારવિના કુળ વિશે થોડી માહિતી સાંપડે છે. તે હકીકત નીચે મુજબ છે—

ઉત્તર પશ્ચિમ હિંદમાં એક કૌશિક ગોત્રનું બ્રાહ્મણોનું કુળ વસતું હતું. પાછળથી તે હાલના મિહાગના ધલિયપુરમાં આવીને વસ્યું. આ કુળમાં નારાયણ સ્વામીનો જન્મ થયો. તેમનો પુત્ર દામોદર હતો. આ ધણુખડું ભારવિ નામથી જાણીતો હતો.

પહેલાં ભારવિ વિષ્ણુવર્ધન નામના ગજકુંવરનો આશ્રિત હતો. ત્યાર પછી તે દુર્વિનીત નામના ગજનો મિત્ર થયો. તેણે દિરાતનો અભ્યાસ કર્યો અને તેના અધરામાં અવરા પંદરમા મર્ગ ઉપર ટીકા લખી. છેવટે ભારવિ સિંહવિષ્ણુ નામના પદ્મવ કુમારનો દરમારી કવિ થયો. ભારવિને મનોરથ નામનો પુત્ર હતો તેને ચોથો પુત્ર વીરદત્ત હતો. તે ગૌરીને પરણ્યો. દણ્ડિન તેમનો પુત્ર હતો. આમ પ્રખ્યાત કવિ દણ્ડિ ભારવિનો એક દૂનો વંશજ હતો.

એક પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે ભારવિ ગરીમ હતો. શ્રી પાંચગર તેમની આદૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે વિગત આપે છે—

પહેલાં ભારવિ ધણો જ ગરીબ હતો. તે દંમેશ પોતાની કવિતામાં મસ્ત રહેતો. તેની પત્ની તેને આખો વખત સતત મહેણાં ખાતી. આથી ગરીમી ટાળવા ભારવિ ચાલી નીકળ્યો. થોડેક દૂર ગયો ત્યાં તેણે સુંદર તળાવ જોયું તે થાકીને ત્યાં થોભ્યો અને સહસા વિદણીત ન ક્રિયામ-વિવેક પરમાપદાં પદમ્...એ શ્લોક કહ્યાપર ઉપર લખ્યો. ત્યારે રાજ

શિકારે નીકળ્યો હતો તે ત્યાં આવ્યો અને આ શ્લોક જોઈ એટલો
મધો ખુશ થઈ ગયો કે તેણે બાંવિને પોતાના મહેલમાં અમુક સમયે
મળવાનું નિમનશ્ચ આપ્યું. મરીમ દેખાતા બારવિને મહેલમાં જવા
દેવામાં આવ્યો નહિ આથી તે પાછો ગયો. પેલા રાજાએ પેનો શ્લોક
પોતાના ખાસ ઓરડામાં મોનાના અક્ષરે કોનરાવ્યો હતો એક વર્ષ
ગીતી ગયું આ પછી નાનકે એક અવાડિયા આવે બહાર ગયો બીજે
દિવસે તે અચાનક પાછો ફર્યો અને પોનાના ખાસ ઓરડામાં ગયો ત્યાં
તેના આશ્ચર્યની વચ્ચે તેની રાણીને તેણે કોઈ પરપુરુષ સાથે પથારીમાં જોઈ
તે એકદમ તરવાર ઉઘામી બનેને માગી નાખવા જતો હતો ત્યાં પેલા
મુવણું અક્ષરે કોતરેના શ્લોક ઉપર તેની નજર પડી તેનો ગુસ્સો શમી
ગયો તે બનેને જમાડીને કપડો આપીને તેમને યોગ્ય સન્ન કરવાના
નિશ્ચય ઉપર આવ્યો. પણ પછી એ માણસ પેના રાજાનો પોતાનો જ
પુત્ર નીકળ્યો કે જેને પાણીમાંથી કોઈ ધાત્રી ઉપરી મઈ હતી એ પુત્ર
તે જ સંજો જડ્યો હતો. આમુજરી આવે રાજાએ પરમાત્માની કૃપા
માગી ઉતાવળમાં અને ગુસ્સામાં આજ તેણે કદાચ પોતાના પુત્રને
અને પત્નીને મારી નાખ્યા હોત આ પછી તેણે આ શ્લોકના લખ
નારની તપાસ કરાવી જ હશે એમાં શંકા નથી.

દેશ.

અદારમાં સર્ગમાં ત્રીજા શ્લોકમાં સદય પર્વતની ટેકરીઓ અને
તેની સાથે અથડાતા સમુદ્રનો ઉત્સેખ છે—

રરસિ શ્વલ્પમૃત પ્રહિત મુદ્ધુ પ્રતિહતિ ચચુરજ્જનમુષ્ટય ।

મૃસરયા દ્વ સદયમદ્વીમૃત પૃથુનિ સાલુનિ ચિન્મુમહોર્મય ।

શિવના વક્ષ સ્થળ સાથે અથડાતા અર્જુનનો પ્રયત્ન સદય ટેકરીઓ
સાથે અથડાતા સમુદ્ર જેવો નિષ્ફળ હતો. શ્રી ભામવન અને શ્રી રાય
ધારે છે કે આવો ખાસ કોઈ સદૃશ ટેકરી પાસે વસનારને જ આવે
આથી તે અટકાવ કરે છે કે બારવિ હિંદના પશ્ચિમ કિનારે વસેલો હશે.

પહેલા સર્ગના છેલ્લા શ્લોકમાં સમુદ્રમાં ડૂબેલા સૂર્યની કલ્પના છે. શિથિલવસુમગાધે યમનમાપતપયોર્ધૌ કવિએ એમ કહે છે કે સૂર્ય અસ્તાચળ પર્વત પાછળ ગયો પણ આપણો કવિ તો એમ કહે છે કે તે સમુદ્રમાં ડૂબ્યો. પશ્ચિમ કિનારે વસતો મનુષ્ય આયમતા સૂર્ય માટે કંઠી શકે કે સૂર્ય પશ્ચિમ અરબી સમુદ્રમાં ડૂબ્યો. આમ ભારવિ ચોક્કસ દિંદના પશ્ચિમ કિનારે વસતો હશે એમ શ્રી રાય ધારે છે.

ધર્મ

આગળના જ પ્રકરણમાં જોયું તેમ ભારવિ શિવ સપ્રગયનો હશે. અદારમાં સર્ગને અતે અર્ચુન શવની સ્તુતિ કરે છે તે એવી ભાવમય છે કે તે ભારવિની પોતાની જ આર્તનાદની પ્રાર્થના હોય તેમ લાગે છે.

સમય

આ માટે નીચેની વિગતો સાંપડે છે—

(૧) એઈહોલ સિવાલેખોમાં કાલિદાસ સાથે ભારવિનો પથ્થુ હસ્તેષ્ઠ છે—

યેનાયોજિનવેદમ દિયરમર્ચવિધૌ વિવેકિના જિનવેદમ ।

સ વિજયતી રવિકીર્તિ કવિતાશ્રિતકાલિદાસમારવિકીર્તિ ॥

“ જે વિગેડીએ ઝિયર અને કીમતી નવા ધાટનુ જિનમદિર બંધાવ્યું, જે કવિતા ઉપર આશ્રિત હતો, જેણે કાલિદાસ અને ભારવિ જેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે આ રવિકીર્તિનો જય થાઓ. ”

પુલ્કડેશી બીજાનો આ એઈહોલ સિવાલેષ્ઠ શક ૫૫૦માં એટલે ઈ સ ૬૩૪માં હતો આ સમયે ભારવિએ કાલિદાસ સાથે મળ્યાવા જેટલી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી જ દરો આથી તેને ઈ. સ. ના ૬૬૫ સંક્રાન્તી સરસ્વાતમાં મૂકી શકાય.

(૨) પ્રે કીધના મન પ્રભાલે જ્યોતિષ અને વામને લખેલી કાલિદાસ રૂતિમાં ભારવિનો હસ્તેષ્ઠ છે તે ચીનના યાત્રાળુ ઇતિહાસની

હિંદની મુલાકાત પહેલાં હવું જ્યાંદિય તેના નિયમોના દાખલા તરીકે દિરાતમાંથી દીક્રે છે. ઇસ્તિંગ ઈ સ ૬૭૭-૭૫૫માં હિંદમાં આવ્યો. આ પહેલાં બારવિની કીર્તિ જાગી ગઈ હશે.

(૩) બાણુ પોતાના હર્ષચરિતમાં (ઈ. સ. સાતમા સૈકામાં) બારવિનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. પણ તેથી કંઈ તે બાણુના સમયનો અથવા તેની નજીકના સમયમાં હશે એમ ધારવા સમર્થન મળતું નથી.

(૪) અવન્તિનુદરીકથાની હકીકત પ્રમાણે પણ શ્રીકાલે કહે છે તેમ દુર્વિનીત અને સિંહવિપ્લુને ઈ સ ૫૮૦માં મૂકી શકાય ગુમ્મરેડી-પુરના તખ્તીના સિલાલેખમાં પણ દિરાતના પદરમાં સર્ગ ઉપર દીકા લખનાર દુર્વિનીતનું નામ છે. આ સિલાલેખના સમય માટે જુદા મત છે પણ હેલ્લા મત પ્રમાણે દુર્વિનીતને ઈ સ. ૫૮૦માં મૂકે છે.

આમ બારવિને ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતની આસપાસ મૂકી શકાય. યાકોમિ પડિન પણ માધને લગભગ છઠ્ઠા સૈકાની અંધવચ પછી મૂકે છે અને બારવિને છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતની આસપાસ મૂકે છે.

અમ કાર સ્તરશ્ચિત્તિમાં વામન અને સુરત્તિવકમાં હેમેન્દ્ર તથા રાગ-શેખર અને ધનપાલ પણ તેની કૃતિમાંથી દીક્રે છે.

કૃતિ

દિરાતાજીનીય સિવાય બારવિની બીજી કાંઈ કૃતિ મળી નથી.

વિદ્વતા

આ એક જ કૃતિમાં પણ તેની વિદ્વતા જણાઈ આવ્યા સિવાય રહેતી નથી. સંસ્કૃત ભાષા અને શબ્દો ઉપર તેને સારૂ પ્રભુત્વ છે. એ એના અનુગ્રાસમાં અને સ્વદાયકારોમાં દેખાય છે. તેની સચક રચનાઓ પણ તેનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન અદ્વિત કરે છે.

રાગ્યનીતિનો તેને સારો અભ્યાસ છે એ આ પુસ્તકના ટિપ્પ-

શુભા અને આશુખર્મા પણ ધણે ઠેકાણે મતાવ્યું છે જદ્વાલ, અલ-
કારશાસ્ત્ર અને તેમણે ખાસ કરીને શબ્દાલકારો ઉપર તેને સારું
પ્રભુત્વ છે તેને લોકોનાં વ્યવહારનું પણ ઠીક જ્ઞાન છે ૩-૨૬મા નો
તત્ત્વ શબ્દ બતાવે છે કે તેને સાખ્ય મતનું પણ ઠીક જ્ઞાન હતું
સાખ્ય મત પ્રમાણે મૂળપ્રકૃતિ વગેરે કેટલાંક તત્ત્વો છે

[૮] તત્કાલીન સમાજ અને રાજ્યનીતિના સિદ્ધાંતો

(અ) સ્ત્રીઓની સ્થિતિ

તે વખતે સ્ત્રીઓ માનાર્હ પદ ભોગવતી હતી એ ચોક્કસ પરિ-
ણીત સ્ત્રીઓ પણ એક દરે સુખી હતી તેમને વાણીજ્વાતગ્ય હતું
પતિના કાર્યમાં તે સહપૂર્વક ચર્ચા કરતી અને તેને યોગ્ય સલાહ પણ
આપતી જો તે ગણી હોય તો રામના રાજકાર્યમાં તસ લઈ યોગ્ય
ચર્ચા કરી તેને સલાહ આપતી કેટલીક વખત તે એ બામતમાં સખત
ફપ્પો પણ વાપરતી દ્રૌપદી પણ રામમાં જુસ્સો પ્રગટ કરવા મખત
શબ્દો વાપરે છે એટલું જ નહિ પણ તેમને રાજ્યનીતિના સિદ્ધાંતોનું
ઠીક જ્ઞાન હતું પુરુષો પણ આ બામત સ્ત્રીઓની સલાહ લેતાં યુધિ
ષ્ઠિ પોતે પણ દ્રૌપદીને પૂછે છે સ્ત્રીઓને પતિ માટે સ્નેહ હતો
પોતાનો પતિ ફજ્જ ન થુકે એ બામત તે ખાસ ધ્યાન રાખતી પતિને
તે બામત કષ્ટક કડવાં વેણ કહેવાં પડે તો તે રિવેકનો મર્યાદા ઉલ્લ
લેને પણ મે મોન કહેતી—

તથાપિ વ્યવૃત્ત વ્યવસાયયતિ માં નિરસ્તનારીષમયા દુરાચય । છતાં
એ કડવા બોલ તે સ્નેહથી કહેતી (સ્નેહમયેન વક્ત્રુષા)

એક દરે સ્ત્રીઓ વિદ્વાન હતી એમ દ્રૌપદીની મન પ્રિયા અને
મરીયસી વાણીની ક્ષિપ્ત યાચ છે. પતિનું દુ ખ તે સહી શકતી નહિ

વિચિન્તયન્યા મવદાપદાં પરાં રુદ્રન્તિ ચેત પ્રથમ સમાધય

સામાજી આપેલી સલાહ કેવી છે એ જ જોવાનું પછી બોલનાર
બંને ઓ હોય કે ગમે તે હોય

નતુ વસ્તુવિગેષાનિ સ્પૃહા શુભશયા વચને વિશિષ્ટા ।

(૧) ભાઈઓ વચ્ચેની લાગણી : મોટાઓ પ્રત્યે માન

સામાન્ય રીતે ભાઈઓ વચ્ચે વિનય દેખાતો હોય. મોટા ભાઈઓ
પ્રત્યે નાના ભાઈઓ વિવેકી જણાતા તેઓ જોયે સાદે બોલતા નહોતા
જના એકમેકની ભૂલ થતી હોય તો સખન શબ્દો પણ વિવેકથી કહેતા
તેમના હૃદયમાં ઉતારતા હતી. મોટાઓ પણ નાનાને વિવેકથી સમજાવતા
ખીમ અને યુધિષ્ઠિરનો ઉકેલમાં આ સ્પષ્ટ દેખાય છે બંનેના મુખી
મોટાની સલાહ માનવામાં આવતી.

એટલું જ નહિ પણ કોઈ આનાદર્ બ્યક્તિને પણ યોગ્ય માન
આપવું પડતું અહીં યુધિષ્ઠિર વેદવ્યાસને પણ તેવું જ માન આપે છે
હામા, વિવેક કે ઉતારતા મોટા પ્રત્યે આદરભાવ વગેરે ઉપર તત્કાલીન
સમાજ ખાસ ભાર મૂકે. પ્રિય વસ્તુ કહેતાં દિતેશ્વરો અચકાતા નહિ

મ હિ પ્રિય પ્રવક્તુમિચ્છન્તિ મૃશા હિતૈવિન ।

હિત મનોહારિ ચ દુર્લભ વચ ।

હનિના મશ ઉપર ખાસ ભાર મૂકાતો

પરૈતિ કાર્ય વશસા સમ વયુ ।

રાજ્યનીતિના સિદ્ધાંતો ✓

પહેલાં બે સર્ગોમાં કોય કહે છે તેમ તત્કાલીન રાજ્યનીતિના
સિદ્ધાંતોની અસર સ્પષ્ટ દેખાય છે સુપ્રેમનના અમનમાં તથા યુધિષ્ઠિરની
સલાહમાં અને લીમ તથા દ્રૌપદીની ઉક્તિઓમાં પણ આ બ્યક્ત થાય
છે. કયા કયા સિદ્ધાંતો અહીં બ્યક્ત થાય છે એ તો ઉક્તિઓ ઉપરની
અર્થામાં આવી મથુ કે પણ ભારતિએ ગણાવેના ધણા સિદ્ધાંતો કૌટિ

ત્યના અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધિતોને મળતા છે ભારવિ વારવાર નય શબ્દ વાપરે છે એ બતાવે છે કે એ તત્કાલીન નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધિતો આ અર્થાભા આપે છે કૃતપચાક્ષવિનિર્ણયો નયઃ સ નયાપાદિતસિદ્ધિભૂષણ. ; કૃતતીર્થઃ નયઃ । ખાસ કરીને શાસ્ત્રના મત ઉપર આધાર રખાતો. અનુમાનેન ન ચાગમ સત્ ; સુકૃત પરિશુદ્ધ આગમ કુરુતે ઘીપ દ્વા-
ર્થદર્શનમ્ ।

રાજાને મુખ્ય આધાર હત ઉપર હોય ગળાઓ ચારચક્ષુષ કહેવાતા. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં અને કામન્દક વગેરે પણ આ બાબત વિસ્તારથી આપે છે હતની ફરજે, રાજાએ હતને કેવી રીતે રાખવા જોઈએ. અને કયા કયા વેશે હતોએ કેવી રીતે બાતમી મેળવવી એ બધું વિસ્તારથી અર્થાધુ છે વર્ણિલિંગી શબ્દ અર્થશાસ્ત્રની જ એક વિગત બતાવે છે કે હતોએ કેવી રીતે માતમી મેળવવી હતો વાણીના મીડા અને કહ્યું સય પણ કહી દેનારા હતા તેઓ રાજા પ્રત્યે વિવેક રાખતા.

તવાનુભાવોડયમવેદિ વન્મયા નિગૂઢતત્ત્વ નયવર્ત્ત વિદ્વિષામ્ ॥
હતોએ કહી રાજાઓને ખોટું કહેવું ન જોઈએ

શ્રિયાસુ યુક્તૈર્નૃપ ચારચક્ષુષો ન વચ્ચનીયા પ્રમવોડનુજીવિમિ ॥

રાજા અને અમાત્યોનો પરસ્પર અવિરોધ અર્થશાસ્ત્ર ૧-૧૫માં પણ છે ભારવિ પણ તે બતાવે છે—સદાનુકૂલેષુ હિ કુર્વતે રતિં શુભેષ્વ-
માત્સ્યેષુ ચ સર્વસપદ ॥ અરિયદ્વર્ગ વિગે પણ અર્થશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ગળાએ કેવી રીતે દિવસ અને રાત્રીના કામના વિભાગ પાડવા તે વિગતથી અર્થશાસ્ત્ર ૧-૧૬માં કહ્યું છે ભારવિ પણ તે જ બાબત કહેતા કહે છે—વિમગ્ન્ય નક્ક દિવમસ્તતન્દ્રિણા ચાર ઉપાય (સામ દાન, ભેદ, દણ્ડ) અને ત્રિવર્ગ (ધર્મ અર્થ અને કામ)નો હિસ્તેજ અર્થશાસ્ત્રમાં પણ છે. સમેત સામદાનાભ્યાં કૃત્યાંથ પરમૂષિયુ ।
અજ્ઞયાન્ મેદદન્દાભ્યાં પરદોષાંથ દર્શયેન્ ॥

અભ્યન્તરેષુ પ્રતિજપત્સુ સામદાને પ્રયુજ્ઞીત ॥ બાહ્યેષુ પ્રતિજપત્સુ
મેદદષ્ઠૌ પ્રયુજ્ઞીત ॥ ઉપાધની વ્યાખ્યાઓ પણ આપી છે સુયોધન આ
રૂપી રીતે અપનાવે છે તેમાં આ તત્કાલીન માન્યતા વ્યક્ત થાય છે

અર્થસપદ્ વિશે અર્થશાસ્ત્રમાં પણ કંચુ છે.

વર્તિ-અર્થ-૬-૧-૧૦—

ધર્માધિગત પૂર્વે સ્વયં વા હેમરૂપ્યપ્રાયાક્ષિત્રસ્યૂલરત્નહિરણ્યો દીર્ઘા-
મપ્યાપદમનાયતિ સહેતેતિ કોશસપ્ત । આરવિ પણ ૧-૧૬. ૧૮માં અર્થ
સપદ્ વિશે કહે છે.

સરકરની વફાદારી અને પ્રલોનમૂપાલ્ત્વ વિશે અર્થશાસ્ત્ર અને કામન્દકે
પણ કહે છે આરવિ થોડાઓની વફાદારી ઉપર તથા તેમને થોડા વેતનથી
સતોષ આપવા ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે-૧-૧૯ મહૌજસો માનવના
ઘનાર્થિતા, ઈ રાજાએ પુરોહિતની દોસ્તગી નીચે ધર્મ આચરવો જોઈએ
એ ઉક્તિએ અર્થશાસ્ત્રમાં પણ છે અને ભાગવિમાં પણ છે ડુમતા પુરોહસા
ચિનોતિ હવ્યેન હિરણ્યવેતસમ્) પ્રગન્તિ તે મૂઢધિય પરાભર્વ મવન્તિ માયા
વિષુ યે ન માયિન, અરિષુ હિ વિજયાર્થિન કિતોશાઃ. વગેરે દ્રૌપદીના
વિચારે અર્થશાસ્ત્રમાં પણ છે રાજાએ ભણવાની ચાર વિદ્યા (૨-૬-
ષતસ્યુ વિદ્યાસુ)ને ઉક્તિએ અર્થશાસ્ત્રમાં પણ છે-વર્તિ-અર્થ-૦-૨-૧-૩
આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તા દશકનીતિથેતિ વિદ્યા વગેરે ઉદ્ય અને ક્ષય વિશે
પણ અર્થશાસ્ત્રમાં ચર્ચા છે. વર્તિ-અર્થ-૦—

તસ્માન્નિત્યોત્પિતો રાજા કુર્યાદર્થાનુશાસનમ્ ।

અર્થસ્યમૂલમુત્પાનમનર્થસ્ય વિપર્યય ॥

આરવિ પણ સ્થિત વૃષ્ટમ્ પ્રજા પ્રતિષ્ઠ્વન્દ્રગિવ પ્રગમન્તિ અમ
કહે છે

રાજાની ત્રણ શક્તિ-(પ્રમુશક્તિ, મન્ત્રશક્તિ અને હસ્તાહશક્તિ)
વિશે, પચાહ્ગ નય, મત્ર વગેરે વિશે અર્થશાસ્ત્રમાં પણ કંચુ છે. આ વિશે

ટિપ્પણમાં પણ તે તે શબ્દો ઉપર નોંધ ખાસ જોવી. ભારવિ પણ શક્તિ
સવદઃ માં આ શક્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે.

રાજ્યએ આગસ હોડવી જોઈએ, અનુસાહ હોડવો જોઈએ વગેરે
સિદ્ધાંતો ભારવિ આપે છે તેમ અર્થશાસ્ત્રમાં પણ છે. વાંચો-ભારવિ-

સ્વદનુસાદહતાઃ વિપત્તય, તમઃ પ્રમાદજમ્ । વચ્ચિ અર્થ૦-૧, ૧૬,
૧, ૨—

રાજાનમુત્તિષ્ઠન્તમનૂત્તિષ્ઠન્તે મૃતયાઃ ॥

પ્રમાદન્તમનુપ્રમાદ્યન્તિ .•.

ઝઘાહ પ્રભાવયોઃ ઝઘાહઃ એવ ઁયાન્ ।

વિધેયેષુ (સધિવિપ્રહાદિષુ) વિશેષસંપદઃ વિગે અર્થશાસ્ત્રમાં
વિગતથી આપ્યું છે

ભારવિ અને અર્થશાસ્ત્ર બંને સહજ અને કૃત્રિમ મિત્રોનો ઉલ્લેખ
કરે છે-વચ્ચિ-કિરાત-૨—

સુહૃદઃ સહજાસ્તયેતરા મતમેષાં ન વિલક્ષ્યન્તિ તે ।

વચ્ચિ અર્થ૦—

મૃમ્યેકાન્તર પ્રકૃતિમિત્રં માતાપિતૃષ્વદં સહજમ્ ॥

ઘનઝીવિતદેતોરાધિત કૃત્રિમમિતિ ॥

અન્તઃ પ્રકૃતિ પ્રકોપ (૨-૫૧)માં ભારવિ જે ઉલ્લેખ કરે છે તે
અર્થશાસ્ત્રમાં પણ છે—

મન્ત્રિપુરોદિતસેનાપતિયુવરાજાનામમ્યન્તરકોપોઽમ્યન્તરકોપ ॥

કિરાત૦-૨-૪૬-૪૭માં ભારવિ ઉત્તરીન રાજ્યનો ઉલ્લેખ કરે
છે તે પણ અર્થશાસ્ત્રમાં છે—યુધિષ્ઠિર પણ રાજ્યના વિનય ઉપર ખાસ
ભાર મૂકે છે અર્થશાસ્ત્રમાં પણ આ બાબત છે. [અર્થશાસ્ત્ર-અધિકરણ ૧]

સંપાદન સાહિત્ય.

- (૧) મલ્લિનાથની ટીકા સાથેની નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ
 (૨) પ્રો. કે. ચટ્ટોપાધ્યાય — કવ્યકતા આવૃત્તિ (સર્ગ-૧)
 (૩) શરદરજન રાય — અગ્રેષ્ઠ આવૃત્તિ સર્ગ ૧-૨
 (૪) એમ આર. દાળે — અગ્રેષ્ઠ આવૃત્તિ
 (૫) સરકૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ — ડૉ કીથ
 (૬) સરકૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ — ડૉ કે

સંજ્ઞા.

કુમાર• - કુમારસંભવ.

દિગ્દુ• - દિગ્દુપાશ્વવધ.

ઠ ચ. - ઉત્તરચરિત

રઘુ• - રઘુવંશ.

કિરાત• - કિરાતાશુનીય

મા મા - માવતિમાધવ

ઘર્ગ• - અર્થસાત્ર.

ઘાકુ• - શાકુન્તલ.

કા ૩ - કાવ્યપ્રકાશ

महाकविश्रीभारविप्रणीतं किरातार्जुनीयम्

महाकविश्रीभारविप्रणीतं किरातार्जुनीयम्

प्रथमः सर्गः ।

ध्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं,
प्रजासु धृतिं यमयुक्कं वेदितुम् ।
स वृणिलिङ्गो विदितः समाययौ,
युधिष्ठिर द्वैतवने यनेचरः ॥१॥

कृतप्रणामस्य महर्षे महीभुजे,
जिता सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।
न विध्यये तस्य मनो नहि प्रियं,
प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥२॥

द्विपां विधाताय विधातुमिच्छतो,
रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः ।
स सौष्ठवोदार्यविशेषशालिनीं,
विनिश्चितार्थमिति वाचमावदे ॥३॥

क्रियासुयुक्तैर्नृप चारचभुषो,
न यञ्जनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा,
द्वितं मनोहारि च दुर्लभं घञ् ॥४॥

स किसखा साधु न शास्ति योऽधिपं,
हिताग्र यः संशृणुते स किंप्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं,
नृपेष्वाभायेषु च सर्वसपदः ॥५॥

निसर्गदुर्योधमयोधविपल्या,
क भूपतीना चरितं क जन्तवः ।

સર્ગ ૧

કુરુ (દિશ)ના ગમ્મનો, રાજ્યવક્ષ્મીને ગ્ધનારો (પોતાની) પ્રગ્ન તરફનો વ્યવહાર જાણવા માટે જેને નીમ્યો હતો તે વનવાસી, ધ્વજ-ચારીને વેશે (તે) જાણીને દ્વૈતવનમાં યુધિષ્ઠિર પામે પાછો આવ્યો. (૧)

જેણે પ્રણામ કર્યા છે તેના (અને) પૃથ્વી શત્રુથી જીતાઈ (એમ) રાજાને નિવેદન કરતા તેનું મન વ્યથા પામ્યું નહિ, કામ્યુ દ્વિતેન્દ્રુઓ ખોટું પ્રિય કહેવા ઈચ્છતા નથી (૨)

શત્રુઓના વિનાશ માટે યોજના ધડવા ઈચ્છતા રાજાની અનુરા-
ઈને, એકાંતમાં તેણે મુંદર શબ્દો અને અર્થગૌરવથી ખાસ ગોઠવતી (અને) ખાતરીપૂર્વક વસ્તુવાણી એવી (શ્રુતિ) વાણી કરી (૩)

ઓ ગમ્મ ! કાર્યમાં નિયુક્ત થયેલા સેવકોએ ફક્ત જેની આજ્ઞા છે તેવા રાજાઓને હેતુવા જોઈએ નહિ તેથી સારુ કે ખરાબ (મારું ખોલેલું) માફ કરવું (તમને) ઘટે ■ દ્વિતક અને મનહ-વચન દુર્લભ છે. (૪)

ગમ્મને જે જરાબર ઉપદેશ આપતો નથી તે ખરાબ મિત્ર છે. જે દ્વિતેન્દ્રુ પાસેથી સાંભળતો નથી તે ખરાબ સ્વામી છે કામ્યુ રાજા અને મંત્રીઓ અનુકૂળ હોય ત્યારે હમેશા સંપત્તિ સંપત્તિ (ગમ્મ ઉપર) પ્રીતિ કરે છે (અર્થાત્ રાજાને સવળી સંપત્તિ સાંપડે છે (૫)

પ્રતિથી અજ્ઞાન (ન સમજાય તેવું) ગમ્મનું ચર્ચિત્ત કર્યા (અને) અજ્ઞાનને લીધે મૂઠું (વિદ્વજ) જન્તુઓ (સામાન્ય માણસો) કર્યા !

तद्वानुभावोऽप्यसवेदि यन्मया,
निगूढतरुं नयवर्त्म विद्विषाम् ॥६॥

विशक्मानो भवतः परामव,
नृपासनस्थोऽपि यनाधिवासिनः ।

दुरोदुरच्छन्नजिता समीहते,
नयेन जेतुं जगतीं सुपोधनः ॥७॥

तथापि जिह्मः स भवजिगगीषया,
तनोति शुभं गुणसंपदा यशः ।

समुपयन्मृतिमनार्यसंगमा-

द्वरं विरोधोऽपि समः महात्मभिः ॥८॥

वृत्तारिषद्वयर्गजयेन मानवी

मगम्यरूपा पदवीं प्रपित्सुता ।

विमज्ज्य नक्तं दिवमस्ततन्दिष्टा,

वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥९॥

सखीनिधः प्रीतियुजोऽनुजोविनः,

समानमानान्मुह्यद्वथ बन्धुभिः ।

स संततं दर्शयते गतस्मयः,

वृत्ताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥१०॥

भक्तमाराधयतो यथायथ,

विमज्ज्य भक्त्या समपक्षपातया ।

{ गुणानुरागादिव सख्यमोयिवा

{ भ्रष्टाश्च तेऽस्य त्रिगुणपरस्परम् ॥११॥ १२५

निरत्ययं साम न दानवर्जितं,

न भूरि दानं विरहय्य सत्क्रियाम् ।

प्रवर्तते तस्य विशेषशालिनी,

गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ॥१२॥

(૭તા) એ શત્રુઓનો ગૂઢ સ્વરૂપનાનો નીતિમાર્ગ અપરો એ તમારો મહિમા ॥ (૬)

રાજાના આસન ઉપર બેસે હોવા છતાં વનમાં વસતા તમારા તરફથી પરાજયની આશંકા રાખતો સુયોધન દુતના કપટથી જીતેલી પૃથ્વીને નીતિથી જીતવા ઇચ્છે છે (૭)

જોતાં પણ કહેતી તે, તમને જીતવાની ઇચ્છાથી (પોતાના) ગુણની સપત્તિથી નિષ્કલક યશ ફેનાવે છે અબ્યુદય મરનારો, મહાત્માઓ સાથેનો વિરોધ પણ દુર્જનની મૈત્રી કરતાં વધારે સારો છે (૮)

જેણે ૭ શત્રુઓના વર્ગ ઉપર વિજય કર્યો છે તેવા, ન સમ-જાય તેવા સ્વરૂપવાળી મનુષ્યે બતાવેલી પદરી પામવા ઇચ્છતા, (અને) જેણે આજસ ત્યજ દીધી છે તેવા તેનાથી મળી દિવસના ભાગ પાડીને નીતિથી શૌર્ય વિસ્તારાય રે (૯)

જેનો ગર્વ જતો રહ્યો છે તેવો તે, સારી રીતે સેવાને પ્રીતિ—સુકત મિત્રોની માફક (અને) મિત્રોને બધુઓ મરખા માનમે (તથા) સગાઓને જાણે રાજાઓની સત્તા ભોગવના હોય તેવા હમેશાં (લોકો આગળ) બતાવે ॥ (૧૦)

યોગ્ય રીતે વિભાગ કરીને, ચરખા પક્ષપાતવાળી ભક્તિથી અનાસક્ત રીતે સેવતા એના એને માટે ત્રિર્ગ (ધર્મ અર્થ અને કામ) જાણે ગુણના પ્રેમથી મૈત્રી પામ્યા હોય તેમ પરસ્પર વિદન મરતા નથી (૧૧)

તેની બાધ વગરની (નિરબાધ) સમજવગ દાન વગરની નથી પ્રવર્તતી ખૂન દાન સન્માન વગર નથી (પ્રવર્તતું) વિશિષ્ટ પ્રકારનું (ગર્વ લેવા જેવું) સન્માન ગુણની અપેક્ષા વગર (પ્રવર્તતું) નથી (૧૨)

धसूनि वाञ्छन्तः धर्मी न मन्युना,
स्वधर्म इत्येष निवृत्तकारणः ।
गुरुशशिपदेन रियो सुतेऽपि वा,
निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् ॥ १३ ॥

विधाय रक्षान्परितः परेतरान-
शङ्किताकारमुपैति शङ्कितः ।
क्रियापथमेष्वनुजीविसात्कृताः,
वृत्तहतामस्य धवन्ति संपदः ॥ १४ ॥

अनारतं तेन पदेषु लम्पिता,
विमज्ज्य सम्यग्निधनियोगसत्क्रियाः ।
फलन्त्युपायाः परिशुद्धितायती
रूपेत्य संघर्षमिषार्थसंपदः ॥ १५ ॥

अनेकराजन्यरथाभ्यसंकुलं,
तदीयमास्थाननिकेतनाभिरम् ।
नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां,
भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः ॥ १६ ॥

सुखेन लभ्या दधतः कृषीयलै-
ररुणपत्र्या इय सस्यसंपदः ॥ १७ ॥
वितन्वति क्षेममदेवमातृका
धिराय तस्मिन्कुरवश्चकासति ॥ १७ ॥

उदरकीर्तयदयं दयावतः,
प्रशान्तवाघं दिशतोऽभिरक्षया ।
स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणकूपस्तुता,
वसून्मानस्य धसूनि मेदिनी ॥ १८ ॥

નિતેન્દ્રિય (અને) જેના હેતુ જતા રહ્યા છે તેવો તે—પૈસા ઇચ્છતાં નહિ, (કે) ક્રોધથી નહિ— (પણ) પોતાની ફરજ છે એટલે જ ધર્મના ઉલ્લંઘન માટે શત્રુને કે પુત્રને પણ ન્યાયાધિકારીએ ઉપ-દેશી શિક્ષાથી સજા કરે છે. (૧૩)

જ્યારે શંકાશીલ હોય ત્યારે આજીવાજી શત્રુતા ન ધરાવતા, (આત્મીય) રક્ષકો નીમીને (તે) શકા વગરનો હોય તેવો દેખાવ કરે છે. કાર્ય પતે એટલે મેવકોને આપેલી સપત્તિ એની કૃતજ્ઞતા (કામની કદર) વ્યક્ત કરે છે. (૧૪)

યોગ્ય સ્થાનોમાં સારી રીતે (બરાબર રીતે) વિભાગ કરીને તેનાથી પ્રયોગયેલા ઉપયોગ ક્રમ્વા રૂપી સત્ક્રિયા પામેલા ઉપાયો જાણે અન્યોન્ય સ્પર્ધા પામીને જેનું ભાવિ વસાળ છે તેવી (દંમેશ વધતી) દ્રવ્યસંપત્તિ દમેશાં (ફળરૂપે) આપે છે. (૧૫)

રાજાઓએ બેટ આપેલા હાથીઓનો સંપત્ત્યહાર (ફક્ત) જેવી સુગંધવાળો મદ, તેનું અનેક રાજાઓના સ્થ અને અશ્વથી ભીડાભીડ થયેલું સભાગૃહનું આંગણ ખૂન ભીંજાવે છે (૧૬)

લાંબા સમય સુધી તે સુખ પ્રસંગે છે ત્યારે વરસાદ રૂપી માતા વગરનો (અને) જાણે વગર ખેડેલી જમીન ઉપર થતો હોય તેમ સહેલાઈથી મળતો પુષ્કળ પ્રાક (પાકની સંપત્તિ) ખેડૂતોને આપતો કુરુપ્રેશ પ્રકામે છે (શાલી ગ્ણો છે) (૧૭)

મહાન ચક્રવાળા, દયાવાળા, ચારે બાજુના રક્ષણથી વિધન વગર ઉદયને ખતાવતા, કુમેર સાથે જેની સગખામણી થઈ શકે તેના આના ગુણથી દ્રવેલી પૃથ્વી પોતે ધન દોહી આપે છે. (૧૮)

महोन्नतो मानधना धनार्चिता,
 धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
 न संहतास्तस्य नमिन्नवृत्तयः
 प्रियाणि धाम्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥१९॥

महोन्नता सञ्चरितैश्चरैः क्रियाः,
 स धेद नि शेषमशेषितक्रियः ।
 महोदयैस्तस्यदितानुबन्धिभिः
 प्रतीयते धातुरिषेदितं फलं ॥ २० ॥

न तेन सज्यं कचचिदुद्यतं धनुः,
 कृतं न वा कोपविजितमाननम् ।
 गुणानुरागेणशिरोभिरुहाते,
 नराधिपैर्माल्यमिषास्य - शासनम् ॥२१॥

स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं,
 निधाय दुःशासनमिदुःशासनः ।
 मल्लेज्यस्त्रिभुवनोऽनुमतः पुरोधसा,
 धिनोति हृष्येन हिरण्यरेतसम् ॥२२॥

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति,
 प्रशासदाधारिधि मण्डलं भुवः ।
 स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेप्यती-
 रद्धो दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥ २३ ॥

कथाप्रसंगेन जनैरुदाहृता-
 वनुस्मृतामण्डलसुनुविक्रमः ।
 त्वामिधानादव्यथते नताननः
 स दुःसहान्मप्रपदादिघोरगः ॥२४॥

ખૂબ શક્તિવાળા, માન જેનું ધન છે તેવા, ધનથી સતકારાયેલા, યુદ્ધમાં જેમને કીર્તિ મળી છે તેવા; ભેગા મળી ગયેલા નદિ તેવા, જુદી વૃત્તિવાળા નદિ તેવા, ધનુર્ધરીઓ જીવ સાટે (પણ) તેનું પ્રિય કરવા ઇચ્છે છે. (૧૯)

કુરુક્ષેત્ર

જેની ક્રિયા અધૂરી રહી નથી તેવો તે સચ્ચારિત્રવાળા હોયોથી રાજાઓનાં કાર્યો પૂરેપૂરાં જાણે છે. બ્રહ્માની માફક તેનું ઇચ્છેલું (કાંમ) મોટા ઉદ્યોગવાળાં (અને) (સનન) હિન લાવનારાં (કરનારાં) કૃણથી ધારી શકાય છે (૨૦)

તેણે કદી સજ્જ ધનુષ્ય જોયક્યું નથી, કે નથી (પોતાનું) મુખ ક્રોધથી વક્ર કર્યું. ગુણ (તત્ત્વ)ની પ્રીતિથી આનું શાસન રાજાઓ વડે માળાન માફક મન્ત્રક ઉપર ધારણ કરાય છે. (૨૧)

જેનું સાસન જીવન્મત છે તેવો (અને) પુરોહિતથી અનુચા આપાયેલો તે—નવયૌવનથી ઉદ્ભવ ગયેલા દુઃસાસનને યુવરાજપદ ઉપર મૂકીને, યાદયા વિના, યજ્ઞોર્મા અગ્નિને આદુતિથી ખુશ કરે છે. (૨૨)

જેમાંથી (હરીફ) રાજાઓ જતા રહ્યા છે તેવા (અને) જેનું જાવબ્ય રિધર છે તેવા પૃથ્વીમંડળ ઉપર સમુદ્ર સુધી શાસન કરતો હોવા છતાં તે તમાગ તરફથી આવનારી બીક વિચારે છે જ. અહો ! બળવાન સાથેનો વિરોધ કેવા ખરાબ અંતરણ્યો હોય છે ! (૨૩)

વિપવૈલોમાં શ્રેષ્ઠ માણસોથી બોલાયેલા ‘ત’ (અને) ‘વ’ અક્ષરો—વાળા દુઃસદ મંત્રપદથી જેને ઇન્દ્રના નાના ભાઈના પશ્ચિનું પગલું યાદ આવ્યું છે તેવો સાપ નીચે મુખે વ્યથા પામે છે તેમ વાતચીતના પ્રસંગે લોડાથી બોલાયેલા દુઃખદાયક તમારા નામથી જેને ઇન્દ્રના યુવનાં પરાક્રમ યાદ આવ્યાં છે તેવો તે નીચે મુખે વ્યથા પામે છે. (૨૪)

तदाशु कर्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते,
 विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम् ।
 परप्रणीतानि वचसि विन्यतां,
 प्रवृत्तिसारा खलु मादृशां गिरः ॥ २५ ॥

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये,
 गतेऽथ पत्यौ घनसनिवासिनाम् ।
 प्रविश्य कृष्णासदनं महीभुजा,
 तदाचक्षेऽनुजसंनिधौ वचः ॥ २६ ॥

निशम्य सिद्धिं द्विपतामपाकृती,
 स्ततस्ततस्स्था विनियन्तुमश्रमा ।
 नृपस्य मन्युष्यवसायदीपिनी
 रुदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ॥ २७ ॥

भयाद्दृष्टेऽपि प्रमदाज्जमोदित,
 भवत्यधिकेण इवानुशासनम् ।
 तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति,
 मा निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥ २८ ॥

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभि-
 धिर घृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।
 त्ययात्महस्तेन मही मदच्युता,
 मतङ्गजेन स्रगिषापवर्जिता ॥ २९ ॥

यजन्ति ते मूढधियः परामव,
 भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः
 प्रविश्य हि भ्रान्तिं शठास्तथाविधा-
 नसंवृताङ्गाश्चिन्तिता इवेव ॥ ३० ॥

તેથી તમારા તરફ કપટ કરવા ઉચિત થયેલા તેને આપવા યોગ્ય જવાબ જલદી આપો. બીજાથી બોલાયેલાં વચન બોર્તા કરતા મારા જેવાનાં વચનો ખરેખર સમાચાર જેનો સાર છે તેવાં છે. (૨૫)

આમ વચન બોલીને જેને માન મળ્યું છે (યોગ્ય બદલો મળ્યો છે) તેવો વનવાસીઓનો સ્વામી મયો ત્યારે પછી દ્રૌપદીના આવાસમાં પ્રવેશીને રાજાએ નાના બાઈઓ સમક્ષ તે વચનો કહ્યાં. (૨૬)

શત્રુઓની સિદ્ધિ સંભળીને પછી તેનાથી ઉદ્ભવતા મનોવિકાર રોકી શકવા અશક્ત (એવી) દ્રુપદની પુત્રી રાજાના ક્રોધ (અને) પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજે તેવા બોલ બોલી. (૨૭)

આપ જેવા પ્રત્યે બી જનોથી અપાયેલી (શબ્દશઃ બોલાયેલી) સલાહ અપમાન જેવી થાય છે. છતાં પણ જેમાં સ્ત્રીની મર્યાદા સચવાઈ નથી તેવી દુઃખદાયક મનોવ્યથાઓ અને બોલવા પ્રેરે છે. (૨૮)

જેમ મદગરતો મતંગ (હાથી) માળાને (પોતાની મુંઢથી ફેંકી દે) તેમ તમે, ઈન્દ્ર જેવા બળવળા, (અને) પોતાના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજવીઓથી લાંબા સમય મુઢી સમગ્ર રીતે (અલખ્દ) ધારણ કરાયેલી પૃથ્વીને પોતાને હાથે દૂર કરી છે. (૨૯)

જે કુટિલો પ્રત્યે કપટી થતા નથી તે મૂર્ખો પરાજય પામે છે. ધારણ જેમનાં અંગ રક્ષિત નથી તેવાઓને જેમ તીક્ષ્ણ બાણ (અંદર પ્રવેશીને મારી નાખે) તેમ શંકા તે પ્રકારનામાં (તે પ્રકારના લોકોના બીતરમાં) પ્રવેશીને મારી નાખે છે (૩૦)

गुणानुरक्तमनुरक्तसाधनः,
कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः ।
परैस्त्यदन्यः क इधापहारयेन्
मनोरमामात्मवधूमिव धियम् ॥ ३१ ॥

भयन्तमेतद्भि मनस्विभगदिते,
धिवर्तमानं नरदेव धर्मनि ।
कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः
शमीतरुं शुष्कमिधामिरच्छिन्नः ॥ ३२ ॥

अधन्व्यकोपस्य विहन्तुरापदा,
भवन्ति यस्याः स्वयमेव देहिनाः । १
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना,
न ज्ञातद्वादेन न विद्विषादरः ॥ ३३ ॥

परिभ्रमंल्लोहितचन्दनोचितः,
पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूपितः ।
महारथः सत्यधनस्य मानसं,
दुनोति नो कच्चिदयं धृकोदरः ॥ ३४ ॥

यिजित्य य प्राज्यमयच्छदुस्तरान्
कुरुनकुर्व्यं वसु धासवोपमः ।
सं धरुवासासि तवाधुनाहरक
करोति मन्युं न कथ धनरुजयः ॥ ३५ ॥

यनान्तशय्याकठिनीकृताकृती,
कचाचिती विष्प्रगिवागजौ गजौ ।
कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ, १
विलोकयन्नुत्सहसे न याधितुम् ॥ ३६ ॥

જેનાં સદ્ગુણ સાધનો વફાદાર છે તેવો, કુળનો આભમાની તારા સિવાય બીજો કોણ રાગ વળી વંશપરંપરાગત આવેલી, (રાજકીય) ગુણોને લીધે આસકત થયેલો, મનોરમા રાજ્ય લક્ષ્મીને પોતાની સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ગુણને અનુરક્ત મનોરમા પત્નીની માફક શત્રુઓથી હરણ કરાવા દે ? (૩૧)

હે નરદેવ ! સુકાયેલા સમીપ્તને જેમ બડકે બળનો અગ્નિ (બાળી મૂકે) તેમ આ સમયે મનસ્વી (ચરવીર) માણસથી તિરસ્કારાયેલા માર્ગમાં રહેલા (જિનેલા) આપને ઉદ્દીપ્ત થયેલો ક્રોધ કેમ બાળી નથી મૂકતો ? (૩૨)

જેનો કોપ નિષ્ફળ નથી તેવા (અને તેથી) આપત્તિઓનો નાશ કરનારાઓને માણસો પોતે જ આધીન થાય છે. કોપ વગરના નિર્માસ્ય (જન) માટે રનેલી હોય કે શત્રુ હોય તો માણસને આદર થતો નથી. [અથવા રનેલ હોય તો આદર થતો નથી કે શત્રુ હોય તો માણસને તેનો ભય (દરઃ) લાગતો નથી.] (૩૩)

લાલ ચંદનને યોગ્ય મહારથી (હોવા છતાં) કુંઝરા વચ્ચે ધૂળથી છવાયેલો પગપાળો ચાલતો આ જોકોદર સત્ય (જ) જેનું ધન છે તેવાનું (તમારું) મન, હું ધારું છું, વ્યથિત કરતો નથી ! (૩૪)

જેણે ઉત્તર કુરુ જીતીને ખૂબ સોના ચાંદીનું ધન આપ્યું તે અત્યારે વફાદારનાં કપડાં લાવતો વાસવ સરખો ધનંજય તમને ગુસ્સે કેમ નથી કરતો ? (૩૫)

વનજૂમિની સચ્ચાઈ જોમનં ચરીર કઠણ થઈ છે તેવા, ચારે બાજુ વાળથી છવાયેલા, (અને) પર્વત હિર જન્મેલા જે દાથી જેવા આ જોકોદરને જોતાં તમે ધૈર્ય અને સંયમનો ત્યાગ કરવા કેમ ઉત્સાહિત થતા નથી ? (૩૬)

इमामह वेद न तावकीं धिय,
विचित्ररूपाः सत्त्व वित्तवृत्तयः ।
 विचिन्तयन्त्या भवदापद पराः
 रजन्ति चेतः प्रसमं ममाद्ययः ॥ ३७ ॥

पुराधिरूढ शयन महाघन,
 विबोध्यसे यः स्तुतिगीतमङ्गलैः ।
 अदभ्रदर्भामघिशय्य स स्थली,
 जहाति निद्रामशिवैः शिवार्हते ॥ ३८ ॥

पुरोपनीतं नृप रामणीयकं,
 द्विजातिशेषेण पदेतदन्धसा ।
 तद्य ते वन्यफलाशिन परं,
 परैति कार्प्यं यशसा सम वपुः ॥ ३९ ॥

अनारत यो मणिपीठशायिना
 धरञ्जयद्राजशिरःस्रजा रजः ।
 निपीदतस्तौ चरणौ घनेषु ते,
 मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ॥ ४० ॥

द्विपन्निमिप्ता यदिय दशा ततः,
 समूलमुन्मूलयतीव मे मन ।
परैरपर्यासितवीर्यसंपदा परा
भवोऽप्युत्सव पव मानिनाम् ॥ ४१ ॥

विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः,
 प्रसीद सघेहि वधाय विद्विषाम् ।
 यजन्ति शत्रूनवधूय निःस्पृहाः
 शमेन सिद्धिं मुनयो न भूयुतः ॥ ४२ ॥

તમારી આ ભુદ્ધિ હું જાણી શકતી નથી. ખરેખર, મનોવૃત્તિઓ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. તમારી મહાન આપત્તિ વિચારતી (એવી) માટે મન મનોવ્યથાઓ જળપૂર્વક લાગી નાખે છે. (૩૭)

પહેલાં ખૂબ કીમતી પથારીમાં સૂનેલા જે (તમે) મંગળ ગીતો અને સ્તુતિથી જગાડાતા હતા તે (તમે) (આજ) ખૂબ દર્મવાળી (વન) ભૂમિ ઉપર સૂઈને અમંગળ સિયાળનીના અવાજથી નિદ્રા ત્યજો છો. (૩૮)

ઓ રાજા! બાહ્યોથી બાકી ગહેલા અન્નથી જે આ (શરીર) પહેલાં રમણીય હતું તે, વનનાં કૂળ ખાતા તમારૂં શરીર આજે યશ સાથે ખૂબ કૃશતા પામ્યું છે. (૩૯)

હંમેશ મણિજડિત ખાજઠ ઊંચર રહેલા જે જે (પમ) ને રાજાઓના મસ્તકની માળાની રજ રમતી તે તમારા (જે) પમ (આજે) મૃગો અને સાધુઓએ જેની ટોચ તોડી નાખી છે તેવું હુશ ધાસના શુક (વનેય) ઉપર રહે છે. (૪૦)

કારણ આ દશા શત્રુઓના નિમિત્તની છે તેથી માટે મન જાણે સમગ્ર જીવેડી નાખે છે. જેમની માનરૂપી સપત્તિ શત્રુઓ વડે દરાઈ નથી તેવા માનવીઓને વિપત્તિ (પરાજય) પણ ઉત્સવ જ છે (૪૧)

હે રાજા! પ્રસન્ન થાઓ શાન્તિ છોડીને શત્રુના વધ માટે પેલું (પ્રસિદ્ધ) તેજ ફરીથી ધારણ કરો. શત્રુઓને તરછોડીને સમયી (શાંતિથી) નિરપેક્ષ મુનિઓ સિદ્ધિ મેળવે છે, રાજાઓ નહિ (૪૨)

पुर.सरा घामवता यशोधना.
 सुदु.सदं प्राप्य निकारमीदृशम् ।
 भयादृशाप्त्वेदधिकुर्यते रति,
 निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ ४३ ॥

अथ क्षमामेव निरस्तचिक्रम
 क्षिराय पर्येपि सुधस्य साधनम् ।
 विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्मकार्मुक,
 जटाधरः सज्जुधोह पायकम् ॥ ४४ ॥

न समयपरिरक्षण क्षम ते,
 निरुतिपरेषु परेषु भूरिघाम्न ।
 अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा
 विदधति सोपधि सधिदुपणानि ॥ ४५ ॥

विधिसमनियोगाद्दीप्तिसहारजिह्वा,
 शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्पयोधौ ।
 रिपुतिमिरमुदस्योदीयमान दिनादौ,
 दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्या समभ्येतु भूयः ॥ ४६ ॥

इति भारविष्टौ महाकाव्ये किरातानुजीये प्रथमः सर्गः ।

તેજસ્વીઓમાં અગ્રેસરો (અને) પણ જેનું ધન છે તેવા તમારા જેવા જો આવું ખૂબ અસહ્ય અપમાન પામીને સંતોષ રાખે તો હાથ આશ્રય વગરની મનસ્વિતા મરી પડવારી. (૪૩)

જો નિર્ધારિત થઈને લાંબા વખત સુધી સમાને જ સુખનું સાધન માનો તો રાગનું ચિહ્ન એવા ધનુષ્યને છોડીને જટાધારી થઈ અહીં અશિને આહુતિ આપો (૪૪)

દુસ્મનો જ્યારે (તમાગ) પરાભવ માટે તત્પર છે ત્યારે પુષ્કળ તેજવાળા. તમને શરત પાળવી યોગ્ય નથી. કાચુ વિજય ઈચ્છતા ગમ્મઓ સહિ નોડવાના દોષોને કપટભરી રીતે શત્રુઓ ઉપર નાખે છે. (૪૫)

વિધિ અને કાળના આદેશથી તેજ જવાને લીધે ફિક્કા ખનેલા, જેતાં દિરણો ઓછા થયાં છે તેવા, દુઃખ જેવા અગાધ કમુદમાં ડૂબેલા, શત્રુ (રૂપી) અધિકારને ફેકી દઈને દિવસના આગંભમાં ઊમતા સૂર્યને જેમ લક્ષ્મી (ફરીથી પ્રાપ્ત થાય) નેમ નસીય અને કાળના આદેશને લીધે તેજ જઈ ગયેલાથી નિગ્તેજ ખનેલા, જેની લક્ષ્મી ઓછી થઈ છે તેવા, (અને) અગાધ દુઃખસાગરમાં ડૂબેલા (પશુ) અધિકાર જેવા શત્રુને ફેકી દઈને ઉદય પામતા એવા તમે ફરીથી સમ્યક્લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરો. (૪૬)

द्वितीयः सगः ।

विहिता प्रियया मन प्रिया
 मथ निश्चित्य गिर गरीयसीम् ।
 उपपत्तिमदूर्जिताध्रयं ०१०
 नृपमूचे घचन वृकोदर ॥ १ ॥
 यदबोचत वीक्ष्य मानिनी,
 परित स्नेहमयेन चक्षुषा ।
 अपि यागधिपस्य दुर्यध,
 घचन तद्विदर्धात विस्मयम् ॥ २ ॥
 विषमोऽपि विगाह्यते नयः,
 वृत्ततीर्थं पयसामिवाशयः ।
 स तु तत्र विशेषदुर्लभः,
 स दुपन्यस्यति वृत्त्यवर्त्म य ॥ ३ ॥
 परिणामसुरे गरीयसि,
 व्यथकेऽस्मिन्वचसि शतौजसाम् ।
 अतियीर्यवतीव मेपजे,
 यदुरूपीयसि दृश्यते गुण ॥ ४ ॥
 इयमिष्टगुणाय रोचता,
 रुचिरार्था भवनेऽपि भारती ।
 ननु वक्तुविशेषनि स्पृहा
 गुणगृहा वचने विपश्चित ॥ ५ ॥
 चतसृष्वपि ते विवेकिनी,
 नृप विद्यासु निरुदिमागता ।
 कथमेत्य मतिर्विपर्ययः,
 करिणी पद्ममिधावसीदति ॥ ६ ॥

સર્ગ-૨

હવે પ્રિયાએ કહેવી મનને ત્રિય વાણી સારવાળી લેખીને ભીમે
કારણોવાળા, (દક્ષીનોવાળા) અને વિશાળ અર્થવાળા (અથવા ઉચ્ચ
ભાવવાળા-અથવા બળ જેમાં મુખ્ય બાબત છે તેવા) બોલ ગાનને
કલા. (૧)

(ભીખથી) મુશ્કેલીથી બોવાય તેવી જે વાણી માનિની બધી
બાણુ તપાસીને રનેહમય ચતુથી બોવી તેવાણીના નાચને પણ નિરમય
ઉપજાવે! (૨)

જેમ (વિષમ હોના છતાં) ધાટ કગતા સરોવરમાં (પ્રવેશ થાય છે)
તેમ બરાબર (ગુરુની મદદથી) અબ્યાસ કરવામાં આવે તેા વિષમ ડર્તા
નીતિશાસ્ત્ર સમજાય છે. પણ તેમાં તે ખાસ દુર્વલ છે કે જે કાર્યનો
(સધિ વિગ્રહ વગેરે કાર્ય અને જ્ઞાન વગેરે કાર્ય) માર્ગ બગાડ
પૂતાવે છે (૩)

જેમ (પશ્ચિમામે કાયદાકાગઠ, સાગ્રાળી અને જેની શારીરિક
શક્તિ હજાર્ધ છે તેવાને પીડા કરનારી) થોડી (માનાનાળી) ખૂન
સખત દવામાં (બદુ ગુણ દેખાય છે) તેમ પશ્ચિમામે મુખકાગઠ, સાર-
વાળાં (અને) જેમનું મગ નષ્ટ થયું છે તેવાઓને પીડાકારક આ વચનમાં
ખૂન ગુણ દેખાય છે. (૪)

જેમને ગુણ છટ છે તેવા તમને પણ રુચિકાગઠ અર્થવાળી આ
વાણી લલે મમે. ખરેખર ગુણ સ્વીકારનાગ ડાહ્યા માણસો વચનમાં
(વચનની બાબતમાં) વ્યક્તિની વિચિત્રતા તરફ નિરપેક્ષ નાંચ છે (૫)

ઓ મગ્ધા જેમ દાયણી કાદવમાં (જઈને ખૂપે) તેમ ચાર
વિદ્યામાં પણ પ્રસિદ્ધિ પામેની તમારી વિવેકી (સારા નજ્જાનો બેઠ પાર-
ખનારી) બુદ્ધિ વિપરીત થઈને કેવી રીતે નષ્ટ થાય છે? (શબ્દશઃ-
જો. કે. ૧૧૧)

विधुरं किमतः परं परै-
 रवगीतां गमिते दशामिमाम् ।
 अयसोदति यत्सुरैरपि,
 त्वयि संभावितवृत्ति पौरुषम् ॥ ७ ॥

द्विषतामुदयः सुमेघसा,
 गुरुरस्रुन्ततरः सुमर्षणः ।
 न महानपि भूतिमिच्छता,
 फलसंपत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ८ ॥

अचिरेण परस्य भूयसीं,
 विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
 क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती, ३१५ ५३५
 कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ९ ॥

अनुपालयतामुदेप्यतीं,
 प्रभुशक्तिं द्विषतामनीदया । ३२४ ६५०
 अपयान्त्यनिरान्महीभुजां
 जननिर्वादभयादिव धियः ॥ १० ॥

क्षययुक्तमपि स्वभावजं,
 दधतं घाम शिथं समृद्धये ।
 प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं,
 प्रतिपञ्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ११ ॥

प्रभव खलु कोशदण्डयोः,
 हतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।
 स विधेयपदेषु दक्षतां,
 नियतिं लोक इयानुरुच्यते ॥ १२ ॥

આથી વધારે દુઃખ શું કે શત્રુઓ વડે ત્યારે તમે આવી અપ-
માનજનક દશામાં લવાયા છો ત્યારે દેવોથી પણ જેનું વર્તન વખણાયું
છે તેવું (તમારું) પુરુષાનન નાશ પામે છે ? (૭)

સમૃદ્ધિ ઇચ્છના ભુદ્ધિમાન વડે મોટો (છતાં) અતિશય અશુભ
પરિણામવાળો શત્રુઓનો ઉદય સહેલાઈથી સહેવાય તેવો હોય છે (પણ)
મોટો છતાં ઈળની સંપત્તિ લાવનારો વિનાશ નહિ (વિનાશ સહેવાવા
ચોગ્ય નથી હોતો) (૮)

શત્રુનો હાનિયોગ નજીકનો (નજીકમાં આવનારો) (અને) મોટો તથા
પોતાનો (તેથી) ઊલટો ગણીને કુશળ (માણસ) ખેતી રહે છે. નહિ
તો (જે તેથી ઊલટું હોય તો) તેનો પ્રતીકાર કરે છે. (૯)

શત્રુઓની કાગતી પ્રભુસક્તિની ઉત્સાહ વગર વિપેક્ષા કરતા રાજા-
ઓની લક્ષ્મી જાણે જલદીથી લોકનિન્દાના ભયથી જતી રહે છે. (૧૦)

દાયયુક્ત હોવા છતાં સહજ શુભ તેજ ધારતા વૃદ્ધિ માટે ઉદ્યત
થયેલા અવિનાશી રાજાને પ્રજા દાયયુક્ત હોવા છતાં સહજ શુભ તેજ
ધારતા, વૃદ્ધિ માટે ઝીએલા, (અને) જેનો નાશ નથી નેવા દ્વિતીયાના
ચંદ્રની જેમ પૂજે છે. (૧૧)

જેમાં પાંચ બાળતોનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો નિર્ણય થયો છે તેવો નય ખરે-
ખર કોષ અને દષ્ટાનું ઉદ્ભવસ્થાન છે. જેમ લોક દેવને (અનુસરે) તેમ
દરેથીય વસ્તુઓમાં તે ઉત્સાહને અનુસરે છે. (૧૨)

अभिमानघतोमनस्विन ,
 प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षत ।
 विनिपातनियर्तनक्षम,
 मतमालम्ब्यन्मात्मपौरुषम् ॥ १३ ॥

विपदोऽभिभवन्त्यधिक्रम,
 रह्यत्यापदुपेतमायति ।
 निधता लघुता निरायते
 रगरीयान्न पद नृपश्रिय ॥ १४ ॥

तदल प्रतिपक्षमुन्नते
 रचलम्ब्य व्यवसायवन्ध्यताम् ।
 निधसन्ति पराक्रमाश्रया,
 न विधादेन सम समृद्धय ॥ १५ ॥

अथ चेदयं प्रतीक्ष्यते,
 कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना ।
 धृतराष्ट्रसुतेन सुत्यजा
 धिरमास्याद्य नरेन्द्रसपद ॥ १६ ॥

द्विपता विहित त्वयाथया,
 यदि लब्धा पुनरात्मन पदम् ।
 जननाथ तथानुजन्मना,
 वृत्तमाविष्कृतपौरुषभुज ॥ १७ ॥

मदसिक्तमुपैमृगाधिप,
 करिभिर्वर्तयते स्वयं हत ।
 लघयन्सालु तेजसा जग
 न्ने महानिच्छति भूतिमन्यत ॥ १८ ॥

ઉચ્ચ ઇષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કે વાની ઇચ્છાવાળા સ્વમાની મનસ્વી માટે અનર્થને રોખવા સમર્થ (એવું) પોતાનું પુરુષાતન આધારરૂપ મનાય છે (૧૩)

પરાક્રમ વગરના (મનુષ્ય) ઉપર આપત્તિઓ ચઢી વાગે છો વિપત્તિથી વેગાયેવાને ભાવિ ત્યજી દે છે જેનું ભાવિ નથી હોતું તેને (માટે) હનકાપણ નક્કી છે ગૌરવ વગરનો રાજ્યનદમીનું મ્થાન (નતો) નથી (૧૪)

તેથી ઉન્નતિના નડતગરૂપ ઉલ્લોગચ્ચત્તાનું અવતરણ કરવું ત્યજી દો પરાક્રમ જેનો આશ્રય છે તેની સમૃદ્ધિ વિવાદ સાથે નિવાસ કરતી નથી (૧૫)

અથવા જો (સમયના) અગ્રધિની રાદ્દ જોતા હો તો જેણે કપટ વૃત્તિ ધારી છે ના ધૃત ઇષ્ટના પુન વડે લામા વખત સુધી ભોગવીને રાજ્યસપત્તિ સહેનાઈથી કેવી રીતે ઝોડાય ? (૧૬)

અથવા જો તમે શત્રુએ દાન કરેલું પોતાનું મ્થાન (રાજ્ય) ફરીથી હેરા તો એા લોકોના નાથ ! તમાગ ભાષ્ટ્રઓના જાહેર પરાક્રમવાળા હાથથી ખસ (૧૭)

નવી જીંજીરેના બુખવાળા પોતે માટેના દાર્થીઓથી સિદ્ધ થવે છે ખરેખર પ્રજાપરથી જનને નાનું બનાવેના મહાન (માણસ) બીજા પામેથી ઐશ્વર્ય ઇચ્છેના નથી (૧૮)

अमिमानधनस्यगत्वरै--

रसुभिः स्थास्तु यशश्चिचोषतः ।

अचिरांशुविलासचञ्चला,

ननु लक्ष्मीः फलमानुषद्विकम् ॥ १९ ॥

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं,

अयमास्कन्दति भस्मना जनः ।

अभिभूतिमयादसूनस, २१२. ११ ।

सुखमुज्जन्ति न धाम मानिनः ॥ २० ॥

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्-

ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीयसः,

सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ २१ ॥

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे,

नृप निर्धूय तमः प्रमादजुम् ।

ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां,

एवदनुरसाह्वता विपत्तयः ॥ २२ ॥

द्विरदानिव दिग्विमावितां-

श्चतुरस्तोयनिधीनिवायतः ।

प्रसहेत रणे तवानुजान्

द्विपतां क' शतमन्युतेजसः ॥ २३ ॥

अलतस्तव जातवेदसः,

सतत वैरिहृतस्य चेतसि ।

यिदधातु शम शिवेतरा,

रिपुनारीनयनाम्बुसंतति ॥ २४ ॥

અસ્થિર જીવનના બદલામાં સ્થિર યશ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા (અને) અભિમાન જેનું ધન છે તેવાને (માટે) વિદ્યુતના ચમકારા જેવી ચંચળ લક્ષ્મી ખરેખર ગૌણ ફળ છે. (૧૯)

લોકો રાખના ઢગલાને હુલાવે છે, બળતા અગ્નિને નહિ. તેથી અપમાનના લપથી માનીઓ મુખેથી પ્રશ્ન ત્યજે છે, તેજ નહિ. (૨૦)
પ્રશ્ન

ફળની અપેક્ષા રાખીને શું સિંહ ગર્જતા મેધને પડકાર કરે છે? ખરેખર તે મોટાઓની પ્રતિષ્ઠા છે (કે) જેને લીધે (તે) બીજાની ઉન્નતિ સહી શકતા નથી. (૨૧)

તેથી ઓ રાજા! પ્રમાદથી હિંસાવેશ મોહને દૂર કરીને પરાક્રમ ઉપર જ મતિ કરો. એ નક્કી જાણ્યો (કે) શત્રુઓની લવપતિઓ તમારા અનુસાહથી નષ્ટ થઈ છે. (૨૨)

દિશાઓમાં પ્રખ્યાત (ચાર) દિગ્ગજો જેવા, (અને) ચાર સમુદ્ર જેવા ધસતા, (તથા) ઈન્દ્ર જેવા પરાક્રમવાળા તમારા (ચાર) ભાઈ ઓને સમર્થગણમાં શત્રુઓમાંનો કોણ સહી શકે? (અથવા) [દિશાઓમાં પ્રખ્યાત (ચાર) દિગ્ગજો અને (દિશાઓમાં પ્રખ્યાત) ચાર સમુદ્ર જેવા ધસતા .. ..] (૨૩)

તમારા ચિત્તમાં દુર્મેચ બળતા (અને) ધેરીએ પ્રગટાવેલા અગ્નિનું શત્રુઓની ગ્રીઓનાં નયનના આંસુની અમંગળ અવિરત ધારાઓ-શમન કરે. (૨૪)

इति दक्षितविक्रियं सुतं,
मरुतः कोपपरीतमानसम् ।
उपसान्त्वयितुं महीपति
द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥ २५ ॥

अपयजितविप्लवे शुचौ,
हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।
विमला तव विस्तरे गिरिं,
मतिरापुर्णं इवाभिदृश्यते ॥ २६ ॥

स्फुटता न पदैरपाहता,
न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।
रचिता पृथगर्थता गिरिं,
न च सामर्थ्यमपोदितं कथञ्चित् ॥ २७ ॥

उपपत्तिरुदाहता बला
दनुमानेन न चागमः क्षतः ।
इदमौदगनीदगाशयः,
प्रसभं वस्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥

अविस्तृतया तथापि मे,
हृदयं निर्णयमेष धावति ।
अवसाययितुं क्षमाः सुखं,
न विधेयेषु विशेषसंपदः ॥ २९ ॥

सहसा विदधीत न क्रिया
मविचेकः परमापदां पदम् ।
घृणते हि विनृदयकारिणं,
गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ ३० ॥ ५

કોપથી જેનું મન વ્યાપ્ત થયું છે તેવા (અને) આ પ્રમાણે જેણે વિકાર ખતાવ્યો છે તેવા પવનના પુત્રને-જેમ જંગલી હાથીને (શાન્ત કરવા પ્રવૃત્ત થાય) તેમ-આત્માસન આપવા ગામ પ્રવૃત્ત થયા. (૨૫)

જેમ કચરા વગરના, ચોખ્ખા, મનને ગમે તેવા, મગધી દર્પણમાં (દેહ) (૨૫૬) (દેખાય) તેમ ખોટા વિચાર વગરના, શુદ્ધ, (અને) હૃદયને અસર કરે તેવા હિનકાન્ક (હિનનું ઉદ્ભવસ્થાન એવા) (તારા) વાણીના વિસ્તામાં તાગી શુદ્ધ મન દેખાય છે (૨૬)

પદોથી (અર્થની) અપૂર્ણતા દૂર કરાઈ નથી. છતાં અર્થગૌરવનો સ્વીકાર કરવામાં નથી આવ્યો એમ નથી. વાણીના (વાક્યના) અર્થમાં ભિન્નતા છે છતાં કોઈનાં (અર્થની) શક્તિ દૂર કરવામાં આવી નથી. (૨૭)

ખળથી ફક્ત રૂબૂ કરવામાં આવી છે. છતાં અનુમાનથી શાસ્ત્ર ખંડિત થયું નથી. જેનું મતન્ય આવું ન હોય તેવો ગણ ભારપૂર્વક આવું ખોલવા પ્રવૃત્ત થાય? (૨૮)

છતાં પણ (અપૂર્ણ) મતોલના અભાવે માફ મન નિર્ણય તરફ જ દોડે છે. કરવા યોગ્ય કાર્યના ખાસ સામગ્રી (વિગતો) સહેલાઈથી ખાતરી કરાવી દેવા સમર્થ નથી. (૨૯) (૧૦૧)

કાર્ય એકદમ ન કરવું જોઈએ. અવિવેક પદમ આપત્તિનું સ્થાન છે. કારણ વિચારીને કાર્ય કરવાને નુસૂની લોભી સંપત્તિ પોતાની મેજે જ વરે છે. (૩૦)

अभिघर्षति योऽनुपालय-
 न्विधिबीजानि विब्रेकवारिणा ।
 स सदा फलशालिनीं क्रियां,
 शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥ ३१ ॥

शुचि भूषयति श्रुतं घणुः,
 प्रशमस्तस्य मचत्यलंक्रिया ।
 प्रशमामरणं पराक्रमा,
 स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ३२ ॥

मतिभेदतमस्तिरोहिते
 गहने कृत्यधिधौ विवेकिनाम्
 सुरुतः परिशुद्ध आगमः,
 कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभि-
 स्त्वरिते यत्नमनि यच्छतां मनः ।
 विधिहेतुरहेतुरागसां,
 विनिपातोऽपि सम समुज्जतेः ॥ ३४ ॥

शिघमौषधिकं गरीयसीं
 फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम् ।
 विगणय्य नयन्ति पौरुषं
 चिजितकोधरथा जिगीषवः ॥ ३५ ॥

अपनेयमुदेतुमिच्छता
 तिमिरं रोषमयं धिया पुरः ।
 अधिभिद्य निशाकृतं तमः,
 प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥

જેમ લોકો (પુષ્ટગ પાકનાળી) શરદ્ધત્તુને (પ્રાપ્ત કરે) તેમ કાર્યના બીજને વિવેકના પાણીથી સભાળ ગખતો જે સીચે તે હમેશાં ફળથી ગોભતી ક્રિયા પ્રાપ્ત કરે છે (૩૧)

શુદ્ધ શાસ્ત્રજ્ઞાન શરીરને શોભાવે છે (આત્મ) સયમ તેનો શબ્દ માર થાય છે. પનાકમ સયમનુ આશ્રય છે તે (પાકમ પણ) નીતિથી મેળવેની સિદ્ધિના બ્રૂષણવાળી છે (૩૨)

મતકેરના અધકાગ્યો દકાયેની મહુન કાર્યપદ્ધતિમાં વિવેકીઓને જેમ દીવો (વસ્ત્ર ખતાવે) તેમ સારી રીતે અધ્યાસ કરેલું, શુદ્ધ શાસ્ત્ર જ્ઞાન અર્થનુ (વસ્ત્ર) સ્થાન કઠાવે છે (૩૩)

જેમના શુભ વખાણના જેવા છે તેવા મહાત્માઓએ આચરેલા માર્ગ ઉપર મન દેનારાઓને (તેવા લોકોને) વિધિ જેનું કારણ છે અને (પોતાનો) દોષ જેનું કારણ નથી તેવી પદ્ધતિ પણ ઉન્નતિ જેવી છે (૩૪)

જેમણે કીધના આવેગ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે તેવા (અને) વિજયની ઈચ્છા ગખનારાઓ જેનું ભાવિ દોષ વગનુ છે તેવી (અને) ખૂબ મોટી ફળ સિદ્ધિ જોઈએ (ધારીને) (પોતાના) પુરુષાતનને અનુકૂળ ઉપાય પ્રત્યે ફેરે છે (૩૫)

ઉદયની ઈચ્છાનાળાએ પહેલા બુદ્ધિ વડે કૌપુથી ઉદ્ભવેલો અધકાર હવે કવો જોઈએ સારીએ કરેલા અધકારને તેમથી નષ્ટ કર્યા વગર સ્વર્ગ પણ ભિન્નતો નથી (૩૬)

बलवानपि कोपजन्मन-
 स्तमसो नाभिमवं रुणद्धि यः ।
 क्षयपक्ष इवेन्द्रघीः कलाः
 सकला हन्ति स शक्तिसंपदः ॥ ३७ ॥

समष्टिरूपैति मार्दवं,
 समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
 अधितिष्ठति लोकमोजसा,
 स विरस्थानिष मेदिनीपतिः ॥ ३८ ॥
 क चिराय परिग्रहं धियां
 ए च दुष्टेन्द्रियवानिवश्यता ।
 शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैर-
 सुरक्षा हि बटुच्छलाः धियः ॥ ३९ ॥

किमसामगिकं चितन्वता
 मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः ।
 क्रियते पतिरुच्चकैरपां
 भवता धीरतयाऽधरीकृतः ॥ ४० ॥

अतमप्यधिगम्य ये रिपू-
 न्निनयन्ते न शरीरजन्मनः ।
 जनयन्त्यधिराय संपदा-
 मयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ ४१ ॥

अतिपातितकालसाधना
 स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी ।
 जनवधं भवन्तमक्षमा
 नयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥ ४२ ॥

જે ડ્રાપથી ઉદ્ભવેના મોહનો દુર્મનને શક્તો નથી તે બળવાન
 હોવા છતાં-જેમ કૃષ્ણપક્ષ ચંદ્રની મનગી દેખાઓતો નાશ કરે છે)
 તેમ (પોતાની) (સધળી) શક્તિઓની સપત્તિનો નાશ કરે છે (૩૭)

સગંધી (મનો) વૃત્તિઓ! જે (યોગ્ય) સમય આવતાં મૃદુતા
 ધારે છે તથા ક્રોધતા વિસ્તારે છે તે ગજ (પોતાના) તેજથી મૂર્ખની
 માફક જગતનું શાસન કરે છે (૩૮)

સપત્તિનો લગા વખત સુધીનો પન્નિહ કાર્યા ? અને ઈન્દ્રિય
 રૂપી દૃષ્ટ અધોની ગુનામી કાર્યા ? અરેખા શદના વાદળ જેવી ચચળ
 (અને) બહુ જગનાળી લક્ષ્મી અન્નિય ઈન્દ્રિયોવાળાઓથી સહેવાઈથી
 નક્ષી શકાય તેવી નથી (૩૯)

ઉતાવળ ધાન્ય દેના (તાગ) મનના, સમયને અનુકૂળ નહિ
 તેવા ક્ષોભને વિસ્તાગના તાગવડે (પહેલી) (તાગી પોતાની) ધીંગનાથી નીચો
 પાડી દીરેલો મમુદ્ર કંમ (તાન પોતાનાથી જ) જીતેલો બનાય છે ? (૪૦)

ગાત્ર લછ્છીને પણ શરીરના જેમનો જન્મ છે તેવા શત્રુઓને
 જેઓ કામુર્ખા લાવતા નથી તે અરેખા ચપળનામા જેતા આશ્રય છે
 એની સપત્તિની અપકીર્તિને જલ્દી પેદા કરે છે (૪૧)

ઠાળ અને સાધન પ્રત્યે જેણે મેન્દકારી બતાવી છે (અને) જે
 પોતાના સરીર અને ઈન્દ્રિયવર્ગને પીડતાગી છે તેવી અસહનશીલતા
 સાધાણ માણસની માફક તને નયની સિદ્ધિમાંથી અવળે રસ્તે દોરી
 જવા માટે યોગ્ય નથી (૪૨)

उपकारकमायतेभृशं
 प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः ।
 अनपायि निर्वहणं द्विपां
 न तितिक्षासममस्ति साधनम् ॥ ४३ ॥

प्रणतिप्रवणान्विहाय नः
 सहजस्नेहनिघद्यचेतसः ।
 प्रणमन्ति सदा सुयोधनं
 प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४ ॥

सुहृदः सहजास्तथेतरे
 मतमेषां न विलहयन्ति ये ।
 दिग्गदादिव यापयन्ति ते
 धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५ ॥

अभियोग इमान्महीभुजो
 भयता तस्य कृतः कृताग्धेः ।
 प्रविधाटयिता समुत्पतन्
 हरिश्च्यः कमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

उपजापसहान्विलङ्घयन्
 स विधाता नृपतीन्मदीक्षतः ।
 सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
 किमु लोकाधिकधामराजकम् ॥ ४७ ॥

असमापितकृत्यसंपदां,
 हतवेगं विनयेन तापता ।
 प्रभयन्त्यभिमानशालिनां,
 मदमुत्तम्मयितुं विभूतयः ॥ ४८ ॥

ભાવિ માટે ખૂબ જ ઉપકારક, (પોતાના) કાર્યોના બહુ મોટા ફળની ઉત્પત્તિનું કારણ, શત્રુઓનું નિષ્ફળ ન થાય તેવું નાશ કરનાર (અથવા) [નિષ્ફળ ન થાય તેવું (છતાં) શત્રુઓનો નાશ કરનાર] સહનશીલતા જેવું કોઈ સાધન નથી (૪૩)

કુદરતી-રનેકથી જેમનાં હલ (આપણી સાથે) બધાયાં છે તેવા, અભિમાનીઓમા અગ્રેસર યાદવો (તેમને) નમવા તત્પર એવા આપણને છોડીને હુમેશાં સુયોધનને નમતા નથી (૪૪)

(તેમના) સહજ મિત્રો તથા બીજા કે જે એમનો મત ઉલ્લંઘતા નથી તે પોતાની સિદ્ધિ માટે (પોતાના દેવની સિદ્ધિ માટે) ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રને જાણે વિનયથી મદદ કરી રહ્યા કે (અથવા [ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર સાથે જાણે વિનયથી સમય કાઢી રહ્યા છે]) (૪૫)

જેમ જિગતો સર્થ હમળના વનોમાં (બેઠ પાડે છે) તેમ જેની સાથે શરત થઈ છે તેવા તેના ઉપર તારો કરેલો હમલો આ રાગ્નઓમા બેઠ પાડશે (૪૬)

અભિમાનથી ઉદ્ભવતી જાનવા ત રાગ્ન રાગ્નઓનું અપમાન કરતાં (તેમનો) બેઠ પાડવા માટે યોગ્ય બનાવશે સાધારણ માણસ પણ અપમાન સહન કરતો નથી તો લોભના કર્તા પણ વિશેષ તેમસ્વી એવા રાગ્નઓના સમૂહની તો શી વાત કરવી ? (૪૭)

જેમણે (પોતાના) કાર્યની મામતો પૂરી કરી નથી તેવા અભિમાનીઓની સંપત્તિ-નેટના વિનયથી જેનો આવેશ સન થયો છે તેવો તેમનો મદ વધાવા માટે સમર્થ છે (૪૮)

मदमानसमुद्धतं नृपं,
न धियुक्ते नियमेन मूढता ।
अतिमूढ उदस्यते नया
नयदीनादपरज्यते जनः ॥ ४९ ॥

अपरागसमीरणेरितः,
क्रमशीर्णाकुलमूलसंततिः ।
सुवरस्तरुपासहिष्णुना,
रिपुदन्मूलयितुं महानीष ॥ ५० ॥

अणुरप्युपहन्ति विग्रहः,
प्रभुमन्तं प्रकृतिप्रकोपजः ।
अचिल हि दिनस्ति भूधरः,
तरुशरान्तनिघर्षजोऽनलः ॥ ५१ ॥

मतिमान्विनयप्रमायिनः,
समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विपः ।
सुजयः यलु तादृगन्तरे,
विपदन्ता ह्यविनीतसंपदः ॥ ५२ ॥

लघुवृत्तितया मिदं गतं,
अहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।
अभिभूय हरत्यनन्तरः ५३ ॥
अचिल कुलमिवापनारयः ॥ ५३ ॥

अनुशासतमित्यनाकुल
नयवर्त्मकुलमर्धुनोग्रजम् ।
स्वयमर्थं ह्यभिवाञ्छित-
स्तमभीयाय पराशरात्मजः ॥ ५४ ॥

મદ અને માનથી ઉદ્ધન થયેલા રાજાને ખાસ કરીને મૂઢના છોડતી નથી. અતિશય મદ નીતિમાર્ગી ફેંકી દેવાય છે. નય વગરના (મનુષ્ય) તરફથી માણસ વિરક્ત થાય છે. (૪૯)

અસતોષના પવનથી હુયમચેત્રો (અને) ધીમે ધીમે જેનાં મૂળનો સમૂહ છિન્નભિન્ન થયો છે તેવો, મોટા હોય છતાં પણ (તે) શત્રુ વૃક્ષની માફક સદ્નશીલ (રાજા) વડે સમૂહો ઉખેડી ન ખાવો સહેલો છે (૫૦)

અંદરનાં મૂળ તરવો (અમાત્ય વગેરે) ના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલો વિમદ નાનો હોય છતાં રાજાનો નાશ કરે છે. કારણ વૃક્ષની શાખાઓના છેડા ધસારતાં પ્રગટેલો અગ્નિ આખા પર્વતનો નાશ કરે છે. (૫૧)

વિનયનો ત્યાગ કરતા શત્રુની ઉન્નાતિની સમજુએ ઉપેક્ષા કરી નોંધ્યો. તેવો (માણસ) ખરેખર નયજાઈમાં જ સહેલાઈથી જીતાય છે. કારણ અવિનીતોની સંપત્તિ દુઃખના અંતવાણી હોય છે. (૫૨)

જેમ જર્જરિત થયેલા કિનાગને નદીનો વેગ (તોડી પાડી ખેંચી જાય છે) તેમ પડોશી (જોડે જ રહેલો) (રાજા) હલકા સ્વભાવને લીધે બહાર તથા અંદરથી ભેદાયેલા રાજાના મંડળને પરાસ્ત કરીને હરી લે છે. (૫૩)

આકુળ બીમને (અનુનના મોટા ભાઈને) વ્યાકુળ બન્યા વગર નીતિમાર્ગનો આમ ઉપદેશ આપતા તેમની પાસે-જાણે પોતે ઠગિયાર વસ્તુ હોય તેવા-પરાશરના પુત્ર આવ્યા. (૫૪)

मधुरैरवशानि लम्भयन्
नपित्तिर्यञ्चि शम निरीक्षिते ।
परितः पट्ट विध्रुवेनसा,
दहन घाम विलोचनक्षमम् ॥ ५५ ॥

सहस्रोपगत सचिरमय,
तपसा सूतिरसूतिरापदाम् ।
दहशे जगतीभुजा मुनि,
स वपुष्मानिच पुण्यसद्य ॥ ५६ ॥

अथोच्चकैरासनत परा^{५६}र्ष्या-
नुद्यन्स धृताखणयल्कलाम् ।
रराज कीर्णाकपिशाशुजाल
भृङ्गात्सुमेरोरिव तिग्मरश्मि ॥ ५७ ॥

-अवहितहृदयो विधाय सोऽर्हा ३ २
मृपियदपिप्रपरे गुरुरपदिष्टाम् ।
तदनुमतमलचकार पश्चात्
प्रशम इव ध्रुतमासन नरेन्द्र ॥ ५८ ॥

व्यवोदितस्मितमयूराविभासितोष्ठ
स्तिष्ठ मुनेरमिमुप स धिकीर्णधाम्न ।
तन्वन्तमिद्धमभितो गुरुमशुजाल
लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः ॥ ५९ ॥

इति भारविहृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये द्वितीय सर्ग ।

અવશ્ય એવા પશુપત્નીને પણ મીઠી નજરથી શત કરતા, ચારે તરફ પાપને બાળતું, (તેની સામે) જોઈ શકાય તેવું ઉજ્જવળ તેજ ધારતા, એકદમ આવેલા, તપની ઉન્નતિનું કાગણું (અને) આપત્તિ-ઓનું કારણ નહિ તેવા, (અને) જાણે દેહધારી પુણ્યનો સંચય હોય તેવા તે મુનિ, રાગ વડે વિસ્મયપૂર્વક જોવાયા (૫૫) (૫૬)

પછી જીવા શ્રેષ્ઠ આસન ઉપરથી ઝડેતા (અને) જેનાં વાલ વલકવનો છેડે હાલી રહ્યો છે તેવા તે (રાગ) જેનાં ગત કિરણોનો સમગ્ર વિખરાયેલો છે તેવા, (અને) સુમેરુ (પર્વત)ના શિખર ઉપરથી ઝગતા સૂર્ય જેવા શોભવા લાગ્યા. (૫૭)

સાવધાન હૃદયનાળા તે રાગએ ઋષિશ્રેષ્ઠની શુભ્યે ઉપદેશોલી ઋષિને યોગ્ય પૂજા કરીને પછી તેનાથી અનુગ્રા અપાયેલા આસનને—જેમ સંયુક્ત, વિદ્યાને (શોભાવે) તેમ-શોભાન્નું (૫૮)

શુભ

સ્પષ્ટ રીતે જોઈ—આવતા સ્થિતનાં કિરણોથી જેના હોઠ પ્રકાશિત બન્યા તેવા, પ્રકાશ દેવાવતા મુનિની સન્મુખ જોવા રહેલા તેણે—(તે રાગએ) પ્રકાશિત કિરણોનો સમગ્ર પ્રસંગવતા શુરની સામે રહેવા સંપૂર્ણ ચંદ્રની ગોબા ધારણ કરી. (૫૯)

टिप्पण्य

સર્ગ-૧

કથા સાર

[હવે યુધિષ્ઠિરના ખરાગ દિવસો આવ્યા છે. દુશ્મનોના કપટનો ભોગ બનીને આવેા મોટો રાજવી આજે એક જિખારી જેવો યદ્ધગયો છે. છૂનની રમતમાં આ રાજાએ પોતાની સ્ત્રી અને રાજ્ય બંને હોડમાં મૂક્યું. તેની સ્ત્રીનું ખુલ્લું અપમાન થયું. છતાં તે શાંતિ જાળવી રહ્યા અને થોભેા અને જીઓની નીતિ અખત્યાર કરી રહ્યા. પોતાના ભાઈઓ અને પત્ની સાથે તે વનમાં જઈ વસ્યા. થોડો સમય કામચક્ર વનમાં ગાળીને પછી તેઓ દ્વૈતવનમાં રહ્યા.

વનમાં રહ્યા છતાં યુધિષ્ઠિર પોતાની ફરજ ચૂક્યા નથી. શત્રુને નિર્જીત કરવા માટે તેની હિતચાલની રજેરજ માહિતી મેળવવાની તેમને જરૂર જણાઈ. આથી તેમણે એક દૂતને દુર્યોધન કેવી રીતે રાજ્ય કરે છે તે જોવા તપાસવા મોકલ્યો. તે કેવી રીતે રાજ્ય કરે છે, કઈ રીતે પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે વગેરે જોવા માટે તેમણે એક દૂત મોકલ્યો. એ દૂત પહોંચ્યાની વેળા દુર્યોધનના રાજ્યમાં ક્યો અને તેનાથી શક્ય એવી બધી ખાતમી મેળવી પાછો. ક્યો અને યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યો. યુધિષ્ઠિરની અનુસાથી પોતે શું જાણ્યું તે એ કહેવા લાગ્યો.

અહીંથી આપણી કથા શરૂ થાય છે. દુર્યોધનની ગાજ્યનીતિ તપાસતા દૂતને લાગે છે કે ખરેખર એ દુર્યોધન નથી પણ સુયોધન છે. આજ સુધી તેણે કપટથી રાજ્ય મેળવ્યું એ હકીકતથી લોકોની નજરે તે યુધિષ્ઠિરથી જીતરતો ગણાતો હતો. લોકો યુધિષ્ઠિરને બૂલી જાય અને પોતે સાચો નીતિચાળો રાજા થાય એ એક ધ્યેય નરક હવે તેનું લક્ષ ગયું. તેણે ૭ શત્રુ છડ્યા. કુરુ દેશમાં નહેરો ખોદાવી અને ધનધાન્યથી એ દેશ ફર્યોફાંર્યો બનાવી લોકોમાં સતોષ રેલાવ્યો. હવે તે યુજુની સંપત્તિથી યજ્ઞ મેળવવા માગે છે. પોતાના માણસોને તે દ્રવ્યથી સતોષે છે. ધર્મ

અર્થ. અને કામને તે સરખો ન્યાય આપે છે. પોતાનો ધર્મ સમજીને તે બેઠાવ રાખ્યા સિવાય દુષ્ટ વાપરે છે. ત્રિશાસુ દ્વન નીમીને તે પોતાના રાજ્યની અને બીજા રાજ્યોની દેખરેખ રાખે છે. સામ-દાન-દણ. આદિ ઉપાયો તે યોગ્ય સ્થળે વાપરે છે. કેટલાયે રાજ્યો તેને ચડેલો નમે છે. પૃથ્વી પોતે એના ગુણથી પીગળીને ધનધાન્ય દોહી રહી. એના મુખે વીર દતા અને એને માટે પ્રાણ પણ આપી છૂટે તેવા હતા. એ બીજાની નીતિ બણી લેતા અને પોતાની નીતિ ગુપ્ત રાખતો. કેવળ તેના ગુણથી એનો ખોલ ભલભલા રૂપાગ માથે ચડાવતા. એટલેથી તે અટકતો નથી. અર્થ અને કામ સાધી હવે તે અનન યજ્ઞ કરીને ધર્મ સાધવા મથી રહ્યો છે. આમ તે દુર્યોધન મટી સુધેઃધન થયો છે. હવે તે અન્ય છે. છતાં આ બધું શેને માટે કરે છે ? તેને જીડો. જીડો યુધિષ્ઠિરનો ભય છે. વાતવાતમાં યુધિષ્ઠિરનું નામ સાંભળનાં તેને અર્જુનનું પરાક્રમ યાદ આવે છે અને તે નીચે મુખે બેસી રહે છે. તે યુધિષ્ઠિર તરફ કંઈક નહું કપટ કરવા માગે છે. આથી હવે વિશ્વંજન કરતાં એને નિર્મળ કરવા પમત્તા લેવા દત્ત યુધિષ્ઠિરને કહે છે.

હતના મથા પછી યુધિષ્ઠિર આ બધું પોતાની પત્ની અને લાકડાં એને કહે છે. પ્રાપ્તી આ સાંભળી ચિડાય છે. તે રાજાને બહુવિધ રીતે યુદ્ધ માટે તૈયાર કરવા ઉત્સાહ આપે છે. શત્રુઓનાં કરેલાં અપરાધોની તે યાદ દેવડાવે છે. પાંચ પાંડવોની કેવી ખગમ દશા થઈ છે તે એ બતાવે છે અને છતાં પણ યુધિષ્ઠિરને ક્રોધ થતો નથી એમ તે મહેલું મારે છે. ધન લાવનારો અર્જુન આજ વનકલ લઈ આવે છે. મહારથી ટુકોદર આજ કંદમણ ઉપર જીવે છે અને પમપાળો ફરે છે. નકુળ સહદેવની જંગલી દાથી જેવી દશા થઈ છે યુધિષ્ઠિર પોતે આજે દર્શ ઉપર સૂઈ રહે છે. બ્રાહ્મણને આપનાં વધેલું અન્ન ખાઈ તંદુરસ્ત રહેતા યુધિષ્ઠિર આજ વનકલ ખાઈને કૃષ્ણ ઘઈ ગયા છે. રામઓના મરતકની માળાઓની રજથી રંગાતા તેમના પગ આજ કૃષ્ણ પાસની

શબ્દપ્રયોગથી કાવ્યમાં આવતા વર્ણની કે ગણની શુદ્ધિ ખાસ જરૂરી નથી. દેવતા વાચકાઃ સન્દાઃ ચે ચ મદ્રાદિવાચકાઃ । તે સર્વે નૈવ નિગ્યાઃ સ્થૂર્લિપિતો ગણતોડપિ વા । કર્તુર્કર્મણોઃ કૃતિ (પા. ૨-૨-૬૫) [કૃદંત (કૃત પ્રત્યયથી બનાવેલા શબ્દો) સાથે જોડી કર્તા કે કર્મના અર્થમાં વપરાય છે.] એ નિયમ પ્રમાણે અહીં જોડી થઈ.

કુરુણામ્-કુરુદેશના કુરુ ક્ષત્રિયવંશનું નામ છે. તસ્ય નિવાસઃ (પા. ૪-૨-૬૨) એ નિયમ પ્રમાણે અર્ણ લાગે છે પણ જનપદે છપ્ (પા. ૪-૨-૮૧) પ્રમાણે તેનો લોપ થાય છે. દેશનું નામ હોવાથી તે બહુ વચનમાં છે. કુરુણાં નિવાસઃ જનપદઃ કુરવઃ ।

અધિપત્ય-અધિપાતીતિ અધિપઃ-૨૧જી

પાલનોમ્-પાલયતે બનયા इति-પાલની તામ્ પાલનીમ્ । બેનાથી ગ્હણ થાય છે તેવી. પાળતી. ગ્હતી

પ્રજાસુ-પ્રજામાં. લોકોમાં. પ્રજા એટલે સંતતી અર્થ પણ થાય. પ્રજાઃ પ્રજાઃ, સ્વા इव તન્નચિત્વા...ઈ (શાકુ) વિષયાધિરુરણે હસમી +

વૃત્તિ-વર્તતે બનયા इति વૃત્તિ-અવહાર તામ્ । વેદિતુમ્નું કર્મ

અયુક્ત-યુજ્ (૭ મો ગણ) નું હય. જ્. કા. (લહ્) ત્રી. પુ. એ વ. યુધિષ્ઠિર પોતે દુર્યોધનની નીતિ જાણવા માગતા હતા તેથી તેમણે વતેચરને નિયુક્ત કર્યો હતો

વેદિતુમ્-વિદ્+તુમ્વ ભાવે વિદ્ નું દેવર્થ કૃદંત જાણવા. ખરું જાણવાનું યુધિષ્ઠિરને છે પણ તે વતેચર દ્વારા. વતેચર માત્ર કાર્ય કરનાર અને નિમિત્ત રૂપ છે. તેણે પણ જાણવું જોઈએ છતાં તે યુધિષ્ઠિરને જણાવવા પૂરતું જ એથી વધારે નહિ આમ ખગે કર્તા યુધિષ્ઠિર છે. આમ યુધિષ્ઠિર અયુક્ત અને વેદિતુમ્ બનેનો કર્તા છે

✓ વર્ણલિહ્વી-અભિયારીને વેરો. વર્ણઃ = અભિયર્થ. વર્ણ અસ્ય અસ્તીતિ વર્ણો. જોડારે અભિયારી અર્થ થતો હોય ત્યાં વર્ણ ને इति માત્વર્થાય

ધણું ખરું અલગ સમાસ થાય છે અને વિભક્તિ તેની તે રહે.] એ નિયમ પ્રમાણે સમાસ થયો. દા. ત., સ્તમ્બેરમઃ કર્ણેજપઃ કુરોશયમ...ઈ

આ આખા સર્ગમાં છેલ્લા બે શ્લોક સિવાય વંશસ્થ છે. અહીં વને વનેચરઃ માં વને વને ફરી ફરી આવે છે તેથી રૂચ્યનુપ્રાપ્ત અલંકાર છે.

(૨) અન્ય કૃતપ્રણામસ્ય સપત્નેન જિનાં મહી મહીભુજે નિવેદ-
યિષ્યતઃ તસ્ય મનઃ ન વિચ્યયે । હિતૈષિણઃ હિ મૃષા પ્રિયં પ્રવક્તુમ્ ન
इच्छन्ति.

સમજૂતી—કૃતપ્રણામસ્ય તસ્ય મનઃ ન વિચ્યયે —આ મુખ્ય વાક્ય છે. જેણે પ્રણામ કર્યા છે તેવા તેનું મન વ્યથા પામ્યું નહિ મેમાં વ્યથા પામ્યું નહિ ? મહીભુજે નિવેદયિષ્યતઃ —રાજાને નિવેદન કરવામાં, શું નિવેદન કરવામાં ? મહીં સપત્નેન જિના નિવેદયિષ્યતઃ—શત્રુએ પૃથ્વી છતી લીધી એમ નિવેદન કરવામાં તેનું મન વ્યથા પામ્યું નહિ. તેની પહેલી ફરજ રાજાને પ્રણામ કરવાની હતી. પ્રણામ કરી રહ્યા પછી તેણે તરત નિવેદન ક્યું કે દુર્યોધિને સમગ્ર પૃથ્વી છતી લીધી. જેણે હજી હમણાં સુધી સમગ્ર પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવ્યું છે તેવા યુધિષ્ઠિરને આ સાંભળી કેટલું દુઃખ થશે એ વિચારે આ દૂત જરાકે દુઃખી થયો નહિ. તે જાણતો હતો કે આ વાતથી યુધિષ્ઠિરને દુઃખ થશે તો તેવી વાત જણાવતાં દૂતને દુઃખ કેમ ન થયું ? હિતૈષિણઃ મૃષા પ્રિયં વ્રવક્તુમ્ ન ઇચ્છન્તિ હિ સાચો હિતેષુ સાચી વાત બેધક રીતે કહે છે. તે વિચારવા નથી બેસતો કે આથી સામાને ખરાબ લાગશે કે દુઃખ થશે. આથી રાજાને ખુશ કરવા જુદું જોણવાનો વિચાર સરખો આ દૂતને નથી આવતો. માણસને જ્યારે ઇચ્છા વિરુદ્ધ ખોટું જોણવું પડે ત્યારે તેને દુઃખ થાય. અહીં આ દૂતને તો મનમાં પણ એવું ખોટું કહેવાની ઇચ્છા નથી. તો પછી તેને દુઃખી થવાનો પ્રશ્ન ન થાય છે ?

લાગે છે. તસ્ય લિણ્ઁ=વર્ણિલિટ્તમ્ (પ. તત્) વર્ણિલિટ્તમસ્યાસ્તીતિ વર્ણિલિટ્તો ।
અહીં મન્ત્રિનાથ વર્ણિલિટ્તો વનેચર સાથે લે છે વર્ણિલિટ્તો ત વનેચર
વિદિત સમાવયો । પણ ખરેખર આ વેશ લેવાનું કાળુ શું ? મોકોથી
છુપા રહેવા અને બધી ખમ્મ મેળવવા માટે ને આ વેશ લે છે, તેથી
ત વનેચર વર્ણિલિટ્તો મૂવા વિદિત— એ ‘ગયે’ લીધેની ગ્યના વધારે
સારી છે

વિદિત—વિદ્ તુ ઇ બૂ ડ પણ નપુસક આવનાયક નામના
અર્થમાં નવુંમકે માલે જ વિદિતમસ્યાસ્તીતિ વિદિત વિદિત જ્ઞાન સાથે
(બણીને) આમ માલે જ લેનાં વિદિત જ્ઞાન થાય કર્મણિ જ લેતા
વિદિત = વિદિતજ્ઞતાન્ત થાય ઇ બૂ ડ કર્તૃગી અર્થમાં (કર્તૃરિ જ)
લેનાં વિદિત = વિદિતજ્ઞાન્ થાય વિદિત (કર્મણિજ) તરીકે લેતા
‘યુષિષિરથી ઓગાધેયોઃ (જ્ઞાન) એ અર્થ’ પણ થાય

સમાવયો— સમ + આન્યાનુ પચેસ બૂ ઇ (લિટ્) ની પુ
એ વ. પાઠો આપ્યો

યુષિષિરમ્—યુષિ સ્થિર યુષિષિર (અહુર્ સં તદ્)
‘ નવિયુષિભ્યાં સ્થિર (પા ૯-૩-૧૬) પ્રભાસે સ નો વ થયે
નોંડ

દ્વિતમે—દ્વો જોકમોદ્વો દ્વૌ મતી અસ્માદ્ એતિ દ્વૌતમ્, દ્વૌતમેવ દ્વૌતમ ।
દ્વૌતમ્ ચ તદ્વન ચ (કર્મ) (બુઓ નાથ) અથવા દ્વે રથે ગતે વસ્માદ્ તદ્
દ્વૌતમ્, દ્વૌતમેવ દ્વૌતમ્ । તથ તદ્વન ચ (કર્મ) જ્યાં મોક મોક પચેરે દ્વૌ
જ્યાં રથો છે તેવું વનત

દ્વૌતમ્

૩૧૨૩

પહેના પાડ્યો અર્થક વનમાં ગયા હતા ત્યાંથી નિર્ગમનમાં ગયા

વનેચર — વને ચરતિ એતિ (અહુર્ સપદ તત્) તત્પુરુષે
કૃતિ વહુલ્મ (પા. ૬-૩-૧૪) [જ્યારે સત્તમી વિલક્ષિનમાં નહેડ
નામ ક્રિયાપદ બિપરથી બનેલા શબ્દ સાથે સમાસથી બનેલ ત્યારે

શાકુ- અનુયાસ્યન્ મુનિતનયામ્ ॥

વિવ્યયે-વ્યય 'વ્યયા પામતી'નું પરોક્ષ ભૂ. કા. (લિટ) ત્રી. પુ. એ. વ.
હિ. કારણકે. વાંચો અમરકોષ દિદેતાનવારણે ૧.

પ્રવક્તુમ્-પ્ર+વચ્+ત્તુમન્ પ્ર+વચ્ નું હેતુવર્થ કૃદંત. બોલવા

इच्छन्ति-इ. "छञ्छन्"નું વર્ત. કા. (લટ) ત્રી. પુ. બ. વ.

મયા-ભુકું.

હિતૈષિણઃ-હિત-હિત. હિતમિચ્છન્તીતિ (ઉપ. તત્ ૦) હિતેચ્છુઓ.

મહો મહીભુજે માં અનુપ્રાસ છે. તથા 'ન વિવ્યયે તસ્ય મનો'

એ વિશેષ વાક્યનું પછીના નહિ પ્રિયં.....ઈ. સામાન્ય વાક્યથી સમર્થન
યયુ છે. તેથી અર્થાન્તર-યાસ અલંકાર છે.

(૩) અ-વચ-દ્વિષાં વિષાતાય વિષાતુમ્ ઇચ્છતઃ ભૂમૃતઃ અનુજ્ઞામ્
અધિગમ્ય સઃ રહસિ સૌષ્ઠવૌદાર્યવિશેષશાલિનીં વિનિશ્ચિતાર્થામ્ ઇતિ વાચમ્
આદદે ॥

સમજૂની-સ રહસિ વાચમ્ આદદે-તેણે એકાન્તમાં કહ્યું.-આ
મુખ્ય વાક્ય છે યુધિષ્ઠિરની અનુજ્ઞા સિવાય એકદમ એ કેવી રીતે કહી
શકે! પણ એમ નહોતું. ભૂમૃતઃ અનુજ્ઞા અધિગમ્ય સ વાચમ્ આદદે-રાજાની
અનુજ્ઞા મેળવીને તેણે કહ્યું. પણ આવી રાજકીય બાબત બધાના દેખતાં તેણે
કહી? ના. સ રહસિ વાચમ્ આદદે-તેણે બધું એકાન્તમાં કહ્યું. સાધા
રણતઃ રાજાઓ અનુજ્ઞા આપવામાં વિલંબ કરે. પરંતુ યુધિષ્ઠિર તેવા
નહોતા. દ્વિષાં વિષાતાય વિષાતુમિચ્છતઃ ભૂમૃતઃ-આ રાજા તો સમાચાર બાજુના
પોતે જ ઉત્સુક હતા. કારણ તેમના યતુઓને ઉખેડી નાખવા માટે તે
સત્વર પગલાં લેવા ઈચ્છતા હતા. આ બધું આ દૂતના સમાચાર ઉપર
અવલંબતું હોવાથી યુધિષ્ઠિર પોતે જ ઉત્સુક હતા. દૂત જે કંઈ કહે તેમાં
ખૂબ હુશિયારીની જરૂર હોય. આ દૂતની હકીકત પણ એવી હતી.
સૌષ્ઠવૌદાર્યવિશેષશાલિનો વાચમ્ આદદે-આ વાણી પણ મુંઝવે શબ્દો
અને વિચારવાળી હતી. છતાં પણ અહીં ખાસ કરીને તો સમાચાર

સાધારણ રીતે રાજાઓ ખુશામત પ્રિય હોય છે. તેથી દુર્યોધન પ્રગતે આમ કનકે છે અને જુલમ મુખરે છે વગેરે જુદું બોલી તેણે યુધિષ્ઠિરને ખુશ કર્યા હોત. પણ તે દિનેશ્વ હોવાથી સત્ય કહે છે.

હત બધી તપાસ કરીને યુધિષ્ઠિર ખાસે આવ્યો. દુર્યોધને પૃથ્વી છતી લીધી છે એવા સમાચાર આપવાથી યુધિષ્ઠિરને દુઃખ થશે એમ તે જાણે છે. જ્યાં તે સમાચાર તે આપે છે કારણ તે એનો સાચો દિતેશ્વ હોય. મુલમાઃ પુરુષાઃ રાજન્ સત્ત્વં પ્રિયવાદિનઃ અપ્રિયસ્યાપિ વચ્ચસ્ય વક્તા ધોતા ચ દુર્લભઃ એક દૂત તરફિની તેની ફરજ છે કે તેણે આ સમાચાર યુધિષ્ઠિરને કહેવા કારણ એમ કરવાથી તેને શું પગલાં લેતાં વગેરે યોજના ધરાવના સમય રહે. સત્ય કહેવું એ દુનની ફરજ છે એમ નીતિવાક્યામૃતમાંથી મસ્તિનાય પણ દાકે છે. : भगौदयम् अमानन्दम् भगवद्भावित्वम् अम्युद्दयम् चेति चारुगुणाः इति नीतिवाक्यामृते ।

નોંધ

ક્રતઃ-કૃતું ક. જૂ. કૃ. ક્રેતઃ । પ્રત્નમનપન્ માવે=પ્રણામ । ક્રતાઃ પ્રણામઃ યેન સઃ (બહુ) તસ્ય જોજો પ્રણામ કર્યા છે તે.

મહીમુજે-મહી મુનકિ ઇતિ (હવવદ્ સત્) મહીમુજ્ રાજા અહીં યુધિષ્ઠિર.

જિતામ્-જિત્ત્વ કર્મણિ સ્ત્રિયામ્=જિતા જિતું ક. જૂ. કૃ. ઓસિંગ જિતા), સામ્=છતેલી.

સપત્નેન-સપત્ન-સપ્ત વાંચો. અમસ્સાર ૨૫૭-સ્ત્રિયૌ વૈરિસપ્તનારિદ્રિષદ્-દ્રેષણાદુર્દદઃ ॥

નિવેદયિષ્યતઃ-(હમણા) નિવેદન કરતા નિમ્નવિદ્ તું પ્રેરક બધિષ્ઠ કૃદંત તું પુ. ૫૯૪ી એ. વ કાઈ વ્યક્તિ અથવા વસ્તુ ધાત્રમાં બતાવેલું કામ હમણાં કરશે અથવા તે સ્થિતિમાંથી હમણાં પસાર થશે એવો અર્થ સવિધ્ય કૃદંત બતાવે છે. વાંચો-રણ- કરિષ્યમાણઃ સચારં શરાયનમ્ ।

હેતુર્થ કૃદંતનો અર્થ ખતાવવા માટે ચતુર્થી વિભક્તિ વપરાય છે] એ નિયમ પ્રમાણે ચતુર્થી ધર્મ મસ્લિનાથ તાદર્થ્યે ચતુર્થી પણ સૂચવે છે. પણ રાય કહે છે કે અહીં તુમર્ચાચ્ચ એ ખાસ નિયમ લાગુ પડતો હોવાથી તાદર્થ્યે ચતુર્થીનો સામાન્ય નિયમ ન લેવો જોઈએ.

વિઘાતુમ-યોજના ધડવા વિનંદા નું હેતુર્થ કૃદંત.

इच्छतः-इच्छा नुं प. ६ इच्छत नुं पु. ५. એ. વ. ઈચ્છતા.

રહસિ-એકાન્તમાં મસ્લિનાથ રહસિ ને અનુજ્ઞામ્ અધિગમ્ય સાથે લે છે. એટલે કે એકાન્તમાં આરા મેળવીને પણ એનો શો અર્થ ? ખરી રીતે જે વાત કહેવાની છે તે એકાન્તમાં કહેવી જોઈએ તેથી રહસિ વાચમ્ આદદે એમ આપણે લઈશું. ઉપગંત શ્લોક ૨૬માં મુદિ-
 णिः आ वात लीम अने द्रौपदीने કહે છે તે ખતાવે છે કે ફૂતે આ બધું મુદિણિને એકાન્તમાં જ કહ્યું હતો.

अनुज्ञा-अम

अधिगम्य-अधिगम्य नुं सं. ७. કૃદંત. મેળવીને.

भूमृत-भुज विमर्तीनि-भूमृत-राज तस्य. भूमृत नु ५. એ. વ. અથવા રાય સુથવે છે તેમ અપાદાને પંચમી-સઃ અનુજ્ઞા ભૂમૃત્ અધિગમ્ય -રાજની પામેથી અનુજ્ઞા મેળવીને.

सौष्ठवौ-सुष्ठु तस्य भावः सौष्ठवम्, उदारस्य भावः औदार्यं. સૌષ્ઠવ ચ ઔદાર્ય ચ સૌષ્ઠવૌદાર્યે (દ્વન્દ્વ) તથોઃ વિશેષઃ તેન શાલતે તામ્ સુંદર લાખા (સૌષ્ઠવ) અને ગૂઢ અર્થથી ઔદાર્ય શોભતી.

विनिश्चितार्थम्-विशेषेण निश्चितः विनिश्चित (प्रादितत्०) विनिश्चितः अर्थः यस्याः सा (बहु०) ताम् । अर्थ એટલે ૨જી ક્રવાની ખાખત. જેમાં વસ્તુ ખાતરીપૂર્વકની છે તેવી જો અર્થ એટલે સાધારણ અર્થ લઈએ તો તે પુનરુક્તિ થાય કારણ ઔદાર્યમાં અર્થસપત્તિ આવી ગઈ

કેટલા સાચા છે તે જ જોવાનું અહીં આ દૃષ્ટિ પર જોવાનું એટલી સાચું
હકીકત જુઓ કરી છે વિનિવિચાર્યા માત્રમ આદર્શ-પોતાને મળી એટલી
હકીકત તેણે કાળજીથી ભેગી કરીને યુધિષ્ઠિર પામે જુઓ કરી

યુધિષ્ઠિર સ્વયં હતા. તે દુશ્મનને સમા કરે એમ નહોતા. આથી
જ રાજા યુધિષ્ઠિર પણ દુશ્મનો ઉપર વેગ વાળવા બીજા ભાઈઓ
જેટલા જ અંધારા ચર્ચિત થયા હતા માત્ર ફર એટલે હતા કે તે ઉનાવળા
નહોતા. પૂરી તપાસ કરીને તે પગલું ભરતા તેથી તેમને હતું કે ક્યારે
થેયો હત સમાચાર આપે, અને એ પોતે દુશ્મનો સામે કયા પગલાં
કેમ લેવાં તે નક્કી કરે એ હકીકતમાં સુર ભાષા (સૌષ્ઠર) હતી
અને તે રાખેડો ગૂઢ અર્થવાળા (ઔદાર્ય) હતા અને ઉપરાંત એ સમાચાર
સત્ય હકીકત ઉપર (વિનિવિચાર્યા) અપાયા હતા

કાંઈક કહેજે કે રાજા જેવા રાજાને આવું દુઃખ થાય તેવું ન
કહેવું જોઈએ. પણ જો રાજાની અનુભવિ હોય તો કહેવામાં કંઈ બાધ
નહિ એમ વિચારી તે કહે છે

વાંચો-વૃષ્ટ પ્રિવહિત મૂયાજ મૂયાદહિત પ્રિયમ્ ।

અપ્રિય વા હિતો મૂયાદુષ્ણતોઽનુમતો મિથ ।

✓ અહીં સૌષ્ઠવૌદાર્યમ્. ...મા ભા વિના અર્થશૌરવની ઝાંખી
થાય છે કાંઈ પણ ઉક્તિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું અહીં મુખ્ય છે સૌષ્ઠવ
એટલે શબ્દસપત્-શબ્દ સંપત્તિવાળી અને ઔદાર્ય એટલે અર્થસપત્-
અર્થ સંપત્તિવાળી પોતાની શૈની અને ઉક્તિ પણ આવી સુર ભાષા
અને ઉદાર ભાવવાળી એમ ભારતિ અહીં સચવે છે.

નોંવ

દ્વિષામ્-દ્વિષન્તિ इति द्विष सन्तु० द्विषन्तु १५३ ॥ ८ ॥ सन्तुमेना

વિષાતાય-વિનાશ માટે વિનિવિચાર્ય માટે=વિષાત-દુર્મર્યાદા
માવવચનાત્ [ધાતુ ઉપરથી જનાવેના ભાવવાચક નામની તે જ ધાતુના

છતાં તે એક હકીકત હોવાથી તેની ફરજ છે કે તે ન ગમે તો યે તેણે તે કહેવી. આથી તે પહેલેથી જ યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા માગી લે છે.

હત પોતે છે બહુ દુશિયાર. તે કોઈ અગિયેથી કે જંગલી નથી. એ પણ સફાઈપંથ માણસ છે અને કુશળ છે. રાજ્યની નીતિ તે જાણે છે. આથી તે પહેલાં ગળતી ક્ષમા માગીને જ આગળ વાન કરે છે. તે એને ગમે કે ન ગમે પણ એમાં જ એનું હિત છે એમ દૂત સમજે છે. ઉત્તમ ગુણધારી દવા ઘણી વખત કડવી હોય છે અથવા ભાવે તેવી ન હોય. છતાં તે ગુણધારી હોવાથી વેદો તે ઔષધ આપે છે જ. તેવી રીતે કડવું તો યે પોતે દિતકારક જ કહેશે.

મુલમાઃ પુરુષાઃ રાજન્ સતતં પ્રિયવાદિનઃ ।

અપ્રિયસ્યાપિ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥

યસ્મુ ધર્મવરથ સ્યાદ્દિત્વા મર્તુઃ પ્રિયપ્રિયે ।

અપ્રિયાણ્યાહ તથ્યાનિ તેન રાજા સહાયવાન્ ॥

નાંધ

ક્રિયા-કાર્ય. તામ્સુ । આધકરણે સમાવી. ।

યુક્તઃ-યુજ્ઞ તુ કે. જ. કે. યુક્તું પુ. ત. બ. વ. યુક્તઃ-નીમાયે-લાઓએ. અનુજ્ઞીઓએ.

નૃપ-હે નૃપ ! નૃન્ પાતિ इति नृपः (नृप० तन्०)

S.N ચારચક્ષુષ-ચરન્તીતિ ચરાઃ । ચરાઃ એવં इति चाराः । चाराः चक्षुंसि येषां ते । (बहु०) ચાર (હત) જેમની આખ છે તે. રાજાઓ. હત મારફત રાજ્યની ખબર ગમે છે. મદિલનાથ નીચેનું વાક્ય ટાંકે છે-गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति पण्डिताः । चारैः पश्यन्ति राजानः चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥

સરખાવો-—तर्कैर्हिगतज्ञः स्मृतिमान् मृदुलैश्चुपरिचयः । क्लेशायाससहो दक्षयः स्यात्प्रतिपत्तिमान् । तपस्विलिङ्गिनौ धूर्ताः पण्यशिल्पोपजी-

इति-आधी नीचेना स्वीकृता मदी छे तेनी. बाददे-आनदानु
परोक्ष भू हाग (लिप्) नी पु ओ ५ याचम् बाददे-दाष्टी
भोदये। २५वी पञ्च व नो अनुप्रास छ

(४) २५-२५—हे एव चारचधुष प्रमव किशसु युक्त अनुजो-
विमि न वसनीया । अत साधु असाधु वा दानुम् अहंसि । दित
मनोहारि च वच दुल्भम् ।

સમજૂતી-હે ત્રણ અનુજોવિમિ પ્રમવ ન વસનીયા આ મુખ્ય
વાક્ય છે. હે ગળ ! અનુજીએ એ સ્વ મીને ઠેતરવા જોઈએ નહિ
આ તો એ સાધા છુ નિયમ થો. પરંતુ અહીં તો સ્વામી કેવા
છે ? ચારચધુષ તઓ પેતે દૂત મ મૂત પેતાની આભુગાભુ શુ બને
છે તે જુએ છે આવા દૂત જ તેમન છેતરે તો સ્વામી ખોળી જમણામાં
રહે જ વળી આ ઉપજીઓ કેવા છે ? કિયાસુ યુક્ત ગળએ આ દૂતને
ખાસ કામ માટે નિયુક્ત કરેના હાય છે કે જેથી તેમને સાચી ખાતમી
મળતી રહે આવા નિયુક્તોએ તો મળે ખાસ ન છેતરવા જોઈએ પણ
આ બધુ કહેવાને શ અર્થ ? અત અસાધુ સાધુ તા સન્નુમહંસિ ।
દૂત કહે છે પોતે પણ તાજ વડે ખાસ નિયુક્ત થયો છે કે જેથી
દુશ્મનની સાચી હીલચાલ જાણી શકાય અને તે મુજબ પગલા લઈ
શકાય આથી તે પોતે યુધિષ્ઠિરને ખોટું કહીને ઠઠી છેતરી ન શકે
આથી ઉપરનો પ્રતાવ કરી દૂત કહે છે તમને મને કે ન મને પણ કુ
જે કહુ છુ તે સત્ય છે અને તેથી આપે તે સ્થમ મણવ કારણ ?
નિહિત મનોહારિ ચ વચ દુલ્ભમ્-કારણ પ્રિય લાગે તેવું સત્ય વચન
દુર્લભ છે

રાજા પોતે જાતે રાજ્યની ખબર જાણી શકે નહિ તેથી તે દૂત
મારફત બધી દહીકત જાણે છે અર્થા રાજા અને રાજ્યના હિત
ખાતર તેના નિયુક્ત થયેલા દૂતોએ સત્ય દહીકત જ કહેવી પડે પેલો
વનેયર જણતો હતો કે તે જે કહેવાનો છે તે યુધિષ્ઠિરને નહિ ગમે.

છતાં તે એક હકીકત હોવાથી તેની કુળ કે કે તે ન ગમે તો એ તેણે તે કહેવી. આથી તે પહેલેથી જ બુદ્ધિભરતી ક્ષમા માગી લે છે

દૂત પોતે છે બહુ દુશિયાર તે કાઈ અનિવેડી કે જગતી નથી. એ પણ સફાઈમધ માણસ છે અને કુશળ છે નાન્યની નીતિ તે જાણે છે આથી તે પહેલાં ગળની ક્ષમા માગીને જ આગળ વાન કરે છે તે એને ગમે કે ન ગમે પણ એમાં જ એન હિત છે એમ દૂત સમજે છે ઉત્તમ ગુણકારી દ્વા વણી વખત ડગવી હાથ છ અથવા બાવે તેની ન રોય છતાં તે ગુણગતી હોવાથી વંદો તે ઔષધ આપે કે જ તેવી રીતે કહ્યું તો એ પોતે દિતકારક જ કહેશે

સુલભા પુરુષા રાજન્ સતત પ્રિયવાદિનઃ ।

અપ્રિયસ્યાપિ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ હુલભ ॥

યસ્તુ ધર્મપરશ્ચ સ્યાદિત્વા મત્તે પ્રિયાપ્રિયે ।

અપ્રિયામ્યાહ તપ્યામિ તેન રાજા સહાયવાન્ ॥

નોંધ

મિત્રા-કાર્થ. તામ્ર । આધકરણે સતતી ।

યુક્ત-યુજ્ ૩ ક. જુ ૬ યુક્ત ૩ ૫ ૮ બ વ યુક્ત-નીમામે
લાઓએ અનુભવીઓએ

નૃપ-હે નૃપ । નૃન્ પાતિ इति नृप (નૃપ. તત્.)

SN ચારચક્ષુષ -ચરન્તીતિ ચરા । ચરા એવ ઇતિ ચારા । ચારા
પક્ષાસિ ચેર્ષાં તે । (બહુ.) ચાર (દૂત) જેમની આખ છે તે ગળઓ
દૂત મારફત ગળની અખર ગમે છે મદિલનાથ નીચેનું વાક્ય દાકે
છે-ગાવ પદ્યન્તિ ગન્ધેન વેદૈ પદ્યન્તિ પન્થિતા । ચારૈઃ પદ્યન્તિ રાજામ
ચક્ષુર્ભ્યામિતરે અના ॥

સગ્રાવો-તર્કોદિગતજ્ઞ. સ્મૃતિમાન્ મુદુલ્લેપપરિચય । કલેશાયાસસહો
દક્ષયર સ્યાત્પ્રતિપત્તિમાન્ । તપસ્વિલિદિગ્મનૌ ધૂર્તા પપ્પશિલ્પોપજી-

ધિકા । ચરાધરેય પરિત જાનન્તો જગત્ત્વં મતમ્ । નિર્ગચ્છેયુર્નિશેયુષ્ઠ
 સર્વવાર્તાવિદોઽન્વહમ્ । ચરા સકાશાન્નપતેચ્છુર્દ્વરં દિ તે ॥ સૂક્ષ્મ સૂત્ર
 પ્રચારેણ પश्यેદ્વિવિધષોષ્ટિતમ્ સ્વપક્ષપિ દિ જાગર્તિ ચારચ્છુર્મહોપતિ ।

ફો! પૃથ્વીના જૂપાળની આખો છે તે હાત પોતાના અને
 બીજાના નષ્ટ્રમા શુ થાય છે તેની રાગ અમર રાખે છે દિતોપદેશમાં
 પણ તેમ કહ્યું છે—

મહેત્ સ્વપરરાપ્ત્રાણ કાર્યાકાર્યલોકને ।
 ચારચ્છુર્મહોમર્ત્યસ્ય નાસ્યન્થ એવ સ ॥

રામારુપમાં પણ એવું જ કહ્યું છે,

યસ્માન્ પશ્યન્નિ દુરસ્થા સર્વાન્ અર્થાન્ નરાધિપા, ।

ચારેણ તસ્માદ્ લખ્યન્તે રાજાનચારચ્છુપ્ ॥

હવે જોઈ મળે જુદ કરે તે તમની પોતાની આખને ન
 ઈજા થાય છે અને તેથી તે પગલે પાલે પડે તેવો સંભવ છે વાચો
 વિશ્વરૂપિ—

સ્વરાપ્તપરરાપ્ત્રયોન્થ ચારચ્છુ સ્યાત્ ।

વાચો—કામન્દકોય નીતિવાર—સૂક્ષ્મસૂત્રપ્રચારેણ પશ્યદ્ વૈરિવિચેષ્ટિતમ્
 સ્વપક્ષપિ દિ જાગર્તિ ચારચ્છુર્મહોપતિઃ । વાચો—શિશુ ૨-૮૨ તુદ્ધિશક્તિઃ
 પ્રકૃત્યર્થગ્ ઘનસૃતિ વચ્ચુકઃ । ચારેક્ષણોદ્યુતમુક્ત ગુરુષ્ કોઽપિ પારિવ ।

ન વચ્ચનીયા — છેતરાવા જોઈએ નહિ

પ્રમવ — પ્રમવન્તીતિ પ્રમવ —સ્વામી ગે

અનુજોવિમિ—અનુજોવિતુ શીલ એવામિતિ, અનુજોવિન । અનુગ્રહીતો ।

૫૩

અત —તેથી અસ્માત્ હેતો ।

અર્હસિ—અર્હ નુ વ કાળ (સ્ટ) બી પુ એ વ (મને ધ) છે

સન્તુમ્-ક્ષમા કરતી.

અસાધુ-સાધુ-ગમે તેવું ન સાધુ અસાધુ (નચ્ તત્વ૦)

હિતમ્-હિતકાંક્ષ.

મનોહારિ-મનો હતું સીલમસ્ય ઇતિ મનોહારિ । મનદ્વ.

દુર્લભમ્-દુસ્ત્રેન લભ્યતે ઇતિ (સપ૦ તત્વ૦)

અતોડહંતિ ..ઈ વિશેષ વાક્યતું હિતમનોહારિ...ઈ સામાન્ય વાક્ય દ્વારા સમર્થન થયું હોવાથી અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે

(૫) અ-વય-યઃ અધિપં સાધુ ન હાસ્તિ, સઃ કિંસલા, ય દિશ્વાત્ ન સશ્ણુતે ષ કિંપ્રમુ । (દિ) નૃપેષુ અમાત્યેષુ ચ સદાનુકૂલેષુ (સત્ત્વ) સર્વસંપદઃ રતિ કુર્વતે ।

સાન્નૂતી—યઃ અધિપ સાધુ ન હાસ્તિ, સઃ કિંસલા । જે મેડને સાધુ કહેતો નથી તે ખરાબ સલાહકાર છે. આ મુખ્ય વાક્ય છે. યઃ દિશ્વાત્ ન સશ્ણુતે ષ કિંપ્રમુ । પણ કેટલીક વખત શેડ આવા હિતેન્દ્રુની વાત લક્ષમાં લેતો નથી. અનુકૂલેષુ નૃપેષુ અમાત્યેષુ ચ સર્વ સમ્પદ સદા રતિ કુર્વતે હિ । ન્યા નામ અને તેના મંત્રીઓ એક બીજાનું સાંભળીને એક બીજાને અનુકૂળ થઈને રહે ત્યાં બધી સંપત્તિ આવે છે. યા વચ્ચે ભાગ પાડવાથી તે પડે છે જ.

હત કહે છે કે ન્યા નોડો નોડથી કઈ છુપાવે અને નોડ નોડગની સલાહ ન માને ત્યાં પરિણામ સારૂ આવતું નથી. જે રાજ્યમાં રાજા અને તેના અનુકૂળીઓ એકબીજા સાંભળીને સલાહસંપત્તિ રહે છે ત્યાં તે રાજ્યમાં બધી સમૃદ્ધિ દરેક ક્ષેત્રે પ્રવર્તે છે. તેથી વળેચા કહે છે કે તેની નોડર તરીકેની ફરજ છે કે તેણે યુધિષ્ઠિરને સધળી પગિન્ધિતિથી વાડે કરવા અને યુધિષ્ઠિરની ગેડ તર્કિકની ફરજ છે કે તેણે તેના જેવા હિતેન્દ્રુ અનુચરની સલાહ માનવી. સાચો નોડો મેડના દોષની કે કૃપાની પરવા કરતો નથી. અને સાચી હકીકત જ કહે છે. વચ્ચે—

અમાત્યાનાં નરેન્દ્રાણાં અન્યોન્નદદ્યે સમે । આપાતાઃ સમ્પદઃ સર્વાઃ
વૈપરીત્ય પરાશ્ચુલાઃ । હિતોઃ—અગ્રિયસ્ય ચ પયસ્ય પરિણામઃ મુગ્ધાવદઃ ।
વક્તા શ્રોતા ચ યત્રાસિ રમન્તે તત્ર સમ્પદઃ ।

દિગ્વિત્ત—કુત્સિતઃ સઘા દિગ્વિત્ત, (કર્મ) (નિત્ય તત્વ) ખરાખ
મિત્ર અર્થે કિં સઘા શું મિત્ર છે ! કિં પ્રભુ—શું સ્વામી છે ! એમ
અર્થ પણ મન્ત્રિનાય મુચ્ચે છે. એ રીતે લેતાં બીજી ક્ષીટીમાં અર્થાન્ત-
રન્યાસ અર્થકાર થાય.

સાધુ—સારી દિનકર.

શાસ્ત્રિ—શાસ્ત્ર (શિખામળ આપતી) (બો. પ્રભુ) વ. કા. (સદ્)
ત્રી. પુ. એ. વ.

અધિપત્—અધિપાતીતિ અધિપતઃ ।

હિતાત્—ધાતુ' ટ. બુ. કૃ. પણ બાવવાયક નામના અર્થમાં નપુંસકે
માટે જ્ઞઃ । હિતમ્ અસ્વાસનીતિ હિત-જેની પાસે સારી સલાહ છે તે-
અર્થાર આપેજાન.

સમ્પન્નુતે—સં + શ્ચ (સાંભળવું) નું વ. કા. (સદ્) ત્રી. પુ. એ. વ.

વિપ્રભુઃ—કુત્સિતઃ પ્રભુ. (કર્મ) ખરાખ સ્વામી.

અનુકૂલેષુ—કૂલં અનુગતાઃ (પ્રાદિઃ તત્વ) અનુકૂળ.

કુર્વતે—કૃનું વ. કા. (સદ્) ત્રી. પુ. બ. વ. કરે છે.

રતિમ્—હેન-રનેહ " રતિઃ કન્દર્પમાર્યાર્થા મુરતોત્કલ્થયોરપિ । રાગેઽપિ
પરમપ્રીતો "

અમાત્યેષુ—અમા સહમંત્રેઃ इति અમા + ત્યજ્ઞમાત્રવાઃ । તેષુ ।
મંત્રીઓ.

નૃપેષુ અમાત્યેષુ—ઈ. માં અહીં સતિસંપત્તી છે.

સર્વસમ્પદઃ—સર્વાઃ સમ્પદઃ સર્વસમ્પદઃ સંપત્તી સંપત્તિ. રાય અહીં સારું 'ભાગ્ય' અર્થ લે છે સમ્પદાન્તે इति સમ્પદઃ

(૬) અન્યથ—નિર્ગદુર્બોધ ભૂતિનાં ચરિત ક, અવોષવિકલ્પાઃ જન્તવઃ કવ ? (તથાપિ) ચદ મયા વિદ્વિષામ્ નિગૂઢતત્ત્વં નયવાર્મ અવેદિ અર્થ તવ અનુભાવઃ ॥ ૧૮૦૧ .

સમજૂતી—અય તવઅનુભાવ—આ તમારો જ પ્રનાય છે—કયો ? ચત્ત વિદ્વિષાં નિગૂઢતત્ત્વ નયવર્મ મયા અવેદિ કે મેં શનુઓની નીતિ જાણી. કાગળ ? ભૂપતિનાં ચરિતં ક ? જન્તવઃ ક ! કેળાં મોટા ગજાઓનું ચરિત ? અને કયો મારા જેવા કુદગજનો ? એમ કેમ વાર ?

ચરિતમ્ નિર્ગદુર્બોધ, જન્તવઃ અવોષવિકલ્પા—રાજાઓનું ચરિત્ત સ્વ-ભાવથી જ અકળ હોય છે જ્યારે મારા જેવા કુદગજાઓ બુદ્ધિ ન હોવાથી અકળાય હોય છે.

શ્રોડા જ માસના તેના ગજાના નિવાસથી દૂર દુશિયા રાજ પુરુષ ધર્મગ્રયો છે તે રાજાની કેવી ખુશામત કરે છે ?

આગળના શ્લોકમાં કહ્યું બોલ્યો તેમાં કહ્યું અને રાજાને સરખી અગત્ય અપાઈ છે. કહ્યું સાગે છે કે એ એનું પોતાનું અભિમાન અક્ત કરે છે એટલે આ શ્લોકમાં તે ગજાની ખદત્તા વધારે છે અને કહે છે કે પોતે જે કાર્ય નાથી આવ્યો તે રાજાને જ પ્રનાયે બાકી એ પોતે તો બુદ્ધિદીન છે ગજાની પદ્ધતિનીતિ જાણી એ સાધારણ માણસ માટે અશક્ય છે. દૂર ખદ દુશિયા છે. તે કુર્ષોરનની નીતિ જાણી આવ્યો છે પણ તેને યશ આપે છે બુદ્ધિષ્ઠિને

મરિતનાથ આ સરસ ગીને સમજાવે છે હજી હમણાં જ દૂતે કહ્યું કે પોતે સાચી દક્ષીણત ગણી આગ્યો છે અને તે યુધિષ્ઠિરે સાતગરી પડશે નહિ તો તે સારો સ્વામી ન કહેવાય વળી તેને કહેતી પણ પડે નહિ તો તે સારો નોકર ન કહેવાય આમ આ દોષ નિરાત્વા ધારણે યુધિષ્ઠિર તેની વાત સાંભળે પણ તે સાચી જ છે એમ થી ખાતરી ને આવી દેખાય ઉપગ્રી હેનરાયો કેમ ન હોય ? આવી સમ યુધિષ્ઠિરને ન ભય માટે દૂત આ સ્લોકમાં કહે છે કે, હુ તો બહુ અદ્ય મનુષ્ય છું મારી સાધારણ બુદ્ધિ સાથે તમારો પોતાનો પ્રતાપ મળવાથી જ શત્રુની નીતિ હું મગમર પામી શક્યો છું આમ તમારા પ્રતાપે જોયેનો હકીમત સત્ય હોય જ એ કહેવાનો આ સ્લોકો આશ્વ છે

દૌષપરિહારી સમ્યગ્ જ્ઞાત્વંક વિજ્ઞાપયમિ ।

ન હુ વૃથા કર્ણકર્ણે પ્રરૂપમિ દ્વયથ

નોંધ

નિસંગ- નિસંગ્યતે इति नि + छञ् + घञ् भावे निसंग

દુલેન લુહ્યતે इति दुर्बोधम् ।

નિસંગેન દુર્બોધમ (તુ તત્) સ્વભાવથી અડગ અવોષઁ યુષ + ઘન્ કરણે વોષ । ન વોષ અવોષ (તત્ તત્) સમાસમાં નૂના પાંચ અર્થ થાય તત્ સાન્દ્યમમાવદ્ય તદ્યત્વ તદલ્યતા । અપ્રાશસ્ત્ય વિરોધદ્ય નજર્યા ષટ્ પ્રઘીર્તિતા તત્ સાદ્ય સગ્ગ્રાપણુ દા ત. અત્રાદ્ય, અમાદ-અભાવ દા ત અશક્તિ, તદન્યથ-એ સિવા યતુ એમ બતાવતા દા ત અવિદ્વાન । તદલ્યતા-ઓખ દા ત. અવોષ અપ્રાશસ્ત્ય-હાકાપણુ દા ત અવગિદ્ધ, વિરોધ-વિરોધ દા ત અસુર ।

અવોષ- વિહ્વન-વિગ્ન કલ્પ યસ્ય સ વિલ્લવ — (વહુ) બળ વગરનો અવોષેન વિલ્લવા (તુ તત્) અજ્ઞાનથી બળવગરના

મૂપતોનામ—પાતીતિ પતિઃ । મુવઃ પતયઃ મૂપતયઃ (પ. તત્.)

તેવામ્ ।—રાગઓનું

ક ચરિતમ્ ક જન્તવઃ ? એ ક એ ઉક્તિની વિષમતા ખતાવે છે.

ગાગનું ચરિત અને કુદ જન્મુઓ જાને સાથે આવી જત શકે. નોમયસ સઘટતે હત્યર્યઃ અહીં વિષમ અર્થકાર છે. વાચો ॥ સૂર્યપ્રભવો વંશઃ

ક ચાલપવિષયા મતિઃ ॥

મેષઃ—ધૂમ્રજ્યોતિસલિલમસ્તાં સંનિપાતઃ ક મેષઃ ? સદેશાર્થઃ

કપટકરણે. પ્રાણિમિઃ પ્રાપ્તનીયાઃ ।

અનુભાવઃ—મૂ + ઘન્ માવે = માવઃ । અનુગતઃ માવઃ અનુભાવઃ

(પ્રાદિ તત્.) અહીં અનુ + મૂ + ઘન્ ન યર્થ શકે કાઞ્ચ ધ્રિ, ની અને મૂ ધાતુ ઉપસર્ગ ન હોય ત્યારે જ ઘન્ લે છે.—ધિણીમુવોડનુપસર્ગ—

અપમ્—આ

અવેદિ—વિદ નુ કર્મણિ અઘનન બુદ્ધાણ (સ્વ.) ત્રી. પુ. એ.

વ. ૧૫૫.

વિદ્વિષામ્—વિશેષેણ દ્વિષ વિદ્વિષ્-શત્રુ. તુ. પુ. વ. ૫. વ.

નિગૂઢતત્ત્વમ્—નિ + ગૂઢ તુ ટ. જી. ટ. નિગૂઢ; નિગૂઢ તત્ત્વ યત્ત્વ તત્

(ઘટ્ટ) નિગૂઢતત્ત્વમ્ જેનું તત્ત્વ મુરક્ષિત છે તેવું.

નિયતર્મ—નીયતે અતેન ઇતિ નય. । નયસ્ય વર્ત્મ નયવાર્ત્મ (પ. તત્.)

નીતિના ૭ રસતા કલા છે પાઠગુણ્યઃ પ્રયોગ—સધિ, વિપ્રહ, યાન,

આસન, દ્વિધીમાવ, આશ્રય—

સધિ—સધિ દરવી તે. વિપ્રહ—લગાઈ કરવી. યાન.—લગાઈ માટ

પ્રયાણ કરવું તે. સમ્યા (આશ્રય) સધિ દરવી તે. આસન—(તકની

ગણ જોઈ) ખેસી રહવું. દ્વિધીમાવઃ—ખેવડી નીતિ અખત્યાર દરવી તે.

સધિવિપ્રહયાનાનિ મસ્થાપ્યાસનમેત ચ । દ્વિધીમાવથ વિજ્ઞેયા પઙ્ગુણઃ

નોતિવેદિનામ્ ॥ વાચો કોટિલ્પનુ અર્થશાસ્ત્ર—પાઠગુણ્યસ્ય પ્રકૃતિમગ્ડલ

મદિવનાથ આ સરસ રીતે સમજાવે છે. હજી હમણાં જ દૂતે કહ્યું કે પોતે સાચી હકીકત જાણી આવ્યો છે. અને તે યુધિષ્ઠિરે સંભિગની પડશે નહિ તો તે સારો સ્વામી ન કહેવાય વળી તેને કહેતી પણ પડે નહિ તો તે સારો નોકર ન કહેવાય. આમ આ દોષ નિવારણ ધારકે યુધિષ્ઠિર તેની વાત સંભળે પણ તે સાચી જ છે એમ શી ખાતરી? તે ખાતરી કેમ આવે ઉપરથી છેતરાયો કેમ ન હોય? આવી શંકા યુધિષ્ઠિરને ન જાય માટે દેવ આ સ્તોત્રમાં કહે છે કે, હું તો બહુ અત્ય મનુષ્ય છું, મારી સાધારણ ભુદ્ધિ સાથે તમારો પોતાનો પ્રતાપ મળવાથી જ શત્રુની નીતિ હું અસાધ્ય પામી શક્યો છું. આમ તમારા પ્રતાપે જોયેલો હકીકત સત્ય હોય જ એ કહેવાનો આ સ્તોત્રનો આશય છે

દોષપરિહારૌ સમ્યગ્ જ્ઞાત્વંચ વિજ્ઞાપયમિ ।

ન તુ ક્ષયા કર્ણકર્ણે પ્રલપામિ હૃત્યયં :

નોંધ

નિસર્ગ- નિસૂચ્યતે इति नि + सूज् + धञ् भावे निःसर्गः

दुष्टेन दुष्यते इति दुर्बोधम् ।

નિસર્ગ- દુર્બોધમ (તુ + સૂજ્) સ્વભાવથી અજ્ઞ અબોધ-
 દુષ + ધન્ કરણે વોધઃ । ન વોધઃ અબોધઃ (નન્ તત્) સમાસમાં
 નન્ના પાંચ અર્થ યાગ તત્ સાદૃશ્યમાવદ્ધ તદન્યત્ તદલપતા ।
 અપ્રાશસ્ય વિરોધસ્વ નન્વાર્થ ષટ્ પ્રકીર્તિતાઃ તત્ સાદૃશ્ય સરખાપણું
 દા. ત. અત્રાહાય; અમાવ-અભાવ દા. ત. અશક્તિ; તદન્યત્-એ સિવા-
 મનું, એમ યત્નાદિ દા. ત. અવિદ્વાન । તદલપતા-એછપ દા. ત. અદોષ
 અપ્રાશસ્ય-હથકાપણું દા. ત. અપચ્ઠિત, વિરોધ-વિરોધ દા. ત. અહુર ।

અબોધ- વિકલ્પ-વિગત કલ્પઃ यस्य सः विकल्पः—(बहु०)
 બળ વગરનો. અબોધેન વિકલ્પા (તુ. તત્) અજ્ઞાનથી બળવગરના.

મૂપતીનામ—પાતીતિ પતિઃ । મુવઃ પતયઃ મૂપતયઃ (ધ. તત્વ૦)

ત્રેષામ્ ।—રાગ્નઓનું

ક ચરિતમ્ ક જન્તવઃ ? એ ક એ ઉકિતની વિષમતા બતાવે છે.

રાગ્નનું ચરિત્ર અને કુદ જન્તુઓ બંને સાથે આવી જ ન શકે. નોમયસ સઘટતે इत्यर्थः અહીં વિષમ અલંકાર છે. વચ્ચે ક સૂર્યપ્રભવો વંશઃ ક ચાલપવિદ્યા મતિ. ॥

મેષ૦—ધૂમ્જ્યોતિઃસલિલમરુતા સનિવાતઃ ક મેષઃ ? સંદેશાર્થઃ

ક્ષપટ્કરણૈઃ પ્રાણિભિઃ પ્રાપ્તનીયાઃ ।

અનુભાવ—મૂ + ઘ્ઞ માવે = માવઃ । અનુગતઃ માવઃ અનુભાવઃ

(પ્રાદિ તત્વ૦) અહીં અનુ + મૂ + ઘ્ઞ ન યર્થ શકે કાન્ઞ ધ્રિ, ની અને મૂ ધાતુ ઉપસર્ગ ન હોય ત્યારે જ ઘ્ઞ લે છે.—ધ્રિણોમુવોડનુપસર્ગે—

અવમ્—અ

અવેદિ—વિદ તુ કર્મણિ અઘનત બુદ્ધિઃ (હ્રુઃ) ત્રી. પુ. એ.

વ. ૧૧૨૫.

વિદ્વિષામ્—વિશેષેણ દ્વિષ વિદ્વિષ્-શત્તુ. તુ પુ. ૫ બ. ૧.

નિગૂહનત્ત્વમ્—નિ + ગુહ તુ ક. બુ. ક. નિગૂહઃ નિગૂહ તત્ત્વ યત્ત્વ તત્

(યદુ૦) નિગૂહતત્ત્વમ્ જેનું તત્ત્વ મુરક્ષિત છે તેવું.

નયવર્ત્તમ્—નીયતે અનેન ઇતિ નય. । નયસ્ય વર્ત્તમ્ નયવર્ત્તમ્ (ધ. તત્વ૦)

નીતિના ૭ રેતા કલા છે ધાડગુણ્યઃ પ્રયોગઃ—સધિ, વિપ્રહ, ચાન, આસન, દ્વેષીમાત્ર, આશ્રય—

સધિ—સધિ કરતી ને વિપ્રહ—લડાઈ કરતી ચાન.—લડાઈ માટે

પ્રયાણ કરવું તે. સરથા (આશ્રય) સધિ કરતી તે. આસન— (તકની ગહ જોઈ) બેસી રહેવું. દ્વેષીમાત્ર—બેવડી નીતિ અખત્યાગ કરતી તે. સધિવિપ્રહયાનાનિ મસ્થાપ્યાસનમેવ ચ । દ્વેષીમાત્રસ્ય વિજ્ઞેયા ધડ્ગુણાઃ નીતિવેદિનામ્ ॥ વાચો કોટિસ્થતુ અર્થશાસ્ત્ર— ધાડગુણ્યસ્ય પ્રકૃતિમણ્ડલ

યોનિ ॥ સધિવિગ્રહાસન યાનસથયદ્રૌપીમાત્રા ષાદ્ગુણ્યદિત્યાચાર્યાં ॥
તત્ર વળવચ્ચ સપો અપકારો વિમદ ॥ રૂપેણમાસનમ્ । અધ્યુચ્ચયો
યાનમ્ ॥ પરાપેણ સથય સધિવિગ્રહોપદાન દ્રૌપીમાત્ર કતિ ષદ્ગુણ ॥ આતે
આ જ આત્ર કાવિદાસ સાકુન્નના કૈટલી સપ્ત રીતે રૂપ હરે છે ?

સમ્ભાવો-શાકુન્-૭ સિચિત્તિ કર્મસુ મદસ્ત્વપિ મનિયોગયા ।

સમ્ભાવમાગુણમૈહિ સમીધરાણામ્ ॥ કિવામવિગ્રહદક્ષણસ્તમસો વિમેતા
તત્ત્વેન્ સદક્ષકિરણો ધુરે નાકરિધ્યત્ ॥

વિક્રમો-૬ નનુ વજ્રિગ દ્વ ધીર્યમેતદ્વિજયન્તે દ્વિષ્ણો મદસ્ય પક્ષ્યા ॥

(૭) અ-વચ-સુયોધન ટપાસનસ્ય અપિ વનાધિવાસિન મવત પરામવ
વિસદ્ધમાન જગતી નયેન જેતુ સમીહતે ॥

સમ્ભૂતી-સુયોધન જગતી નયેન જેતુ સમીહતે-સુયોધન જગતને
નીનિધી ૨૧ના ક્રિષ્ટે છે એમ કેમ વાર ? દુરોદરચ્છવજિતા નયેન
જેતુ સમીહતે-એક વખત તો તેણે છૂતમા કપટ રમી પૃથ્વી જીતી લીધી
છતા શા માટે ફરી જીતવી છે ? ગુપાસનસ્ય અપિ વનાધિવાસિન મવત
પરામવં દૃષ્ટત-તે રામના આસને બેસે છે. છતા વનમા રહ્યા એવા
આપના તરફથી એને પરાન્વયનો ભય છે કાન્ત પોતે તો કપટથી જ
પૃથ્વી જીતી એમ જ કહેવાય ને । લોકો પણ એમ જ માને કે આ તો
કપટથી જીતી ગયો એનામાં કઈ સુધિષ્ઠિર જેવા સુણ નથી આવી તે
હવે લોકોને ખરા મનથી જીતવા માગે છે કે જેથી લોકો સુધિષ્ઠિરને
મનમાથી પણ બૂલી જાય

દ્વ કહ છે, ‘ દુર્યોધન બેડો પક્ષો છે એક તો તે કપટથી પૃથ્વી
જીતી ગયો આમ આજ સુધી તેની છાપ દુર્યોધન તરીકે ફી છે, લોકો
પણ તેને કદી દુર્યોધન તરીકે ઓળખે છે મનમા તો તેઓ સુવિષ્ઠિરને

જ ઈચ્છે આમ કોઈક વખત પણ જો યુધિષ્ઠિર ગાદી લેવા પ્રયત્ન કરે તો લોકો તેનો જ પક્ષ કરે અને પોતાનો પગમ્થ યાપ. આ બધું જોઈને તે દુર્યોધન મદીને સુયોધન થવા ઈચ્છે છે. પોતે પણ યુધિષ્ઠિરને જુલાવે એવા નયથી પૃથ્વી જીતી શકે છે એ બધું તે ચતાવવા માગે છે. આમ સુયોધન તરીકે નામના મેળવી તે કપટથી જીનેસા જગતને નીતિથી જીતવા ઈચ્છે છે કે જ્યેથી તેને યુધિષ્ઠિર તરફનો બચ રહે નહિ.

આમ આ શ્લોકમાં દ્વિતીયું જાણી આવ્યો તે હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે.

નોંધ

વિશદ્ધમાનઃ—વિ + શદ્ધ નું વર્ત. કૃદંત. નું પુ પ્ર. એ વ. શંકા રાખતો

મવતઃ તમારી પાસેથી પરામવમ્=પરામવઃ=પરાજિત વિશદ્ધમાનઃ નું કર્મ.

વૃષાઃ—આસ્યતે અસ્મિન્ इति आसनम् वृषस्य आसनम् वृषासनम् (વ. તત્વ૦). તસ્મિન્ તિષ્ઠતિ इति (ઉપ૦—તત્વ૦) ગમ્મના આસન ઉપર બેઠો હોવા છતાં (અપિ). દુર્યોધન પોને રાજ્યના આસને બેઠો છે ન્યાયે યુધિષ્ઠિર તો વનમાં છે છતાં દુર્યોધન યુધિષ્ઠિરનો બચ રાખે છે તે તેને પોતાને લાંઠનરૂપ છે.

વનાશ્વિઃ—વનમ્ અધિવસતીતિ (ઉપ૦ તત્વ૦) તસ્માત્—વનમાં નિવાસ કરતા પાસેથી.

દુરોદરઃ—દુષ્ટમ્ હૃદયમ્ यस्य तत् । अर्ही दुः + उदरम्=दुर्दरम् ૩૫ થવું જોઈએ. પણ પૃષ્ઠોદરાદિ વર્ગનો હોવાથી આ સમાસ અનિયમિત રીતે દુરોદરમ્ થાય છે. પૃષ્ઠન્ હૃદયમસ્ય इति पृषत् + उदरम्=पृषोदरम् થાય છે, પૃષ્ઠહૃદયમ્ નહિ.

ક્ષીરસ્વામી નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે દુષ્ટમ્ આ (સમન્તાત્) હૃદય સ્ય તદ્ (વહુ૦) તસ્ય છદ્મઃ, તેન જિતામ્ (ત્વ તત્વ.) અથવા નીચે પ્રમાણે પણ વિમલ યાય—દુરોદરમેવ છદ્મઃ(કર્મ૦) અથવા દુરોદરે (યત્)

છદ્મ (તત્) તેન જિનામ્ દુરોદરચ્છદ્મજિતામ્ । (ત્ તત્) દુરોદરમ્
-દૂત દૂતના કપટથી (છદ્મ) છતાંયેલી

૧૧૫૦ ૧ ન મૃગ્યામિરતિન દુરોદરમ્ ।

સમીકરે-સમ્ + ફ્ નુ વર્ત. કાળ (ભદ્ર) ત્રી પુ એ વ. ઇચ્છે છે
નયેન-નીનિધી

જેતુમ્-જિનુ લેવર્થ ફદત છતાં

જગતીમ્-૫૨૫ી. વાંચો મવ૦-અરામા નિષ્કીર ધ્વજદશરથીરૂપ
જગતીમ્ । વાંચો અમ૦ કા ૧૨૬

ભૂર્ભૂમિ પૃથિવી શોભી રસા વિશ્વમતા કિર્તિ ।

ધરા ઘરિત્રી ધરણિ હમાઙ્ગનિર્મોદિની મહી ॥

વસુધરોવી વસુધા જગતી સાગરામ્બરા ॥ ૧૨૫ ॥

સુયોધન - સુષેન યુધ્વત રૂતિ (ઉપ૦ તત્))

અહીં અર્થપાદમાં રહેલી નયેન જેતુ સુયોધન સમીકરે
જેકિનામ્ કારણ દુરોદરચ્છદ્મજિતા એ પદાર્થમાં કાવ્યમય રીતે અહીં
લેવાથી કાવ્યલિંગ અનુકૂળ છે

(૮) અનય-તથા જિહ્વોડપિ સ મવજ્જિગીયયા ગુણસપદા શુભ્ર
યશ તનોતિ ભૂતિ સમુજયન્ મહામયિ સમ વિરોધોડપિ અનાયસસમાત્
વરમ્ ॥

સમજૂતી-સ તથાપિ યશ તનોતિ-તે પૃથ્વીને નયથી છતાં
ઈચ્છે છે છતાં પણ એટલેથી તેને સતેષ નથી તે કારણે મેળવવા
ઉત્કુહ છે કેવી કીર્તિ ? ગુણસપદા શુભ્ર યશ જિહ્વસ મવજ્જિગીયયા તનોતિ
નિષ્કલક કીર્તિ મેળવવા ને ઇચ્છે છે આજ સુધી તો તેની એવી જ
છાપ હતી કે તેણે પાકવોને અન્યાય કર્યો અને તે કપટથી છતી ગયો
આથી એ બધી અરાગ છાપ તે હવે મારી નાખવા માગે છે અને
ગુણથી લેકોને એમ ઠસાવવા માગે છે કે ને યુધિષ્ઠિર કર્તા પણ ટપી

જાત તેવો છે. પણ તે મૂર્ખ છે એમ કૃત કહે છે. અનાયસંગમાંત,
મહાત્મભિઃ સમ વિરોધઃ. અપિ વરમ-યુધિષ્ઠિર આવા મોટા માણસ છે. તો તેની
સાથે આમ વિરોધ પણ સારો. કોઈ ખરાબ માણસનો સંગમ સાધવો
તે કરતાં આવા મોટા માણસનો વિરોધ પણ સારો. કારણ તેથી દુર્યો-
ધનને પણ થયું કે તેણે હવે લોભને પોતાના ગુણની ખાતરી કાઢવી પડશે.
એમ કેમ વાર ? મતિ સમુન્નયન-આવા વિરોધથી દુર્યોધનને પણ ગુણ
વધારવાનું મન થયું. અને તે આખરે તો તેને અને જગતને કંઈ સાર
જ આપે છે. ખરાબ માણસનો સંપર્ક સાધી જગતને અને પોતાને
તુકસાન કરવું તેના કરતાં મોટા સાથે વિરોધ કરી પોત જોને ઉત્કર્ષ
સાધવો અને બીજાને પણ કંઈક સારું આપવું વધારે સારું છે.

કૃત કહેવા માગે છે કે દુર્યોધન છે તો ખરેખર ખનજન. તેણે
તો હવે રંગ જ બદલી નાખ્યો છે. તે તમારું જ રાજ્ય તમને પાછું
મારે છે. તમે બધા ગુણના ભંડાર છો. તે પણ એમ બતાવવા માગે
છે કે તેની પાસે પણ આ બધા ગુણ વધારે પ્રમાણમાં છે. તે
તમારી નિષ્કર્ષક કીર્તિ ઝાંખી પાડના માગે છે. કાશ્ય યુધિષ્ઠિરે
પૃથ્વીને ગુણથી આકર્ષી છે તે તેને ખમાતું નથી. પોતે પણ ગુણથી
પૃથ્વીને જીતના માગે છે. પણ સારા માણસ જોડે વિરોધ તો ગુણવાન
માણસને અપકીર્તિ લાવનારો છે. કવિ કહે છે અરે ! સારા
માણસનો તો પ્રભાવ જ એવો છે કે એના સસર્મમાં એનો વિરોધ
પણ અનાયના સંપર્ક કરતાં વધારે સારો છે. કારણ તે અભિરુદ્ધિ
કરનારો છે. હલકાની મૈત્રી માણસનું અધઃપતન કરે છે. બ્યારે મોટા
માણસોની સાથે વેર પણ ઉત્કર્ષ લાવનારું યષ્ઠ પડે છે.

નોંધ

તથાપિ-તેમ છતાં પણ જો કે તે પૃથ્વીને નયથી જીતવા માડ્યો
છે છતાં તેને તમારા તરફનો એવો મોટો ભય છે કે તે પૃથ્વીને પોતાના
ગુણથી પણ જીતવા માગે છે જો તેને તમરા તરફનો ભય ન હોત.

તો તે આવો યશ મેળવવા આટલો ઉન્નુદ ન હોત તથા તદવચ્ચ :
નયેન જગતોં જેતું સમીહમાનઃ અપિ ।

જિજ્ઞાસુ—જહાતિ સરન્માર્ગમિતિ જિજ્ઞાસુ ખવ. 'જિજ્ઞાસુ કુટિલે
મન્દે' इति हेमः । દ્વિ કહે છે દુર્યોધન ઢેવજી ગુણનો દેખાવ જ કરે
છે. તે ખરેખર એવા યુધિષ્ઠિર જેવા ગુણ ધરાવનો નથી. ખાલી લોકોને
ભરમાવવા જ તે આ ઢોંગ કરે છે.

મવજિજ્ઞાસુ—भवतः जिगीया मवजिज्जगीया (५. तत्.) जेतुमिच्छा
इति । जिना धृञ्छादश्च ३५ ઉપરથી નામ મવજઃ તમને જિગીયયા
છતવાની ધૃષ્ટાથી.

તનોતિ—વધારે છે. તત્ વર્ત. કા. (સદ) ત્રી. પુ એ. વ.

શુભ્રમ્—સોમતે इति-शुभ्र-निष्कलंक.

ગુણસપદા—गुणानां सपत् गुणवत् (५. तत्.) ગુણની સ પતિથી
આ તનોતિ સાથે પણ લેવાય. તે કરતાં ગુણસપદા મવજિજ્ઞાસુયા-લેવું
વધારે સારું લાગે છે.

સમુન્નયન—वधारता. समुत्-उद्ध-नी नुं वर्त. इति पु प्र. એ. વ.
મૂર્તિ સમુન્નયન-વિરોધ ના વિશેષ તરીકે લેવાનું છે.

મૂર્તિમ્—इति. મૂર્તિ એટલે ભગ્ન પણ અર્થ થાય. વાંચો શિશુ.
મૂર્તિમિતેન શમ્મુના । મૂર્તિ એટલે હાથીના શરીર ઉપર દમ્વામાં આવતી
રાણાગાંની રેખા એમ અર્થ પણ થાય વાંચો મેષ-પદ્મચ્છેદીરિવ
વિરચિતા મૂર્તિમત્તે ગજસ્ય ।

અનાર્યસંગમાત્—अर्यन्ते गम्यन्ते आचारपूतत्वादाधीयन्ते इति
आर्या. । न आर्याः अनार्याः (नन् तत्.) તેર્થ સંગમઃ । તસ્માત્ ।
અનાર્યની મેત્રી કરતાં

વરમ્—વધારે સારું. मनाक् प्रिय ।

વિરોધઃ—विरुध्यते इति । विरुद्धम् आवे = विरोधः

અપિ—પણ સાગ સાથેની મૈત્રી તો સારી જ છે પણ તેમની સાથેનો વિરોધ અનાયની મૈત્રી કરતાં વધારે સારો ગદ્દા સમુચ્ચયપ્રશ્ન-શબ્દા સમ્માવનાસ્વપિ ફલ્યમર ।

મહાત્મભિ—મહાન્ આત્મા યેષા તે (બહુ) અહીં આત્મમહત્ સમાનાધિકરણજાતીયયો [કર્મધારય અને બદુત્રીદિ સ્માસમાં અને ન્યાયે પઠી જાતોય આત્રે ત્યાયે મહત્ નુ મહા યાય] એ નિયમ પ્રમાણે મહત્ નુ મહા થયું

અહીં પહેલી બે લીટીનો વિશેષ ઉક્તિનું દ્વિતીયાર્ધના સામાન્ય વાક્ય દ્વારા સમર્થન થયું કે તેથી અર્થાન્તર-ન્યાસ અસંકાર છે. પણ વિરોધ વધારે સારો છે એનું કારણ મૂર્તિ સમુન્નયનના અર્થમાં આપ્યું છે તેથી તેમાં રહેલા કાવ્યનિર્ગમ અવકારથી અર્થાન્તર-ન્યાસ પુષ્ટ થયો છે વાંચો હિતો—વર પશ્ચિતશત્રુરય ન મૂર્તો હિતવાત્ક । વાનરેણ હતો રાજા વિપ્રાન્ચૌરેણ રક્ષિતા ।

(૯) અન્વય—કૃતારિયદ્વર્ગજયેન માનવીન્ અગમ્ય રૂપા પદવી પ્રપિત્તુના, અસ્તતન્દ્રિણા તેન નકદિવ વિમજ્ય નયેન પૌરુષ વિતન્યતે ।

સમજૂતી—પૃથ્વી છતવામાં તેણે શું પ્રગતિ કરી છે ?

કૃતારિયદ્વર્ગ તેન નયેન પૌરુષ વિતન્યતે—ને નયથી (નીતિથી) પૌરુષ વાપરે છે—આ મુખ્ય વાક્ય છે સાથે સાથે તેણે અદગ્ના છ શત્રુઓને હત્યા છે શા માટે તે આમ કરે છે ? અગમ્યરૂપા માનવી પદવી પ્રપિત્તુના તેન વિતન્યતે—અપ્રપ્ય એવું મનુષ્ય પદ પામવાની તેની ઇચ્છા છે અને તેથી તે આ આચરણ કરે છે આ માટે તે શું કરે છે ? નકદિવ અસ્તતન્દ્રિણા તેન વિમજ્ય પૌરુષ નયેન વિતન્યતે—તેણે પોતાના કામનુ રાત્રી અને દિવસ માટેનું સમય પતક ખનાવ્યું છે તે પ્રમાણે તે નીતિથી બળ વાપરે છે તેને યોગ્ય લાગે ત્યાં બળ ન વાપરે, તેને યોગ્ય લાગે ત્યાં તે મગ વાપરે અને યોગ્ય લાગે તો નયથી બળ વાપરે

આમ પૃથ્વીની સર્વોપરી સત્તા મેળવવા અને દક્ષીણ રાખવા સહુ પહેલાં તે કામ, ક્રોધ, લોભ, ઈર્ષ્યા અને શત્રુઓને રાખ્યાં જીતવા પડે છે જે કોઈ પોતાની જાતને જીતે છે તે દુનિયાને જીતે છે. સ્વયં અસિદ્ધ કય અન્યાન સાધયેત્ । આત્માન પ્રથમ રાજા વિનયેનોપપાદયેત્ । ત્તોડમાર્ગાસ્તતો સૂચ્યોસ્તત્ । પુત્રાસ્તત પ્રજાઃ ॥ દુર્યોધને આ જીત મેળવી લીધી છે. દેવે બહારના શત્રુઓને જીતવા નયથી બળ વાપરે છે તે પોતાની મરજી પ્રમાણે રાજ્ય નથી કરે નો પણ મનુના કાયદા પ્રમાણે ગળ્ય કરે છે જે કે તે મનુનું પદ પ્રાપ્ત કરવા સક્તિમાન થયે કે કેમ તે સંશય છે જ્યાં મનુના જ આદર્શ પ્રમાણે તે ચાલે છે તે નિર્ભય રીતે એક ગજવીને શાંતે એની રીતે તેની નીતિ આચરી ગયો છે. તે બળ અને કાયદો સાથે ગળ્યે છે એકબુ બળ કે એકબે કાયદો ક્યારેક નથી ચાલતો.

વાચો ન્યુ—૧૭-૪૫-૪૭-૪૯— અનિત્યા જાત્રતો વાહ્યા વિપ્રકૃષ્ટાશ્વે તે યત । અત સોડમ્યન્તરાન્ નિત્યાન્ પદપૂર્ણજવદ્વિપુન્ । ક્ષાતર્યં કેવલા નીતિ કૌર્યં શ્વાપદસેવિતમ્ અત સિદ્ધિ સમેતાભ્યામુમાભ્યામન્વિયેષ સ । રાત્રિદિવવિભાગેષુ યદાદિષ્ટ મહોક્ષિતામ્ । તત્સિષેવે નિર્મોગેન સ વિઠ્ઠલપરાહમુક્ત ।

વાચો— કૌટિલ્યનુ અર્થશાસ્ત્ર—તસ્માદરિષદ્વર્ગત્યાગેનેન્દ્રિયજય કુર્વાત । વિશાવિનયહેતુરિન્દ્રિયજય । કામક્રોધલોભમાનમદર્હર્ષયાગાત્ કાર્યઃ કૃત્સ્ન દિ શાસ્ત્ર દન્દ્રિયજય ।

નોંધ

કુતારિ—અરિષદ્વર્ગ = મનુષ્યની અદર રહેલા દુરમનો—એટલે કે કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને ઈર્ષ્યા. વાચો—કામ ક્રોધસ્તયા જોમ હર્ષોમાનો મદસ્તયા ધર્હર્ગમુત્સજેદેન તસ્મિન્સ્યજ્ઞે મુક્તો નૃપ । અર્થાત કોઈપણ ગજાએ મોટું પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ પદાર્થને જીતીને ઈન્દ્રિય ઉપર સયમ મેળવવો પડે છે યજ્ઞા વર્ગ પદવર્ગ (૫

તત્ ૦) અરિણાં ષહર્ગઃ અરિષહર્ગઃ (વ. તત્ ૦) અરિષહર્ગસ્ય જયઃ
(વ. તત્ ૦) કૃતઃ અરિષહર્ગજયઃ યેન સઃ (બહુ૦) તેત્ । જેણે ૭
શત્રુઓના વર્ષ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. વચ્ચે—મદ્વિ—ન્યજેષ્ઠ ષહર્ગ-
મરંસ્ત નોતો સમૂલધાતં ન્યવધૌદરીન્ચ ।

વચ્ચે—કિરાત૦-૧૧-૩૨ જોયન્તાં દુર્જયા દેહે રિપવન્ચકુરાદયઃ
જિતેષુ નનુ લોકોઽયં તેષુ કુસ્તસ્તવયા જિતઃ ।

માનવી—મનુ = સ્વાયંભુવ મનુ, પૃથ્વીનો પહેલો મોટો રાજા. તે
સમગ્ર જ્ઞાનનો ભંડાર ગણાતો તેથી તે મનુ કહેવાયો. “ સકલ વેદાર્થ-
મનનાત્ મનુઃ વચ્ચે તસ્ય હ્યમિતિ માનવી । તામ્ । મનુષ્યે નિર્દેશી.

અગમ્યરૂપામ્—ગન્તુ શક્યમિતિ ગમ્યમ્ । ન ગમ્યમ્ અગમ્યમ્ (નન્
તત્ ૦) અગમ્યં રૂપં યસ્યાઃ સા (બહુ૦) તામ્ ન મેળવાય તેવી.

પદ્મી—સ્થિતિ.

પ્રપિરસુના—પ્ર + પદ્ નું ઇચ્છાર્થક નામ પ્રપિસુઃ નું પુ. તૃતીયા
એ. વ. પ્રપસુમિચ્છતા—મેળવવા ઇચ્છતા.

વિમજ્ય—વિ + મજ્ નું સંબંધક ભૂ કૃદંત. ભાગ પાડીને, સમય-
પત્ર તૈયાર કરીને. અથવા નય અને વૈરુદ્ધ દાખવવાનાં ક્ષેત્ર નક્કી કરીને.
રાજાએ પોતાના કામ માટે રાત્રિદિવસના ભાગ પાડી તે પ્રમાણે કામ
કરવાનું હોય છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં રાજપ્રણિધિ પ્રકરણમાં આ
વિગતથી આશુ છે. અહીં ભારતિએ નક્કંદિવ વિમજ્ય માં રાજાના
સમય કાર્યનો સમય સચવી દીધો.

નક્કંદિવં—નક્કં (રાત્રી) રાત્રિએ દિવં—દિવસે (દિવસે) અને
અભ્યય છે. અને સંપત્તીનો અર્થ બતાવે છે. નક્કં ચ દિવા ચ, નક્કં-
ન્દિવમ્ (-દ્વન્દ્) રાત્રિ દિવસ “ અચતુર વિચતુર સુચતુર સ્ત્રીપુંસ ધેન્વનહુદ
ઋક્ષામવાદ્મનસ અક્ષિધ્રુવદારશ્વર્કઙ્ઘીવપદધીવ નક્કંન્દિવ-રાત્રિન્દિવ-અહદિવ
સરજસ-નિઃશ્રેયસ-પુરુષાયુષ દ્રવાયુષ-ત્ર્યાયુષ-ઋગ્વજુષ-જાતીક્ષ સપશ્ન

ગાષ્ટદા—અ. ૨૫ ૨૭દો અનિયમિત રીતે સમાસાન્ત ઇન્દ્ર પ્રત્યય લે છે

અસ્તનન્દિના—અસુ ૫ ૪ જૂ ૬ અસ્ત અસ્તાતન્દિ યેન સ (વહુ.)
તેન । જ્યેષ્ઠે આગસ દાળો દીની છે તેવા

વિતન્યતે—વિ નનન્ ૫ ૪ મંજિ વર્ત માગ (તદ્ર) ની ૫ એ
વ વધારાય છે

મયેન—નયધી નીતિધી અથવા બીજો અર્થ મયેન સમમ્ નય સાધે.

પૌરુષમ્—પુરુષસ્ય જમ્ इति પૌરુષમ્ પૌરુષ બળ

અહીં મયેન પૌરુષમ્ના બે અર્થ થાય છે (૧) નીતિધી (રાજ્ય
નીતિધી) (૨) નય (નીતિ) અને પૌરુષ (બળ) અપનાવ્યા. (મયેન
સમ પૌરુષમ્) વાંચો. બીજી ટીકા—નક્ષત્રિદશમ્ રાત્રી ચ દિવસે ચ અસ્ત
સન્દિના આસ્ત્યરહિતેન તેન અનુક્રમનનસન સસા 'વિમજ્ય' પૌરુષપ્રયોગ
સ્થાન નયપ્રયોગસ્થાનય સમ્યક્ વિચિન્ત્ય "મયેન સમમિતિ યાવત્ પૌરુષ
સ્વતેજઃ વિતન્યતે પ્રયુજ્યતે इति । કાતર્ય કેવલા નીતિ શૌચં શ્વાપદચૈદ્દિત્મ્"
इति મત્વા નયપૌરુષયો સમયો પ્રયોગસ્થાન વિવિચ્ય સ મયેન સહ પૌરુષમપિ
આધિતવાન્, નહિ કેવલેન નયન જેતું જગતીં સમીહતે इति ભાવ ।

અર્થાત્, દુર્યાવન કેવળ નીતિ અભિત્યાર કરતો નથી પણ રાત
દિવસ આગસ વગર તે ક્યાં નય વાપરવો અને ક્યાં બળ વાપરવું તેના
વિભાગ પાડી તે તે મર્ચક્ષેન નક્કી કરી નાખે છે તે પ્રમાણે જ્યાં નીતિધી
કામ પતે એવું હોય ત્યાં નીતિ વાપરે છે જ્યાં જળની જરૂર હોય ત્યાં
બળ વાપરે છે અને જ્યાં બનેલી જરૂર જણાય ત્યાં બને વાપરે છે

(૧૦) અન્વય—ગતસ્મય સ અનુજીવિન પ્રીતિયુજ સહીન્દ્ર ઇવ,
સુહૃદ બન્ધુમિસમાનમાનાન્, બન્ધુતા કૃતાધિપત્યામ્ ઇવ સાધુ સતત દર્શયતે ।

સમજૂતી—સ પ્રીતિયુજ સહીનિવ અનુજીવિન દર્શયતે—તે તેના
અનુજીવિઓને પોતાના મિત્રો હોય તેવા બતાવે છે આમ તેણે અનુ
જીવિઓને એકદમ ચલાવ્યા ત્યારે મિત્રોનું શું ? મિત્રોને કેટલાક ચલાવ્યા

—સુહૃદય વન્ધુમિ સમાનમાનાન્ દર્શયતે।—મિત્રો તેના મધુઓ હોય તેમ તેણે ચક્રાવ્યા ત્યારે બધુઓનુ સુ ? તેમને કયા મુખી ચક્રાવ્યા ? વન્ધુતાં કૃતાધિપત્યામિવ દર્શયતે—પોતાના મધુઓ ઝાઝે પોતાના અધિપતિ હોય તેમ તેણે ખતાવ્યા પગલુ આ કામ તે કેમ કરી શક્યો ? સાધુ ગતસ્મય સ—હવે તેને ગર્વ હો નથી આથી તેણે બધાને ચક્રાવ્યા અને આમ પોતે બધાનો માનીતો થયો છ.

હત કહે છે હવે દુર્યોધન સાને જ સુયોધન થયો છ આભિમાન તેનામાં નહુ નથી આથી તેણે પોતાના દાઘ નીચેનાઓને મિત્રોને અને સબધીઓને એવા ભોગ ચક્રાવ્યા છે ? હવે તો તે બધાનો માનીતો થઈ ગયો છે કેવળ મિત્રોને ચક્રાવીને તે પોતાના ભાઈઓને અને સબધીઓને નારાજ કરવા નથી માગતો તે બધા બમડે નહિ મા? એ પોતાના ભાઈઓ અને સબધીઓને પણ સારી જ યા આપે છે તે બધાને ખુશ રાખે છે વાંચો શુક્રનીત—પૃથગ્માત્રો વિનાશાય રાજ્યસ્ય ચ કુલસ્ય ચ । અત સ્વમોગસદ્શાન્ દયાદાન્કારયેન્નૃપ ॥ ધોદરેષુ ચ સર્વેષુ સ્વસ્માધિક્ચ ચ દર્શયેત્ । માર્ગાર્હસ્નાતૃણા નષ્ટો દ્યવમાનાત્ સુયોધન ॥ વાંચો કામન્દક નીતિસાર—ગુણેશ્વરં સયુક્તાન્ પ્રોક્તયેન્મધ્યમાધમાન્ । મહત્વ પ્રાપ્તુવન્તસ્તે વર્ધયન્તિ મરેશ્વરમ્ ॥

નોંધ

સહીન્-સહિ (મિત્ર) દિ ૫. વચન.

પ્રીતિયુજ—પ્રીત્યા યુજ્યન્તે ય તે પ્રીતિયુજ પ્રીતિયુજા

અનુજીવિન—અનુજીવન્તિ इति—સેવકો

સમાનમાનાન્—સમાન માન ચેથા તે (બહુ) તાન્ સમાન માનવાળા

સુહૃદ—સુ શોભન હૃદય ચેથાં ત મિત્રો સુહૃદ્દુર્હદૌ મિત્રામિત્રયો '—
એ નિયમ પ્રમાણે સુહૃદ્ અને દુર્હદ્ મિત્ર અને અમિત્ર ના અર્થમાં અનિયમિત રીતે થાય છે

ચન્દુભિ - બહેનો।

સતત-હમેશ સમ + તત્ નુ ઠ. ૧૬. કૃદ્ સતતમ્ 'સમો વા તત્સદિતયો' [જ્યારે તત્ કે હિત પછીથી આવે ત્યારે સમ ના મ્ નો પિઠ્ઠપે લોપ થાય છે.] —એ વાર્તિક પ્રમાણે જીજ્ઞુ ૩૫ સતતમ્ પણ થાય

દશયતે-ગતાવે છે. દશ નુ ગ્રેઠ્ઠ વર્ત. કાળ (લટ) ની. ધુ એ વ.

ગતસ્મય-ગત સ્મયઃ યસ્ય સા (બહુ) જોતો મર્થ જોતો રહ્યો છે તે સ્મય = મર્થ. વચ્ચે અમરસા ૧૨-દર્પોક્તેષોઽવટમ્મથિતોદ્રેક સ્મયો મદ્ ॥ ...ગર્વોઽમિમાનોઽદ્દુકારો. . ॥

ક્રુતા-અધિપાતીતિ અધિપતિ । તસ્ય ભાવ અધિપત્યમ્ । કૃતમ્ અધિપત્યમ્ યસ્યા સા (બહુ) તામ્ । ગંગાની સત્તા બોમવના દોષ તેવા સાધુ-સારી ગીતે

ચન્દુતામ્-ચન્દુના સમૂહ ચન્દુતા, તામ્ । સગાઓના સમૂહને

(૧૧) અ-વય-યથાયથ વિમજ્ય સમપક્ષપાતયા મલયા અસક્ત- આરાધયત અસ્ય ત્રિગણ ગુણાનુરાગાત્ સહ્યમ્ દ્વિયવાન્ હવ પરસ્પર ન વાધતે ॥

સમ-નૂતી-અસ્ય ત્રિગણ પરસ્પર ન વાધતે-એનામાં ધર્મ-અર્થ અને કામ-નેહ નિર્મળ પરસ્પર સરખો જ રહેતો હતો શા માટે ? સહ્યમ્ દ્વિયવાન્ ત્રિગણ તેનામાં ત્રણ વર્ગ ત્રણ મિત્રોની માફક વિરોધ વગર રહ્યા હતા એમ કેમ વાર ?

ગુણાનુરાગાદિ-અર્થે કે ગુણના અનુરાગથી તે મિત્રતાથી રહ્યા હતા. સુયોધનના ગુણથી તે ત્રણ જાણે ત્રણ મિત્રોની માફક તેનામાં વચ્ચા હતા. હા, પણ તે કેમ બને ? કોઈક વખત કોઈકને વધુ પડતી અગત્ય અપાય પણ ખરી પણ ના. સુયોધન પાસે તેમ નૂતી યથાયથ વિમજ્ય આરાધયત યસ્ય ત્રિગણ સુયોધન બરાબર તપાસતો કે આ

ત્રણમાંથી કોણ ક્યાં લાગુ પડે છે. તે પછી જ તે એકને લેતો. આથી કોઈને અન્યાય થવા સંભવ રહેતો જ નહિ. તે એકેયને વધુ અગત્ય આપતો નહતો એટલે ત્રિવણને પરસ્પર અયગમણતો વખત આવતો જ ન હતો—સમપક્ષપાતયા મક્કયા (અતઃપ્ર) અસક્કમ્ આરાધયતઃ ।

માનવજીવનની મુખ્ય વસ્તુ શું? કેટલાક કહે છે ધન, કેટલાક કહે છે ધર્મ, કેટલાક કહે છે આનંદ (કામ) કેટલાક કહે છે મોક્ષ. બધા માણસોને મોક્ષ ગમતો નથી. તેથી ખાસ કરીને ધર્મ, અર્થ અને કામને મુખ્ય પુરુષાર્થ કહ્યા છે. એ સંભવિત છે કે મનુષ્યો એક કરતાં બીજાને પોતાની રુચિ પ્રમાણે વધારે અગત્ય આપે. કાન્ધ મિત્રદર્શિર્હિ લોકઃ । સાયો મનુષ્ય તો એ જ કે જે ત્રણેને સગમી રીતે એવે. સેવૈતેમાસુ વિપયાન્ મુક્તવા તત્પરતાં વ્રતો ॥ સુપોધન ખરાખર આવો હતો.

ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થમાંથી દરેકને યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય પ્રમાણમાં જ તે ગખતો. આથી એક સાધારણ રાત્રી પાસે બને છે તેમ એકેય વધી ન જતી ત્રણે એક સગમી રહેતા. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ તેમ જ કહ્યું છે—સપ વા ત્રિવર્ગમ્ અન્યોન્યાનુવચ્ચ- (સેવૈત) । એકો હિ આસેવિતો ધર્માર્થકામાનામ્ આત્માનમિતરી ચ પીઢયતિ । વાચો રણ૦-૧૭-૫૭-ન ધર્મમર્થકામાભ્યાં યથાથે ન ચ તેન તૌ । નાર્યં કામેન કામ વા સોડર્થેન સદૃશ સ્ત્રિપુ ॥ મનુ૦-ધર્માર્થાનુવચ્ચતે શ્રેયઃ કામાર્થો ધર્મ એવ વા । અર્થ એવેહ વા શ્રેયઃસ્ત્રિવર્ગ ઇતિ તુ સ્થિતિઃ ॥

મલ્લિનાથ પણ તેમની ટીકામાં ટકે છે કે ધર્મ અર્થ અને કામ સરખી રીતે સેવવા જોઈએ જે કોઈ મનુષ્ય એકને જ આસક્ત રહે છે તેને પિંક્કાર છે. ‘અક્તચ ધર્માર્થકામા સમમેવ સેવ્યા યોહ્યેકમક્’ સ જનો જયન્ત્ય’ ।’ ઇતિ । અસક્કમ્ ન સક્કં યયો સંધા । પદ્મપાન વગર આરાધયત—આ + રાઘ નું પ્રેરક વર્ત. કૃદત પુ. ૫. એ. વ. મેવના.

યથાયથમ્—યોગ્ય રીતે [યથાસ્વમ્ ના અર્થમાં તે અનિયમિત

રીતે મેનડાય છે. આ નપુસદ્ધિનિય યાદ છે યથાસ્થે યથાયથમ્ । નપુ
સમ્ભિગમા પ્રાતિપદિકનો છેલ્લા અવર 'દ્વિત્વો નપુ' એ નિયમ પ્રમાણે
હરેન યાય છે તેની યથાયથમ્ ૩૫ થયું] વચ્ચે ગય

વિષય-આમ ઢગીને આ ધર્મ ૪ આ કામ છે અને આ
અર્થ છે એમ જાણ પાડીને

રામ-વક્ત્રે પાત પદપાત સમ પદપત વસ્ત્રામ્ (વહુ) તથા
એક સ ખા પદપાતધી

ગુણતુરા-અનુ + રજ્ઞ + ધમ્ માથે = અનુરાગ અનુરાગ ગુણેષુ
અનુરાગ । તસ્માદ્ । ગુના અનુગમ્યો 'રિમાયા ગુણેસ્વિયામ્' [ગુણ
વચનાન્ત રાખ્ધો સ્ત્રીતિગમા ન હોય ત્યારે વિદ્યપે હેતો વચ્ચે આવે છે]
એ નિયમ પ્રમાણે ૫ થયો થઈ

સહ્યમ્-મૈત્રી સાસ્ત્ર-ગિત તસ્ય માત્ર इति सख्यम् 'સરયુર્ય'
એ નિયમ પ્રમાણે ૬ થાયે

શિવાનુ-દ (ગીજે ગણ)નુ પરોક્ષમૂત ક્રૂદત પુ પ્રથમા એ વ
સાધી

વાધત વાધ (વિધ ૩ વી)નું વાંચ (લટ) ની પુ એ વ

ત્રિગણ-ત્રયાણા (ધર્મધિકામામા) ગણ (વ સત્)

ત્રિવગ-ત્રિવગો ધર્મકામાર્થેશ્વતુર્વર્ગ સમોક્તૈ ।

હિદુધર્મ પ્રમાણે અનુચ્છેદનના નજી ઉદ્દેશ છે ધર્મિક ક્રિયાથી
ઉદ્ભવે તે ધર્મ ૩૧ પહેલો ઉદ્દેશ છે અર્થ એટલો પેસો પેસો
મેળવવો એ બીજો ઉદ્દેશ છે કામ = આનંદ મુખ્ય બોમરવુ ત નીજો
ઉદ્દેશ નોયો ઉદ્દેશ મેલ છે પણ તે બધાને પ્રિય હોતો નથી મુખ્ય
તે ધર્મ અર્થ અને કામ એ નજી હેતુ ગણાવ્યા છે કેઈ ધર્મ
મેળવે- કેઈ સપત્તિ મેળવે તો કેઈ વિષય મુખ્ય બોમરવે ૧૨ આ

નણ ઉદ્દેશ સયમી મનુષ્ય સરખી રીતે સેવે છે વધારે નોંધ માટે આ જ
સોંકની સમજૂતી જુઓ.

પરસ્પરમ્—૫૨૨૫૨ (કર્મવ્યતિહારે સર્વનામ્નો દ્વે વાચ્ચે સમાસવ-
દ્વચ્ચબુલમ્—૫૨૨૫૨ ક્રિયા જતાવવા સર્વનામ હુમેશ એવડાય છે અને
ધણી વખત સમાસ થાય છે. પરમ્ પરમ્માં ક્રિયાની અદલાબદલી છે
અન્યપરચો ન સમાસવત્ પ્રમાણે અન્ય અને 'પર'નો સમાસ થતો નથી
અસમાસવદ્ભાવે પૂર્વપદસ્થસ્ય ધ્રુવ મુર્વક્ષ્યમ્ । જ્યારે સમાસ ન થાય
ત્યારે પહેલા શબ્દનો ગમે તે પ્રત્યય હોય તો તેનો સુ (પ્રથમા એ. ૫)
થાય છે આથી પરઃ પરમ્ થયું. કસ્કાદિપુ ચ-એ નિયમ પ્રમાણે
કસ્કાદિ વર્ગના વિસર્ગનો પછીથી જ આવે તો સ્ થાય છે દા ત
ક કઃ = કસ્ક. । તેવી રીતે પર પરમ્ = પરસ્પરમ્

(૧૨) અન્વય— તસ્ય નિરત્યયં સામ દાનવર્જિત ॥ પ્રવર્તતે
સત્ક્રિયાં વિરહ્યમ્ મૂરિ દાન ન (પ્રવર્તતે), ગુણાનુરોધેન વિના વિશેષ
શાલિની સત્ક્રિયા ન પ્રવર્તતે ।

સમજૂતી— તસ્ય સામ નિરત્યય પ્રવર્તતે— આ મુખ્ય વાદ્ય
છે તેના મધુર વચન (સામ ડાઈપ્લુ બાધ વગર પ્રવર્તે છે જીભને
સમજાવવામાં તે ખરેખર મધુર વચનો ઉચ્ચારે છે. પરંતુ એકલા
મીઠા શબ્દોથી શુ ? તસ્ય સામ દાનવર્જિત ॥ પ્રવર્તતે તેની સમજ-
વટ દાન અને બેટ વગરની નથી હોતી અને દાન પણ કેવું ? દાન મૂરિ-
તે પુષ્કળ દાન આપતો પણ ધિક્કારપૂર્વક દાન આપ્યું હોય તો તે નકામું
જાય છે મુયોધન નો સત્ક્રિયા સાથે દાન આપતો. તસ્ય દાન સત્ક્રિયાં વિરહ્યમ્
ન પ્રવર્તતે—ને આવનારાઓનો પહેલાં સત્કાર કરે છે અને પછી દાન
આપે છે તે પછી સમજાવટનાં મધુર વચન બોલે છે તસ્ય
સત્ક્રિયા વિશેષશાલિની—તે ખાસ સ્વીકારવા જેવું સન્માન કરતો
પણ આ બધું માન જો યોગ્ય માનને લાયક ગુણવાન માણસને

આપ્ત હોય તો જ તેનું સારૂ પરિણામ આવે, નહિ તો તેનું પરિણામ ખરાબ આવે પણ સુયોધનની સત્ક્રિયા કેવી હતી ? તત્સ્ય સત્ક્રિયા ગુણાતુરોધેન વિના ન પ્રવર્તે । તેની સત્ક્રિયા ગુણ જોયા વગરની હોતી નથી અર્થાત્ તે કેવળ ગુણવાન માણસોને જ સન્માન આપે છે, અયોગ્યને નહિ

સુયોધન હવે તો લોકોનાં હૃદય સુદર રીતે છતી રહ્યો છે. સામ દાન (બેદ દાન) દગ્ધ (શિક્ષા) અને મેદ, આ ચાગ ઉપાયો તે કેવી રીતે અપનાવતો તે હવે બતાવે છે આ શ્લોકમાં તે સામ અને દાન શી રીતે પ્રયોગે છે તે બતાવ્યું છે તે લોકોને સમજાવતો પણ મધુર વચનથી પણ એકલા મીઠા વચનથી કંઈ વળતું નથી સાથે સત્ક્રિયાપૂર્વકનું ખૂબ દાન તે આપતો પણ વિવેકપૂર્વક સામાનો ગુણ તપાસીને જ તે તેને દાન આપતો આમ કોઈને અસતોષનું કારણ રહેતું ન હોવાથી લોકો તેના ઉપર સદૃષ્ટ થાય જ તેણે હવે પોતાના પ્રજાજનોને અને મિત્રોન વિશ્વાસમાં ટેવા માંડ્યા છે એટલા માટે તે એમને સારી બેદ આપે છે પણ એકલા દાનથી જ તે લોકોને વિશ્વાસમાં લે છે એવું નથી એકલા દાનથી લોકો કાપમ વિશ્વાસમાં રહેતા નથી તે એમને મીઠા શબ્દોથી આવકારે છે અને સત્કારે છે ઉપરાંત તે ખાસ જુએ છે કે પોતે જે માણસને દાન આપે છે અને આવકારે છે તે એને લાયક છે કે નહિ માણ્ણ જો તે નાલાયક મનુષ્યને સત્કારે અને બેદ આપે તો પણ એના માણ્ણસોના વિશ્વાસ તે ગુમાવે આથી તે ગુણ જોઈને એવા જ માણ્ણસોને મધુર વચનોથી સરકારી દાન આપી મયમ માટે વશ કરી લે છે

નોંધ

નિરત્યય—નિર્ગત ઝગ્યય યસ્માત્ તદ્ (વહુ) જેમાંથી રિપ્ત જન્મ રહ્યું છે તે વચ્ચે કિરાત-૧૩-૬૧- સ્વયમ્ પ્રમ કારયતિ યા નિરત્યયમ્ ।

સામ-સમગ્રવટ બીજાને જીતવા માટે સામ દાન દણ્ડ અને ભેદ એમ ચાર ઉપાયો યોજવાના હતા છે. મધુરપદસદમં પ્રિયાર્થયુક્ત પરોપચ્છન્દના ત્મક વચન સામ । ચિત્ર૦ સામના પાંચ પ્રકાર કહે છે તદ્ વિષયાદિમેદાત્ પ્રમેદે ન પદ્યવિધ વર્તતે ભવતીત્યર્થ । પ્રયોજનાર્થિયુ સ્વસમેષુ પરસ્પરોપકાર પ્રકાશન, નિષ્ટદેષુ સ્તરિયુ ઇમુચિત્તુણસકીર્તન, સમપ્રશક્તિયુ મુદ્દત્પ્રમૃતિયુ પૂર્વસમધરા-મારયાન, મૃત્યાદિન્ તદાત્વાયતિપ્રદર્શન, પરમેશ્વરમુનિગુર્વાદિયુ તવાહમિત્યા ત્માર્પણ ચેતિ વિષયમેદાત્ પદ્યવિધ સામ તત્તદવસ્થા દેશકાળાદિ મેદાત્ પૃથક્પૃથગનેકપ્રકારમ્ ।

વાચ્યે। વામદક નીતિસાર વાગનુરેશજનનો સામેતિ પરિકીર્યતે । સામાહ્યા ઘુનસે સાત્ત્વે પ્રિયે સ્તોત્રે ચ કીર્ત્યતે ।

દાનવર્જિતમ્-દાનેન વર્જિતમ્ (તુ તત્ત૦) દાન વચ નુ

ભૂરિ-ખૂન. વાચ્યે। અમરપદ્ય-પ્રમૂત પ્રચુર પ્રાગ્ધમ્ અદધ્ન ઘટુલ ઘટુ પુરુહ પુરુ ભૂયિષ્ઠ સ્ફાર ભૂયશ્ચમૂરિ ચ ॥

વિરહવ્ય-સિવાય વિ + રહ્ નુ પ્રેરક સમધક ભૂત કૃદત
સદ્ધિયામ્-સંગાન સત્કિયા

પ્રવર્તતે-પ્ર + વૃત્ નુ વ ચ (લટ્) ની પુ એ વ

વિશેષશાલિની- વિ + શિષ્ + ઘન્ માવે = વિશેષ તેન શાલતે ક્ષોભતે ઇતિ । ખૂન પ્રકાશતી અર્થાત્ અતિશય તે જેને તેને માન આપતો નહોતો પણ તે જેને માન આપતો તેને ગર્વ લેવા જેવું તે થઈ રહેતું

ગુણા૦-અનુ + રુષ્ + ઘન્ માવે = અનુરોધ માન અનુરોધ ગુણાનામ્ અનુરોધ (વ તત્ત૦) ગુણ તરફના માનથી “પૃથગ્વિનાનાના મિસ્ત્રીયાન્યતરસ્યામ્”-પૃથક્ વિના અને નાના સાથે તૃતીયા, પચમી કે કાતીયા આવે.

કરે છે. બાકી તેને કોઈ કે લોભ નથી. તે પક્ષપાત રાખે કે? ના
રિપી શુલેડવિ વા નિહન્તિ । તે દણ્ડ દેની વખતે યુદ્ધ કે શત્રુ સામે
જેતો નથી.

ન્યાય એ ગણ્યનો સ્તંભ છે. તેથી મિત્ર કે દુશ્મન બંનેને સરખી
રીતે દણ્ડ કે છે. આમ કરવામાં તેને કંઈ કોઈ કે લોભ નથી. હવે તો
તે સંયમી થઈ ગયો છે. કાન્ધારુ અરિવિહ્વાન તેણે છૂતી લીધો છે. તે પોતાની
ફગ્ગ તરીકે જ દણ્ડનું આચરણ કરે છે. ફક્ત દુષ્ટો જ તેના શત્રુ છે.
નાત અને ગત કે વર્ણના બેદ વગર તે દણ્ડ આપે છે, જેણે શુભો
કર્યો હોય તે પછી પોતાનો છાકરો હોય કે શત્રુ હોય પણ તે કંઈ
પણ પક્ષપાત વગર સખ કરતો.

નોંધ:

વસુનિ—વસુ-ધન તાનિ ।

વાઙ્મન—વાઙ્મનુ વર્ગ. કૃતંત-છ્મ્મતા

વશી—વશ-સંયમ. ॥ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ । જિતેન્દ્રિય.

મન્યુના—મન્યુ કોઈ, તેન । દેતૌ તૃતીયા ।

સ્વધર્મ—સ્વસ્ય ધર્મઃ (વ. તત્) પોતાનો ધર્મ.

ઇતિ—એમ કરી સુયોધન અધર્મને સખ કરતો કારણ તે તેની
ગળ તરીકેની ફગ્ગ હતી.

નિવૃત્તકારણ—નિવૃત્ત કારણં યસ્ય સઃ (બહુ.) સ્વધર્મ ઇતિ નિવૃત્ત-
કારણઃ કૃતાં વશી ઇતિ નિવૃત્તકારણ લેવું વધારે સત્તુ છે તે જિતેન્દ્રિય
હતો તેથી કોઈ કે લોભને વશ થઈ તે દણ્ડ વાપરતો હતો એમ નહોતું.

ગુરુ—ગુરુના ઉપદિષ્ટ (તુ તત્) તેન । શુરુથી બનાવાયેલો.
શુરુ એટલે ન્યાયનો સલાહકાર મંત્રી હતો તપ + દિશ્નનું ક. ભૂ. કૃ-
ઉપદિષ્ટ.

રિપો—છુટે સત્તુ તરફ કે પુન તરફ. વાંચો મલ્લિ. રિપો છુટે અપિ
વા સ્થિતં ધર્મવિપ્લવમ્ ।

મિદ્ધન્તિ—નિ + દન્ વું વર્ત. કાળ (છટ) ત્રી. પુ. એ. વચન

દણ્ડેન—દણ્ડયતે અનેન इति दण्डः । तेन । ६५३થી. સામ, દાન,
દણ્ડ અને બેદ્ર એખાને ત્રીજો ઉપાય તે ૬૩. દણ્ડ માટે વાંચો યાસં
ધર્મઘાતાનુસારેણ ક્રોધ લોભ વિવર્જિતઃ । મનુ—મદણ્ડયાન્ દણ્ડયન્
રાજા દણ્ડયાં ચવાપ્યદણ્ડયન્ : અરણો મહદાપ્નોતિ નરકં એવ
ગચ્છતિ । વાંચો કીટિસ્થનું અર્થસાત્ત્વ-દણ્ડો હિ કેવલો લોકં પરં
ચેમં ચ રક્ષતિ । રાજા પુત્રે ચ શત્રૌ ચ યથાદોષ મમં ધૃતઃ ।

ગુરુ. માટે વાંચો મલ્લિ— નારદસ્મૃતિ-ધર્મસાત્ત્વ પુરસ્કાર્ય
ગ્રાહ્યવિપાક્રમતે સ્થિતઃ । સમાહિતમતિઃ પર્યેદ વ્યવહારાનુવ્રમાત્ ॥

(૧૪) અન્વય શાક્તિઃ (સન્) પરિતઃ પરેતરાન્ રક્ષાન્ વિધાય
અશાક્તિતાકારમ્ ઉપૈતિ; ક્રિયાપર્વર્ગેષુ અનુગ્રીવિસાવકૃતાઃ સંપદઃ અસ્ય
કૃતજ્ઞતાં વદન્તિ ।

સમજૂતી— હુંવે સુયોધન 'બેદ્ર' કેવી રીતે વાપરે છે તે બનામું
છે શાક્તિઃ સઃ અશાક્તિતાકારમ્ ઉપૈતિ—અપારે ત્યારે તેને ખીન
રાગબોની શંકા ગળ્ય છે ત્યારે તે એમ કેખાવ કરે છે કે પોતે ગળ્યે
જરાકે વહેમ રાખતો જ નથી. એ તો ભયંકર કહેવાય. પણ એમ
નથી પરિતઃ પરેતરાન્ રક્ષાન્ વિધાય ઉપૈતિ—મારેખાણુ પોતાના
હૃત ગોઠવીને પોતે શંકા વખરનો હોવાનો કાળ કરે છે. આવા મુશ્કે
ખણુ વિશ્વાસુ હોવા બેદ્રએ હા, સમ્પદ અસ્ય કૃતજ્ઞતાં વદન્તિ
આવા હૃતોને તે પુરુષગ બેદ્ર અને દાન આપતો. આથી આ બધા
માણસો તેને સહેજ પણ છેતરે એવો સંભવ નહોતો. કેવી કેવી બેદ્ર
તે આપતો ? ક્રિયાપર્વર્ગેષુ અનુગ્રીવિસાવકૃતાઃ સમ્પદઃ પોતાનું કામ પતી
ગયે તે આવી બેદ્ર આપતો જેથી તેના માણસો તેને કદી છેતરે નહિ.

ત્યારે ત્યારે એને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી સામે શંકા આવે ત્યારે તે બહાનથી પોતે શંકા વગરના દેખાવ કરી અદરખાતેથી તેના ઉપર વિશ્વાસુ માણસોના જાપ્તો રાખે છે એ માણસો પણ વિશ્વાસુ હોય છે તેઓ જાણે છે કે કામ પતી ગયે સુયોધન જરૂર તેમની કદર કરી બેઠા આપવાનો. આમ તેના માણસો તેને ક્યારેય ઠગો દેતા નથી.

મરિયનાથ પણ અહીં સમજ સમજાવે છે તે આજુબાજુના પોતાના અને પાગર્હા—બધા તરફ શંકા રાખે છે અર્થાત્ તે કોઈને વિશ્વાસ કરતો નથી—પછી ભલે તે મિત્ર હોય કે શત્રુ (સર્વત્ર સ્વપરમજ્જલે) આથી શત્રુને છતવા માટે જે પોતાની નીતિ ગુપ્ત રાખી શકે (મન્ત્રગુપ્તિ સમર્થાન્) અને શત્રુમાં બે પડારી શકે અને એ રીતે પોતાના પક્ષમાં લઈ લે (પરેતરાન્) એવા માણસો નીમે છે તે આમ શત્રુઓમાં બેઠા પડાવે છે, છતાં પોતાની નીતિ પરખાવા દેતો નથી.

પણ કંઈ દરેક ઉપાય અને દરેક ગુણ કે શક્તિની વિગત આપવી જ જોઈએ એવું નથી આ કાવ્ય છે. કંઈ નીતિશાસ્ત્રનું પુસ્તક નથી આથી કેટલાક એમ સમજાવે છે કે દુર્યોધનને હંમેશા યુધિષ્ઠિરનો ભય લાગતો. પણ તે બહાન જણાવા દેતો નહિ. છતાં પોતાના મક્ષણ માટે એ વિશ્વાસુ રક્ષકો રાખતો. તે રક્ષકોને તેમના કામ બદલ તે હંમેશા બેઠા આપતો અને આમ તેમને કાયમ માટે વિશ્વાસમાં લઈ લેતો કે જેથી તે દુર્યોધનના પાસે ન જાય.

નાંધ

વિઘાય-વિમજ્ય

અહીં આ બે પાઠ મળે છે (૧) વિઘાય વિ + ઘા નું સંબંધક ભૂ ૬ રાખીને નિયુક્ત કરીને. (૨) વિ + મજૂ નું સંબંધક ભૂ ૬—વિવેકપૂર્વક રક્ષાવિમાગ કરવા ચિત્રભાનુ પ્રભાણે સામ, દાન વગેરે સુદૃઢ,

મધ્યસ્થ અને શુન્ય માટે છે તો પછી તદાક્ષીન પશુનુ શુ ? ચિન્માનુના
મત પ્રમાણે આ પોતાક તદાક્ષીન પશુ માટે લખાયો છે લખ્યો—સ પરેત-
રાન્ ઉપૈતિ પરેન્મ્ય ઘનુમ્ય હતરાન્ તદાક્ષીનાન્ આત્મવિષયસોદ્દેષરહિ
તાન્ ઉપૈતિ ઉપગચ્છતિ । ધામાયુપાયૈર્વૈક્ષીકતુમિતિ સ્મ્યતે । પરોપજ્ઞતાન્ચેદ્
એ (તદાક્ષીના) ન શ્રદ્ધેયા इति શાસ્ત્રિતવાન્ । અશાસ્ત્રિતાકારમ્ ને તે
અન્યથ તરીકે લે છે આકારમહાનુપલક્ષણમિતિત્તિચેષ્ટાદે । આકાર इति
ચેષ્ટા વા । યથા સૈ શાસ્ત્રિતા સ્ય તથા તાન્ ।

રક્ષાર—રક્ષતીતિ—રક્ષકી ।

પરિત—આરે તરફ પોતાના અને શુન્યના તાલપમાલ

—પરેતરાન્-પોતાના આત્મીય પરેન્મ્ય હતરે (ય તત્) શુન્ય નહિ
તેના અથવા આમ પશુ વિગ્રહ ધાય—પર હતર એન્મ્ય તે પરેતરા । મહિનાય
ત્રીજી રીતે બતાવે છે—પરાન્ હતરયન્તિ इति પરેતરા ।

અશાસ્ત્રિ—શ્રદ્ધા વગરનો હોય તેવો દેખાવ શાસ્ત્ર સજ્ઞતા અસ્ય
इति શાક્તિ । ‘તદસ્ય સઙ્ગત સારકાદિમ્ય હતપ્ । સારકાદિ વર્ગના
શબ્દોને ‘તેનામાં આ છે ’ એમ બતાવવા હત્ત્વ પ્રત્યય લાગે છે શકા
+ હત્ત્વ = શક્તિ । ન શાસ્ત્રિતા અશક્તિ (નશ્વ શત્) આ + ક્ +
પશ્ ભાવે = આકાર । અશાસ્ત્રિતસ્ય આકાર અશાસ્ત્રિતાકાર (ય તત્)
શ્રદ્ધા વગરનો હોય તેવી એજા

ઉપૈતિ—ઉપ + ઇ નુ વ ક્ષ (ઝડ) ત્રી પુ એ વ

શક્તિ—(ઉપરનું દિપ્તિજા બુઓ)

ક્રિયા—ક્રિયાણાં અપવર્ગ—(ય તત્) મર્ચની સંજ્ઞતા કામ
સંજ્ઞા યાય રચારે

—અનુજીવિસાત્—સેવકોને આપેની ‘તેને આપવા’ના અર્થમાં ક્ર
મ્ અવ્ અને ઘમ્ + પદ્ સાથે સાત્ પ્રત્યય પ્રાતિપદિક ને લાગે છે

ક્રતા—ક્ર નુ ક્ બુ ક્ર ક્રતા

કૃતજ્ઞતામ્—કૃતજ્ઞતા જાનાતીતિ । કૃતસ્ય જ્ઞ કૃતજ્ઞ । તસ્ય ભાવઃ
કૃતજ્ઞતા । તામ્ ।

વદન્તિ—વદ્નુ વર્ત કા (છટ) ની પુ ૫ ૮

સપદ—અર્થા 'બેટ' અર્થ થાય

(૧૫) અન્ય તેન પદેષુ સમ્યક્ વિમજ્જ વિનિયોગ સત્ક્રિયા લક્ષ્મિતા
ઉપાયા સપદગુણેષ્વેત્ત્વે પરિવૃદ્ધિતાયતી અર્થસપદ અનારત પલ્લન્તિ ॥

સમજૂતી—ઉપાયા જન્તિ-જેણે પ્રયોજેના મામ, દાન બેઠ અને
દણ એ ચાર ઉપાયો ફળે છે કેવી રીતે ફળે છે ? સપદમ્ સપેન્ય દ્વ-
સાર પગિણામ નાવના જાણે આ ચાર ઉપાયો અન્યોન્ય સ્પર્ધા કરે છે
પણ તેણે ઉપાયો કેવી રીતે પ્રયોજ્યા છે ? તેન પદેષુ વિનિયોગસત્ક્રિયા
લક્ષ્મિતા ઉપાયા ૧- તેણે તે ઉપાયો સત્તન યોગ્ય રથળે પ્રયોજ્યા એટલું જ
નહિ પણ સમ્યક્ વિમજ્જ લક્ષ્મિતા - ૨- આ સામ વાપ વે, કયા દાન
વાપરતુ, કયા દણ વાપરવો અને કયા મેદ વાપરવો એ બતાવત વિચાર
રીતે નહી કરીને તેણે પ્રયોજ્યા ૩- આમ તે ઉપાયોને તેમના ઉપયોગ
રૂપી સત્ક્રિયાતુ માન મળ્યુ આથી બધા ઉપાયો જાણે સાર ફળ આપ
વાંમા અન્યોન્ય સ્પર્ધા કરતા હોય તેમ તેને ફળ આપે છે શુ ફળ
આપે છે ? અર્થસપદ-અર્થસપત્તિ પણ કેટલી ? પરિવૃદ્ધિતાયતી-જેનુ
ભાવિ ખૂન વિશાળ છે તેવી અર્થસપત્તિ રૂપી ફળ તે ઉપાયો આપે છે

યોગ્ય રીતે વિવેકપૂર્વક ઉપાયો પ્રયોજવાથી સુયોધનને અસાધા શુ
સફળતા વરી આ સત્ક્રિયાને લીધે જાણે સાર ચિરજીવ ફળ આપવામાં
ઉપાયો અન્યોન્ય સ્પર્ધા કરતા ન હોય તેમ લાગે છે આમ ઉપેત્ય સપર્ધમ્
દ્વ મા ઉત્પ્રેક્ષા છે

નોંધ

અનારતમ્—આ + રમ્ + ક્ કર્તારિ = આરત, ન આરતમ્—

અનારતમ્ ૬ મેસ

તેન—મુયોધન વડે

પદેષુ—યોગ્ય મ્યાને મહિનાથ તપાયવસ્તુષુ—એમ સમજાવે છે

લમિતુઃ—લમ્ + તુ પ્રેરક કર્મણિ બુ. ૬ પુ ૩ ૫. ૫. = પ્રાપિતા
પ્રયોજ્યાર્થે

વિમજ્ય—વિ + મજ્ + સં. બુ. કૃદંત દરેકનું ક્ષેત્ર કષ્ટુ છે તે
જોઈને મુયોધન ઉપાયો પ્રયોજતો

સમ્યક્—યોગ્ય રીતે વિમજ્ય તું ક્રિયાવિશેષણ.

વિનિયોગ—વિનિયોગ (ઉપયોગ ક્રવા) રૂપી સત્ક્રિયા જેમની થઈ
છે તેવા, વિનિયોગ એ સત્ક્રિયા ચેષાં તે। અથવા વિનિયોગ સત્ક્રિયા
ચેષાં તે (બહુ) ઉપયોગ જેમનો સત્કાર છે તેવા

આગળ સમજાવ્યું તેમ મુયોધન પહેલા નક્કી કરે કે કયો ઉપાય
કયા પ્રયોજ્યો પછી તે એ ઉપાય પ્રયોજે છે આમ યોગ્ય રીતે પ્રયો-
જવા બદલ 'ઉપાય' ને મોટું માન મળ્યું.

જલન્તિ—ઉપર પ્રમાણે માન મળવાથી ઉપાયો ફળે છે જલ્દ તું
વર્ત. કા (લટ) ત્રી પુ બ. વચન.

તપાયા—તપૈતિ અથવા તપાયતે એમિ' इति—જેનાથી અર્થ સરે છે
એટલે કે ઉપાય તે ચાર છે—સામ, દાન, મેદ અને દણ્ડ

પરિ—પરિવૃદ્ધિ આશયે યાસાં તા (બહુ)—જેમનું બાવિ વિશાળ
છે અર્થાત્ જે ચિરંત્યાથી પરિણામ લાવે છે તેની. અર્થાત્ દમેશ
વધતી બા + યમ્ + ક્ષિન્ માવે = આશયિ.

તપેત્મ—તપ + જ્ + સં. ધેક બુ. ૬ પામીને

સપર્ષમ્—સપ્ + ષ્ + ધજ્ માવે = સપર્ષ સંધર્ષણ

અર્થસંપદ—અર્થાનાં સપદ (સમ્પત્તય) (જ તત્ત્વ) અર્થસંપત્તિ.

(૧૬) અન્વય—નૃપાપાયનદન્તિનાં અયુગ્મચ્છદગન્ધિ મદ તરીયમ્
અનેકરાજન્યરયાશ્વસકુલ આસ્થાનનિકેતનાગિર મૃશ આર્દતાં નયતિ ॥

સમજૂની—મદ તરીયમ્ આસ્થાનનિકેતનાગિર મૃશ આર્દતાં નયતિ—
રાજા સુયોધનના દુઃખારનો આગલો ભાગ હાથીઓના મદથી ભીનો
થાય છે એટલા બધા હાથી! નૃપોપાયનદન્તિનાં મદ—રાજાને હાથી
બેટ તરીકે મળ્યા હશે હાથીનો મદ ત્યારે તો ખગમવાસવાળો હશે ના
અયુગ્મચ્છદગન્ધિ—ને મદ સપ્તજ ૭ફના દૂધ જેની ગંધવાળો છે સભા-
ગૃહનું આંગણુ કેનુ હવુ ? અનેકરાજન્યરયાશ્વસકુલમ્—કેટલાયે રાજાઓ
અવારનવાર સુયોધન પાસે આવતા તે એટલા બધા હતા કે તેમના
ચ અને ઘોડાથી એ આંગણુ ભરેલુ રહેલુ તેના હાથી વધ્યા ! તેના
મદથી આંગણુ ભીનુ રહેલુ હવુ

હવે આ શ્લોકમા કવિ ગતાવવા માગે છે કે ચાગ હિપાયોને
હાથે સુયોધનની અર્ધસપત્તિ કેટલી બધી મધ છે ! હવે તો તે સમ્રાટ
ચક્રવર્તી રાજા થયો છે કેટલાયે રાજાઓ તેને મળવા આવે છે અને
આમ દરમાર ભરેના જ ગહે છે કેટલાયે રાજાઓ તેને માટે હાથી
વગેરે મોની બેટ આપે છે આમ હવે કહેવા માગે કે—સુયોધનને
હિપેડવો હવે સહેલો નથી, તેના હાથમાંથી ગળ્ય મેગવવા હવે ખાસ
તૈયારી કરવી પડશે

ચિનભાનુના મત પ્રમાણે ચાગ હિપાયોનુ પરિણામ તો આગળ
આવી ગયુ તેના મત પ્રમાણે અહીં પ્રબુશકિત વર્ણવી છે તેની
પ્રબુશકિત બહુ મોટી હતી કેટલાયે ખડિયા રાજાઓ રાજા આવતા
અને મોટી બે આપતા તેમના ચ અને ઘોડાથી તેનું આંગણુ
હમેશા ભર્યું ભર્યું રહેલુ

નોંધ

અનેક— રાજા અપત્યાનિ જાતિ इति राज्ञः । न एके અનેके

(નમ્ તત્) અનેકે રાજયા (કર્મ) અનેકરાજન્યાનાં રથાન્વમ્
(ય. તત્) અનેકરાજન્યરથાન્વેન સકુલમ્ । અથવા અનેકરાજન્યાના
રથા અનેકરાજન્યરથા । તેષામ્ અન્વા । તૈ સકુલમ્ । અનેક રાજન-
ઓના રથ અને અન્વયી બીડવાળુ બનેલુ (સકુલમ્)

તત્વીકમ— તેનુ તત્ત્વ દુર્વોષનસ્ય શ્વમ્ હતિ

આસ્થાન—આસ્થીયતે અસ્મિન્ હતિ આસ્થાનમ્ । નિકિર્યતે
અસ્મિન્ હતિ નિવેતનમ્ । આસ્થાનસ્ય નિવેતનમ્ (ય તત્) સજ્ઞાગૃહ
તસ્ય અગ્નિમ્ (ય તત્) તેનુ આગણુ સજ્ઞાગૃહનુ આગણુ

નયતિ— ત્રી નુ વર્ત કામ (શ્વ) ત્રી નુ એ વ ની
દ્વિર્ભક્ત દ્વિગપદ હોવાથી તેના મે અર્થ છે—(૧) [અગ્નિમ્ પ્રધાનક
છે (૨) આદ્રતામ્ ગૌણકર્મ છે

અયુગ્મ—યુગ્મ = બે (એટલે બેટી) ન યુગ્મ અયુગ્મ (નન્ તત્)
(બેટી નહિ તે) (એટી) અયુગ્મા છદા યસ્ય હતિ અયુગ્મચ્છદ (બહુ)
તસ્ય ગપ્ત્વ ઇવ ગપ્ત્વ યસ્ય સ્ (બહુ) સ્પૃત્વચ્છદના (પુષ્પની) ગપ્ત્વ
જેવી ગપ્ત્વવાળુ સપ્તમ્યુપમાનપૂત્રસ્વીતરપદલોચય ચત્ત્વ્ય સ્પૃત્તમી કે
ઉપમાનસૂચક જે બહુપ્રીદિ સમાસના પૂર્વપદ તરીકે હોય તો તેના
ઉત્તરપદનો લોપ થાય] આ વાતિક પ્રમાણે સમાસ થયે અને ઉત્તરપદ
'ગપ્ત્વ'ના લોપ થયે. પણ 'સપમાનાચ' એ મુત્ત પ્રમાણે બહુપ્રીદિ
સમાસનુ પૂર્વપદ જે ઉપમાન હોય તો બહુપ્રીદિ સમાસને અંતે
રહેલા ગપ્ત્વ શબ્દને દલાવે

વાચ્યો રણ—૫— સપ્તચ્છદશીરકટુપ્રવાહમસદ્દામાધાય મદ તત્વીયમ્ ॥

આદ્રતામ્— આદ્ર— બીનુ તાસ્ય માવ આદ્રતા—

નૃપોપાવન— નૃપાણામ્ ઉપાવનાનિ (ય તત્) તાનિ એવ
દન્તિન (કર્મ) વેષામ્ ।

આ મ્યોકર્મા સુયોધનના સભાગૃહના આંગણાનું બન્ય રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેથી ઉદાત્ત અલંકાર છે. વાંચો કા. પ્ર૦ હતાં વસ્તુનઃ સંપત્ત મહતાં ચોપલક્ષણમ્ ।

(૧૭) અન્યથ- ચિરાય તસ્મિન્ ક્ષેમ વિતન્વતિ (સતિ) ભદેવમાતૃકા કુરવઃ અકૃષ્ટપચ્યાઃ इव कृषीवलैः सुखेन लभ्याः शस्यसंपद दधतः = (सन्तः) चकासति ।

સમગૃહી- કુરવચ્ચિરાય ચકાસતિ- તમારા મયા પછી ધણે વખત ખરાબ દશા અનુભવીને હવે કુરુ દેશ ફરીથી મુખ્ય પામ્યો છે. કેવી રીતે વાર ? શસ્યસંપદઃ દધતઃ કુરવઃ ચકાસતિ—પુષ્કળ પાકથી હવે કુરુ દેશ મુખી અને ફળદ્રુપ બન્યો છે. પણ કુરુ દેશમાં તો બહુ ઓછો વરસાદ હોય છે. તો પછી તે કેવી રીતે ગસાળ બન્યો ? કેટલા પ્રમાણમાં પાક થતો હતો ? અકૃષ્ટપચ્યા इव कृषीवलैः सुखेन लभ्या शस्यसंपदઃ- જેમ વગર ખેડેલી જમીન ઉપર પાક્યો હોય તેમ પુષ્કળ પાક ખેડૂતોને સહેલાઈથી મળતો. પણ વરસાદના પાણી વગર ? ભદેવમાતૃકા (અર્થે) કુરવઃ તસ્મિન્ ક્ષેમ વિતન્વતિ (સતિ) ચકાસતિ ભલેને વાદળ ખરાબર ન વરસે તે છતાં સુયોધન કુરુ દેશની એટલી ફરકાર રાખતો કે તેણે આખા કુરુ દેશમાં નહેરો ખોદાવી. આમ વરસાદની જગાએ પણ જરૂર ગહેતી નથી અને કુરુ પ્રદેશ હવે ખૂબ રસાળ બન્યો છે.

હા કહે છે કે કુરુ દેશ વરસાદ વગરનો છે. તેથી વરસાદનું અનાજ સોડો માંડ લિગાડી શકે છે. પણ સુયોધને હવે તેની ખાસ કાળજી લીધી છે. ચારે બાજુ તેને નહેરો વાટે પાણી પૂરું પાડ્યું છે પરિણામે ખેડૂતને સહેલાઈથી પુષ્કળ પાક મળે છે. તેથી સંભાળજો, મુશ્કેલીને વખતે સુયોધનના રાજ્યમાં ખાવાનું ખૂટવાનું નથી. તેને તે બાબતની નિરાંત છે. આમ હવે સુયોધનના રાજ્યની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે.

જે પ્રદેશ કેવળ વરસાદ ઉપર આધાર રાખતો હોય ત્યાં લીના કે સૂકા
કાળનો ભય હોય કિન્તુ અહીં તો યુયોધને ચોરો નહીં વાટે પાણી
એવું પૂર પાડ્યું છે કે ખેડૂનો પાણીની રાહ જોવી જ ન પડે વાવે કે
હીંગે આમ તેના રાજ્યમાં કુમારનો ભય નથી તેના ગભરૂમાં, કુરુ પ્રદેશની
ભૂમિ ધનધાન્યથી ફૂલીફાલી છે અને ચોરો લીના લહેર પ્રતો છે
નાંવ

સુલેન-સહેનાઈયી પ્રત્યુદિશ્યન્વ સપસ્યાનમ્ । इति तृतीया ।

સમ્યા-મેળવાય તેવા સમુ તુ વિશ્યર્થ કૃદત સમ્ય તું સી, દિ
બ. વચન શસ્યસમ્પદ તુ વિરેતશ્ચ

દધત-ધા તુ વર્ત કૃદત દધત પ્રથમા બ. વચન

કૃવીવર્લ-કૃવિ અસ્તિ एवाम् इति कृवि + बलच् कृवीवला-
ખેડુતો તૈ । ' રજ કૃષ્યામુતિપરિપદો વલચ્-રજસ, કૃવિ, આમુતિ અને
પરિપદ ને મણુપ ના અર્થમાં વલચ્ પ્રત્યય લાગે છે જ્યારે વલચ્ આવે
ત્યારે દીર્ઘ યાય' (વલ્લે) એ નિયમ પ્રમાણે કૃવિ નો દ દીર્ઘ થયે।

અકૃષ્ટ-કૃષ્ તુ કે બ કૃદત કૃષ્ટ કૃષ્ટે સ્વયમેવ પર્યગ્મે इति
કૃષ્ટપચ્યા । ખેડેની જમીન ઉપર યાય તેવા પશુ ન કૃષ્ટપચ્યા અકૃષ્ટપચ્યા
(નમ્ તત્) ન ખેડેવી જમીન ઉપર યાય તેવે।

શસ્યસમ્પદ-શસ્યમ્ પાક-તેવાં સમ્પદમ્-(ય તત્)

વિતન્વતિ-વિ + તન્ તુ વર્ત કૃદત તુ સપ્તમી એ વ વિતારી
રહો છે

લેમમ્-સુખ નહોતો વગેરેનું ખોદકામ

અદેવમાતૃકા-દેવ શૃષ્ટિરૂપો દેવ માતા વેદા તે (વહુ))
દેવમાતૃકા ન દેવમાતૃકા અદેવમાતૃકા (નમ્ તત્)) શૃષ્ટ્યમ્નુગ્રીવિનો
વેદો દેવમાતૃક ડચ્યતે ॥ અહીં મહિનનાથ સમગ્રવે છે કે અદેવ

એટલે નદીમાતૃક-દેવમાતૃક પ્રેશમાં વરસાદ સહેલાઈથી પાણી પૂરું પાડે છે અને પાક સહેલાઈથી મળે છે. તેમને પાણી પાવું પડતું નથી. આમ શસ્યસપદ્ સુલેન લખ્યા હોય છે. જ્યારે નદીમાતૃક દેશમાં શસ્યસપદ્ સુલેન લખ્યા કેવી રીતે હોય ? કાગળ નહેર ખોદીને પાણી પૂરું પાડવાનું હોય. પણ અહીં તેવું સમજવાનું નથી. સારે વરસાદનું પાણી ન મળે તો પણ નહેરો વાટે ખેડૂનોને જોઈ એ તે કરતાં પણ વધારે પાણી મળતું અને પાક પુષ્કળ ઉતરતો. શ્રી. રાય કહે છે ભદ્રેવં એટલે ઉપગમે। અર્થ ધટાવવાનો

ચિરાય-લાંબા વખત સુધી-અથવા (યુધિષ્ઠિરના ગયા પછી) લાંબે ગાળે. 'ચિરાય' ને ક્ષેમ વિતન્વતિ અથવા ચિરાય = ચિરાત્કાલાત્ પરમ્-લાંબે ગાળે અથવા ચિરાય-લાંબા વખત સુધી-ચકાસતે એમ ત્રણ રીતે લેવાય

તસ્મિન્-દુર્યોધનને અનુલક્ષીને

કુરવ:-કુરૂદેશ.

ચકાસતિ-ચકાસું વર્ગ. કાળ. (લદ્) ત્રી. પુ. ખ. વ. 'જક્ષિત્યાદયઃ શ્લ' [ચકાસ, જક્ષ, જાણ, દરિદ્રા અને શાસ-આ છ ધાતુઓમાં ત્રી પુ. ખડુ વચનનો ન લેખાય છે. તેથી ૩૫ ચકાસતિ યયુ.] ચકાસતે પાકે પણ છે.

અહીં શ્રી રાય મહાભારતની ઉક્તિ ટોકે છે કે જ્યારે ગંગા બરાજર ધર્મ પાળે છે ત્યારે સત્યયુગ રહે છે અને બધું પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે. અકૃષ્ટપત્ન્યા પૃથિવી મવન્ત્યોપલયસ્તથા—દુર્યોધન આમ ધર્મ બરાજર પાળતો તેથી જાણે વગ ખેડેલી જમીન ઉપર મળતું હોય તેમ તેની પ્રજાને અનાજ પુષ્કળ મળતું.

(૧૮) અ-વય-ઉદાગ્કોતે; દયાગત અમિરક્ષયા પ્રધાન્તગાય ઉદય દિશતઃ ઘણમાનસ્ય અસ્ય ગુણે તપસ્વતા મેદિની વસુનિ સ્વયં પ્રદુષ્યે ।

સમજૂતી-મેદિની સ્વયં વસુન્ધિ પ્રદુર-પૃથ્વી પોતે એને ખૂબ ધન આપતી રા. માટે એટલું બધું ? વસુન્ધિના સ્વયં ગુણ ઉપસ્થિત-હવે સુયોધન બીજા કુમેર જેવો થઈ ગયો હોવાથી એના ગુણથી પૃથ્વી ખૂબ આકર્ષાઈ છે રા. માટે તે કુમેર જેવો હતો ? તેનામાં કયા કયા ગુણ હતા ? દયાવન ઉદારકીર્તિ અસ્ય સુયોધન ઉદાર છે કાલ્યુ તેણે લોકો માટે નહેર વગેરે મોદાવી વસ્તુઓ વગર પણ ધન છૂટીને ફળદ્રૂપ કરી છે તેનું હૃદય લોકો માટે દયાથી ઓલકાય છે

આ દયાના ગુણથી પૃથ્વી આકર્ષાઈ છે અને સ્વયં ધરતી જ સુયોધનને ધન દોહી આપે છે શ્રી. રામ સમજાવે છે કે નહેર વગેરેના પાણીથી પૃથ્વી નરમ બને છે અને તેથી પુષ્કળ પાક ઉત્પન્ન કરે છે અને એ રીતે જાણે ધન પ્રસવે છે પરંતુ ધન હોય અને જમીન ફળદ્રૂપ હોય એટલે દુશ્મનોનો બાપ જીતો રહે જ સુયોધને એ પણ લોકોની રાખી હતી અમિરક્ષયા પ્રશાન્તવાચનમ્ વદય દિશત) અર્થ-સુયોધને મારે બાણ પાકુ રક્ષણ નાખ્યું છે આથી તેના ઉદયની આડે કોઈ આવે એમ નથી આથી પૃથ્વી જાણે નિર્ભય થઈને ધન આપે છે

આમજા જોયું તેમ સુયોધને નહેર વગેરેમાં પુષ્કળ વેસો ખરચ્યો હતો તેના બગાર ભરેલા છે કાલ્યુ ? એના-ઉદારતા દાક્ષિણ્ય, દયા વગેરે-ગુણથી આકર્ષાઈને પૃથ્વી પોતે એને ધન આપે છે અને બગાર ભરેના રાખે છે તેની કીર્તિ દૂર દૂર વ્યાપી છે તે પોતે કુમેર જેટલો ધનવાન છે

આમજાના શ્લોકમાં જોયું કે એકોત્તેને પુષ્કળ પાક સહેલાઈથી મળેલો હતો અહીં કહે છે કે જેમ તાણ વિચાએલી માથ પોતાના રક્ષકને પસંદ રૂપ આપે છે તેમ પૃથ્વી પણ પોતાના રક્ષકને ધન રૂપે રૂપ આપે છે

ફ્રત કહે છે કે હવે તો સુયોધને ગળને જોઈએ તે નધા
ગુણુ કેળવી લીધા છે. આમ તેણે હવે સીધું લોકોનું હૃદય
જીતી લીધું છે તેની કીર્તિ દિગ્ગંતે વ્યાપી છે તેની પાસે ડુબેરના
ભડાગ ભર્યા છે તેની દયાની સીમા નથી તે ઠાઈ જાતના નાત,
જાત કે સર્ગા સંબંધીના બેદરબાવ વગર દરેકને મરખી સગા કરે છે
અને દરેકને તે સરખું સરક્ષણ આપે છે તેની દયા અને રક્ષણને
લીધે તેની પ્રજા સમૃદ્ધ છે. અને તેની જમ્મિ દેટલોયે પાક આપે છે
જેમ પોતાની દેખરેખ ગમનારને ગાય ખુશીથી દૂધ આપે છે તેમ
તેના રક્ષણથી ખુશ થઈને મા ધરિની પેતે ધન આપે છે આમ
તેના ગુણુ અને સમૃદ્ધિથી સુયોધન અજોય છે તેને જીતવો સહેલો નથી

પ્રખુત શ્લોકમાં 'વસુવમાનસ્ય'માં ઉપમા છે વપસુતા અને
દોહનક્રિયા—એ બંને વિશેષરૂપે પૃથ્વી અને ગાયને લાગુ પડે છે તે
ગાયનું સૂચન કરે છે આથી અહીં સમાસોક્તિ અલંકાર થયો.
ઉપરાંત દોહન મુખ્યત્વે તો ગાયને લાગુ પડે પણ અહીં પૃથ્વી સાથે
વાપસું છે, તેથી પૃથ્વી અને ગાય વચ્ચે અમેદ છે આમ અહીં
પ્રથમ પ્રકારની અતિશયોક્તિ પણ છે તેથી અહીં અતિશયોક્તિ
અને સમાસોક્તિ નો સફર થયો.

વાંચો— “ ચિત્ર યથા તૂળકમ્બલાદિમિઃ શરીરપોષણ દિશતા
દશાદિભ્યો રક્ષતા દયાવતા પ્રણસ્તેન ગોપાલેન સ્નેહસુતપયોધરા મુરમિ-
મુષેન પયો દુહ્યતે તથા કરમાર્દવાદિમિ પરિપોષ દિશતા દસ્યુચોરાદિભ્યો
રક્ષતા સૈન ગુણાનુરખિતા મેદિની મુષેન વસુમિ દુહ્યતે ઇતિ વપમાન્ટ્કારો
ચોત્યતે । તદનુગુણરખિતા સ્વયમેવ તસ્મૈ પ્રતિદિવસ સ્વાભ્યન્તરસ્થિતાનિ અપિ
વસુમિ દિશતિ ઇતિ તાત્પર્યાર્થ ॥

નોંધ

વદારહીર્થે — વદારા કીર્તિ યસ્ય હ (વહુ) ખૂબ દેરાયેલી
કીર્તિવાળો.

તદયમ્—ઉત્થ દિશત નુ કર્મ.

દયાવતઃ— દયા અસ્તિ અસ્ય इति दया + मतुप् = दयावान् ।
 “માદુપવાયાધમતોર્થોડ્યવાદિભ્ય.” (વા ૮-૨-૧)

[અત્ય કે ઉપાત્ય મ કે જવળ હોય તે શબ્દો સાથે યવાદિ વર્ત્ત મિત્રાય— મતુપ ના મ નો વ યાય છે]— એ નિયમ પ્રમાણે દયા + મતુપ માં મ નો વ યયો અને દયાવાન્ થયુ મુયોધને નહેરે વગેરે ખોદામ્બુ તેથી તે દયાળુ મળાયો

પ્રશાન્તવાચમ્— આ બે રીતે લેવાય— (૧) દિશત સાથે પ્રશાન્તા વાચા અસ્મિન્ નત્ત યયા સ્યાત્ તથા (અભ્યયી) અથવા (૨) તદયમ્ના વિશેષણ તરીકે— પ્રશાન્તા વાચા અસ્મિન્ તત્ (બહુ)

દિશત— દિશ્ તુ વર્ત્ત ક દિશત્ તુ ડુ વ એ ૪ બ્રુતાવતા અભિરક્ષયા— એત્રે (અગ્નિ) રક્ષણથી કરળે તૃતીયા

સ્વયમ્— બ્રુજાબરીથી નહિ પણ પોતાની ખુશીથી

પ્રદુએ— દોહી આપે છે પ્ર + દુહ્ (મીઠો મણ) પરસ્મૈ વર્ત્ત. કાળ (લટ્) ની. ડુ એ વ. અહીં દુહ્ કર્મકર્તૃવાચ્ય માં વપરાયુ છે. બત્તૃહિ કર્મકર્તૃવાચ્ય ની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે.—

ક્રિમમાણન્તુ યત્ કમ્મ સ્વમમેવ પ્રસિધ્ધતિ ।

સુકરૈ સ્વૈ કર્તૃ કર્મકર્તેતિ તદ્વિદુ ॥

‘જ્યારે કર્તાએ કરેનુ કામ ફક્ત કર્તાના ગુણથી એની મેળે યાય ત્યારે ક્રિયાપદ કર્મકર્તૃવાચ્ય મહેવાય’

અહીં મહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે દુર્યોધનની પોતાની મહેનત વગર ફક્ત તેના ગુણથી આ કામ થયું,

उपस्तुता—उपस्कृता

उप + स्तु नुं क ञ ३. स्त्री प्र એ ૪ પીગળેથી દ્રવેથી.

उपस्कृता—उप + कृनुं ३. भू. कृदंत शष्पभागायेक्षी.

વાગ્મી. ચિત્રમાનુ—“અન્તઃ સ્થિતસ્ય ક્ષીરસ્ય વત્સદર્શનાદિના નિમિ-
ત્તેન સ્તનમુક્ત પ્રતિ આકર્ષણ મુખ્ય ઇવન ગોક્રિયાત્વેન પ્રસિદ્ધમ્ । તત્ અત્ર
મેદિનીક્રિયાત્વેન પ્રયુક્ત અમુખ્યં ઇવનં મેદિન્યા ગોત્વામરોપ યોતયતિ । તસ્ય
ક્ષીરસ્ય અસજ્ઞાતપીઢ ગોપાલાદિના સ્તનમુદ્ધાન્ નિઃસારણ મુખ્ય દોહનમ્ ।
આરોપિતગોપત્વભૂપતિક્રિયાત્વેન ડહમ્ । માધુર્ય-દાક્ષિણ્યાદિભિઃ તસ્ય ગુણૈ
આદ્રીકૃતદ્વિદયાયાઃ મેદિન્યાઃ સ્વાભ્યન્તરસ્થિતાનાં વસૂનાં તસ્મૈ દેયત્વેન અધ્ય-
વસાનં ઇવનરથેન આરોપ્યતે । પુનસ્તદુદ્ધવાપ્રતિવચ્ચેન તેન તસ્યા વસૂનાં નિઃ-
સાધારણં અમુખ્ય દોહન, તદ્ ભૂપતિર્દર્શનમપિ મુકરત્તરમ્ ઇતિ યોતયિતુમ્
મેદિનીક્રિયાત્વેન ડહમ્ ॥ ”

પહેલો પાઠ વધારે ભાવભર્ય હોવાથી મેં તે રાખ્યો છે. નિર્ણય-
સાગર અ.વૃત્તિ અને કમભગ બધા તે જ પાઠ રાખે છે.

વસુમાનસ—કુબેર સંખ્યો. વસુ = કુબેર વસુઃ વપમાન વસ્ય સઃ
(વહુ.) તસ્ય. વપમીયતે ઇતિ વપમાનમ્ ।

વસુનિ—ધન.

મેદિની—પૃથ્વી. જ્યારે વિપ્લુએ મધુકૈટભને માર્યા ત્યારે તેમની
ચામી અને માંસથી પૃથ્વી જરાઈ ગઈ. આથી તે મેદિની કહેવાઈ.

મધુકૈટભયોરાસીત્ મેદસૈવ પરિપ્લુતા ।

તેનેયં મેદિનીનામ્ના સર્વતઃ પરિકીર્તિતા ॥

વાગ્મી. રંધુ. ૧૭-૬૫-૬૬.

તપો રક્ષન્ સ વિધેમ્યસ્તસ્કરેમ્યથ સમ્પદઃ ।

યથા સ્વમાથમૈશ્વર્યં વનૈરપિ ષડંશમાક્રુ ॥

હનિભિઃ મુણ્ણે રત્ન ક્ષેત્રૈઃ સસ્ય વનૈર્ગજાન્ ।

દિદેશ વેતન તસ્મૈ રક્ષાસદશમેવ મૂઃ ॥

(૧૮) અન્વય—મહોજસ માનવના ધર્માર્ચિતા સ્વતિ લઘ્વકીર્તય
મસહતા નમિત્તજ્ઞતય ધનુર્મત અમુમિ તસ્ય પ્રિયાણિ સમીહિતું વાચ્છતિ ॥

સમજૂતી—ધનુર્મત અમુમિ તસ્ય પ્રિયાણિ સમીહિતું વાચ્છતિ—
તેના સૈનિકો પોતાના જીવને જોખમે પણ સુયોધનનું પ્રિય કરવા તૈયાર
છે. સૈનિકો કેવા છે ? મહોજસ —અસાધારણ બળવાળા માનવના —
તેમને માન એ જ પૈસો છે. યરા માટે તેઓ મૃત્યુની પણ પરવા કરે
એવા નથી. આથી તેઓ સમર્થાંગણમાં પીડેલું કરે તેવા નથી ધર્માર્ચિતા
—વળી તેમને યોગ્ય વેતન મળે છે જ સુયોધન તેમને વેતન બાબત
પણ અસ્તોષ આપતો નથી આથી કોઈ દુશ્મન તેમને પૈસાથી લોભાવે
એમ નથી. સ્વતિ લઘ્વકીર્તય—તેના સૈનિકો અલ્પધ નથી પણ તેમનું
શૌર્ય કેટલારે યુદ્ધોમાં તપાસાયું છે તેઓએ લડાઈમાં કીર્તિ આપ કરી
છે આમ તેના સૈનિકો અનુભવી છે ન સંદેહતા—તેઓ રાજા વિરુદ્ધ
કાવનરુ ચલાવે એમ મળતા નથી

ન મિન્નજ્ઞતય —અહર અહર ઝગડીને તેઓ સુયોધનનું કામ
બગાડતા નથી

હત કહું છે કે હવે સુયોધનને જીતવો સહેલો નથી તેની પડખે
એવું અજોય લશ્કર છે કે તેની સાથે મુદ્દ કર્યું એ વિચાર થઈ પડે.
તેના સૈન્યમાં મોટા મહાનબળવાળા યોદ્ધાઓ છે આમી માટે પોતાને
જીવ પણ તે આપી શકે એમ છે કોઈ પણ હલકું અવાર્યું કામ કરવા
તેઓ પ્રેરાય જ નહિ કારણ તેઓને માન પ્રિય છે તેમને નિયમિત
પગાર મળે છે આથી કોઈ દુશ્મન તેમને પૈસાના લોભે લોભાવી ન
શકે કેટલારે સમર્થાંગણો તેમણે ખેડેલા છે આથી તેઓ રણમાં દિમલ
હારે એમ નથી તેઓ રાજા વિરુદ્ધ કાવતરું કરવા એમ નથી મળતા
કે અહર અહર લડી તેઓ રાજાનું હિત બગાડવા દેતા નથી. આવા
સૈન્યવાળો કોણ રાજવી અજોય નથી ? આમ તેને મુદ્દમાં જીતવો એ
કપર કામ છે

નોંધ

મહોજસ —મહત્ ઓજા ચેષાં તે (बहु०) મોટા બળવાળા “ આન્મ-
હતઃ સમાનાધિકરણ જાતીયયો ”—[દર્મધારય અને બહુત્રીદિ સમાસમાં
જો પૂર્વપદ મહત હોય તો અને જાતીય અન્યથ પહેલા મહતનું મહા
થાય છે.]—એ નિયમ પ્રમાણે મહા થયું.

માનધનાઃ—માનઃ ધન ચેષાં તે (बहु०) માન જેનું ધન છે તે.
મન્ + ધન્ માથે = માન. ૧ અથા શિશુ૦—અમિમાનૈકધના દિ માનિત. ૧

ધનાર્ચિતા—ધનથી પૂજાતા. ધનેન અર્ચિતા (ત્ તત્.) તેમને યોગ્ય
વેતન મળતું. આથી તેમને સુયોધનને ઊડવાનું કોઈ કારણ હોય નહિ.

ધનુર્મત—ધનુ વિમાર્તિત્તિ इति (उप. તત્.) મોટા યોદ્ધાઓ ધનુષ્ય
રાખતા. આ જતાવે છે કે તેઓ સાધારણ લડવૈયા નહોતા.

સચિતિ-સુદર્ભા

લઘ્વકોર્તય—જેમણે કીર્તિ મેળવી છે તેવા લઘ્વ તુ ક. જૂ કૃદત્
લઘ્વ લઘ્વા કીર્તિઃ ચે તે (बहु०) અણીને વખતે તેઓ દિખત હારે
તેવા નહોતા કારણ કેટલીયે લડાઈઓ તેમણે લડી નાખી છે

ન સહતા—ન સહતા ન સહતા (સુપ્ સુપ સમાસ) (સહ સુપા
इति समास) રાજા વિરુદ્ધ કાવતરું રચવા તેઓ ક્યારેય ભેગા થતા નહિ

વાયો—કામ-રાજ્યોપલાત કુર્વીરન્ વે પાવા રાજવત્તમા. ૧ એકલા
સહતાવા તાન્ દુષ્યાન્ પરિચક્ષતે. ૧

નમિન્નવૃત્તયઃ—નમેદવૃત્તયઃ

નમિન્નવૃત્તય—મિષ્ઠા વૃત્તય ચેષામ્ તે (बहु०) ન મિન્નવૃત્તય इति
નમિન્નવૃત્તય (સુપ્ સુપ સમાસ) વાયો. ‘ નૈકથા—इत्यादौ तु नशब्देन
सह सुपसुपेति समास ॥ ’—ભટ્ટેજી. જેમની વૃત્તિ ભિન્ન નથી તેવા

નમેદવૃત્તય—જેની વૃત્તિ ભેદ ન પડાવવાની છે તેવા

આ પાકેર છે, પહેલા પાઠમાં બીજા પાઠનો ભાવ આવી જાય છે તેથી તે સારો છે નિર્જયસાગર વગેરે આવૃત્તિઓ પણ તે જ પાઠ રાખે છે.

કહ્યું છે કે—

न सद्वान् न भिर्नाथ योषान् कुर्वीत सिद्धये ।

હરેયુ સદ્વા ના બિર્નાથ યોષાન્ કુર્વીત સિદ્ધયે ॥

પ્રિયાણિ-પ્રિય હિત. પ્રીણ્યન્તીતિ । ‘દ્વગુપધજ્ઞાપ્રીદિર ક’ હ, ર અને જ રૂપમાં તરીકે અને જ્ઞા, પ્રી અને ક ધાતુઓ કર્તૃવાચ્ય ક ભે છે.

વાચ્યન્તિ-ઈત્યે છે વાચ્ય નુ વર્ત કા (સદ્) ત્રી પુ મ વચન. અસુમિ-અસુ = પ્રાણ આ હુમેશ પુલ્લિંગ બહુ વચનમાં જ વપરાય છે

समीहितम्-सम + ईह नु हेत्वर्थ ई'त क्त्वा

આ સોદમાં મહોગ્ધ વગેરે વિશેષણો યોદ્ધાઓ પ્રાણ આપવા જા માટે તૈયાર છે તેનું કાબજન દારણ આપે છે આમ અહીં કાબજ દ્વિગ અલંકાર છે બધા વિશેષણો ખાસ હેતુપૂર્વક વપરાયા હોવાથી અહીં પત્તિકર અલંકાર પણ છે. (એ માટે સમજૂતી જુઓ)

અહીં તિલતન્દુલન્યાય થી આ જને અલંકારોનું મિશ્રણ થયું છે તેથી તે મે અનંકારોની સસૃષ્ટિ ચર્ધ ણાં તિલતન્દુલન્યાયેન મિશ્રત્વે સસૃષ્ટિ । હિપરાત-મ, ઘ, ન વગેરેનો અનુપ્રાસ પણ છે

(૨૦ અ-વધ-અશેષિતક્રિય સ સત્ચરિતૈ ચરૈ મહોમૃતાં ક્રિયાઃ નિ શેષ વેદ । તસ્ય હંહિત ધાતુ ઇવ મહોદયૈ હિતાનુબન્ધિમિ ફલૈ પ્રતીયતે ॥

સમજૂતી—સ મહોમૃતા ક્રિયા નિ શેષ વેદ-તે આનુબાનુના રાજાઓની હિન્યાલ સારી રીતે જાણે છે કેવી રીતે ? ચરૈ - ફલ દ્વારા

પણ હૂત છેતરે તો ? સત્ત્વરિતૈ—સુયોધનના હૂત સારા ચારિત્ર્યવાળા છે. અને છેતરે તેવા નથી. ખીજા રાજાઓને શું તેના કામની ખબર પડે છે ? ના, તસ્ય હૈદિતં પલ્લેઃ પ્રતીયતે—ખુબીની વાત તો એ છે કે સુયોધન પોતાની વાત એવી ગુપ્ત રાખે છે કે એના કામની ખીજાને ખબર પડતી નથી. માત્ર કૃષ્ણ આવે ત્યારે જ એ લોકો જાણે કે સુયોધનની શું ઈચ્છા છે. એના કામના કેવા કૃષ્ણ આવે છે ? મહોદયૈઃ—નેનાં કામ મોટા ઉદ્યમ બતાવે છે. ઉપરાંત ? હિતાનુબન્ધિમિઃ—અતે સુયોધનનું દિત સાધે છે. કોની માફક કામ કરે છે ? યાતુઃ શ્વ—પ્રજ્ઞા પેતિ પણ આવી જ રીતે કામ કરે છે. પહેલેથી કોણ જાણે છે કે વિદાતા શું પરિણામ લાવશે ? જ્યારે કંઈ સારું મારું પરિણામ જણાય ત્યારે જ વિદાતાની ઈચ્છા સમજાય.

સુયોધન પોતાનું કામ ક્યારે ચ અધૂરું રહેવા દેતો નથી કેવળ પોતાના રાજ્યમાં જ નહિ પણ આબુમાણુ બધા રાજ્યમાં તે પોતાના વિશ્વાસુ હૂત મૂકીને તેમની દિલચાપ જાણી લે છે. જ્યારે પોતાના કામની તો તે કોઈને સહેજ પણ ખબર પડવા દેતો નથી. એ શાંતિથી અને ધીગળથી કામ કરે છે. ફક્ત પરિણામ આવે ત્યારે જ બધા એ કળી શકે વિદાતાનું કાર્ય જેમ અકળ છે તેમ સુયોધનનું કામ પણ ફક્ત માદ રહી જાય તેવું પરિણામ આવે ત્યારે જ કળાય છે આમ સુયોધન એક કૃષ્ણ રાજનીતિગ્ર છે. એની ગતિ કળાય એની નથી માટે તેનાથી ચેતજે એમ હૂત કહે છે

વાંચા— રણ-૧-૨૦

તસ્ય સકૃત્તમન્ત્રસ્ય ગૂઢાકારેઽંગિતસ્ય ચ ।

પ્લાનુમેયાઃ પ્રારમ્ભા સસ્કારા પ્રાપ્તના ઇવ ॥

રણ-૧૦-૪૮, ૫૦, ૫૧—

ન તસ્ય મન્દટે રાજો ન્યસ્તપ્રણિધિરીધિતે ।

અદષ્ટમમવર્તકિન્નિદ્વ્યમ્બસ્યેવ વિવસ્વત્ ॥

મન્ત્ર પ્રતિદિન તસ્ય ધમૂઃ સદ્ગમન્ત્રિમિ ।

ન તાતુ સેવ્યમાનોઽપિ ગુપ્તદ્વારો ન સ્ત્રચ્યતે ॥

પરેષુ સ્વેષુ ચ ક્ષિપ્તૈરવિજ્ઞાતપરસ્પરૈ ।

ઘોડપમર્ગૈર્જાગાર યથાકાઞ્ચ સ્વપશ્યિ ॥

પ્રૌઢિત્યના અર્થશાસ્ત્રમા પણ સાચા રાજનીતિના રાજ્યે શુ
કેવુ તે બતાવ્યુ છે - વાચો-

કૃતસ્વચ્છપરપણોપગ્રહ કાર્યારમ્ભાધિન્તયેત્ ॥ મન્ત્રપૂર્વા સમારમ્ભા ॥

તત્સમાદક્ષે મન્ત્રમ્ ॥ મન્ત્રમેદો હ્યયોગક્ષેમકરો રાજરત્નદાયુક્તપુરુષાણાં
ચ ॥ તત્સમાજ્ઞાસ્ય પરે વિદ્યુ ધર્મ કિંચિદ્વિક્રીર્ણમ્ । આરક્ષાસ્તુ
જાતિયુરારબ્ધ કૃતમેવ મા ॥ નાસ્ય ગુપ્ત પરે વિદ્યુઃ । હિદ્ર વિચાત્
પરસ્ય ચ । ગૃહેત્સૂર્પ દ્વાજાનિ યત્ સ્યાદ્ વિદ્યતમાત્મન ॥

રાજની આદર્શ નીતિ એવી છે કે તેણે બીજાની રજેરજ
વાતની ખબર રાખવી અને પોતાની વાત મૂક રાખવી, મુરોધન પણ
આ નીતિ જ રાખે છે

નોંધ

મહીભૂતામ્- મહી વિમર્ષિતં અસી મહીભૂત (રૂપ રત્ન) તેષામ્
રાજ્યોનાં

સત્ચરિતૈ - સત્ ચરિતિ યેષાં તે (મહુ) જેમનુ આતિન્ય સારે
છે તે. મુરોધનના દૂત વિશ્વાસપાત કરે તેવા નહોતા

ચરૈ - દૂતો દ્વારા ચરન્તીતિ ચરા ૧ તે ૧

વેદ- વિદ યુ વર્ત ૩૧ (નદ) ત્રી, યુ એ વચન વેતિ ૩૫
પણ થાય

નિ રેષમ્- શિપ્ + ઘન્ માવે = શેષ । નિર્ગત શેષો યસ્માન્
ત્વ(કપ્પન) ત યયા તયા ૧

અસોષિત— ન સોષિતા ક્રિયા યેન સઃ (બહુ) જેણે અર્ધા કામ સમાપ્ત કર્યા છે તેણે.

મહોદયઃ— મહાન્ ઉદયઃ યેષાં તૈઃ (બહુ) મોટી સમૃદ્ધિ (ઉદય) ધારતાં. (ફલેઃ નું વિશેષણ)

દ્વિતાનુવન્ધિમિઃ— દ્વિત અનુવન્ધન્તિ इति तैઃ (અપ. તત્વ.) દ્વિત કરનાર.

પ્રતીયતે— પ્રતિ + इ नुं કર્મણિ વર્ત. કા. (છઠ્ઠ) ત્રી. પુ. એ વ. સમજાય છે.

ધાતુઃ— પુ. ૫. એ. વ. પ્રહાનું દષ્ટાતીતિ ધાતા ।

ઈહિતમ્— ઇન્ડિય ઈહ્ નું ઇ. જી. ફ. પણ નપુંસક ભાવ-વાચક નામના અર્થમાં. ઈહ્ + ક્ષ નપુંસકે માટે ।

ફલેઃ— ફરણે તૃતીયા ।

અહીં સુયોધનના કામને બહાના કામ સાથે સરખાવ્યું છે. જેમ બહાનું કાર્ય કોઈ કળી શકતું નથી, અને જેમ તે માત્ર કળી જ નહીં શકાય છે તેમ સુયોધનનું કામ કોઈ પણ જાણી શકતું નથી. માત્ર કળી જ તે જણાય છે આમ, અહીં ઉપમા છે.

(૨૧) અન્વય— તેન ક્ષતિ સર્વ્ય ધનુર્ન વચતમ્; આનન વા કોપવિજિહ્વં ન કૃતમ્; નરાધિપૈઃ અસ્ય શાસનમ્ ગુણાનુરાગેન માહ્યમિવ શિરોમિઃ રહ્યતે ॥

સમજૂતી—નરાધિપૈઃ શિરોમિઃ અસ્ય શાસનમુદ્યતે—સમજો તેનું શાસન માથે ચડાવે છે. શી રીતે શાસન માથે ચડાવે છે? શા માટે તેઓ શાસન માથે ચડાવે છે? શું તેઓ તેનાથી ડરતા હતા? સુયોધન શું તે માટે બળબળી કરતો હતો? ના તેન સર્વ્ય ધનુ ક્ષતિ

ન ઠવતમ્-તેણે તે માટે પોતાનું ધનુષ્ય કત્રી બિચક્યું નથી, ન વા
જાનન કોષવિત્રિદ્ધ કૃતમ્-કે નથી તો તેણે ગુસ્સાથી કહી તેમની તરફ
મુખ ક્યું. ત્યારે આ ગમગ્યો ચા માટે તેનું શાસન માથે ચડાવે છે ?
માલ્યમિવ ગુણનુરાગેણ રહ્યતે- જેમ માથા તેની મુગધને લીધે માથા
ઉપર ધારણ કરાય છે તેમ તેનું શાસન પણ બીજા ગમગ્યો તેના
ગુણને લીધે માથે ચડાવે છે. અર્થાત્ નાના રામગ્યોને તો મુગધનને
શબ્દ એક કાયદા સરખો છે.

આમ તેનો શબ્દ એક શાસન અને કાયદો બની જતો. પણ તે
ગુસ્સાથી કે બગથી નહિ તેના ગુણથી જ રામગ્યો તેને પૂજતા.

સરખાવો-રણ-૧૭-૭૯ દૂરાપવર્ચિનચ્છન્નૈસ્તસ્યાશ્વા ભાસનાર્પિતામ્ ।

દધુઃ શિરોમિર્મૂલાલા દેગા વીરન્દરીમિવ ॥

વાગ્યો. કાદંબરી-અશેપતરપતિશિરઃ સમમ્બર્વિતશાસન ।

નોંધ

સજ્યમ્-જ્યા (ધનુષ્યની દોરી) જેવડા સહ વર્તમાનમ્ (સહુ)
સહજ્યમ્ બીજી રૂપ યાપ. (ધનુષ્યની) દોરી સાથેનું અહીં ' તેન
સદ્દેહિતુલ્યયોગે '—, બહુમીદિ સમાસમા કોઈ પણ બાગનર્મા મુલ્ય યોગ
બતાવતો સહ શબ્દનો તૃતીયા વિભક્તિ સાથેના શબ્દ સાથે સમાસ
ચાય છે] એ નિયમને આધારે સમાસ થયો. ' લોપસર્જનસ્ય "

[ત્યારે તે બહુમીદિ સમાસનો ભાગ હોય ત્યારે સહ (વકરણે
સ પણ ચાય છે]- એ નિયમને આધારે અહીં સજ્યમ્ અને સહજ્યમ્
એમ બે રીતના સમાસ ચાય.

ઠવતમ્- ઠવ્ + ચમ્ તું કે. જૂ. કૃદંત બિચક્યું.

ધનુ - ધનુષ્ય

કૃતમ્- કૃતુ કે જૂ. કે ક્યું

કોપ- ક્રુપ્ + ઘ્ન ણ્વે = કોપઃ । વિશેષેણ જિહ્વામ્ વિજિહ્વામ્
પ્રાદિ તત્.) કોપેન વિજિહ્વામ્ (ત્. તત્.) ગુરુસાથી વક.

ગુણાનુ- ગુણના અનુરાગથી ગુણેષુ અનુરાગઃ (સ. તત્.) તેન ।

ઠહ્યતે- ઠહ ત્ ધ્મંભિ વર્ત-કાળ. (હ્ર) ત્રી. પુ. એ. વ,

નરાધિપૈઃ- નરાણા અધિપા (તૈ) (ઘ. તત્.) રાજાઓથી.

માલ્યમ્- માળા માલા એવ માલ્યમ્ ।

શાસનમ્-શાસન. શિષ્યતે इति શાસનમ્ ।

માલ્યમિવ અસ્ય શાસનમ્ ગુણાનુરાગેન શિરોમિ ઠહ્યતે-મા
અહી ઉપમા અલંકાર છે.

(૨૨) અન્ય-ઇદ્દશાસન સ મવયૌવનોદ્ધત દુશાસન યૌવરાજ્યે
નિધાય પુરોષસા અનુમતઃ અસ્તિન્ન. મણેષુ હવ્યેન દિરણ્યરેતસમ્ ધિનોતિ ॥

સમજૂતી-દુશાસન યૌવરાજ્યે નિધાય સ મણેષુ દિરણ્યરેતસમ્
ધિનોતિ- દુશાસનને યુવરાજ્યમાં નીમીને તે યજ્ઞમાં અગ્નિની આરાધના
કરે છે કેવી રીતે? હવ્યેન- આહુતિ આપીને. યુયોધન એમ શા
માટે કરે છે?

(૧) ઇદ્દશાસન -કાગળ હવે તેનું રાજ્ય બગાડત સદ્ગર યજ્ઞ
મધ્યું છે અર્થ અને કામ-તેને મળી મધ્યા છે હવે તેને ધર્મ સાધવો
છે તેથી તે હવે યજ્ઞ કરે છે. (૨) પુરોષસા અનુમત.- પુરોહિતે તેને
અનુમતિ આપી હોવાથી જ તેણે આમ કયું. તે યજ્ઞ કરતાં ચાકતો
નથી? ના. અસ્તિન્ન- તેને ચાક લાગતો જ નથી તો રાજ્ય ઢાને
ભરોસે? મવયૌવનોદ્ધત દુશાસનમ્ યૌવરાજ્યે નિધાય- નવયૌવનથી ઉદ્ધત
દુશાસન હાલ યુયોધનની જગ્યાએ છે.

અહી ત્રી રાવની સમજવામાં જગ જૂન જણાય છે. તેઓના
મન પ્રમાણે યુયોધને કરેલી જૂલ તગ્દ દ્વન યુધિષ્ઠરનું આન દારે છે.

દુઃશાસન જેવા ઉદ્ધત કુમારને રાજ્યકારભાર સોંપી તે ધર્મમાં રચ્યો રહે છે. તેથી તે ગમે તેવી જુદા કાર્યે એ સંભવ છે. આથી દૂત કહે છે કે આ તક જવા દેવા જેવી નથી. અત્યારે જ તમારે દૂતો કરવાનો વખત છે.

પણ સુયોધન જેવો કુશળ નીતિત્ત દુઃશાસન ઉપર દેખરેખ ન રાખે એ બને જ કેમ ! અત્યાર મુધી બારવિએ જેને સારી રીતે રજૂ કર્યો તે સુયોધનને હવે આવી જુવ કરતો તે બતાવે એમ કેમ બને ? આ પગલું સુયોધને બહુ વિચારીને બધું ધાગે છે. સુયોધને જોયું કે દુઃશાસન ઉદ્ધત છે અને તેથી તેની સત્તાથી તે રાજ્યને કંઈ નુકસાન કમશે. આથી તેણે તેને યુવરાજની જવાબદારી આપી તેની વર્તણૂક ઉપર બારે સકંજો મૂક્યો. યુવરાજ તરીકે હવે દુઃશાસન કોઈ ખરાબ કામ કરી શકે નહિ. આમ તેની યૌવનની શક્તિ તેણે સારી રીતે સારે રંગે વાળી દીધી. યુવરાજ તરીકે દુઃશાસનને એવો સમય મળે જ નહિ કે જેમાં તે પોતાની ઉચ્છુ' ખસતાથી રાજ્યને હાનિ કરે તેવું પગલું ભરી શકે ઉપરાંત દુઃશાસન હજી યુવરાજ હતો અને સુયોધનની નજર હેઠળ હતો તેથી પોતાના અધિકારનો ગેરઉપયોગ કરી પ્રજાને કનડવાની કોઈ તક ન મળે. સુયોધનનું શાસન તો ચોમેર માળાની માફક ઝીલાતું હતું તેથી દુઃશાસન જરાક પણ ખોટું કામ ન કરી શકે. આમ સુયોધને બધી બાબતો પોતાનું રાજ્ય સફર કર્યું છે.

વચિા દૌટિદ્યનુ અર્થશાસ્ત્ર- ૧-૬- મન્ત્રિપુરોદિતસ્ય સામાન્યે પ્વમિકરણેષુ સ્થાપયિશ્વામાત્યાનુષ્ઠામિ. શોષયેત્ ॥ પુરોદિતમયાજ્યવાજ- નાપ્ચાપને નિયુજ્યમમૃચમાણ રાજાવશિષેત્ ॥ આમ સુયોધન હવે ધર્મ પણ સાધવા લાગ્યો છે.

નોંધ

યૌવરાજ્યે- યુવરાજપદે યુવા વાસી રાજા જ યુવરાજ (કર્મ.)

“રાજાહઃ સલ્લિખ્યષ્ટચ્” [તત્પુરુષ સમાસને અતે રાજન્ અહન્ અને સલ્લિન્ ને ટચ્ (ઘ) પ્રત્યય લાગે] —એ નિયમ પ્રમાણે સમાસાન્ત ટચ્ (ઘ) પ્રત્યય લાગ્યો. તસ્ય કર્મ યૌવરાજ્યમ્ ।

નવયૌવનો—ચૂનો માવ્ इति યૌવનમ્ । ઉદ્ + હન્ તું ક. બૂ. ફ. સદત્ પશુ અર્થ કર્તારિ. નવં યૌવનમ્ (કર્મ.) તેન સદતઃ (ત્, તત્) નવયૌવનથી ઉદ્દત્.

નિઘાય—મૂળીને. નિ + ઘા તુ સ. બૂ. ફ.દંત.

દુ શાસનમ્—દુ.લેખ શાસ્યતે इति.

इदશાसनઃ—इन्ध + क कर्तारि = इद. (इन्ध તું ક. બૂ. ફ. इद પશુ અર્થ કર્તારિ. इदं શાસન યસ્ય સ (બહુ) જેતું શાસન જ્વલંત હંતુ નેવા.

मलेप-मलः—यज्ञ. पयि। अभरक्षेप—‘यज्ञ’ स बोधरो यागः सप्त-तन्तुमलः कणुः ’

अखिन्नः—खिद् તું ક. બૂ. ફ. खिन्न પશુ અર્થ કર્તારિ. ન રિજ. અખિન્ન (નન્ તત્) જે થાકતો નથી તે.

अनुमत—अनु + मन् તું ક. બૂ. ફ. अनुमत. તું પુ. પ્ર. એ. વ.

पुरोषसा—પુરોહિત વડે. પુરઃ ઘસે વા ધીવત इति । જે પહેલાં ધર શરૂ કરે છે તે. અથવા જેને પહેલું સ્થાન આપવામાં આવે તે

धिनोति—धि અથવા ધિન્ તુ વર્ત. કા. (લટ) ત્રી. પુ એ. વ. પૂજે છે. હવ્યેન—આહુતિથી—હવ્યતે इति ।

हिरण्यरेतसम्—अग्निने. हिरण्य रेतो यस्य स. हिरण्यरेता. (બહુ) તમ્ ।

અડી ન, ય, મ, હ નો અનુપ્રાસ છે.

(૨૩) અન્વય—પ્રલીનમૂપાતં સ્થિરાયતિ મુવઃ મન્દલ આવારિધિ

પ્રજાસદ્, અર્થે સ સ્વદેષ્યતીઃ મિયઃ ચિન્તયતિ એવં । અહો વલ્લવદિરોષિતા
દુરન્તા ।

સમજૂતી—ત મિયઃ ચિન્તયતિ એવં-તે હમેશ ભય રાખે છે. કોનો !
સ્વદેષ્યતીઃ-તંભારા તરફથી જે આવવાનો છે તે પણ યુધિષ્ઠિર તો
અત્યારે ત્રિપારી છે. ન્યાયે દુર્યોધન મોટો રાજા છે. આચારિયિ મુઘઃ
મળ્ડલ પ્રજાસદ્ અર્થે-એક સમુદ્ર સુધી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરતો હોવા
છતાં તેને તંભારો ભય છે અને તે પૃથ્વી પણ કેરી છે ? (૧)
પ્રજીનમૂપાલમ્ જેમાંથી બધા દુરમનો જતા રહ્યા છે તેવી (૨) સ્થિરાયતિ-
જેનું બાવિ સ્થિર બન્યું છે તેવી-આમ છતાં તે તંભારા તરફનો
ભય સેવે છે. શા માટે? અહો દુરન્તા વલ્લવદિરોષિતા-અહો ! બળવાન
માણસ સાથેનો વિરોધ કેવો દુઃખદ હોય છે ! આમ દુન કહે છે કે
ખરી રીતે તમે વધારે બળવાન છો. ફૂતે આ ખાસ જોયું છે કારણ
લેડો યુધિષ્ઠિરને મનમાં પણ યાદ ન કરે અને પ્રોતાને ખરાબ ન કહે
તે માટે તે ગુણ વગેરે બતાવે છે. એને જીડો જીડો ભય હોવાથી જ,
તે યોગેશ્વરી આવી તોફાની રાખે છે. આમ હવે ફૂત યુધિષ્ઠિરને ઉત્સાહ
આપે છે.

નોંધ.

પ્રજીનમૂપાલમ્—જેમાંથી (દુરમન) રાખ્યો જતા રહ્યા છે. (નાશ
પામ્યા છે.) પ્રજીનાઃ મૂપાલાઃ યસ્મિન્ તત્ (વહુઃ) સ્થિરાયતિ શા માટે
તેનું કારણ અહીં છે. કોઈ રાજા યુધોધનની સામે થાય તેવો રહ્યો ન
હતો. તેથી પૃથ્વી પણ સ્થિરાયતિ હતી.

સ્થિરાયતિ-સ્થિરા આવતિઃ યસ્ય તત્ (વહુઃ) ‘આયતિઃ કાલઃ
વત્તરઃ’ સમરઃ જેનું બાવિ સ્થિર (સદ્ધર) છે તેનું. પરંતુ જુમવડા તો
સ્થિર જ હોય તેથી આને શ્રી રાય મૂમળ્ડલ સાથે ન લેતાં પ્રજાસદ્
સાથે લે છે. ખરી રીતે તેનું રાજ્ય સદ્ધર હતું એમ કહેવાયઃ તેનું
રાજ્ય સદ્ધર કરવા તેણે બધું કયું હતું. તે છતાં તેને યુધિષ્ઠિરનો

ડર હતો. પણ એવો શબ્દઃ અર્થ ધટાવવાની શી જરૂર ? મૂમળ્લમ્ એટલે જ એનું રાજ્ય એમ ક્ષિત નથી થતું ? સ્થિરાયતિ આમ મૂમળ્લ સાથે લેતાં અર્થ તેનો તે જ રહે છે.

પ્રજાસત્-શાસન કરતો પ્ર + જાત્ તું વર્તમાન કૃદંત પુ. પ્ર. એ. વચન.

આવારિધિ-વારિ ધોયતે અસ્મિન્નુ ઇતિ વારિધિઃ વારિધેઃ આ આવારિધિ (અન્યથીભાવ સમાસ) સમુદ્ર સુધી 'આહમર્યાદામિવિધ્યોઃ' [મર્યાદા અને અભિવિધિ સૂચવતા આહ્ (આ) નો પશ્યન્ત શબ્દ સાથે સમાસ થાય છે અને તે સમાસ અન્યથીભાવ હોય છે.] -આ નિયમ પ્રમાણે સમાસ થયો.

મળ્લમ્-મંડળ.

ચિન્તયતિ-ચિન્ત તું વ. કા. (લટ) ત્રી. પુ. એ. વ. વિચારે છે.

મિયઃ-મિમેતિ અસ્માદ્ ઇતિ-મી સ્ત્રી. તું દ્વિ. બ. વચન. બીક.

સ્વદેધ્યતી-તમારા તરફથી આવવાની. આ + ઇ (બીજો ગણ પરસ્મે.) વર્તમાન કૃદંત સ્ત્રી. દ્વિ. બ. વચન. સામાન્ય રીતે ઇષ્યતો એટલે જતી અર્થ થાય પણ મસ્તિશ્નાય કહે છે તેમ ધાતુના ધણા અર્થ હોવાથી ઇ એટલે 'આવવું' અર્થ પણ થાય. સ્વત્-પુષ્પદ તું પચમી એ. વચન. અહીં જો સમાસ ગણીએ તો સુપસુપ સમાસ થાય.

અહો-એક કે આશ્ચર્ય જતાવતું અન્યથ.

દુરન્તા-દુઃ દુષ્ટઃ અન્તઃ યસ્યા સા (વહુ) ખગબ અંતવાળો.

વલ્લવતઃ-વલ્લ્મ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વલ્લ + મતુપ્ = વલ્લવાન્ (બળવાન) વિરોધસ્ય માત્ર વિરોધિતા-વલ્લવદ્વિઃ વિરોધિતા વલ્લવદ્વિરોધિતા (તુ. તત્.) બળવાન સાથેનો વિરોધ.

અહીં પહેલી ત્રણ પંક્તિના કથનનું ચોથી લીટીમાં સામાન્ય ઉક્તિ દ્વારા સમર્થન થયું છે તેથી અર્ધાન્તરન્યાસ અલંકાર છે.

૧ (૨૪) અન્ય—કયાપ્રસન્નને જન ઉદાહરણ દુઃસહ્ય ત્વ અભિ-
ધાનાત્ મન્ત્રપદાત્ અનુસ્મૃતાશ્વજલસૂત્રવિક્રમ ઇરણ જ્ઞાતા મતાનન
(સન્) વ્યયતે ।

સમગ્રી—ત્વ અભિધાનાત્ મતાનન વ્યયતે તમારા નામના
ઉત્સેખથી તે નીચે મુખે વ્યથા અનુભવે છે ક્યારે? કયાપ્રસન્નને જન
ઉદાહરણ—રાત્રીની દરમિયાન લોકો જ્યારે તમારું નામ જોડે ત્યારે
એટલું જ નહિ, એ નામ એને અતિશય દુઃખકર થઈ પડે છે સુદ
સહ્ય : તે કોની માફક વ્યથા પામે છે? (મન્ત્રપદાત્ ઇરણ જ્ઞાતા મત્ર
અક્ષર સાંભળીને સાપ નીચે મુખે વ્યથા અનુભવે તેમ સુયોધન
તમારું નામ સાંભળીને વ્યથા અનુભવે છે પણ સા માટે? અનુસ્મૃતાશ્વ-
જલસૂત્રવિક્રમ—તમારા નામથી તેને અર્જુનનું પરાક્રમ યાદ આવે છે
તેથી તે વ્યથા અનુભવે છે

દૂત કહે છે કે જને તે બહારથી પોતાના ભાવ ન દેખાય તેની
કાળજી રાખતો હોય પ્રજાને ખુશ કરવા અને તમને જુનાવી દેવા તે
ભલે ધર્મ અર્થ અને કામ મેળવે અને પ્રજાને ખુશ કરે છતાં પ્રજા
હજી તમને જુની નથી વાતચીત દરમિયાન લોકો તમારું નામોચ્ચારણ
કરે છે આમ જીડે જીડે લોકોના હૃદયમાં તમારું એનું એ જ સ્થાન
પ્રતિષ્ઠિત છે પણ એક વાત મેં ખાસ નોંધી છે કે ધણી કાળજી
રાખવા છતાં તમારું નામ જ્યારે જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે સુયોધન
એકદમ નીચું જોઈને કંઈ વેદના અનુભવે છે માનીએ કે તેને
અર્જુનનું પરાક્રમ યાદ આવતું હોય અને તેથી તે તમારો ભય સેવનો
હોય આમ તે જીડે જીડે તમારો ભય સેવે છે જેમ એકદમ કરગરા
તેયાર થયેનો સાપ મત્રનું ઉચ્ચારણ સાંભળતાં જ ડોકી નીચી નમાવી
વ્યથા અનુભવે છે તેમ સુયોધન પણ તમારું નામ સાંભળતાં જ ડોકી
નીચી નમાવી વ્યથા અનુભવે છે આમ અહીં ઉપમા છે પણ

એ સ્ત્રીપાન્વિતા છે એમ મસ્તિકનાથાદિ ટીકાકારોનો મત છે. અર્થા
આ ઉપમા સ્ત્રીવ્યુક્ત છે. આથી ટીકાકારો આ સ્ત્રીકર્મા રહેલો સ્ત્રી
પણ સમજાવે છે. આ સ્ત્રી નીચે નોંધમાં સ્પષ્ટ કર્યો છે. સરખામણી
નીચે પ્રમાણે છે—

મુયોધન

ચરણ:-સાપ.

(૧) તવ અભિચાનાત્ નતાનનઃ
વ્યયતે-તમારા નામોચ્ચારણથી
નીચે મુખે વ્યથા અનુભવે છે.

(૧) ત અને વ ના ઉચ્ચારણ
વાળા મંત્રથી વ્યથા અનુભવે છે.
કારણ ત = તાર્ક્ય (મરુડ)
અને વ = વામુઝી.

(૨) કથાપ્રસન્નગ્નેન જનૈઃ સુદાહતાત્
વાતચીત દરમિયાન લોકોથી
ઉચ્ચારાયેલા.

(૨) કથાપ્રસન્નઃ = વિષવૈષ એર
ઉતારવામાં નિષ્ણાત. પણ તે એ
વચનમાં છે જ્યારે જનૈઃ બ. વચ-
નમાં છે તેથી નીચે પ્રમાણે લેવું
વધારે સારું ॥ કથાપ્રસન્નોષ્ટુ ફનાઃ
ચ તે જનાથ = વિષવૈષોમાં શ્રેષ્ઠ
માણસોથી ઉચ્ચારાયેલો. [કથા-
પ્રસન્નગ્નેનજનૈઃ-આખો સમાસ
લેવાનો.]

(૩) અનુસ્મૃતાસન્નયનુ-જેને
ઈન્દ્રના પુત્ર (અર્જુન)નું પરા-
ક્રમ યાદ આવ્યું છે તે.

(૩) જેને ઈન્દ્રના નાના ભાઈ
(વિષ્ણુ)ના પક્ષિનું પગલું યાદ
આવ્યું છે તેવો. સ્વરૂ = (પુત્ર
અને નાનો ભાઈ એમ બે અર્થ
ધાર્ય) ત્રિ-પક્ષી ક્રમઃ = પગલું.

આ રીતે અહીં સ્ત્રીપાન્વિતા ઉપમા થઈ.

નોંધ

કયાપ્રસહ્નો.—(૧) દુર્યોધન પક્ષે—કયાવા પ્રવજ્ઞ સેન (૧ તત્) (૨) સાપ પક્ષે—(અ) કયાપ્રસહ્નોન જનૈ—વિપવૈઘ માણસોથી પણ અહીં કયાપ્રસહ્નોન એ વચન છે અને જનૈ જ વચન છે. તે અરામર નથી આપી નીચે પ્રમાણે લેવું વધારે સારુ છે—(ક) કયાપ્રસહ્નોનુ ફના (એકા) જ તે જનાશ્વ=કયાપ્રસહ્નોન જનૈ—વિપવૈઘોમાં શ્રેષ્ઠ માણસોથી આ રીતે આખો સમાસ લેવાનો.

ઉદાહરણ—ઉદ્ + આ + હ નુ ઠ બૂ રૂદત ઉચ્ચારાયેલું અમિષા નાત્ અને મન્ત્રપદાત્—મનેનુ વિશેષણ ॥

અનુસ્મૃતા—વિ + ક્રમ + ઘન્ માવે = વિક્રમ—પરાક્રમ (૧) દુર્યોધન પક્ષે આશ્વઙ્ગલ = ઈન્દ્ર તસ્ય સન્ન (૫ તત્) તસ્ય વિક્રમ (૫ તત્) અનુસ્મૃત આશ્વઙ્ગલસન્નવિક્રમ યૈન સ (બહુ) જેને ઈન્દ્રના પુત્ર (અર્જુન) નુ પરાક્રમ યાદ આવ્યું છે તે (૨) સાપ પક્ષે—સન્ન = નાનો બાઈ. આશ્વઙ્ગલસન્ન—ઈન્દ્રનો નાનો બાઈ (વિષ્ણુ) વિ = પક્ષી ક્રમ = પગલું, આશ્વઙ્ગલસન્નો ષ, તસ્ય ક્રમ (૫ તત્) અનુસ્મૃત આશ્વઙ્ગલસન્નવિક્રમ યૈન સ (બહુ) જેને વિષ્ણુના પક્ષિ (ગરુડ) નું પગલું યાદ આવ્યું છે તે

તવામિષાનાત્—(૧) દુર્યોધનપક્ષે ત્વ અમિષાનાત્—તમારા નામથી (૨) સાપ પક્ષે ત વ વ તથો અમિષાનાત્ સ્મિન્ તસ્માત્—‘ત’ અને ‘વ’ (એમ બે અક્ષરનું) ઉચ્ચારણ જેમાં છે તેવું મન્ત્રપદાત્નું વિશેષણ ત = તાક્ષ્ય—ગરુડ વ = વાસુકી સાપનો રાગ નામકદશમ હળમ્ નામમાત્રમહળમ્—નામનો એક ભાગ બોલે તે આખું નામ બોલવા બરાબર છે એ રીતે તાક્ષ્ય નો પહેલો અક્ષર ‘ત’ તાક્ષ્ય અને વાસુકીનો પહેલો અક્ષર ‘વ’ વાસુકીનું સ્થાન કરે છે. પણ શ્રી રામ દહે છે કે બે આ બંને શબ્દો સ્થવાય તો સાપને એકલો તાક્ષ્ય (ગરુડ) કેમ યાદ આવે? વાસુકી પણ યાદ આવે? જ નોંધવું. શ્રી

રાય ધારે છે કે કોઈ એક મંત્ર જ એવો હશે કે જેમાં આવતા 'ત' અને 'વ' અક્ષરો સાપને ગરુડનું સ્મરણ કરાવે. આમ તેઓ 'ત' અને 'વ'માં કોઈ સૂચન ન જોતાં કેવળ બે અક્ષરો જ લે છે. એ પણ સાચું છે.

સાપ અને ગરુડને વેર હોય છે તેથી સાપ ગરુડના સ્મરણથી કથ પામે.

અર્થતઃ—અર્થનું વર્તન. કાળ (લઘુ) ત્રી. પુ. એ. વ. દુઃખ પામે છે.

નતાનનઃ—નતમ્ આનન યસ્ય સઃ (વહુ.) જેનું મુખ નમેલું છે તેવો.

સુદુઃસહાત્—સ દુઃસહાત્

અહીં આ બે પાઠ છે. (૧) ખૂબ દુઃસહ. સુતરાં દુઃસ્થેન સહયતે સુદુઃસહ, તસ્માત્ (૨) બીજા પાઠમાં સ સુયોધન માટે વપરાયો છે.

પહેલા પાઠમાં સઃ અધ્યાહાર લેવું મહેલું છે. નિર્ણયસાગર, આવૃત્તિ બીજો પાઠ રાખે છે. શ્રી રાય પણ બીજો પાઠ પસંદ કરે છે. મેં નિર્ણયસાગર આવૃત્તિનો પાઠ રાખ્યો છે.

(૨૫) અ-વય—તત્ ત્વયિ જિહ્વાં કર્તુમુચ્યતે તત્ર (સુયોધને) વિધેયમ્ ઉત્તરમ્ આશુ વિધીયતામ્ । પરપ્રગીતાનિ વચોસિ ચિન્વતા માદૃશાં ગિરઃ સહ પ્રવૃત્તિસારાઃ ।

સમજૂતી—તત્ તત્ર (સુયોધને) વિધેયમ્ ઉત્તરમ્ આશુ વિધીયતામ્ તેથી સુયોધન તરફ ઉચિત ઉત્તર આપો અર્થાત્ સુયોધન સામે શું પગલાં લેવાં તે તમે જ નક્કી કરો. કારણ ? સુયોધન કેવો છે ? ત્વયિ જિહ્વામ્ કર્તુમ્ ઉચ્યતે—તમારા તરફ કપટ કરવા તૈયાર થયો છે તેથી તેની સામે પગલાં લો. પણ દૂન પોતે કેમ કંઈ ઉપાય સૂચવતો નથી ? પર-પ્રગીતાનિ વચોસિ ચિન્વતામ્ પ્રવૃત્તિમાતા. સહ માદૃશાં ગિરઃ—અમારા

જેવા લોકો તો ફક્ત લોકોની વાત ઉપરથી સમાચાર જ લઈ આવી
'ગણે' તેથી અમારા જેવાનાં વચન કેવળ સત્ય હકીકત જ રજૂ કરે છે.

સુયોધન હવે તમારા તરફ કપટ કરવા તૈયાર થયો છે. હવે સમય
બગાડો નહિ. તેની સામે શું પગલાં લેવાં તેનો ઝટ નિર્ણય કરી નાખો.
આ સંજોગોમાં તમારે શું પગલાં લેવાં તે કહેવું મારા જેવા દૂતો માટે
શકિત બહારનું છે. બીજાનાં વચન સાંભળીને ભેગી કરેલી બને એટલી
સત્ય હકીકત જ સ્થાવરની અને તમને ઉત્સાહ આપવાની મારી
ફરજ છે. શત્રુની હીલચાલ બને એટલી સાચી રીતે તમને જણાવવાની
જ મારી ફરજ ॥ શત્રુ સામે વહેલામાં વહેવી તો પગલાં બરવાં એ
તમારે નક્કી કરવાનું રહે છે. મારી ફરજ પૂરી થઈ

આમ અહીં દૂતની ઉક્તિ પૂરી થાય છે

નોંધ

તત્—તેથી. વચ્ચે શ્લોક—તદેવા મવત કાન્તા ત્યજેનાં વા પુહાગ
વા ।

માશુ—જાલદી

કર્તુમ્—કરું હેતુર્થ કૃદત

વચતે—ઉદ્ગમ્યમ્ નું ક. જી કે. ૫જી અર્થ કર્તારિં વચત નું પુ
સ. એ. વ

વિધીયતામ્—વિનિષા નું કર્મણિ આગમ્ય (જોડ) ત્રી. પુ એ.
વ. આપે

તત્ર—સુયોધને

વિષેયમ્—વિનિષા નું વિષયર્થ કૃદત વિષેયમ્ આપવા યોગ્ય.

ઉત્તરમ્—ઉત્તર પ્રતિધિયા. તત્-તત્રમ્—જે ૫છીથી આવે છે તે.

વત્તરમ્ = જરાજ ૫જી થાય. વત્તર-પ્રતિધિયા = વિરાટનો પુત્ર.

પરપ્રણીતાનિ-પરૈઃ પ્રણીતાનિ (ત્વ તત્) ખીજનથી બોલાયેલાં પ્રાચીન
નું ૩ ૪ ૫ પ્રણીત. વર્ત્તાસિ વચનો.

ચિન્વતામ્ —ચિ નું વર્ત. ૬ ચિન્વત નું ૫ ૫. બ. વ.

પ્રવૃત્તિસારાઃ—પ્રવૃત્તિઃ સારઃ યાસામ્ તાઃ (વહુ.) પ્રવૃત્તિ એટલે
મહિષનાથ યાર્તા-સમાચાર અર્થ લે છે. પણ શ્રી રામ પ્રવૃત્તિ એટલે
યોગ્ય કામ માટે ઉત્સાહ આપી તૈયાર કરવા એવો અર્થ પણ સૂચવે
છે વાંચો. મેદિનીપ્રવૃત્તિસ્તુપ્રવાહે સ્વાત્ત્વ ઉદન્તે ચ પ્રવર્તને એટલે કે દૂત
એમ કહેવા માગે છે કે તેના વચન તો ફક્ત યુધિષ્ઠિરને સામા પગલાં
લેવા માટે ઉત્સાહ આપી તૈયાર કરવા માટે જ છે. બાકી શું કરવું
એ યુધિષ્ઠિરે જ નક્કી કરવાનું રહ્યું.

સલ્લ—અરેખ.

માદશામ્ —માગ જેવા. ‘મામિદ્ દશામ્ પશ્યન્તિ જનાઃ તે એતે
અહમિવ દશ્યમાના’ મામિવ આત્માન પશ્યન્તિ इति ’

ગિરઃ—ધિયઃ

અહીં આ બે પાઠ છે. ગિરઃ = વચન. ગિર નું અ. પ્ર. બ. વ.
ખીજ પાઠનો અર્થ ૨૫૪ છે. ‘અમારો ઉદ્દેશ તમને કામ માટે તૈયાર
કરવાનો છે.’ એમ ખીજ પાઠનો ભાવ છે. બંને પાઠ સારા છે. મેં
નિર્ણયસાગરનો પાઠ રાખ્યો છે.

(૨૬) અન્યથા—વનસનિવાસિનાં પત્ન્યૌ इति ગિરમ્ ફેરવિત્વા આત્મ
સત્ક્રિયે ગતે (સતિ) અથ મહીધુજા કૃષ્ણાસદન પ્રવિશ્ય અનુજસનિધૌ તત્ત
વચઃ આચચ્છે ।

સમજૂતી—અથ મહીધુજા તદ્વચ આચચ્છે-પછી તે રાજ્યએ તે વચન
દર્શા. કોને ? કૃષ્ણાસદન પ્રવિશ્ય અનુજસનિધૌ કૃષ્ણા (દ્રૌપદી)ના આવાસમાં
જઈને વાર્તાઓની પાસે. દૂતે કહેલું બધું કશું ક્યારે ? વનસનિવા-
સિનાં પત્ન્યૌ...ગતે ત્યારે પેલો અહમ્યારી પેલાં વચન દહી રહ્યો ત્યારે

તેને માન (કે બહો) આપ્યા પછી તેમણે ત્યારે

નોંધ

इति—એમ ઉક્તપ્રકારમ્ ।

इरयित्वा—ફેરવું સં. જૂ. ફે. બોધીને

आप्तसत्त्विक्ये—આપ્તા સત્ત્વિક્યા યેન સા (બહુ) જેને માન (કે બહો) મળ્યો છે તેવો. આપ્ત-દા તું ક. જૂ. ફે. આપ્ત.

गते—ગમે તું ક. જૂ. ફે. પશુ અર્થ કર્તારે. તું પ્ર. સ. એ. વ.

पत्न्यौ—પત્નિ તું સ. એ. વ.

वन—વને સન્નિવસન્તીતિ—(અપ. તત્) તેવામ્ વનવાસીઓનો.

प्रविश्य—પ્રવિશ્ય તું સં. જૂ. ફે. ત.

कृष्णासदनम्—કૃષ્ણાયાઃ સદનમ્ (પ. તત્) કેટલાક અહીં કૃષ્ણા છટ્ટું પાડે છે. મહીમુજા કૃષ્ણા આચચ્છે એમ થાય. પછીના શ્લોક માં કહ્યું છે કે આ બધું સંભળીને દ્રૌપદી બોલી, તેથી અહીં કૃષ્ણા છટ્ટું પાડવું એક લેખે સાફ છે. પણ મુખિષ્ઠિરે કેવળ કૃષ્ણાને જ શા માટે કહેવું જોઈએ ? બીજા બાઈઓને શા માટે અરમણીના જોઈએ ? દ્રૌપદી એના સ્તીરભાવને લીધે ગુસ્સે થઈને પહેલાં જવાળા આપે છે.

आचचक्षे—આ + ચક્ષ્ તું પરાક્ષ બે કાળી (સ્ત્રી) ત્રી પ્ર. એ. વ. કહ્યું.

अनुज—અનુ પચ્ચાત્ આતા इति અનુજા—

अनुजानां सन्निधिः (પ તત્) તસ્મિન્ । નાનો બાઈઓ સમક્ષ.

वच—વચન.

(૨૭) અન્વેષ દુષ્પદાત્મજા દ્વિષતાં સિદ્ધિ નિશમ્ય તતઃ તતસ્થા અગ્રકૃતીઃ વિનિયન્તુમ્ બક્ષ્યા (સતી) નૃપત્યં મનુવ્યવસાયદીપિની ગિરઃ તદાગ્રહાર ॥

સમજૂતી— તતો દુપદાત્મજા ગિર ઉદાજહાર પછી દ્રૌપદી વચન બોલી છેવું વચન ? નૃપસ્ય મન્યુ—રાખનો ગુરસો વધારી તેને કાર્ય માટે ઉત્સાહ આપતું વચન તે બોલી શા માટે તે બોલી ? દ્વિષતાં સિદ્ધિ નિશમ્ય તતસ્ત્યા અપાકૃતિ વિનિયન્તુમ્ અક્ષમા શત્રુની સિદ્ધિ સાંભળીને તેનાથી ઉદ્ભવેલા મનોવિકાર રોકવા સમર્થ ન હોવાથી તે બોલી

શત્રુની આવી ચડતી સ્થિતિ વિશે સાંભળીને દ્રૌપદી એકદમ સળગી ઊઠી પહેલાં કૌરવોએ કરેલાં સવળાં અપમાન તેની આંખ આગળ તરી આવ્યાં યુધિષ્ઠિરની જુનોથી પોતાને અને પાંડવોને ટેટકેટયુ સહન કરવું પડ્યું એનું ભાન કરાવીને યુધિષ્ઠિરને લડાઈ માટે પ્રેરવા તે એક છેલ્લો પાસો નાખી જુએ છે નોંધ

નિશમ્ય— નિ + શમ્ ગુ સ જ કૃદત.

સિદ્ધિમ્— સિદ્ધિ

દ્વિષતામ્— દ્વિષન્તિ इति। શત્રુઓની

અપાકૃતિ — મનોવિકાર અપકરણમ્ इति।

તતસ્ત્યાઃ— (૧) તેમનાથી શત્રુથી ઉદ્ભવતા પણ આના કરતા તે સમાચારથી ઉદ્ભવતા—એમ લેવું વધારે સારું છે “ ઉદ્ભવતાના અર્થમાં તદ્ અંતવાળા શબ્દોને ત્વ ઉમેરવામાં આવે છે

વિનિયન્તુમ્— વિ + નિ + યમ્ ગુ હેત્વર્થ કૃદત રોકવા

અક્ષમા— ન ક્ષમા અક્ષમા (મન્ તત્) અસમર્થ

મન્યુ— મન્યુ ગુરસો “મન્યુર્દન્યેક્તૌક્ષ્વિ” इत्यमरः ॥ મન્યુન્ચ વ્યવસાયન્ચ મન્યુવ્યવસાયૌ (૬-૬), તયો દીપિન્ય તાઃ । ક્રોધ અને કાર્ય (નો ઉત્સાહ) વધારનારી

ઉદાજહાર— ઉદ્ + આ + જહુ પરોક્ષ જનકાળ (લિટ્) ત્રી. પુ એ. વ. બોલી,

ત, ન, વગેરેનો અનુપ્રાસ છે.

(૨૮) અન્વય— મવાદૃશેષુ પ્રમદાજનોચિતં અનુસાસનમ્ અધિક્ષેષ
 દ્વ મેવતિ । તથાપિ નિરસ્તનારીષમયાઃ દુરાધયઃ માં વક્ષુ વ્યવસાયયન્તિ ।

સમજૂતી—દુરાધયઃ માં વક્ષુ વ્યવસાયયન્તિ—કુટ મનોવેદના મને
 ખોલવા પ્રેરે છે. કેવી કુટ વેદના? નિરસ્તનારીષમયાઃ—અને જોઈએ
 તે બધી વિનય જેમાં નથી એવી કુટ વેદના, તેની વેદના એટલી બધી
 બધી ગઈ છે કે તે સહજ મર્યાદા પણ સાચવી શકતી નથી, એમ
 કેમ વાર? મવાદૃશેષુ પ્રમદાજનોચિત્ત અનુસાસન અધિક્ષેષ દ્વ મેવતિ ।
 તથાપિ માં વ્યવસાયયન્તિ ।—તમારા જેવા મોટા માણસને મારા જેવી
 સ્ત્રી કંઈ શિખામણ આપે તે કેવળ ધિક્કારને પાત્ર બની રહે છે. તેથી
 મારે તમને કંઈ ન કહેવું જોઈએ તે હું સમજું છું. તેમ છતાં મારી
 કુટ મનોવેદનાથી હું એ મર્યાદા સાચવી શકતી નથી અને મારે ખોલવું
 પડે છે.

કાંઈ બ્યાસ કે નારદ જેવા તમને કંઈ કહી શકે. હું એક સાધા-
 રણ સ્ત્રી તમને કાણ કહેનારી? તેમ છતાં હું બધી પ્રેરાઈને મારે કંઈક
 ખોલવું પડે છે.

નોંધ

મવાદૃશેષુ—તમારા જેવાને, અહીં ભારવિનું અર્થગૌરવ છે.
 મવાદૃશેષુ—માત્ર આ એક સુખદર્શી કેટકેટલું સમાઈ જાય છે? તમે બધી
 શાસ્ત્ર ભણ્યા છે. તમે ખૂબ શુદ્ધિશાળી છે. નીનિશાસ્ત્રમાં પણ પારંગત
 છો. એમ અહીં માત્ર આ એક સંજોષનમાં મુધિષ્ઠિરના ટેટલાયે ગુણ
 દ્રોપદી ગણાવી નાખે છે. વત્સિા-વિદિતવેદિત્યેષુ અષીત્સર્વસાગ્રેષુ કુશામી-
 યવિષ્ણેષુ ધૈર્યેષેષુ નોતિશાસ્ત્રપારક્ષમેષુ ઇતિ શુભચત્ર વ્યજ્યતે । ઉપરાંત એમાં
 મુધિષ્ઠિરને ઇચ્છેલાનો કટાક્ષ પણ છે કે તમારા જેવા વિદ્વાનોને કંઈ
 ન રહેવું જોઈએ. તમારે પોતે જ સમજીને રહવું જોઈએ. છતાં મારે

શ્રી યદ્દને તમને કહેવું પડે છે એ તમારે સરભાવા જેવું છે. આ દરાશ મવાદશેષ અને પ્રમદા એ બે શબ્દોમાં સુચવાયો છે. શ્રીઓને તો સલાહ આપવાની હોય. તેમની સલાહ લેવાની ન હોય.

પ્રમદાજનોદિતમ્—શ્રીજનથી કહેવાયેલું. પ્રકૃષ્ટઃ મદઃ યસ્યાઃ સા પ્રમદા । પ્રમદા એવ જનઃ તેન ઉદિતમ્ । હવંશોકવિવશતયા વિજ્ઞાનશક્તિવિકલા શ્રી સન્તતમ્ અનુશાસનીયા, કયમ્ અનુશાસિતુમ્ અહંતિ ઇતિ પ્રમદાશબ્દેન ચોન્યતે ।

અધિશેષઃ—અપમાન, તિરસ્કાર. અનુશાસનમ્—સલાહ અનુશિષ્યતે ઇતિ ।

વક્તુમ્—વક્તુનું હેતુવર્થ કુંદંત. વ્યવસાયયન્તિ—પ્રેરે છે. વિ + અવ + સોતું પ્રેરક વર્ત. કાળ (લદ) ત્રી. પુ. બ. વચન

નિરસ્તઃ—નિદ્ર અસ્તુ તું ક. જ. ક. નિરસ્ત. નિરસ્તાઃ નારીણાં સમયાઃ યૈઃ તે (વહુ.) જેમાં સ્ત્રીના વિનય ત્યજ્યા છે.

કુરાધયઃ—કુઃ કુષ્ટઃ આધિઃ કુરાધિઃ (પ્રાદિ તત્વ) તે । ‘પુંસ્ત્યાધિ- માંનસિ વ્યયા’ इत्यमरः । કુષ્ટ મનોવેદના. આધિ કુષ્ટ છે કારણ તે એના અવિનયનું કારણ છે.

(૨૬) અન્વય—આસ્રણ્ડલતુલ્યધામભિઃ સ્વંશજૈઃ ભૂપતિભિઃ ચિરમ્ અસ્રણ્ઢ પૃતા મહી, ત્વયા મદચ્યુતા મત્તજ્જેન સગ્ દ્વ આત્મહસ્તેન અપર્વજિતા

સમજૂતી—ત્વયા આત્મહસ્તેન મહી અપર્વજિતા તમે પોતાને હાથે પૃથ્વી છોડી દીધી. કેવી રીતે ? મદચ્યુતા મત્તજ્જેન સગ્ દ્વ અપર્વજિતા મદચરતો માતંગ જેમ કૂચની માળા કેંકડી દે તેમ તમે પૃથ્વી છોડી દીધી છે. પૃથ્વી કેવી ? આસ્રણ્ડલ તુલ્યધામભિઃ સ્વંશજૈઃ ભૂપતિભિઃ ચિરં અસ્રણ્ઢ પૃતા મહી—ઈન્દ્ર જેવા બળવાન પોતાના વંશના રાજાઓથી લાંબો સમય કારણ કરાયેલી સમય પૃથ્વી તમે છોડી દીધી.

દ્રૌપદી જાણે છે કે, ૧૨ વર્ષના વનવાસની અને ૧૩મા વર્ષના

દુઃખા નિવાસની સરત પાળ્યા વગર યુધિષ્ઠિર કેઈ જ કુવાના નથી.
તેમ છતાં એમને પડેલાં દુઃખ અને તેમને ખમવાં પડેલાં અપમાને
યાદ કરીને દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિર એ શરતનો ભાંડ કરી લગાઈ કરે એમ
છિંછે છે. દ્રૌપદી કહે છે, 'અહો ! તમારી ભૂત ફેરી ! પૃથ્વી તમારા
બાપદાદાની સપત્તિ હતી. ઈન્દ્ર જેવા બળવાન વશજોની એ મિથુન હતી.
આવા વંશપરણત વારસાને સાચવવાને બદલે તમે હાથે કરીને ફેંકી
દીધો.' આથી તે કહે છે કે જેમ મદ્યજ્ઞ હાથીને એ વખતે મદ્યમાં
કેઈ જાન હોતું નથી તેથી કૂલની માળા હપકી હોવા છતાં તે તેના
મગ્તક ઉપરથી ફેંકી દે છે તેવી રીતે તમે પણ સમગ્ર પૃથ્વીનું રાજ્ય
કેવળ હાથે કરીને છોડી દીધું, આમ અહીં કટક્ષયુક્ત અર્થગ્રંથી
ઉપમા છે

નોંધ

અસળ્દમ્—ન ધેનુઃ અસળ્દઃ (નન્ તત્) તત્ યથા તથા (અચ-
પીભાવ) સમમ વચ્ચો—'સમમ સંકલ પૂર્ણ અસળ્દ સ્વાદનૂતકે' इत्य-
મર ।

આસળ્દલઃ—આસળ્દલેન તુલ્ય આસળ્દલતુલ્યમ્, (ત્ તત્) જ્યાસળ્દલતુલ્ય ધામ વેષાં તૈ (વહુઃ) ઈન્દ્ર જેવા બળવાળા દ્રૌપદી
કહેવા માગે છે કે પૃથ્વી એવા રાજાઓને મો હતી કે જે ઈન્દ્ર
જેવા બળવાન હતા આથી યુધિષ્ઠિરે એમ સહેલાઈથી પૃથ્વી જવા
દેવી જોઈ એ નહિ

ચિરમ્—'ચિરાય ચિરરાત્રાય ચિરસ્વાયાધિરાયેકા' इत्यमर ।
એ પૃથ્વી પણ તેમજો લગિા વખત સુધી પોતાના બાહુમળે ટકાવી રાખી
છતા—૪ નુ કે બૂ ફે. સી પ્ર એ વ

મૂપતિમિ—મુર પતિ મૂપતિ (૪ તત્))

સ્વવશઃ—સ્વસ્ય વશ-સ્વવશ (૫. તત્)) સ્વવશે જાતા (ઉપ તત્)
પોતાના વશમાં જ-મેલા

આત્મહસ્તેન—આત્મના હસ્તઃ (૫ તત્વ) તેન—શરીરપક્ષે હસ્ત = મુંઢ
અહીં પશુ યુધિષ્ઠિરે પોતાને હાથે ઘૂસના પાસા નાખીને પૃથ્વી ત્યજી
દીધી એમ સૂચન છે.

મહો-વાયો અમરસાર ૧૨૫—ઘરા ઘરિત્રી ઘરણિઃ ક્ષમાઽવનિર્મોદિની
મહી ।

આ ત્યાગ પાછો કંઈ નાનો નથી મહી રાખે સૂચવે છે કે કેટલી
મોટી વસ્તુ છોડી દીધી !

મદચ્યુતા—મદ ચ્યોત્તતીતિ (ઉપ. તત્વ.) મદમરતા.

મતજ્જનેન—મતજ્જગત્ જાત. इति मत्तज्जजः । હાથી

સર્ગ—સૂચ્યતે इयम् इति—માળા.

અપવર્જિતા—છોડી દીધી

(૩૦) અ-વથ-યે માયાવિષુ માયિન. ન ભવન્તિ તે મૂઢધિયઃ પરા-
ભવ વ્રજન્તિ । हि शठाः तद्याविघान् असंयुताहान् निशिता इषवः एव
प्रविश्य घ्नन्ति ।

સમજાતી—યે માયાવિષુ...ઈ. જેઓ શઠ પ્રતિ શાઠ્યની નીતિ
અખત્યાર કરતા નથી તે મૂર્ખ છે. અને મૂર્ખની માફક હારે છે.
કપટી લોકો સામે તો કપટ જ આચરવું જોઈએ. જો આવા અય-
નક માણસો સામે આપણે પ્રમાણિક રહીએ તો તો તે લોકો આપણુ
દરેકે દરેકે હિંદ્ર જાણીને આપણો વિનાશ જ કરે. જેમ અણીદાર બાણ
અખતર વગરના માણસોનાં શરીર સોસરાજઈ તેમનો વિનાશ કરે છે
તેમ આ કપટી લોકો જોળા માણસના દરેકેદરેક હિંદ્ર જાણી લઈ તેમનો
વિનાશ કરે છે.

જે કરવાનું છે તે જલદી ન કરનાર મનુષ્ય જરૂર વિનાશ પામે
છે. દ્રૌપદી કહે છે કે જો એમણે કપટ કર્યું તો તમે પણ વનવાસનું
વચન ન પાળો અને તેમની સામે કપટ ખેલી તેમને હેતરો અને
જીતી લો.

નોંધ

મગ્નિ-મગ્નું વર્ત. કાળ (સદ) ત્રી પુ બ વ મેગ્નિ ઉ
મુદધિય -મુદા ઘી ઘેણે છે (મહુ) મૂર્ખ અદમનિ.

પરામવમ્-અપમાન

માયાવિષુ-માયા અસ્તિ એવામ્ હિતિ । ‘અસ માયામેવાસ્યો વિનિ’
[અસ અતપાળા શબ્દો અને માયા, મેવા અને સજ પછી મહુપ ના
અર્થમાં વિનિ પ્રત્યય આવે છે ઉત્તરનાગ લોકો, કપટી

માયિન-કુટિન. માયા અસ્તિ એવામ્ હિતિ

પ્રવિશ્ય-પ્રવિશ્ય નું સ બૂ. કૃદત પ્રવેશીને

મગ્નિ-મગ્નું વર્ત. કા. (સદ) ત્રી પુ બ, વ હિ મગ્નિને બદલે
નિભન્તિ પાઠકે છે

તયાવિધાન્-તયા વિધા યેણે છે (મહુ) તેના પ્રકારના

અસવૃતા-સમ્ + વ નુ ક. બૂ. કૃ. સઠન ન સવૃતમ્ અસવૃતમ્
(નમ્ તત્ ૦) તારશમ્ અગમ્યેવામ્ (મહુ) જેમનુ શરીર નક્ષણ વગરનુ
છે તે. રાજ્યનાં પણ સાત અંગો કયાં છે

વયો-ન્વામ્યમાયશ્ચ રાષ્ટ્ર ચ દુર્ગં કોશો બલ મુદત્ । પરારો-
પકારીદ સત્તાજ રાજ્યમુચ્યતે । જે રાજાનાં આ અંગો રક્ષામાં નથી તેને
કુટિનગનેા હશે છે

નિષિતા-નિષ્ઠા નું ક બૂ. કૃદત તીક્ષ્ણ વયિ-અમરસાર
૪૦૭-નિષિલ્લુતશાત સેવિતે ॥

શ્વ-શ્વ તીર.

પ્રમુન શ્લોકમાં શઠ લોકોને અણીદાર તીર જોડે સખાખ્યા છે
જેમ કોઈ બખતર વગેરેના નક્ષણ વગરના લોકોના શરીરમાં પ્રવેશીને

તીક્ષ્ણ બાણ તેને દણે તેમ ચઠે લોકો પણ ભોળા લોકોનાં હિતો શોધીને તેમને દણે છે. આમ અહીં ઉપમા છે. પણ પ્રથમાર્ધની ઉક્તિનું દ્વિતીયાર્ધના સામાન્ય વાક્યથી સમર્થન થયું છે તેથી અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે.

(૩૧) અન્ય-અનુરક્તસાધનઃ કુલામિમાની ત્વદન્યઃ ક इव नराधिपः गुणानुरक्ताम् कुलजां मनोरमाम् आत्मवधूम् इव ध्रियं परैः अपहारयेत्

સમજૂતી—ક इव नराधिपः આત્મવધૂમિવ ધ્રિયં પરैः અપહારયેત્—આત્મવધૂ જેવી રાજ્યલક્ષ્મીને કોણ રાજ્ય હરાવે દે ? ત્વદન્યઃ કઃ — ખરેખર તમારા સિવાય કોઈ તેમ ન થયે દે. તમે કેવો ? અનુરક્તસાધનઃ અને કુલામિમાની—તમે પોતે સદાયકોનો સ્નેહ ધરાવો છો. ઉપરાંત કુળના અભિમાનવાળા છો. આમ તમે કોઈ સાધારણ નથી. ઉપરાંત શ્રી પણ કેવી છે ? (૧) ગુણાનુરક્તા—ગુણાનુરક્તા. (૨) કુલજા—પરંપરાગત આંવંધી. (પત્ની પક્ષે કુળવાન) (૩) મનોરમા—જેમ. ગુણાનુરક્તા અને કુલજા પત્ની મનોરમા પણ હોય તેમ તેવી રાજ્યથી પણ મનોરમા હોય છે. આવી ઝી તમારા જેવા જ ગુમાવે. એમાં ખરેખર તમને જ નુકસાન છે.

દ્રૌપદી કહેવા માગે છે કે તેમની આ દશા ચર્ષિતે લક્ષ્મીને વાઢે નહિ. રાજ્યલક્ષ્મી તો એના તરફ પત્ની જેવી ભક્તિવાળી હતી. પણ યુધિષ્ઠિરે પોતે જ ભૂલ કરી અને તેને ખોઈ. અહીં રાજ્યલક્ષ્મીને પત્ની સાથે સરખાવી છે. સરખામણી નીચે પ્રમાણે છે.

રાજ્યલક્ષ્મી

પત્ની

(૧) ગુણાનુરક્તા—સંધિ, વિપ્રદ, માનં (૧) ગુણાનુરક્તા સૌદર્ય વગેરે આસન દ્વિધીમાવ અને સમાધય ગુણોથી અનુરક્ત. જેમ ૭ અંગોનો યોગ્ય ઉપયોગ

અથવા તો શૌર્ય વીર્ય વગેરે ગુણો

ઉપર અનુરક્ત

(૨) કુલજા

વશ પરપરામત આવેલી

(૩) કુલજા

ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલી

(૩) મનોરમા

એના ભભકાથી અને વૈભવથી
મનોરમા

(૪) મનોરમા

લાવણ્ય, સોદર્શ ગુણ વગેરેથી
મનોરમા

આમ અહીં ઉપમા છે

અહીં દ્રૌપદી દૂતની યાદ આપે છે દૂતમાં યુધિષ્ઠિરે કેવળ રાજ્ય લક્ષ્મી નહિ પણ પોતાની પત્નીને (અર્થાત્ દ્રૌપદીને પોતાને) પણ હોડમાં મૂકી હતી શ્રી એટલે રાજ્ય-લક્ષ્મી પણ આમવધૂ એટલે સ્ત્રી પોતે-અર્થાત્ દ્રૌપદી પોતે. આ સરખામણી દ્વારા દ્રૌપદી કટાક્ષ કરે છે કે યુધિષ્ઠિરે રાજ્ય અને પત્ની (દ્રૌપદી) બંનેને હોડમાં મૂકી હાથે કરીને ગુમાવ્યા હતાં. બંને ગુણાનુરક્ત, કુસંગ અને મનોરમા હતાં છતાં તે સાચવી શક્યા નહિ અનગત તે હોડમાં મૂકી ચીજ ન જ સાચવી શકે પણ દ્રૌપદી કહેવા માગે છે કે તમે તો ક્ષત્રિય છે. કુલાભિમાની છે દૂતની રમત પછી તમે કૌરવોને દરાવી શક્યા હોત કારણ તમે એકલા નહોતા જનુરક્ષાધન હતા તમને સમગ્ર લોકરત્ની અને મંત્રીઓની ઓથ હતી વળી તમે કુલાભિમાની છો પત્નીનું આવું અપમાન તમે કેવી રીતે સામી શકો? એનો જવાબ તમારે લેવો જ જોઈએ નરાચિજ ઉપરનો કટાક્ષ પણ નીચે નોંધમાં સમજ થો છે

આમ દ્રૌપદી આ મ્હાક્ષયુક્ત વાણી ના. યુધિષ્ઠિરને પુરાણી યાદ દેવડાની બંને તેટલા ઉશ્કેરવા પ્રયત્ન કરે છે આ રીતે જાનવિ મહા જારતના દૂતની કથાનો આખો ઉલ્લેખ એમ માત્ર ઉપમા દ્વારા કરી

દે છે. એ ઉપમા અને અનુરક્ષાધન અને કુલાભિમાની એ શબ્દોનું કટાક્ષમય સૂચન એનું અર્થગૌરવ બતાવે છે.

નોંધ

શુણાનુરક્ષામ્—અનુ + રક્ષ્ + ક્ત્વંતિ અનુ + રક્ષતું ક ભૂ કૃ. પણ અર્થ ક્ત્વંતિ. શુણૈઃ અનુરક્ષામ્ । શુણ્થી અનુગ્રહ આ વિશેષણ શ્રી અને આત્મવધૂ—એમ બંનેને લાગુ પડે છે. તે ઉપર સરખામણીમાં રપ૪ કયું છે.

અનુરક્ષ૦—અનુરક્ષ સાધન यस્ય સ્ (દહુ૦) જેને સદ્ધાય (સાધન) અનુકૂળ છે. સદ્ધાય = મદદ કરનાર—મત્રીઓ—લશ્કર, રાજા વગેરે.

કુલાભિમાની—કુલસ્ય અભિમાનઃ (પ. તત્) સ અસ્તિ અસ્ય હિતિ કુલાભિમાની । શ્રી પક્ષે ક્ષત્રિયકુળ અને સ્ત્રી પક્ષે મોટું કુળ. એ કેટલું સૂચક છે તે માટે ઉપર સમજૂતીમાં બુએઃ

કુલજામ્—કુલાત્ કુલે વા આતા હિતિ કુલજાઃ તામ્ । શ્રી પક્ષે—કુલક્રમાગતા—વંશપરંપરાગત આવેલી. સ્ત્રી પક્ષે—કુલીન.

નરાધિપ —અધિગતીતિ અધિપઃ । નરાણામ્ અધિપઃ નરાધિપ' । રાજા. અહીં જનાધિપઃ (રાજા) પાડે છે. અહીં પણ કટાક્ષ છે કે તમે તો રાજા છો. તમારે રાજ્યસક્ષમી અને સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાનું હોય, તેને અહીં તમે તો એને ખોઈ ખેડા ! એક રાજા તરીકે તમારે એને પાછી મેળવવાની ફરજ છે.

પરૈઃ—પર = ચતુ.

સ્વદન્યઃ આને સમાસ તરીકે પણ લેવાય. અથવા બે છૂટા શબ્દો ત્યત્ અન્ય. પણ લેવાય. “અન્યારાદિતર્તેદિક્ષાન્દાઞ્ચત્તરપદાન્નાદિયુકે” [અન્ય, આરાત, ઇતર, ઋતે દિક્ષાન્દ અને અન્તુ તથા આચ્, આદિ અંતવાળા શબ્દો સાથે પચમી લક્ષિત આવે.]

કાં દુઃ—ચણી કેણું ? ડાણું વાડ ? દુઃ અધીરાઈ, વિરોધ વગેરે બતાવે છે

અપહારયેત્—અપ + હનુ પ્રેતક વિધ્યર્થ (વિધિલિત) ની પુ
એ વ હ પ્ કરાયા દે ?

મનોરમામ્—રમયતીતિ રમા । મનસો રમા (ય તત્)

આત્મવધૂન્—આત્મન વધૂ (ય તત્) તામ્ ।

શ્રિયમ્—શોભયન્શ્રી

આ શ્લોકમાં અનુરક્ત કુલ-ય અને મ નો અનુપ્રાસ નોંધો

(૧૨) અ-વય—હે નરદેવ । એતર્હિ મનસ્વિર્ગર્હિતે વર્ત્તમાન
ભવન્ત ડરીરિત મન્યુ શુન્ક શમીતક ડચ્છિલ અગ્નિ દવ કથ ન જવલયતિ ।

સમજૂતી—હે નરદેવ । મન્યુ ભવન્ત કથ ન જવલયતિ ? એા નૃપાણ !
તમને યુરસેા સળગાવી કેમ નથી મૂકતો ? મન્યુ કેવો ? ડડીરિત ઉદ્ધો
પિત શા માટે ? એતર્હિ મનસ્વિર્ગર્હિતે વર્ત્તમાનિ વિવર્તમાનમ્ભવન્તમ્ તમે
હવે માનીઓધી ધિક્કારાવેના આર્ગમાં રહ્યા છે તેથી તમને ક્રોધ બાળી
નથી મૂકતો ? કેાની માફક ? શુન્ક શમીતકમ્ ડચ્છિલ અગ્નિ દવ-જેમ
સૂકા શમીતકમાં રહેનો અગ્નિ પ્રગ્લવળી જીડે અને જ્વલને બાળી મૂકે
તેમ આરી પગિરિધનિથી તમે બાળી નથી જતા ?

દુઃશ્મનોએ અત્યારે તમારી એવી દશા કરી મૂકી છે કે કોઈ પણ
માની પુત્ર તે ધિક્કારે તમારી સામે કપા આતરી તેઓએ તમારી
આ દશા કરી આરી અપમાનકારી દશા પણ તમને ક્રોધથી સળગાવી
નથી મૂકતી ?

તમે જેને સગી જુદા જેવા પવિત્ર છે જેમ સગી વૃક્ષમાં અગ્નિ
સમાયેા છે તેમ તમારામાં પણ ક્રોધ સમાયેા છે દુઃશ્મનોના કપાને
લીપે તમે પણ સગીજુદાની જેમ સકાઈ ગયા છે જેમ સમાયેલા

શમીવૃક્ષમાં અગ્નિ પ્ર-જ્વળી જોડે તેમ તમારી આ કરમાયેલી સ્થિતિ જ તમારો ગુસ્સો સળગાવવા બસ છે. આમ અહીં ઉપમા છે. યુધિષ્ઠિરને શુભ શમીવૃક્ષ સાથે સગખાવ્યા છે.

નોંધ

મવન્તમ્—તમને. માનસયક છે.

—ઈતર્હિ—અત્યારે. આ વખતે. અસ્મિન્ કાલે ।

મનસ્વિન્—મનઃ અસ્તિ પ્રશસ્તમ્ इति । ગર્હ નુ ક. જૂ. કૃદંત ગર્હિત મનસ્વિમિ ગર્હિત (વૃ સત્.) તસ્મિન્ ।

વિવર્તમાનમ્—વિન્નૃત્ નુ વર્ત. કૃદંત રહેવા. એક વખતના પૃથ્વી પતિ તમે હવે એક લિખારીની દશા પામ્યા છો.

નરદેવ—નરાણા દેવઃ (વ. સત્.) અથવા નરેષુ દેવઃ । અથવા નરો દેવઃ इव (કર્મં) નરદેવ—હે રાજા ।

વર્તમ્નિ—વર્તમ્ન ન્સ્તો. અહીં યુધિષ્ઠિરની અત્યાગ્ની દશા બતાવે છે.

જ્વલ્યતિ—જ્વલ્ નું પ્રેરક વર્ત. કાળ (સદ્) ગ્રી પુ. એ વ. જ્વાલ્યતિ રૂપ પશુ થાય.

હરીરિત્—હર + રિર (દસમેા મણ)નુ ક જૂ. કૃદંત હરીત થયેલો.

શમીનરુમ્—શમી વાસી સરુએતિ (કર્મં) આ વૃક્ષ પવિત્ર મનાય છે તેની અદ્ અગ્નિ સમાયો છે. તેમ મનાય છે વાગ્વો-રુઘ્ ૩-૧ શમીમિવામ્યન્તરલીનવાલ્કમ્ ૧-શાકુ-૪-૩-અગ્નિવર્મામ્ શમીમ્ इव ।

આ વૃક્ષની કથા માટે વાગ્વો (૧) મહાભાગત અનુસાસનપર્વ-પ્રત્નતી અરણો-લાકડી આ વૃક્ષની ડાળીમાંથી બનાવાતી. અગ્નિમાં સિવનુ તેજ હોવાથી તે પોતે એ સહી ન શક્યો આથી તેણે અનુક્રમે પાણી, અન્ન-તથા વૃક્ષ અને શમી વૃક્ષમાં આશ્રય ગ્રાપ્યો. પોપટે તે કહી દીધું શમી

વૃક્ષમાંથી દેવોએ તેને શોધી કાઢ્યો

(૨) મહાભારત-અદાપર્વ-છુટ્ટાઓએ અગ્નિને ‘ સર્વભક્ષ યો શાપ આપ્યો ધીમ્નો માર્યો અગ્નિ શમીવૃક્ષમાં સતાયો અને દેવોએ તેને સાંધી શોધી કાઢ્યો

(૩) દેવી પાર્વતી એક વખત ભાવાવેશમાં શમીવૃક્ષને અડેલી જીભાં રક્ષાં છાકગ્રામાં અતિથય અગ્નિ ઉદ્ભવ્યો ત્યાર પછી જરાક ધર્મશાળી પણ તે પવિત્ર જવાળામાં ભળી જાતો

વાયો અનુશાસનપર્વ મહાભારત-અશ્વત્થામિનિસુતધામિનિ કામીગર્ભસુપા-
વિશત્ ॥ શુકેન કથાપિતો વિપ્ર ત દેવા સમુપાદ્રવન્ । વાશાર શુકમગ્નિસ્યુ
વામ્બિહીનો મવિવ્યસિ ॥ સ કામીગર્ભે ઘટિનમાલ્ક્ય દેવતા તદેવાયતન
જક્તુ પુણ્ય સર્વક્રિયાસ્ત્રવિ ॥ તત્ પ્રભુતિ આપ્યગ્નિ કામીગર્ભેષુ દદ્યતે ॥

શુકમ્—શુક

કર્ષિષ્ણ —ઉદ્ગતા શિસ્તા યસ્ય સ (વહુ) શિસ્તા = જ્વાળા
જેની જ્વાળાઓ ઊંચે જાય છે તે

અહીં મ અને વ નો અનુભાસ નોંધો

(૩૩) અન્ય—અવગ્ન્યકોપસ્ય આપદાં વિદ્વન્ દેહિનઃ સ્વયમેવ વદ્યા
મવન્તિ । અમર્ષશ્ચન્યેન જન્તુના જાતહાર્દેન જનસ્ય આદરો ન, વિદિવા
ચ આદરો ન ॥ અથવા જાતહાર્દેન જનસ્ય આદર ન વિદિવા ચ દરો ન ॥

સમજૂતી—અવગ્ન્યકોપસ્ય આપદાં વિદ્વન્ દેહિનઃ સ્વયમેવ વદ્યા
મવન્તિ—જેનો ક્રોધ સફળ થયો છે તેના (અને) આપત્તિ ટાળનાર
માણસને માણસો પોતાની મેળે વશ થાય છે અમર્ષશ્ચન્યેન જન્તુના જાત-
હાર્દેન જનસ્ય આદર ન—ગુસ્સા વગરના નિર્માત્ર્ય જન્તુને માટે રેતેડી
હોય તો આદર થતો નથી ક્રોધ વગરના મનુષ્ય સાથે ક્રોધ મેત્રી ઈચ્છુ
નથી. વિદિવાદર ન—એવા માણસનો ક્રોધ શત્રુ હોય તો તેને તેનો બધ
ધામતો નથી

એ સત્ય છે કે કોઈ મનુષ્યનો દુશ્મન છે પણ એથી એમ નથી દર્શિત થતું કે માણસે માવ નિર્માણ બનવું જનનમાં જ્યાં ત્યાં પુરુષત્વ શૌર્ય અને કોઈને માન આપવામાં આવે છે જે માણસ ગુસ્સે થતા પછી તેના કોપના પાત્ર ઉપર બદલો વાળ્યા સિવાય જ પડે નથી તે માણસને લોકો જલદી વશ થાય છે માણસ તે ગુસ્સે થાય ત્યારે બીજાની આપત્તિ ટાળી શકે છે આથી જોલદુ જે કોઈ સાવ ગુસ્સા વગરનું નિર્માણ જન્મુ છે તે કોઈનો મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય તેથી શુ ? કોપવાળા માણસની મૈત્રી લોકો ધૃષ્ટે માણસ તેમને વિશ્વાસ હોય છે કે એ તેમને વખત આવે બચાવે બચાવે ક જે એવા માણસનો દુશ્મનને પણ મોટો બચ હોય છે અર્થાત્ કોપવાળા માણસની મૈત્રી કે દુશ્મનાવટ નિર્ણયક નથી થતા જ્યારે નિર્માય જનને સહુ કોઈ અવગણે છે કારણ તેઓ માણસ નથી કોઈને ઉપયોગી થઈ શકતો કે નથી તે કોઈને નુકશાન પડે.

દ્રૌપદી કહેવા માગે છે કે દરેક વખત નહિ પણ અમુક વખતે તો કોપ આવશ્યક છે જ આત્યારે તમારે મારે ગુસ્સો બ્યક્ત કરવાનો સમય છે તેથી ઊંચે.

નોંધ

અવગ્ધકોપસ્ય—ન વગ્ધ અવગ્ધ (નય તત્) અવગ્ધ કોપ સ્વયં (વહુ) તત્ત્ય—જેનો કોપ નિષ્ફળ નથી. આવા કોપવાળો માણસ આપત્તિ ટાળનાર થઈ શકે.

આપદા—આપત્તિઓનો.

વિહત્વ—વિહન્તુ પ એ વચન નાશ કરનારો.

વશ્યા—વશ ગતા इति—વશ.

સ્વયમ્—પોતાની મેળે.

દેહિન—દેહ અસ્તિ ઇયામ્ इति. મનુષ્યો.

પગે ચાલના । થયો છે ડેવી રીતે ? અતર્ગિરિ પરિશ્રમન્-પર્વતની વચ્ચે
ફર્તા તેની આજ આ દશા થઈ કોનુ મન વ્યથિત નથી કરતો ?
સત્યધનસ્ય તે-સત્ય જેનુ ધન છે તેવા તમારૂં મન

દ્રૌપદી અહીં વ્યગ્રમાં મોલે છે નમે સત્યને વળગી રહેનારા છે।
આથી જાગ ર્ષ વનવાસ અને એમ વર્ષ છુપુ એમ તમે જગનમા
ગાળવા જ નિશ્ચય દર્શો છે એ સત્યને તમે પકડી રહ્યા છે। આથી
બીમને પર્વતોમાં ખુલે પ। આયડવુ પડે છે તેથી તેના પગ ધૂળ લાગે
છે એ મહાગધી ડેવળ પગે ચાલવાની દશા પામ્યો। એ બધુ જોઈ કુ
મારુ છુ કે તમને કુ ખ નથી થતુ કારણ જો એથી કુ ખ થતુ હોય
તો તમે પેના સત્યને પકડી ન રાખ્યો। તમે તો એ સત્યની જ પરવા
કરો છો। બાઈઓનુ તમને કઈ લાગતુ જ નથી

આમ સત્યધનસ્ય વિશ્વજ્ઞાના વૃતમાં હારે તે બાર વર્ષનો વનવાસ
ભોગવે અને તેશ્ચુ વર્ષ છુપુ માળે-એ શરતનો-અને યુધિષ્ઠિરનો તે
પાળવા મટેનો ખાસ સત્યનો આગ્રહ-વગેરેનુ સત્યન ભારવિએ મરી
દીધુ આ એનુ અર્થગૌરવ બનાવે છે વૃકોદર શબ્દ જ પહેનાની
અને અત્યાતની દશા સૂચની દે છે

વૃક્ નામો જહરાગ્નિ જેના હિરમાં છે તે એમ વૃકોદર શબ્દ
સૂચવે છે હ્રુત્તલ્લજાવર્ધનો વૃકારવો જાઠરોગ્નિવિશેષ ઉદરે યસ્ય અસ્તિ સ
વૃકોદર इति ।-જે વૃકોદર ખાતાં પીતાં ધરાય નહિ તે વૃકોદર આજ કદમૂગ
ખાઈ જેમ તેમ દિવસ કાઢે છે એ નમને નથી લાગતુ ? આ બધુ
ફક્ત વૃકોદર શબ્દ જ સૂચની દે છે આમ અહીં પણ ભારવિનુ
અર્થગૌરવ છે

વચો--શન્દાયચન્દ્રિકા-ય પૂર્વ વિશિષ્ટરાલ્પ્યોદનાદિમેદુરમનોજ્ઞરૂપ
સ એવ સમ્પ્રતિ ઉપવાસ કદશનચર્ચિતશોચ્યશરીર સજ્જત इति તાત્પર્યાર્થ ।
વૃકોદર શબ્દ એવ પૂર્વોક્તરાવસ્થાનુચ્ચ-બાનહેતુ ।

નોંધ

પરિબ્રમન્—પરિ+બ્રમ્ નુ વર્ન કૃ ધુ ધ્ર એ વ રૂપે.

લોહિત—રૂપ નુ ધ્ર એ કૃ રચિત લોહિત ચંદનમ્ (કર્મ.)
રચિત લોહિતચંદન સ્વયં સ (વહુ.) લાલ (લોહિત) ચંદન જેને
ચોખ્ખો છે તે અથવા નીચે પ્રમાણે પણ વિમલ ધાય—લોહિત ચંદન
(કર્મ.) તથા અથવા તસ્ય રચિત । (સપ્તમી કે વ તત્વ.)

પદાતિ—પદાભ્યામ્ અતતિ ગચ્છતીતિ (રૂપ તત્વ.) પગે ચાલનારો
અહીં પણ વિશેષ નોંધો. પહેલા ન્યામ જતો હોયો હવે તે ફક્ત પગે
ચાલનારો થયો છે 'પદસ્ય પદાજ્વાતિગોપહતેષુ' [આત્રિ આતિ, ગ
અને વપહત શબ્દો છેતરપ તરીકે આવે ત્યારે પદ શબ્દનો પદ શબ્દ
થઈ જાય છે] એ નિયમ પ્રમાણે અહીં પદ થયું

અન્તર્ગિરિ—ગિરિષુ હિ વિમલયર્થે અગ્રથી પર્વતની વચ્ચે.

રેણુરવિન—રેણુમિ રવિત (સુ તત્વ) રેતીથી ખસાયેલો.

મહારથ—મહાન્ રથ સ્વયં સ (વહુ.) 'આન્મહત સમાનાધિ
કરણજાતીયયો' એ નિયમ પ્રમાણે મહત્ત્વ મહા થયું એનો અર્થ
આમ તો મોટો ચોક્કો ધાય પણ અહીં મોટા અથવાનો.

एको दशसहस्रस्तु योषयेद् यस्तु धन्विनाम् ।

शस्त्रगात्रप्रणीशश्च स महारथ तच्यते ।

महाधया महात्मानो मेघदु-दुग्भिनि स्वना ।

महायुद्धयु युष्मेरस्तेन ते हि महारथा ॥

સત્યપનસ્ય—સત્ય એવ ધન સ્વયં સ (વહુ.) સત્ય જ જેનું ધન
છે તે.

માનસ—મન

દુનોતિ—દુ નુ વર્ન કાળ (તત્વ) ત્રી ધુ એ વ વ્યયિત કરે છે

કચિત્-હં ધાર્મં છું. પોતાની મિટી કે મત રજૂ કરવા વપરાય

છે, કચિત્ કામપ્રવેદને । (અમગ્દાષ)

ટુકોદરઃ—ટુકસ્ય (વ્યાગ્રવિશેષસ્ય) ઉદરમ્ (ધ. તત્) ટુકોદરમિવ ઉદરમસ્ય इति ટુકોદરઃ । વડે જેવા પેટવાળો. અહીં સપ્તમ્યુપમાન...એ નિયમ પ્રમાણે સમાસ થયો. અથવા તો જેના ઉદરમાં શૂંપ અને તૃષ્ણા વધારનારો ટુક નામનો અગ્નિ હતો તે. વાંચો મવિષ્યપુરાણ—યસ્ય તીક્ષ્ણો ટુકો નામ જઠરે હૃદયવાહનઃ । મયા દત્તઃ સ તેનાસૌ કથિતો દિ ટુકોદરઃ

અહીં ચ, ર, મ, ન અને દ નો અનુપ્રાસ નોંધો.

(૩૫) અ-વય—વાસવોપમઃ ય. ઉત્તરાન્ કુરુન્ વિજિત્ય પ્રાજ્યં અકુપ્ય વસુ અયચ્છત્ સ ધનંજયઃ અધુના વલ્લકવાસાંસિ આહરન્ તવ મન્યુ કયં ન કરોતિ ?

સમજૂતી—ધનજયઃ તવ મન્યું કય ન કરોતિ ?—ધનંજય તમને કેમ ગુસ્સે કરતો નથી ? એ કેવી રીતે બને ? યઃ તવ પ્રાજ્યમકુલ્યં વસુ અયચ્છત્ સ વલ્લકવાસાંસિ આહરન્ કય મન્યું ન કરોતિ ? જેણે તમને એકવખત અઘણક ધન આપ્યું તે ધનંજય આજ ફક્ત વલ્લક જ લાવે છે ! તે જોઇ તમે કેમ કોપાયમાન થતા નથી ? ધનંજયે તેવું ક્યારે ક્યું હતું ? વાસવોપમઃ ધનજયઃ ઉત્તરાન્ કુરુન્ વિજિત્ય અયચ્છત્—ઈન્દ્ર સરખા ધનંજયે તમને રાજસ્ય યજ્ઞ વખતે ઉત્તર કુરુ જીતી આપ્યો હતો.

હવે દ્રૌપદી ધનંજયની કેવી દયા થઈ છે તે બતાવી યુધિષ્ઠિરને ગુસ્સે કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દ્રૌપદી ખાસ ધનંજય શબ્દ વાપરે છે. જેણે ધન જીતી આપ્યું હતું તે ધનંજય આજ તમારી દહને લીધે કેવળ વલ્લક જ લાત્રી આપે છે. તેની શક્તિ આમ ખોટી વેડફાઈ ગઈ છે આમ ધનંજય શબ્દ સૂચક છે અને વલ્લક સાથે સારો વિરોધ બતાવે છે. ધનંજય-શબ્દ આમ બારવિનુ અર્થગૌરવ બતાવે છે. જેણે ઉત્તર કુરુ જીતી આપ્યો તે તમારા એક જ બોલે દક્ષિણ કુરુ પણ જીતી આપ્યો.

અને અદળક ધન આપશે એમ ખાસ સ્પષ્ટ શબ્દ પ્રયોગ દ્વારા સચિત થયું. ખરી રીતે સ્પષ્ટ આપેલ શબ્દ છે પણ દ્રૌપદી તે છૂટે પાડે છે. કારણ તે દ્વારા ને ખામ યુધિષ્ઠિરનું ધ્યાન દેવા માગે છે કે તેમને લીધે તેમની આ દશા થઈ

રાજસ્ય યત્ત પદેષા પાંડવોએ દિગ્વિજય કર્યો ત્યારે અર્જુને ઉત્તર કુરુ જીતી આપેલ હતો. એ દેશની પરમ ગૌરવને લીધે કેઈ માનવને એ દેશ જોવા દેવામાં આવતો નહોતો. પણ અર્જુનની ઈચ્છાને લીધે ત્યાંના વમનારાઓએ અદળક ધન અર્જુનને આપ્યું હતું અહીં આ કથાનો ઉલ્લેખ છે.

નોંધ

વિજિત્ય-વિજિતિ તું સં શુ કૃત.

પ્રાજ્યમ્—ખૂન પુષ્કળ વચ્ચે અમરોત—પ્રમૂલે શ્વર પ્રાજ્યમ્ ।
વચ્ચે કુમાર—યુગપદ્યુગબાહુમ્ય પ્રાપ્તેભ્ય પ્રાજ્યવિક્રમા

અવચ્છત—દા તુ સ્મૃતન શૂ. કાળ (લઈ) ત્રી પુ એ, વ આપ્યું હતું.

ઉત્તરાન કુરુ—ઉત્તરકુરુ અત્યારે દુર્યોધન જે કુરુ ઉપર રાજ્ય કરે છે તે કરતાં આ જુદો છે તેમ બતાવવા ખાસ કુરુ છૂટે પાડ્યું મેરુ પર્વતને લીધે ઉત્તર અને દક્ષિણ કુરુ એમ બાગ પડ્યા. સિંધુ ગંગા અને ષટ્પુત્રાનાં મૂળ પામે આ પર્વત મધ્ય એસિયામાં હોવાનું મનાય છે. [વચ્ચે રાય] દેશનાં નામ બહુવચનમાં વપાયે છે.

અકુપ્યમ્—સોનું અને ચાંદી. અકુપ્ય વસુ-દલકી ધાતુનું ધન નહિ એટલે સોનું અને ચાંદી. સુવર્ણરજતાભ્યામ્ અન્યદ્ ધન કુપ્ય, ત્રણવામસી-તિકાદિ; તત્તઃ અન્યત્ અકુપ્યં ધનમ્ । કુપ્ય = સોના નાદી સિંધાપનું ધન. ન કુપ્ય અકુપ્યમ્ (મનુ સ્મૃતિ) કુપ્ય નહિ તેવું ધન એટલે કે

અકુવ્ય = સોના અને ચાંદીનું ધન. નજ્ ૭ અર્થમાં વપરાય છે અહીં
તદન્યત્વ ના અર્થમાં છે

તત્સાદ્રશ્યમ્ અમાવધ્ય તદન્યત્વ તદલપતા ।

અપ્રાશસ્ત્યં વિરોધશ્ચ નચોડ્યાં પદ પ્રકીર્તિતા ॥

વસુ—વસુ (નપું) નું દ્વિતીયા એ વચન

વાસવોપમ—વાસવ ઉપમા યસ્ય સ. (વહુ૦) ઈન્દ્ર સરખે

વલ્લક૦—વસ્યતે આપ્છાચતે અનેન ઇતિ વાસસ ।

વલ્લકાન્યેવ વાસાંતિ વલ્લકનાસાસિ । (કર્મ૦)

અધુના—અત્યારે.

આહરન્—આ + હ નું વર્ત. ધૃત લાવે.

કરોતિ—કૃ કર્વુ-નું વર્ત કાળ (નદ્ર) ત્રી પુ એ વ

મન્યુમ—મુન્સી

ધનજય —ધન જયતીતિ ધનજય । કિરાત ૦-૧૧૦૪૫ ની ટીકામાં
મહિસનાય લખે છે-ઉત્તરકુલનું વિજિત્ય ધનાહરણાત્ અહ ધનજયોડ્સ્મીત્યર્થ ।
વાંચો મહા૦-સર્વાન્ જનપદાન્ જિત્વા વિત્તમાદાય કેવમ્ । મધ્યે ધનસ્ય
તિષ્ઠામિ તેનાહુર્મા ધનજયમ્ ॥

અહીં વ નો અનુપ્રાપ્ત છે

(૩૬) અ-વચ—વનાન્તશય્યાકઠિનીકૃતાકૃતી વિષ્વકૃ કવાચિતૌ અગર્જી
ગર્જી ઇવ એતૌ યમૌ વિલોક્યન્ વચ ત્વ ધૃતિસયમૌ વાધિતુ કય ન ઝસહસે ?

સમજૂની—એતૌ યમૌ વિલોક્યન્ વચ ત્વ ધૃતિસયમૌ વાધિતુ ન
ઝસહસે ? એ કેવુ કે આ જોડકા ને (નકુળ-સહદેવને) જોઈને તમને
ધેય અને સયમનો ત્યાગ કરવાનું મન થતું નથી ? એ કેવી રીતે ?
જોડકુ કેવુ ? (૧) વનાન્તશય્યા૦-વનની જુમિશઆથી તેમનાં શરીર
કરુ થઈ ગયાં છે (૨) વિષ્વકૃ કવાચિતૌ-ખૂન વાળનાળા-દારણ

દમન થતી નથી. (૩) અગરૌ ગરૌ-૩૫૧ તના હાથી જેવા લાગતા નકુળ સહદેવની આ દુર્દશા જોતા છતાં તમારી ધીજી અને સંયમ કેમ રહી શકે છે ?

એમ આ સ્થોકમાં નકુળસહદેવની દુર્દશા જતાપી યુધિષ્ઠિરનો કોપ ઉત્તેજવા દ્રૌપદી પ્રયત્ન કરે છે નકુળ સહદેવ તેમના મુંદો દેખાવ માટે પ્રખ્યાત છે તેમની કેરી દશા થઈ છે તે દ્રૌપદી જતાવે છે. તેમને જોતાની સાથે જ ધૈર્ય જગુ મહેલું જોઈ એ.

અહીં અગરૌ ગરૌ ૩૫ ની સરખામણી પણ સ્પષ્ટ છે. કારણ ચિત્રભાત્રુ નોધે છે તે પ્રમાણે નકુળ સહદેવ ૫૨૧ ઉપર જન્મ્યા હતા. માત્રીસુતૌ ઘટશુદ્ધે પર્વતે જાતૌ ॥ આ ભારવિનું અર્થગૌરવ જતાવે છે. આ ઉપમામાં ભારવિ નકુળ સહદેવના જન્મનો પ્રસંગ સ્પષ્ટ રીતે છે

वनान्तः—वनस्य अन्तः. वनान्त (य तत्) वनान्तः एव शय्या (कर्म) अथवा वनान्ते शय्या । तथा कठिनीकृते आकृती देहौ ययोः तौ (बहु) कठिनीकृत न कठिना अकठिना, अकठिना कठिनाकृता इति (श्री ૩૫) वनभूमिनी शय्यायी जेमनां शरीर कंठ्य यथा છે તેવા.

कचा—आ + चि नुं क. ७. १ आचित कचै आचिती (य तत्) વાળથી ઢાંચેલા.

विष्वक्—अधी आलु. वायो अभरडे ૫-समन्ततस्तु परित सर्वतो विष्वगिदपि ।

અગરૌ—ન ગચ્છતોતિ અગ્ર-પુરુષ. અગે જાતૌ અગરૌ ૫૨૧ તના જન્મેલા, બીજું ૩૫ નગ. છે વાયો કુમાર ૦ ૧ હિમાલયો નામ-નગધિરાજ ।

जनपदजाता राजा जघन्याः वनजाता मन्थमाः पर्वतजाता. प्रशस्ततरा इति हि गजशास्त्रविदां प्रसिद्धिः ॥

• મૃતિમયમ્હી—મૃતિય સયમમ્હ (દમ્હ) ધૈર્ય અને સંયમ.

યમૌ-જોડકા.

વિલોકયન્-વિ+લોક નું વર્ત. કૃદંત જોતા.

વત્સહસે-વડ+સહ ઉત્સાહ પામવો નું વર્ત. કા. (લટ) ખી, પુ. એ. વ.

વાધિતુમ્-વાધ નું હેતુર્થ કૃદંત. છોડી દેવા માટે.

અહીં અગજૌ ગજૌ નો વિરોધ સમજાવતી અર્થ રૂપક થાય છે.

અહીં માત્રીપુત્રોને અગજૌ ગજૌ સાથે સરખાવ્યા છે તેથી ઉપમા છે. ઉપરાંત યમૌ યમૌ બોલે યમકે પણ નોંધો.

શ્લો. ૩૪-૩૬ માટે સરખાવો કુ. ચ.

સુખાતજાલાવતતાદ્ગુણી મૃદ્, નિગૂઢગુલફૌવિયપુષ્પકોમલૌ । વનાન્ત-મૂર્ધ્નિ કઠિનાં કથંનુ તૌ, સચક્રમધ્યૌ ચરણૌ ગમિષ્યતઃ । વિમાનપૃષ્ઠે શયનાસનોચિત મહાર્હકાલાગુરુચન્દમાચિતમ્ । કથં ન શ્ચીતોષ્ણજલાગમેયુ તત્ શરીરમોજસ્વિ વને મવિષ્યતિ । શુચૌ શયિત્વા શયને હિરણ્મયે પ્રયો-ગ્યમાનો નિશિતૂર્ચનિસ્વનૈઃ કથમત સ્વપ્સ્યતિ સોય મે વતી, પટૈકદેશાન્ત-રિસે મહીતલે ॥

(૩૭) અન્વય—અહ તાવકીં હિમાં ધિયં ન વેદ । ચિત્તવૃત્તયઃ વિચિત્રરૂપાઃ સ્થલુ । પરાં મવદાપદં વિચિન્તયન્ત્યા મમ ચેતઃ આધયઃ પ્રસન્નમ્ રજન્તિ ।

સમજૂતી—અહિમાં તાવકીં ધિયં ન વેદ હું તમારું મન સમજી શકતી નથી. વિચિત્રરૂપાં ૦. અરેખર ચિત્તવૃત્તિ વિચિત્ર હોય છે. આધયઃ પ્રસન્નમ્ મમ ચેતો રજન્તિ । મારા મનને આધિ ખૂબ પીડા કરે છે. કારણ ? પરાં મવદાપદં વિચિન્તયન્ત્યા—તમારી પરમ આપત્તિનો વિચાર કરતાં મારી મનોબળથા વધી પડે છે

હવે ૪૦મા શ્લોક સુધી યુધિષ્ઠરની પોતાની કેવી ખરાબ દશા યથા જો તે દ્રૌપદી વર્ણવે છે. દ્રૌપદી કહે છે તમારી તેવી ખરાબ દશા જોઈને મને ખૂબ દુઃખ થાય છે. નવાઈની વાત છે કે જે કારણથી

આધિ મને અસહ્ય થઈ પડી છે તે કારણ તમને સહેજ પણ સ્પર્શતું નથી નહિ તો તમે પોતે યાત રહી જ કેમ શકો ? હું સમજી શકતી નથી કે તમારું મન રોનાથી ધ્રુવુ છે ? ખરેખર લોકો મિનનિનન મનોવૃત્તિવાળા હોય છે કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે જે તમારી જગ્યાએ યાત ન રહી શકે તેઓ અસહ્ય બદનો લે જ તમે વિચિત્ર છો, એકદમ જીએથી તમારી આવી પડતી થઈ છતાં તમને તો હર્ષ લાગતું જ નથી હું તે સમજી શકતી નથી મિમ્મરચિર્હિ લોક. । પણ તમને જોનાં મારું હૃદય દ્રવી જોડે છે એ ચોક્કસ

નોંધ

હમામ્—આ મુધિષ્ઠિરની અત્યાતની મનોદશા

વેદ-વિદ્ જણુ નુ વર્ત. ૩૧ (લટ) પહેનો પુ એ. વ. વેદ

વેદિ

તાવકીમ્—તવ હ્યમ—તમારી

ધિયમ્—ધ્યાયતિ બનયા કૃતિ—શુદ્ધિ

વિચિત્ર—વિશેષેણ ચિત્રા કૃતિ વિચિત્રા । (પ્રાદિતત્) વિચિત્ર
સ્વં ચામાં તા (વહુ) જે વિચિત્ર પ્રકારની છે

સહ્ય—ખરેખર નિશ્ચયે ।

ચિત્તવૃત્તય—ચિત્તસ્ય વૃત્તય ચિત્તની વૃત્તિઓ સરખાવો—ચુ૦—૬
મિમ્મરચિર્હિ લોક ।

વિચિન્તયન્ત્યા —વિ+ચિન્ત્ (હસમે ગણ) નુ વ. કૃત્ત સી વ.
એ. વ. ચિચાર પ્રતી

ભવદાપદામ્ —ભવત આપદામ્ તમારી આપત્તિ

પરામ્ —મોટી

રજન્તિ—રજ્ નુ વર્ત. ૩૧, (લટ) ની પુ બ વ

ચેત—મન—ચિત્ત ।

પ્રસમમ્ -મળાતકારથી.

આધયઃ -આધિ. મનોવ્યથા.

પહેલી લીટીના વિશેષ વાક્યનું બીજી લીટીના સામાન્ય વાક્યથી સમર્થન થયું છે તેથી અર્થાન્તરન્યાસઃ અલંકાર છે

(૩૮) અન્વય—પુરા મહાધનં કાયનં અધિષ્ઠઃ યાં સ્તુતિગોતિમજ્જલૈઃ વિવોધ્યસે સઃ (ત્વમ્ અણુના) અદમ્બદર્મા સ્થલીમ્ અધિશય્ય અશિવૈઃ શિવાસ્તૈઃ નિદ્રામ્ જહાસિ ।

અમનૂતી—પહેલાં તમારી કેવી સ્થિતિ હતી? પુરાધિષ્ઠઃ...મજ્જલૈઃ—પહેલાં તમે કીમતી પથારીમાં મૂતા હતા અને મંગળ ગીત અને સ્તુતિથી તમને જગાડવામાં આવતા હતા. પરંતુ આજે? અદમ્બદર્મા... શિવાસ્તૈઃ—આજે દર્ભ કાઢ્યા વગરની ભૂમિ ઉપર તમે સૂઈ રહો છો અને શિયાળવીના રડવાના અવાજથી તમે જાગો છો. એ દશા શું તમને વ્યથિત કરતી નથી? મને તો એ અનિશ્ચય પીડે છે.

નાંધ

પુરા—પહેલાં.

અધિષ્ઠઃ—અધિ + ઠ્ઠ નું ક. બૃ. કૃ. અધિષ્ઠ પછી અર્થ કર્તારી. ‘નયર્યાકર્મકશ્લિષ્ણીક્ર્વાસ વસુ જન રહ જીર્યતિમ્યથ’ [મત્યર્થ, અકર્મક, શ્લિષ્ણુ, શો, સ્વા આસ વસુ જન રહ, જૂ—આ ધાતુઓના કર્મણિ ભૂત કૃદંતનો કર્તારિ અર્થ થાય છે.] એ નિયમ પ્રમાણે કર્તારિ અર્થ થયો.

કાયનમ્—કાય્યતે અસ્મિન્ ઇતિ પથારી ઉપર.

મહાધનમ્—મહત્ ધન યસ્ય તત્ (વહુ)

વિવોધ્યસે—વિ + વુષ્ નું પ્રેઠક કર્મણિ વર્ત. કાળ (લટ) બો. પુ એ. વ. જગાડવામાં આવતા હતા. ‘પુરિ લુક્ ચાસ્મે’ [ન્યારે પુરા વપરાયું હોય અને સ્મ ન હોય ત્યારે વર્તમાન કાળનો અવનન બુતકાળ જોવા અર્થ થાય.] એ નિયમ પ્રમાણે અર્થ બુતકાળનો થાય છે.

સ્તુતિઃ—સ્તુત્યથ ગોત્યથ તા એવ મત્તગ્નિ, તૈ । સ્તુતિ અને
ગીતના મ ગળ (૧૫નિ) ૫૧

અદબ્રઃ—અદબ્રા દર્મા યસ્યામ્તામ્ (ચક્ર૦) જેમાં ખૂબ દર્શ છે તે
અધિશવ્ય—અધિ + શી નુ સ ૧૫ ૬ અધિને

સ્વલિમ્—જમીન (ધનજીમિ) ' અધિશોઽસ્યાસાં કર્મ ' [અધિ +
શી, સ્વા અને આસ દ્વિતીયા લે છે] એ નિયમ પ્રમાણે અધિશવ્ય
નું કર્મ

જહાસિ—જા નુ વર્ત કા (સદ) બી પુ એ વ

નિદ્રામ્—નિદ્રા અશિવૈ -ન શિવૈ અશિવૈ—અમગળ વાંચો શાક્રુઃ—
શાન્તાનુકૂલપવનથ શિવથ પથા ।

શિવાસ્તૈ—જુ તુ ૬ ૧૫ ૬ જન પથ નપુસકે વાવવાય નામના
અર્થમાં—જ + જ નપુસકે માટે : શિવાનાં કૃતાંનિ (૫૦ ૮૮૦)

મહાધર્મ જ્ઞાન અને અદબ્રદર્મામ્ સ્વલો તથા સ્તુતિગોતિમજ્જલે
વિવેચ્યસે અને જહાસિ નિદ્રામ્ અશિવૈ શિવાસ્તૈ નો વિરોધ નેધો
કયા કીમતો સ્થ્યા અને કયા દર્શસ્થ્યા : કયા મદીજનોની સ્તુતિ
અને કયા અમગળ ચિંતાળવીના અવાજ । અહી એક મુદ્ધિષ્ટિની
બે સ્થિતિ બતાવી છે તેથી પર્યાય અવકાર છે

અહી બીજી લીટીનો અનુપ્રાસ નેધો

(૩૮) અન્વય—જુ, પુરા દ્વિજાતિશેષેણ અવસા યત્ એતત્ તે
વપુ રામણીયકમ્ ડપનોતમ્, અય વન્યફલાશિન તે ઉત્ (વપુ) મશસા
સમ પર કાશ્યમ્ પરેતિ ।

સમજૂતી—વપુ યસસા સમ પર કાશ્યં પરેતિ—યજ્ઞ સાથે શરીર
પણ ખૂબ સુકાર્થ ગયું છે શા માટે ? વન્યફલાશિન તે વપુ—તમે
જગલી ફળ ખાતા હોવાથી તમારા શરીરની આ દશા થઈ છે પહેલાં
સુ ખાતા હતા ? પહેલાં શરીર કેવું હતું ? પુરા દ્વિજાતિશેષેણ અવસા

રામણીયક ઉપનીત તે વપુ -પહેલાં તમે દેખાવે રમણીય હતા કારણ ખાસ
બાહણે માટે તૈયાર કરાવેના ખોરાકમાથી વધેલા ખોરાક તમે લેના
હતા આથી તમારી આકૃતિ મનોહર હતી

નાંવ

પુરા—પહેલા

ઉપનીતમ્—ઉપ + ની નુ ક બુ ક ઉપનીત ની દ્વિ કર્મક
હોવાથી તેને બે કર્મ છે વપુ પ્રવાન કર્મ છે અને રામણીયકમ્
અપ્રધાનકર્મ છે

નૃપ—હે નૃપ । -લોકીના રક્ષકની આરી દશા થઈ છે ।

રામણીયકમ્—રમ્ નુ વિધ્યર્થ કૃદત રમણીય રમણીયસ્ય માન
રામણીયકમ્ ।

દ્વિજાતિશેષેષ—દ્વે જાતિ-યસ્ય સ દ્વિજાતિ (વહુ) તેવા શેષમ્
(૫ તત્) તેન । જન્મના જાયતે શ્વર સસ્કારેર્દ્વિજ ઉચ્યતે ॥ બાહ
ણોના જમી રહ્યા પછી વધેલુ પહેલી ત્રણ જાતિ (બાહણ, ક્ષત્રિય
વૈશ્ય) દ્વિજાતિ કહેવાય એક વાર જન્મ યાય તે એક જન્મ અને
બીજી વખત યજોપવીત પહેર્યા પછી-એમ આ લોકોની બે જાતિ
કહેવાય છે બાહણે માટે ભોજન બનાવ્યું હોય તેથી ખાસ કાળજી પૂર્વક
બનાવ્યું હોય આથી યુધિષ્ઠિરનુ શરીર રમણીય હતુ

અવસા—અવસ-અન

અતત્—આ 'આ આખો સામે દેખાય છે તે-અત્યારનુ શરીર'
એવો ભાવ છે

વચ્ચ—વને ભવમ્ વન્યમ્ । વન્યકલ અપ્રાતીતિ અસ્ય વન્યકલા-
શિન -જગતનાં કુળ ખાતા અત્યારે યુધિષ્ઠિર કેવળ કુળ જ ખાય છે

પરમ્—પૂન

પરૈતિ—પરા + રિત્વર્ત કા (સ્દ) ત્રી પુ એ વ પામે છે

કાર્યમ્-કૃષ્ણતા.

મદાસા-પરા સાથે.

પરા અને શરીર બંને મુકાયા છે સમમ્ સખદને લીધે શરીર અને
પરા બંને મુકાયા છે એમ બંનેનો ઉત્તેજ થયો તેથી મહોદ્ધિત
અસંકાર છે.

(૪૦) અ-વૃ-—અનારત મળિપીઠશાચિનો યૌ તે ચરણૌ રાજશિરઃ
છજાં રજઃ અરઙ્ગચત્ સૌ (અધુના) મૃગદ્વિજાલ્મનશિષ્ણેષુ વર્હિણાં વનેષુ
નિષીદત્ ।

સમગ્રૂર્—તે ચરણૌ (અધુના) વર્હિણા વનેષુ નિષીદત્-તે પદ
આને કુશ ધાસના ઝુડ ઉપર ગયો છે. કુશ ધાસ પણ ઠેલું ? મુ'વાળું
નહિ. પણ મૃગદ્વિજાલ્મનશિષ્ણેષુ-જેની ટોચ મૃગો અને સાધુઓએ દાખી
નાખી છે તેલું. જ્યારે પહેલાં શું હતું ? યૌ અનારત મળિપીઠશાચિનો
જે હુ મેશ મણિજડેશ. જાગૃત ઉપર રહેના ઉપરતન ખીણ ? રાજ-
શિર છજા રજઃ અરઙ્ગચત્-પહેના તે પદને રાજ્યોના શિર ઉપરની
માળાની પગલ ગોઠાવતી હતી. જ્યારે આજ ? આજ ફક્ત કુશ
ધાસના સ્પર્શથી જ સંતોષ માનવો પડે છે.

પહેલાં તો તમાગ દુઝારમા તમે મણિજડિત ખાજક ઉપર પગ
મુકતા અને નમતા કેટલાયે રાજ્યોના મરતકે પગને અડકવાથી તેમના
ઉપર રહેલી માળાઓની પરાગ તમારા પગ ઉપર પડતી અને પગને
શણગાવતી આજ તો તમે અણીદાર કુશ ધાસ ઉપર વિરાગે છે તેથી
દર્બની અણીથી નીકળતા લોહીથી તમારા પગ રંગાય છે અને મળવા
આવનાગએમ' પણ ક્યાં તો દર્બ ખાવા આવતાં મૃગો હોય કે દર્બ
તોડવો આવતા સાધુઓ હોય કેટલો તફાવત ?

નોંવ

અનારતમ્-હ મેશ

મણિપીઠ૦ મણિનિર્મિત પોઠં મણિપીઠ (શાકપાર્થિવાદિવત્ સમાસઃ)
મણિપીઠયોઃ શયિતું શીલ યનયોઃ ઇતિ । મણિમય બાજઠ ઉપર રહેતા.

અરઙ્ગયત્-રઙ્ગ નું પ્રેરક જી. બૂ. કાળ (રહ) ત્રી. પુ. એ.
વ. રંગતા. પુષ્પની પગમથી પગ લાલ થઈ જતા.

રાજશિરઃ ૦-રાજાં શિરઃ (ધ તત્ ૦) રાજશિરસ્થાઃ સ્વઃ (શાક
પાર્થિવાદિવત્ સમાસઃ) અથવા રાજશિરસઃ સ્વઃ (ધ. તત્ ૦) સાસામ્ ।
રાજના મસ્તકની માળાની.

રજઃ-રજસુ પરામ-રજ. 'રજો રેણુપરાગયોઃ । સ્ત્રી પુષ્પે ગુણભેદે
ચ' ઇતિ હેમચન્દ્રઃ । કેટલા રાજાઓ ચરણે નમતા તે સૂચવે છે

નિષીદતઃ-નિન્સદ્ નું વર્ત, કા. (લદ) ત્રી. પુ. દિ. વચન
રાખે છે.

મૃગ૦-મૃગઃ દ્વિજઃ ચ બાહ્યાઃ શિક્ષાઃ યેષાં તાનિ (મહુ૦) મૃગ
અને સાધુઓએ જેની ટોચ તોડી દે તેવા. અહીં ચિત્રબાનુ દ્વિજ =
દાંત લે છે અને નીચે પ્રભાણે સમજાવે છે-મૃગાનાં દ્વિજૈ. બાહ્યાઃ
શિક્ષાઃ યેષાં તેષુ (મહુ૦) અહીં બાહ્યનશિક્ષા શું સૂચવે છે તે ઉપર
સમજૂતીમાં બતાવ્યું છે. પહેલાં તો રાજાઓના મસ્તક ઉપરની માળા-
ઓની રજથી મુષિભિરના પગ લાલ રંગાતા. પણ આજે કુશ ધાસની અણી
વાગવાથી નીકળના લોહીથી તે રંગાય છે. ભારતિમાં આવું અર્થગૌરવ
છે. રમિ. ચિત્ર૦-ચર્હિષાં ઘનેષુ ક્ષયનેન પારુષ્યં, મુનેન્દ્રદ્વિજાહ્નશિક્ષેષુ
ક્ષયનેન ક્ષતક્રણેન ચર્હિષાં રુધિરોત્પાદકત્વં ચોત્સયતે । પૂર્વં પુષ્પરજઘ્ના
રઙ્ગિતૌ ચરણૌ સમ્પ્રતિ વિપમચ્છન્નદર્મસ્પર્શજેન રુધિરેણ રજયત ઇતિ માવઃ ॥

ચર્હિષામ્ —ચર્હિષ્ = કુશ ધાસ.

(૪૧) અન્વય-યત્ इय दशा द्विषन्निमित्ता ततः मे मनः समू-
लम् उन्मूलयतीह । परैः अरम्भ्यांश्चितवीर्यसम्पदां मानिनाम् पराभवः अपि
उत्सव एव ।

સમજૂતી—ફરં દશા મે મનઃ સમૂહમ્ ઝન્મુલયતિ ઇવન્તમારી
આવી દશા મારું મન સમૂહું ઉખેડી નાખે છે. કારણ ? દશા તો
પદ્મદાયા કરે. તેમાં વ્યાટકું બધું શું લગાડવાનું ? એમ નથી. ચત્ત
દ્વિપશ્ચિમિતા તતઃ મમલં ઝન્મુલયતિ—આ દશા શત્રુઓએ કરી છે તેથી
મારું મન સમૂહું ઉખેડી નાખે છે એની એ દશાની માની પુરુષો ઉપર શું
અસર થાય છે ? માનિતામ્ પરામવઃ અપિ હસત્ય એવ—માનીઓને તો
પરાજય પણ ઉત્સવ જ છે. પણ ક્યારે ? પરૈરપર્યાસિતકૌર્યલ્પદામ્—માની
પુરુષોને તો માન જ મોટું ધન છે. તેઓને પરાજય થાય છતાં જો
તેમની વીર્યની સંપત્તિ શત્રુ ન હરી ગયો હોય તો તેમને એ ઉત્સવ
જ છે.

દ્રૌપદી કહેવા માગે છે કે તમારી તો વીર્યની સંપત્તિ પણ હારાઈ
ગઈ લાગે છે. કારણ જો તે સંપત્તિ હોય અને તમે અત્યારે ઉત્સવ
માનતા હો તો તમે જરૂર રાજ્ય પાછું લેવા યત્ન કરો. પણ અફસોસ !
તમે તો માની પણ નથી. તમારું તો માન પણ જતું રહ્યું લાગે છે.
વિધિએ જો આવી દશા કરી હોત તો મને ન લાગત. પણ શત્રુઓએ
આ દશા કરી એથી મને ખૂબ લાગી આવે છે. આવું જ્યારે અને ત્યારે
શત્રુ ઉપર ખાસો લેવાની માણસની રૂજ છે. પણ તમે તેમાંનું કંઈ ક્યું
નહિ એ મારા દુઃખનું કારણ છે.

અહીં પ્રથમાર્ધની વિશેષ ઉક્તિનું દ્વિતીયાર્ધની સામાન્ય ઉક્તિ
દ્વારા વૈષમ્યથી સમર્થન થયું તેથી અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે. વિપત્તિ
(પરામવઃ) નહિ પણ માનહાનિ અસહ્ય છે એ લાવ છે. અહીં
વૈષમ્યેણ અર્થાન્તરન્યાસ છે એમ મર્યાદાનાય જતાવે છે. અહીં વિપત્તિ
કેમ અસહ્ય જતી છે તેનું સમર્થન એવા સામાન્ય વાક્યથી નથી થયું
કે શત્રુઓએ કરેલી જાદી વિપત્તિ દુઃખદાયક છે પણ એવા સામાન્ય
વાક્યથી સમર્થન કર્યું કે માનીઓને વિપત્તિ એક ઉત્સવ જેવી છે પણ
તે ફક્ત ત્યાં સુધી જ કે જ્યાં સુધી માનીઓની વીર્યસંપત્તિ ન
હણાઈ હોય. આમ અહીં વૈષમ્યેણ અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે.

નોંધ

દ્વિપદ્મ—દ્વિપદ્—શત્રુ દ્વિપન્ત નિમિત્તમ્ યસ્યા સા (બહુ૦)
શત્રુઓ જેના નિમિત્ત છે તેની

સમૂલમ્—મૂલૈ સહ યસ્યા સ્યાત્ તથા (અવ્યયી) મૂળ સાથે, સમૂળ.

ઉન્મૂલયતિ—ઉત્સાતાનિ મૂળાનિ યસ્ય સ (બહુ૦) ઉન્મૂલ.
ઉન્મૂલ ઉપરથી નામ ધાતુ ઉન્મૂલયતિ—ઉખેડી નાખે છે

પરી—દુશ્મનોથી

અપર્યાસિત૦—ન પર્યાસિતા અપર્યાસિતા. વીર્યસ્ય સપત્ વીર્યસપત્.
(૫ તત્૦) અપર્યાસિતા વીર્યસ્ય સંપત્તૈર્યેષાં તેષામ્ (બહુ૦) પરિ + અત્ત
તુ પ્રેરક ધર્મણિ જુ કૃત પર્યાસિત—જેમની વીર્યસપત્તિ દુશ્મનોથી
હરાઈ નથી તેવા

માનિનામ્—માનીઓને

પરામવ — વિપત્તિ

ઉત્સવઃ—ઉત્સવ તેમને એ વિચારે ઉત્સવ થાય કે ચાલો ખીજુ
બધુ જાણે હજારુ પશુ સહજાગે માફ માન હજારુ નથી માનશરીરા
રાજાન .

અહીં મ અને પ નો અનુપ્રાસ નેધિ

(૪૨) અ-વય-હે નૃપ, શાન્તિ વિહાય તત્ (ક્ષાત્ર) ધામ વિદ્વિષાં
વધાય પુન સધેદિ. પ્રસીદ. નિસ્પ્રહા મુનય શત્રૂન્ અવધૂય ક્ષમેન
સદિ વ્રજન્તિ મૂમૃત. [તુ ક્ષમેન સિદ્ધિ] ન [વ્રજન્તિ]

સમગ્રૂતી—હે નૃપ, પ્રસીદ—ઓ રાજા! પ્રસન્ન થાઓ શાન્તિ
વિહાય તત્ ધામ પુન સધેદિ—શાન્તિ છોડી દો અને પેલુ (ક્ષત્રિય) તેજ
ફરીથી ધારણ કરો શેને માટે ? વિદ્વિષાં વધાય—શત્રુઓના વધ માટે.

નિષ્ઠુદ્ધા મુનયઃ શમેન શત્રૂન્ અવધૂય સિદ્ધિઃ વ્રજન્તિ । નિષ્પૃહ મુનિઓ શત્રુને તત્છોડીને શમથી સિદ્ધિ મેળવે છે ત્યારે રાજાઓ નથી મેળવતા ? ના, રાજાઓ શમથી સિદ્ધિ મેળવી શકતા નથી

તમે કંઈ નિર્માળ નથી કે આની શાંતિથી શત્રુએ કરેલી દશા જોયા કરેા છે તમે કંઈ જોમી મુનિ નથી કે શાંતિથી શત્રુને અવ મણીને છોડેા તમે એક ક્ષત્રિય છે અને સસારી છે તેથી તમને આશા ઇચ્છા બધુ છે આથી તમે જોમીની માફક શાંતિથી શત્રુને છોડવાનો માર્ગ ન લઈ શકો મહેરમાની ઠરીને હવે પ્રસન્ન થાઓ હજી થોડાં જ વર્ષો પહેલાં દુનિયાએ તમારૂં પગક્રમ જોયુ છે તેથી આ શાંતિ ત્યજીને ફરીથી પહેલનો જીત્સો લાવો અને તમારા અપ માનનો શત્રુઓ ઉપર બદલો લો શાંતિનો માર્ગ તમારે માટે નથી રાખતો હેતુ શાંતિથી સિદ્ધિ ન થાય તમે ગમ્મની મદત્વાકાંક્ષા સેવો છે અને સ્વીકારો છે જોમીઓનો માર્ગ ! તે બે વિરુદ્ધ છે તેથી જ તમારી આશા પૂરી કરી હોય તો રાજા તરીકે આપણુ કરો. અહના શત્રુ ક્રામ, ક્રોધ, લોભ...ઈ છોડવાના હોવાથી ઋષિમુનિઓ શાંતિનો માર્ગ સંધી શકે પણ રાજાઓને તો બદારના શત્રુઓ છોડવાના હોવાથી શાંતિ ન રાખી શકે

નોંધ

વિહાય-વિન્હા નુ સ. જૂ ક છોડીને

શાન્તિમ્ —શાંતિ

ધામ-તેજ-રેત્ પહુ પ્રસિદ્ધ અથવા તે ત્ત્વ = સત્તાત્વ-તેથી ૧૨ લેવાય

પ્રસીદ-પ્રસન્ન નુ આશર્થ (લોદ) જી પુ એ વચન પ્રસન્ન થાઓ

સધેદિ-સમ્પન્ધા નુ આશર્થ (લોદ) જી પુ એ વ

વધાય—વધ માટે “ક્રિયાર્થોપપદસ્ય ચ કર્મણિ સ્થાનિનઃ” જો
હેતુર્થ કૃદતવાળો શબ્દ સ્પષ્ટ ન કર્યો હોય તો તેનું કર્મ ચતુર્થીમાં
આવે. એ નિયમ પ્રમાણે ચતુર્થી આવી વધાય = વધ કર્તુમ્-આમ
તુમ્હુ વાળો શબ્દ સ્પષ્ટ કર્યો નથી. તેથી ચતુર્થી આવી

વિદ્વિષામ્—શત્રુઓના

મજન્તિ—મજ્જુ નુ વર્ત. કાળ (લટ) ત્રી. પુ મ વ

શત્રુન્—(૧) મુનિઓના ૭ અદરના શત્રુ કામ, ક્રોધ, લોભ, ધ.
અને (૨) રાજાઓના બહારના શત્રુ

અવધૂય—અવ+ધુ કે ધુ નુ સ. બૂ કૃ મારીને તરછોડી નાખીને

નિ સ્પૃહા—નિરસ્તા સ્પૃહા યેવામ્ તે (બહુ.) નિસ્પૃહ

શમેન—શમ શાંતિ. વાઓ-શમો નિરોદ્ધાવસ્થાન સ્વાત્મવિશ્રમજ

સુખમ્। અપવા આમ-શમસ્તાવત્ શ્રવણાદિવ્યતિરિક્તવિષયેભ્યો મનસ નિમગ્નઃ ॥

તિદ્વિમ્—સિદ્ધિ

ભૂમૃત—રાજાઓ

(૪૩) અન્વય—ધામવર્તા પુર સરા યજ્ઞોષના મવાદૃશા સુદુ સદ્મ
ફદુશમ્ નિકારમ્ પ્રાપ્ય રતિ કુર્વતે ચેત્ (તર્હિ) હન્ત । મનસ્વિના નિરાશ્રિતા
(સતી) હતા ।

સમજૂતી—હન્તમનસ્વિતા નિરાશ્રયા (સતી) હતા । —અરે રે ! આશ્રય ગરની
યથેલી મનસ્વિતા મરી ગઈ । કેમ વાર ? ફેદુશ સુદુ સદ્મ નિકાર પ્રાપ્ય મવાદૃશા.
ચેત્ રતિમ્ અધિકુર્વતે—આવુ અસહ્ય અપમાન પામીને જો તમારા જેવા
મનુષ્યો સતોષ ગળે તો પછી મનસ્વિતા મરી જ પરવારી ગણાય
યુધિષ્ઠિર એવા કેવા છે ? ધામવર્તા પુર સરા અને યજ્ઞોષના—અગવાનોમાં
એક અને યજ્ઞોષી ધનવાળા એવા તમારા જેવા લોકો જો સતોષ
રાખે તો પછી મનસ્વિતા મરી પરવારી જ ગણાય

તેજસ્વીઓમાં અગ્રેસર મનુષ્યોને તો યશ એ જ પોતાનું ધન છે. જો તેવા લોકો શત્રુના હાથનું અપમાન શાંતિથી સહીને સંતોષ રાખે તો હું ધારું છું કે આ જગતમાંથી જ્યાં તેજસ્વી લોકો મરી પરવાર્યા, કારણ તમારો જ દાખલો લો. તમે શત્રુના હાથનું આટલું મોટું અપમાન સહીને સંતોષથી ખેંચી રહ્યા છો એ શું બતાવે છે? એ બતાવે છે કે આ જગતમાંથી મનસ્વિતા જતી રહી છે અને કંઈ સાધારણ રાજાઓ પાસે એવું હજી નથી. પણ તમારા જેવા શ્રેષ્ઠ નૃપચારીઓ જો આમ શાંતિથી ખેંચી રહે તો અમારે સમજવાનું કે આ દુનિયામાં હવે ક્ષત્રિયનું અભિમાન જનકાળની જ વસ્તુ બની ગયું અહીં પણ મગ્ગદુષ્ટઃ મરોચન અને ધામવતાં પુરસરાઃ એ શબ્દો હિપર કટાક્ષ છે કે તમે તો માની ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ છો. યશ તમારું ધન છે છતાં તમારા જેવા આત્મ અપમાન થવા દે છે એટલું જ નહિ પણ બદલો વાળતા નથી. આ જારચિનું અર્થગૌરવ બતાવે છે.

નોંધ

પુરઃસરા-પુરઃ સરન્તીતિ પુરઃસરાઃ (વપ. તત્ત્વ) અગ્રેસરો.

ધામવતામ્-ધામ + મદુપ્ = ધામવના. । । માનીઓમાં.

ચક્ષોધનઃ-ચક્ષ એવ ધનમ્ યેવામ્ (મહુ.) તે । યશ રૂપી ધનવાળા.

સુદુ સહાત્-સુ બલિશયેન દુઃસહમ્ સુદુ સહમ્ (પ્રાદિ તત્ત્વ)

પ્રાપ્ત-પ્ર + આપ્ + સં. જૂ. કૃદંત. મેળવીને પ્રાપ્ત કરીને.

નિકારમ્-અપમાન. નિકારસ્તુ પરામર્થે ધાન્યોત્ક્રેષ્ટે ' इति हेम ।

ઇદ્રશમ્-આત્મ ઇદમિવ પર્યન્તિ જના એતમ્, સોડયમ્ ઇદમિવ દૃશમાના

ઇદમિવ આત્માન પર્યન્તિ इति ।

મવાદૃશા-તમારા જેવા.

અધિકુર્વતે-અધિ + કૃ + વર્ + ક્ષા. (સદ્) ત્રી. પુ. જ. વ. રાખે.

રતિમ્-સંતોષ અથવા તો એક વિદ્વાન રતિ = પ્રીતિ આનંદ-

એમ અર્થ બતાવે છે એ પણ સારો છે.

નિરાશ્રયા-નિર્ગત આશ્રય યસ્યા સા (બહુ•) આશ્રય વગરની
હન્ત-હાય ! હન્ત હર્ષેન્નુકમ્પાયાં વાક્યારમ્ભવિયાદયો ।

હતા-હન્ તુ ક જુ ડ હત તુ ઓ. હતા
મનસ્વિતા-મનસ્વિતા-માન

સરખાવો-હ-ચ, ન તેજસ્તેજસ્વી પ્રસૂતમપરેણાં વિપદહેતે । સ તસ્ય
સ્વો ભાવ પ્રકૃતિનિયતસ્વાદકૃતક ॥ નીતિશત્ત્વ-યદચેતનોઽપિ પાદૈ' સ્પૃટ
પ્રજ્વલતિ સવિશુરિનકાન્ત । ત્તેજસ્વિપુરુષ પરશ્વતનિકૃતિ કથ સહતે ॥

(૪૪) અન્વય-અથ નિરસ્તવિક્રમ ચિરાય ક્ષમામેવ સુગ્નસ્ય
સાધનમ્ પર્યેધિ, સ્વપ્તીપતિસ્વપ્તકાર્મુક વિદ્યાય જટાધર સન્ હહ પાવક
જુહુધિ ।

સમજૂતી-અથ નિરસ્તવિક્રમ ચિરાય ક્ષમામ્ એવ સુગ્નસ્ય સાધનમ્
પર્યેધિ-જે નિર્વાંય થઈ ને લાગે વખત ક્ષમાને જ સુખનુ સાધન માનતા
હો તો ખરેખર તમે સાધુ બની જાઓ સ્વપ્તીપતિસ્વપ્તકાર્મુક વિદ્યાય
હહ જટાધર સન્ પાવક જુહુધિ-જે તમે ક્ષમા અને શાંતિ છેડવા ન
જ માગતા હો તો ધનુષ્યત્રાણ ત્યજ દો અને જટાધારી થઈ અમિતે
આહુતિ આપ્યા કરો

જેમણે તમારૂં શબ્દ દરી લીધુ છે, જેમણે તમારી ઓતુ અપ
માન ક્યું છે તેવા શત્રુઓને સ્પૃધોર્મા પણ સ્પૃધિય એવા તમે જુલો ન શકો
અને ક્ષમા આપી શકો નહિ નિસ્પૃહ મુનિજનો એ અપમાન ગણે
નહિ અને કેવળ ક્ષમા તથા શાંતિને સુખનો માર્ગ માની શકે જે
તમે એ મધાં અપમાન સાંખી રહેવા માગતા હો તો તમારાં ધનુષ્યત્રાણ
ત્યજ દઈ ને મુનિ થઈ જાઓ અને આમમા બની હોઆ કરો

ક્ષમા શત્રૌ ચ મિત્રે ચ યતીનામેવ ભૂષણમ્ ।

અપરાધિષુ સત્ત્વેષુ નૃપાણાં સૈવ દૂષણમ્ ॥

નોંધ

અય-એ, પદાન્તરે.

ક્ષમામ્-ક્ષમા.

નિરસ્ત-વિ + વ્રમ્ + ષજ્ઞ = વિક્રમઃ । નિરસ્તઃ વિક્રમઃ યેન સઃ (ચતુઃ) જોણે પ્રકાશ ત્યજી દીધું છે તેના. શ્રી. રાધ આની સાથે પણ ચિરાય લેવાનું સૂચવે છે.

ચિરાય-કાંબા વખત મુધી. કાનાધનોરત્યન્તસંયોગે ' એ નિયમ પ્રમાણે દ્વિતીયા.

ચિરાય પર્વેષિ અથવા ચિરાય નિરસ્તવિક્રમઃ એમ બે રીતે લેવાય.

પર્વેષિ-પરિ + ઇ તું વર્ત. કા. (લઘ્) બી. પુ. એ. વ. માનો-

વિદાય-વિ + દા સં.તું જૂ. કૃદંત છાદીને.

લક્ષ્મીપતિઃ-લક્ષ્યતિ વસ્યતિ નીતિમન્તં પુરુષમ્ इति लक्ष्मीः लक्ष्म्याः पतिः लक्ष्मीपति (વ. તત્) લક્ષ્મીપતેઃ લક્ષ્મ (વ. તત્) લક્ષ્મીપતિલક્ષ્મ રાજાના ચિહ્નરૂપ.

કાર્તુકમ્-ધનુષ્ય.

જટાધરઃ-જટાયાઃ ધરઃ જટાધરઃ-જટાધારી

જુહુષિ-હુ તું આપાર્થ (લોઢ) બી. પુ. એ. વ.

પાવકમ્-પુનાતીતિ પાવકઃ-અગ્નિ.

(૪૫) અ-વય પરેષુ નિકૃતિપરેષુ (સત્સુ) મૂરિષાન્નસ્તે સમયપરિરક્ષણં ન સમમ્ । દિવિજયાર્ચિનઃ સ્થિતીશા ઈરિષુ સોપધિ સંધિદૂષણાનિ વિદધતિ ॥ (પુષ્પિતાપ્રા)

સમજૂતી— યુધિધિર કહે છે કે તેમને તો આર વર્ષ વનવાસનું વચન પાળવાનું છે. પણ રૂપદી કહે છે કે, સમયપરિરક્ષણં જે ન શકે-વચન પાળવું તમને ઘટવું નથી એ કેવું ? યુધિધિર અને જે

વચન ન પાળે ! હા. એવું વચન પાળવાની જરૂર નથી દારણ ? મૂરિ-
 ધામ્નઃ (તે) નિકૃતિપરેષુ (સરણ) ન ક્ષમમૂ—દુશ્મનો કેટલાયે અપમાનો
 કર્યે જ જાય છે. તમે ખૂબ જળવાન છો તો પછી એવું શા માટે સહી
 લેવું ? પણ એ તો સારું ન કરેવાય. ક્ષિતીલા હિ અરિણુ સધિદૂષણાનિ
 સોપધિ વિદણ્તિ—વાહ ! રાજાઓ કેટલીક વખત એવું ગોઠવે કે એ મિત્રે
 સંધિનો ભંગ શત્રુને હાથે જ થાય.

યુધિષ્ઠિર ૧૩ વર્ષ સુધી શાંતિ રાખવા ઇચ્છના હતા. પણ દ્રૌપદી
 કહે છે કે તે લોકોએ અનેક વચનભંગ કર્યા છે અને હજી પણ
 તમારી સામે કષ્ટ કરવા મિચાડે છે—તદાશુ કર્તુમ્ ત્વયિ જિહ્મુચ્ચતે. ।
 વિધીયતાં તત્ર વિધેયમુત્તરમ્ । તો પછી તમે શા માટે વચન પાળવા આગ્રહ
 રાખો છો ! રાજાઓ જો જળવાન હોય તો શત્રુનાં હિંદ્રો શોધી ગમે
 તેમ કરી લડાઈ કરે અને શત્રુએ જ સંધિનો ભંગ કર્યો છે એમ
 બહાર દેખાડે.

નોંધ

સમયપરિરક્ષણમ્—સમયસ્ય પરિરક્ષણમ્ (ય. તત્વ.)—વચન પાલન.
 ક્ષમમ્—યોગ્ય.

નિકૃતિ—નિકૃતિઃ પરમ્ યેષામ્ તે (બહુ)

પરેષુ—પરઃ દુશ્મન, શત્રુઓ તમારું અપમાન કરે છે. આમ તેમણે
 તેમનું વચન તોડ્યું છે. હવે તમે તમારું વચન તોડી શકો છો.

મૂરિધામ્નઃ—મૂરિધામ્નઃ સ્વસ્ય સઃ (બહુ) તત્ત્વ—શત્રુઓએ વચન
 તોડ્યું છે તેથી તમને ગમે તેમ વચન તોડવાની છૂટ છે. ઉપરાંત તમે
 ખૂબ જળવાન છો. તેથી હવે કાર્ય કરો.

વિજના—વિજયની ઇચ્છા રાખતા.

ક્ષિતોદાઃ—ક્ષિતેઃ રૂયાઃ (ય. તત્વ.)

વિદધતિ—વિ + ધા ત્વ વર્ત મળ. (છદ) ની પુ! બ. વચન નાખે છે, ઢોળે છે

સોપધિ—સપાધિના સહ ચર્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્ તથા (અવ્યયી) કપટથી બળવાન નાગને જીત મેળવવી છે એ જગરો હોય છે, ત્યારે નમણે રાજ તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકે છે અને આમ છેતરાય છે

સધિદૂષણાનિ—સધે દૂષણાનિ-સધિનો ભ્રમ

(૪૬) અન્વય—વિધિસમયનિયોગાદ્ ઈતિસહારજિહ્વા અગાયે આપત્-પયોધૌ મગ્નમ્, શિથિલ્લઘ્નુ રિપુતિમિરમ્ ડદસ્ય ચરીયમાન ત્વામ્ દિનાદૌ દિનક્રતમિવ સક્ષ્મો મૂય સમમ્બેતુ ॥ (માલિની)

સમજૂતી—હવે દ્રોપદીની ઉક્તિ પૂરી થાય છે તેથી તે ઉઘા આશીર્વાચન ઉચ્ચારે છે સક્ષ્મોત્ત્ત્વો મૂય સમમ્બેતુ—સક્ષ્મી તમને ફરીથી પ્રાપ્ત થાઓ એ કેવી રીતે? દિનાદૌ દિનક્રતમ્ દિન-દિવસની શરૂઆતમાં જેમ સૂર્યને પોતાનું ગયેલું તેજ સાંપડે છે તેમ તમને પણ તમારી સક્ષ્મી સાંપડે. એ વળી કઈ રીતે? સૂર્ય અને યુધિષ્ઠિરમાં કેવી રીતે સરખાપણું? નીચેની બાબતોમાં બનેલું સરખાપણું છે—(૧) વિધિસમયનિયોગાદ્ ઈતિસહારજિહ્વા ત્વામ્-સૂર્યની માફક તમે પણ વિધિના નિયમને ક્ષીધે તેજ નષ્ટ થવાથી ઝાંખા હો. (૨) શિથિલ્લઘ્નુ—સૂર્યની માફક તમારે વૈભવ પણ ક્ષીણ થયે છે (૩) અગાયે આપત્પયોધૌ મગ્ન સૂર્ય જેમ ઝીડા સમુદ્રમાં ડૂબે તેમ તમે પણ દુઃખસાગરમાં ડૂબી ગયા છો. (૪) રિપુતિમિરમ્ इव ડદસ્ય ચરીયમાનમ્—જેમ સૂર્ય તેના શત્રુ અંધકારને મારીને જીતે તેમ તમે પણ તમારા શત્રુઓને મારીને ફરીથી ઉદય પામજો.

અત્યારે તમારું નશીન તમારી વિરુદ્ધ છે અત્યારે તમારે વૈભવ નષ્ટ થયે છે અને તેથી તમે જરા નમણા જણાઓ છો એથી ફરીને કઈ શુ હિંમત હારી જવાની? નહિ જ ચક્રના આરાની માફક દશા તે ઉપર નીચે ફર્યા જ કરે છે નીચેર્ગચ્છાયુરિ ચ દશા ચક્રનેમોચ્ચમેજ ।

સૂર્ય સાથે જુઓને ! સાંજે અસ્ત થઈ કેવો અંધકારમાં ગાઢ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે ! પણ શું તે એવા દુઃખમાં જ રહે ? ના. સવારે તે તેના શત્રુ અંધકારને દૂર કરીને વિજયી થઈને જહાજ આવે છે. તમે પણ તેવી જ રીતે તમારા શત્રુને મારીને વિજયી થશો જ.

અહીં દુઃખસાગરમાં ડૂબેલા યુધિષ્ઠિરની સરખામણી અસ્ત પામેલા સૂર્ય સાથે થઈ છે. સરખામણી નીચે પ્રમાણે છે—

યુધિષ્ઠિર

સૂર્ય

(૧) વિધિસમયઃ

વિધિ-વિધિ-દૈવ.

સમય-સમય-કામ.

વિધિ અને સમયના શાસનથી તેમનું (વીર્ય) તેજ નષ્ટ થયું છે.

(૨) શિથિલવસ્તુમ્

યુધિષ્ઠિરની લક્ષ્મી નષ્ટ થઈ છે

(૩) અગાધે આપત્પયોધૌ મગ્નમ્

જેડા દુઃખ સમુદ્રમાં ડૂબેલા

(૪) રિપુતિમિરમ્ વદસ્ય વદીયમાનમ્

અંધકાર જેવા શત્રુને મારીને જો

(૧) વિધિસમયઃ

વિધિ વિધિ

સમય = સમય, કાળ. વિધિ અને સમયના શાસનથી સૂર્ય પણ અસ્ત પામે છે. અને તેનું તેજ નષ્ટ થાય છે.

શિથિલવસ્તુમ્

સૂર્યનાં કિરણો નષ્ટ થાય છે.

અગાધે આપત્પયોધૌ મગ્નમ્

દુઃખ સમા અગાધ સમુદ્રમાં ડૂબેલો.

રિપુતિમિરમ્ વદસ્ય વદીયમાનમ્

શત્રુ સમા અંધકારનો નાશ કરીને

જો.

જેમ અગાધ સમુદ્રમાં ડૂબેલો સૂર્ય ગાઢ અંધકાર રૂપી શત્રુને દૂર કરીને ફરીથી જોઈ છે અને પોતાનું તેજ પ્રાપ્ત કરે છે તેમ દુઃખ-સાગરમાં ડૂબેલા તમે પણ ફરીથી તનાઈ તેજ ધારણ કરશો અને ફરીથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરશો. આમ અહીં ઉપમા આલેખકાર છે અને તે પૂર્ણપણા છે. જે ઉપમામાં ઉપમાન, ઉપમેય, ઉપમાપ્રાતપાદક શબ્દ તથા સાધારણ ધર્મ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યા હોય તે પૂર્ણ રૂપમાં કહેવાય.

અડી યુધિષ્ઠિર (ત્વામ્) ઉપમેઃ છે દિનકૃત્ ઉપમાન છે મનત્વ,
જિહ્વ વગેરે સાધાણુ ધર્મ કે અને ફવ વપમાપ્રતિપાદક શબ્દ છે
આમ અડી પૂર્ણોપમા થઈ

નોવ

વિષ્વ૦-વિધિય સમયસ્ય વિવિધમયૌ (દ્વન્દ્વ) તયો નિયોગ (ય તત્ત્વ૦)
તસ્માત્ નિ + યુજ્ઞ + યન્ માવે = નિયોગ વિધિ અને મનપના
શાસન પ્રમાણે અપારાતનો વિભાગ કરનાર મુર્ધ ઉપર પદા મળી
શાસન છે અહોરાત્રાદિકપસ્ય વર્ત્તાડપિ આદિત્ય પરેણ વાલેન નિયમ્યતે ।
યુધિષ્ઠિર પણ વિધિ અને મળના આદેશને વસ્તુ થઈને દુ ખમા આવી
પડ્યા વિધિને એવો આદેશ છે કે યુધિષ્ઠિર અમુક સમય દુ ખમા
ગ્દેશે અને તે જ વિધિએ સૂરને પણ એવો આદેશ કયો છે કે અમુક
સમય તેને દુ ખમા ગ્દુવુ ૧ શ

દૌષ્ઠિ૦-દૌષ્ટ સહાર (ય તત્ત્વ૦) તેન જિહ્વ (ત્વ તત્ત્વ૦) તેજ
જન્મ રહવાથી ફિક્કા આ વિશેષણ સૂરને પણ લાગુ પડે છે યુધિષ્ઠિઃ
પક્ષે દૌષ્ટિ વર્તે, તજ સૂર પક્ષે પતાવુ તેજ

શિથિલ વસુ-શિથિલવલમ્

શિથિલ૦-વસુ એટલે યુધિષ્ઠિઃ પક્ષે ધન અને સર્વ પક્ષે રશ્મિ=કિરણ
શિથિલ વસુ (વનમ્-રશ્મિ) વસ્ય તમ્ (વહુ૦) વાંચે વૈજયંતી-વસુ-
દેવેડગ્ની રશ્મી ચ વસુ ભોયે ધને વગૌ । વસુ પ્રુલ્લિંગ = (૧) દેવ (૨)
અશ્વિ (૩) કિરણ વસુ (જપુ) = પાણી, ધન, અશ્વિ શિથિલવલમ્ પાઠ
લેતા-જનેર્મા સત્પો અથ અથ જોનુ બળ શિથિલ થયુ છે તે

અગાધ૦-ગાધ્યતે ઘટે સ્પૃશ્યતે इति गाध न गाध अगाध (નન્)
તત્) અગાધ

મગનમ્-મસૂજ નુ * જૂ ફ પણ અર્થ કર્તારિ

આપદ૦-પર્યાધિ ધીયતે અસ્મિન્ इति पयोधि आपद पयोधि

દ્વ (ઠપમિત કર્મ.) અહીં ઠપમિત કર્મ. લેવાનો છે. રૂપક તરીકે નથી લેવાનું. સૂર્ય આપત્તિ સમા સમુદ્રમાં ફૂળે જ્યારે યુધિષ્ઠિર આપત્તિના સમુદ્રમાં ફૂળ્યા છે

વેદમાં કહ્યું છે કે સાંજે સૂર્ય સમુદ્રમાં ફૂળે છે. સૂર્યો હિ સાય સાગરે નિમજ્જતિરપરેયુરુન્મજ્જતિ રત્યાગમઃ ।

• રિપુ-રિપુઃ તિમિરમ્ દ્વ (ઠપમિત સમાસ) યુધિષ્ઠિર પક્ષે અધ-કાર જેવા અને સૂર્ય પક્ષે શત્રુ સમા અધકારને.

ઉદય-ઉત્+અસ્ તુ સ. બૂ. ૬ સંહાર કરીને.

ઉદયમાનમ્-ઉદ+ઈ તુ વર્ત. ૬ ઊગના.

દિનાદૌ-દિનસ્ય આદૌ.

દિનકૃતમ્-દિન કરોતિ રૂતિ (ઠપ. તત્.) તમ્ દિનકૃતમ્-સૂર્ય લક્ષ્મી. -(૧) સૂર્ય પક્ષે તેજ (૨) યુધિષ્ઠિર પક્ષે લક્ષ્મી.

સમચ્ચેદુ-સમ-અભિન્દ તું આગાર્થ (લોદ) ત્રી પુ એ. વ પ્રાપ્ત થાઓ.

મૂયસ-ફેરીથી. ' મૂયસિપુ મહુતરે પુનર્યે તદવ્યયમ્ ' રૂતિ મેદિની દરેક સર્ગને અંતે લક્ષ્મી શબ્દ વાપર્યો છે કારણ તે સુદર છે અને ખીજી તે મગળ છે. મહાકાવ્યકાર કહે છે કે જે શાસ્ત્રના આરંભમાં, અંતે અને મધ્યમાં મંગલ શબ્દ હોય તે શાસ્ત્ર લાંબા કાળ સુધી ટકે છે અને પ્રખ્યાત થાય છે. લોકોને વીર અને દીર્ઘાયુષી બનાવે છે અને વાયકો સરસ વક્તા થાય છે વીરપુરુષકાણિ મવન્તિ આયુષ્મત્ પુરુષકાણિ ચ, અષ્ટૌતારસ્ય સિદ્ધાર્થા યપા સ્યુઃ । ..... શિશુપાલવધ નામના મહાકાવ્યમાં માધ પશુ દરેક સર્ગને અંતે ત્રી વાપરે છે.

સર્ગ-૨

કથા સાર

[સરસ્વતીમાં ભીમસેનની ઉક્તિ છે. (૨-૨૫) ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિરની ઉક્તિ આવે છે. ભીમસેન સરસ્વતીમાં દ્રૌપદીની ઉક્તિનાં વખાણ કરે છે. તે કહે છે કે દ્રૌપદીએ રાજ્યનીતિની યાદું સુંદર વ્યાખ્યાન રજૂ કરી છે. એનો મત નાખી દેવા જોવો નથી. કારણ તે સલાહ દિતકર છે અને બુદ્ધિયુક્ત છે. ત્યાર પછી ભીમસેન પોતે પણ પોતાનો મત રજૂ કરે છે. યુધિષ્ઠિર શા માટે શસ્ત્રનો લંગ કરી મુદ્દ કરતા નથી એમ તે પણ - સલાહ આપે છે. શાશ્વા માધુસૌએ સત્ત્વનો ઉદ્ધય સંખી લેવો ન જોઈએ. ક્ષત્રિયના તેજ અને ઉત્સાહ ઉપર તો રાજ્યનો આધાર છે. તેર વર્ષ પછી પણ દુર્યોધન એમ સહેલાઈથી રાજ્ય નહિ આપે. ક્ષત્રિયો અને ખાનીઓ તેમના પ્રાણ જવા દે પણ તેજ નહિ. આથી તે પણ સલાહ આપે છે કે શાંતિ તપાસને મુદ્દ કરો, ત્યાર પછી ૨૬-૫૩ શ્લોક સુધી યુધિષ્ઠિર પોતાનો મત રજૂ કરે છે. તે ભીમની ઉક્તિનાં વખાણ કરે છે પણ તેના મત સાથે સંમત થતા નથી. તે સલાહ આપે છે કે કોઈ પણ કામ અવિવેકથી ઉતાવળા ધર્મ દરવું નહિ. વિવેકપૂર્વક કામ કરનારા જરૂર સફળ થાય છે. વિજય ઈચ્છતા રાગ-ઓએ વિચારવું કે પોતે સાધેલું કાર્ય અવિધ્યમાં નષ્ટ નહિ થાય ઉદ્ધય ઈચ્છતા મનુષ્યે ક્રોધને છતવો અને સમયને અનુકૂળ કામ કરવું. શાંતિ અને ક્ષમાથી કરેલું સર્વજનું કાર્ય સફળ થાય છે. તેર વર્ષની શસ્ત્ર પાળ્યા પછી જો દૌરવો ઉપર હુમલો કરીશું તો વૃષ્ણીઓ આપણી પડખે રહેશે અને તેમના મિત્રો અને અનુયાયીઓ પણ આપણે પક્ષ લેશે.) દુર્યોધન જરા ક્રોધી અને અભિમાની છે. આથી તે અભિમાનમાં ધણા પોતાના પક્ષના રાગઓનું અપમાન કરશે જ. આ અપમાનિત થયેલા રાગઓ પણ તેને છોડીને તે વખતે આપણે પક્ષ લેશે. આમ નિર્ણય થયેલા દુર્યોધનને સહેલાઈથી જીતી સકાશે.

ત્યાગ પછી વ્યાસ આવે છે. (૫૪) ૫૫-૫૬માં વ્યાસનું વર્ણન છે. ૫૭-૫૮માં યુધિષ્ઠિર તેનું સ્વાગત કરે છે તેનું વર્ણન છે. પછી તેમની અનુસાધી તે બેમે છે. વ્યાસ સામે બેઠેલા યુધિષ્ઠિર જહમ્પનિ પાસે રહેલા ચંદ્ર જેવા ગોબે છે. (૫૯)

અહીં બીજો સર્ગ સમાપ્ત થાય છે.

આગળ ઉપર વ્યાસ પણ તે જ સલાહ આપે છે કે દમણાં હુમલો કરવામાં લાલ નથી.]

(૧) અન્વય-અથ વૃકોદરઃ પ્રિયયા વિહિતાં મનઃચિત્રા ગિર ગરીય સીં નિશ્ચિત્ય નૃપમ્ ટપપત્તિમત્ કર્જિતાધય વચનમ્ કચે ।

સમજૂતી-અથ વૃકોદરઃ નૃપ વચનં કચે—પછી વૃકોદરે ગામને સંબોધીને કહ્યું. કેવું વચન કહ્યું ?—ટપપત્તિમત્ કર્જિતાધય વચનં કચે—ફક્ષિત્રાણું અને જેમાં બળ મુખ્ય વસ્તુ છે તેવું (અથવા વિશાળ અર્થવાળું) વચન તે બોલ્યો. એવું વચન કેમ બોલ્યો ? પ્રયયા વિહિતા મનઃપ્રિયા ગિર ગરીયસીમ્ નિશ્ચિત્ય—પ્રિયા દ્રૌપદીનાં વચનો પોતાના મનને મળતાં હોવાથી તે વચનો યોગ્ય છે એમ બગબર નિશ્ચય કરીને જ તે બોલ્યો.

બીમસેન પણ કપટ સામે કપટ કરી મળ વાપરવાના જ મતનો હોતો. પણ આજ સુધી તે મોટાભાઈ સામે કાઈ કહી શક્યો નહોતો. આજ જ્યારે દ્રૌપદીએ ભાવના આવેશમાં જે અર્થગંભીર બોલ યુધિષ્ઠિરને કહ્યા ત્યારે બીમસેનને પણ જાણે અનુમોદન મળ્યું. દ્રૌપદીના વિચાર બીમસેન જેવા હોવાથી તે પ્રિયાની વાણી તેને મઠી ગઈ, એટલું જ નહિ પણ બીમસેને વિચાર્યું કે તે સખ્દો યોગ્ય છે. ફેર માત્ર એટલો કે દ્રૌપદી કેવળ ભાવને જ વેગ આપે છે. જ્યારે બીમસેન તે માટે દલીલો રજૂ કરે છે.

દ્રૌપદીના વચનો પછી બીમસેનની ઉક્તિ મૂકવાનું પણ એક કારણ છે. જે બીમસેન પછી ન બોલે તો દ્રૌપદીનાં વચનનો શુ જાગ રહે ?

સર્ગ-૨

કથા સાર

[શરૂઆતમાં બીમસેનની ઉમ્મિ છે (૨-૨૫) ત્યાં પછી યુધિષ્ઠિરની ઉમ્મિ આવે છે બીમસેન શરૂઆતમાં દ્રૌપદીની ઉમ્મિનાં વખાણ કરે છે. તે મહે છે કે દ્રૌપદીએ રાજ્યનીનીની મહુ મુદર બાપત રજૂ કરી છે એનો મન નાખી દેવા જેવો નથી મરણ તે સનાદ હિતમ્ છે અને હુદ્ધિયુક્ત છે ત્યાં પછી બીમસેન પોતે પણ પોતાનો મત રજૂ કરે છે યુધિષ્ઠિર તા માટે ચગતનો ભગ કરી મુદ્દ કરતા નથી એમ તે પણ મહાહ આપે છે શાણા માણગોએ ચતુનો ઉત્તર સાધી લેવો ન જોઈએ ક્ષત્રિયના તેજ અને ઉત્સાહ ઉપર તો રાજ્યનો આધાર છે તેર વર્ષ પછી પણ દુર્યોધન એમ સહેનાઈથી રાજ્ય નહિ આપે. ક્ષત્રિયો અને માનીઓ તેમના પ્રાણ જવા દે પણ તેમ નહિ આથી તે પણ સમાહ આપે છે કે શાંતિ તાજને મુદ્દ કરે ત્યાં પછી ૨૬-૫૩ સ્થોક સુધી યુધિષ્ઠિર પોતાનો મત રજૂ કરે છે તે બીમની ઉક્તિનાં વખાણ કરે છે પણ તેના મન સાથે સમત થતા નથી તે સનાદ આપે છે કે કોઈ પણ કામ અવિવેકથી ઉતાવળા થઈ કરવું નહિ વિવેકપૂર્વક કામ કરનામ જરૂર સફળ થાય છે વિગ્ન્ય ઈચ્છતા રાજ્યોએ વિચારવું કે પે તે સાધેનું કાર્ય ભવિષ્યમાં નષ્ટ નહિ થાય ઉત્તર ઈચ્છના મનુષ્યે કોષને જીવે અને સમયને અનુકૂળ કામ કરવું શાંતિ અને ક્ષમાથી કરેનું સર્વજ્ઞ કાર્ય સફળ થાય છે. તેર વર્ષની ચગત પાળ્યા પછી જો કોરવો ઉપર હુમલો કરીશ તો વૃષ્ણીઓ આપણી પડખે રહેશે અને તેમના મિત્રો અને અનુયાયીઓ પણ આપણો પક્ષ લેશે) દુર્યોધન જરા કોષી અને અભિમાની છે આથી તે અભિમાનમાં પણ પોતાના પક્ષના રાજ્યોનું અપમાન કરશે જ આ યથેના રાજ્યો પણ તેને છોડીને તે વખતે આપણો પક્ષ આમ નિર્મળ થયેલા દુર્યોધનને મદેલાઈથી જીતી ચકારો

ત્યાં પછી વ્યાસ આવે છે (૫૪) ૫૫-૫૬માં વ્યાસનું વર્ણન છે. ૫૭-૫૮માં યુધિષ્ઠિર તેનું સ્વાગત કરે છે તેનું વર્ણન છે. પછી તેમની અનુગ્રાહી તે બેસે છે. વ્યાસ સામે બેઠેલા યુધિષ્ઠિર જલરૂપિની પાસે રહેલા ચંદ્ર જેવા જોભે છે. (૫૯)

અહીં બીજો સર્ગ સમાપ્ત થાય છે.

આગળ ઉપર વ્યાસ પણ તે જ સલાહ આપે છે કે દમશું હુમલો કરવામાં લાભ નથી.]

(૧) અ-વય-અથ શુક્રોદરઃ પ્રિયયા વિહિતાં મનઃચિત્રા ગિર ગરીય સૌં નિશ્ચિત્ય નૃપમ્ ઉપપત્તિમત્ કર્જિતાથય વચનમ્ કચે ।

સમજૂતી—અથ શુક્રોદરઃ નૃપ વચનં કચે—પછી શુક્રોદરે રાગને સંબોધીને કહ્યું. કેવું વચન કહ્યું ?—ઉપપત્તિમત્ કર્જિતાથય વચનં કચે—દક્ષીણવાણું અને જેમાં બળ મુખ્ય વસ્તુ છે તેવું (અથવા વિશાળ અર્થવાણું) વચન તે બોલ્યો. એવું વચન કેમ બોલ્યો ? પ્રયયા વિહિતા મનઃપ્રિયો ગિર ગરીયસોમ્ નિશ્ચિત્ય—પ્રિયા દ્રૌપદીનાં વચનો પોતાના મનને મળતાં હોવાથી તે વચનો યોગ્ય છે એમ બગબગ નિશ્ચય કરીને જ તે બોલ્યો.

બીમસેન પણ કપટ સામે કપટ કરી પણ વાપરવાના જ મતનો હતો. પણ આજ મુઘી તે મોટાભાઈ સામે કાઈ કહી શક્યો નહોતો. આજ ન્યારે દ્રૌપદીએ ભાવના આવેશમાં જે અર્ધગંભીર બોલ યુધિષ્ઠિરને કહ્યા ત્યારે બીમસેનને પણ નજીકે અનુમોદન મળ્યું. દ્રૌપદીના વિચાર બીમસેન જેવા હોવાથી તે પ્રિયાની વાણી તેને મમી ગઈ, એટલું જ નહિ પણ બીમસેને વિચાર્યું કે તે શબ્દો યોગ્ય છે. ફેર માત્ર એટલો કે દ્રૌપદી કેવળ ભાવને જ વેગ આપે છે. ન્યારે બીમસેન તે માટે દક્ષીણો રજૂ કરે છે.

દ્રૌપદીના વચનો પછી બીમસેનની ઉક્તિ મૂકવાનું પણ એક કારણ છે. જો બીમસેન પછી ન બોલે તો દ્રૌપદીનાં વચનનો શું ભાગ રહે ?

કાગળ આખરે નો તે સ્ત્રીનાં જ ને ! આમ તેની અમૃત્ય ધી ન જાય
 માટે જીમ્સેન તેના મતને દલીલથી ટેકા આપે છે. જીમ્સેન ખીજા
 નંબરનો યુધિષ્ઠિરનો ભાઈ હતો અને વળી યુવરાજ હતો. આથી તેના
 વચનોથી દ્રૌપદીની સલાહ નાખી દેવા જેવી નથી એમ અવશ્ય ભાર
 પડે. એક પ્રિયાની માફક દ્રૌપદી દિતક વચન બોલી છે તે જીમ્સેન
 દલીલોથી સમજાવે છે.

વાચો. ચિત્ર-—ધીમત્યા ધર્મપત્ન્યા સોપપતિ હપચ્છન્દનાત્મક વચનં
 કિમવાવજાતશત્રુનાંમિનન્દતિ, યુક્તિયુષ્મદિ સૌવાક્ય ન પ્રમાણોક્ત્યમિતિ
 પ્રતીત્યા યા મતિવિપર્યયેન યા સવયા મહારાજો મતિવિપર્યયે યુવરાજેન
 યોષનીય । તસ્માદસ્યા વાક્યસ્ય શુભાન્ સોપપતિભિર્વાક્યૈરુપવૃદ્ધયન્ મહારા-
 જસ્ય મતિવિપર્યય પરિવર્તયિષ્યામીતિ વૃકોદરવિમર્શનાનન્તર્યમયશબ્દેન
 યોત્યતે ।

નોંધ

વિદિતામ્—વિ + ઘા તુ ક. જ્ઞ. કૃ. સ્ત્રીલિંગ વિ + ઘા એટલે
 શબ્દશઃ 'કરુ' અર્થ થાય. પણ અહીં તેને "બોલવું" અર્થ થાય છે.
 વિ + ઘા ના ઉપયોગ માટે વાચો. કિરાત-૧-૧૪-વિધાય રક્ષાન્ પરિતઃ
 પરેતરાન્ । કિરાત ૧-૩-દ્વિષાં વિધાતાય વિધાતુમ્ ઇચ્છતઃ, શિશુ-૧-
 વિધાય તત્સાપચિત્તિમ્ ।

પ્રિયયા—જીમ અને દ્રૌપદીના વિચારો સગા હતા. આથી તે
 એની પ્રિયા હતી. પ્રીણતીતિ પ્રિયા । એટલું જ નહિ પણ તે જે બોલી
 તે દિનશગ્ક હોવાથી તે સાચી પ્રિયા હતી.

મન-—મનસ પ્રિયા (ધ. તત્ત્વ.) તામ્ મનને તમે તેરી. દ્રૌપદીના
 વિચારો જીમ્સેનના વિચારોને અળતા હોવાથી તેની ઉક્તિ જીમ્સેનને
 મળી.

અય-—પછી દ્રૌપદીના બોલી રવા પછી.

નિધિસ્ય-—નિદ્ અથવા નિસ + ચિ તુ સ. જ્ઞ. કૃદત

ગિરમ્—ઉક્તિ-વચન.

ગતીયસીમ્—ગુરુ-ભારે અતિશયેન ગુરુ इति. ગુરુ ના અધિક્તાદર્શક રૂપનું સી. કિ. એ. વ. વધારે અર્થધન

उपपत्ति—દલીલો (કારણો)વાળું. અલગત દ્રોષની જે બોલી હતી તેની પાછળ ભાવાવેગ હતો પણ ક્રૂર પોતાના મતને મળતો હોવાથી જ ભીમ પ્રિયાની ઉક્તિને ટેકા આપતો હતો તેવું ન હતું દ્રોષની જે બોલી હતી તે અર્થધન હતું અને યોગ્ય હતું એવું ભીમને લાગ્યું તેથી જ તેણે તેના મતને ટેકા આપ્યો.

कर्जिताश्रयम्—જળ જેવું મુખ્ય વસ્તુ હતું તે. કર્જ નું ક. બ્ધ કૃદંત પણ નપુસકે આવે નપુંસક ભાવવાચક નામના અર્થમાં. આશ્રય—મુખ્ય વસ્તુ ત્રિવિધ કર્જિતઃ આશ્રયઃ यस्य तन् । (बहु०) અર્થાત્ ભીમે જે કહ્યું તેમાં પણ જળ (વાપરવું) એ જ મુખ્ય ત્રિવિધ હતો, અથવા તો મદિલનાથ કર્જિતમ્ એટલે અર્થયુક્તમ્ એમ અર્થ આપે છે. તે પ્રભાણે કર્જિતાશ્રયમ્ એટલે ઉદાત્ત ભાવવાળું.

नृपम्—નૃપ પાતિ इति नृप राज्ञ् अर्द्धी अकथितम् "જ્યારે હુઘ્ યાજ્ વગેરેના કારકને સમ્પ્રદાન કે અપાદાન તરીકે ન કહેવામાં આવ્યું હોય ત્યારે તેને કર્મ તરીકે લેવામાં આવે છે."—એ નિયમ પ્રમાણે અર્ધી નૃપ ને કર્મ તરીકે લીધું અર્ધી નૃપ સમ્પ્રદાનમાં હોય એવો ભાવ છે નૃપાય વચનમ્ કહે પણ તે કહ્યું નથી તેથી નૃપ ને કર્મ તરીકે લીધું.

कचे—કહ્યું મૂ. નુ પરાક્ષ બ્ધ. કા. (લિટ્) ત્રી. પુ. એ. વ.

नृ धातु द्विकर्मक धातु છે. 'વચનમ્' પ્રધાન કર્મ છે અને 'નૃપમ્' અપ્રધાન કર્મ છે. "હુઘ્ યાજ્ પજ્ દણ્ડ કષિ પ્રચ્છિચિન્ન દાસુજિમન્ય મુપામ્ । કર્મયુક્તસ્યાદકથિતમ્ तथा स्याम्भीदृक्शतहाम् ॥"—આ નિયમમાં કહેલા ધાતુઓ દ્વિકર્મક છે.

वचनम्—વચન. કહેવું પ્રધાન કર્મ વર્તિ.

શિશુ—શુચિસ્મિતાં માત્રમવોચદચ્યુતઃ ॥

પૃકોદર—પૃકસ્ય ય્યાગ્રવિશેષસ્ય ઉદરમ્ (ય તત્.) પૃકોદરમિવ ઉદરમસ્ય इति पृकोदरः । (बहु०) सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ भीम पु०३७१ आतो तेथी तेनुं आवु नाम प३युं द्वगे आ १०५६ उपर नेध भाटे लुओ १-३४ उपस्तुं आ पुरतकन टि१५९.

અહીં અનુપ્રાસ નોધો.

(૨) અન્વય-માનિની સ્નેહમયેન ચક્ષુષા પરિત ધીક્ષ્ય યદ્ અવોચત, (કેનાપિ) દુર્વચ તદ્ વચન વાગધિપત્યાપિ વિત્તમયમ્ વિદધોત ॥

સમજૂતી—તદ્ વચન વાગધિપત્યાપિ વિત્તમય વિદધોત-તે વચને જૃહસ્પતિને પણ વિસ્મય પમાડ્યા. કેવી ઉમ્મિત હતી? યદ્ દુર્વચ માનિની અવોચત તત્—એ વચનો માનિની દ્રૌપદી બોલી તે વચન કોઈ સાધારણ માણસ ન બોલી શકે. તે સાધારણ માણસની શક્તિ બહારનું હતું. એક અને મુખેથી આવું મુંદર વચન સાંભળીને જૃહસ્પતિને પણ વિસ્મય થયો. જોઈએ. તે કેવી રીતે બોલતી હતી? (૧) પરિતો ધીક્ષ્ય-અર્ધી બાજુથી વિચારીને અને! (૨) સ્નેહમયેન ચક્ષુષા એ બોલતી હતી ત્યારે તમારી સામે તે સ્નેહથી જોતી હતી. આથી તેણે તમને બોલું છાજે તેવી રીતે પણ કહ્યું નથી.

દ્રૌપદીનાં વચનો કેટલાં અગત્યનાં હતાં તે ખતાવવા भीम पहले तो तेनी सपाहनां वभाषु करे छे, जे ऐक ली राजकीय आप्तमां आवां अर्थवन हितकारक वचनो बोली सके तो अरेअर ते अधाने नवाधं पमाडे ज. अरे स्वयं जृहस्पतिं पशु आवां वचनो बोली सकचा न होत. दा ऐक बात सायो के तेनी बापा जराह कडक હતી. પણ એનાં બે કારણે! છે. એક તો એને તમારા હિપર અપાર સ્નેહ છે. બીજું તે માનિની છે. તે સાધારણ સ્ત્રીઓ કરતાં જરા જુદી છે આથી અતિ-શય સ્નેહને લીધે તે આવાં કડક વેણ બોલી ગઈ. બાકી તે બોલતી હતી ત્યારે તેની આંખમાંથી સ્નેહ નીતરતો હતો.

નોંધ

યત્—એ. યત્તરોનિત્યસમ્યગ્ચઃ ।

અવોચત-મ્ નું અવતન બૂ. કાળ (હ્રષ્) ત્રી. પુ. એ. વ. બોલી.

વોક્ષ્ય-વિ+દ્વેષ્ નું સંબંધક બૂ. કૃ. બોધને મલ્લિનાથ પરિતો
વોક્ષ્ય એટલે બધી બાબતો વિચારીને.

માનિની-માનઃ પ્રસસ્ત અસ્તિ અસ્યા ઇતિ માનિમી । ખૂબ સ્વા-
ભિમાનવાળી. હાનિયકુલાભિમાનવતી

પરિતઃ-ચારે બાજુ. આના બે અર્થ થાય (૧) તમને ચારે
તરફથી બોધને (૨) અથવા વસ્તુ સ્થિતિ બધી દષ્ટિએ વિચારીને.

સ્નેહઃ-સ્નેહમય. સ્નિહ્ + ઘ્ = સ્નેહઃ સ્નેહઃ પ્રકૃતઃ પ્રવુઃ અસ્મિન્
ઇતિ સ્નેહમય । તેન ।

ચક્ષુષા—મલ્લિનાથનો અર્થ લેતાં ચક્ષુષા નો અર્થ ન ગમે તેથી
તે જ્ઞાનમયેન ચક્ષુષા એમ અર્થ ધટાવે છે. પણ સ્નેહ તે મર્મચક્ષુમાં
હોય જ્ઞાનચક્ષુમાં નહિ આથી મલ્લિનાથના જ્ઞાનમયેન ચક્ષુષા એ
અર્થને વધારે ટેકા મળતો નથી. આદો એ ભાવ લાગે છે કે દ્રૌપદી
જે બોક્ષો તે દક્ક બલે હોય પણ એ બોલી તે વખતે તેની આંખો
સ્નેહભરીની હતી આથી તેણે કંઈ અવિવેક કે અયોગ્ય કથું. એમ ન
હલી શકાય. વાચો શિશુઃ ૧૪- સ્નેહમાહિતવિકાસવા દશઃ ।

અપિ-જ્યાં લોકોને નહિ પણ સ્વયં જલ્દસ્પતિને પણ વિસ્મય
પમાડે એવું આ વચન હતું

વાગધિપસ્ય-અધિપાતીતિ અધિપઃ-વાચામ્ અધિપઃ (વ. તત્વ) જૂલ્દસ્પતિ

દુર્વચમ્ -કુલ્લેન સ્વચ્ચતે ઇતિ દુર્વચમ્ । મુશ્કેલીથી બોલાય તેવું.
આ બે રીતે લેવાય—(૧) લોકે દુર્વચમ્ અથવા (૨) વાગધિપસ્ય
દુર્વચમ્ ।

વિદ્યોત-વિ+ષા નુ વિશ્યથં (વિપિતિષ્) ત્રી યુ એકત્યન
પમાડવો જોઈએ

વિસ્મયમ્—વિસ્મય

અહીં ત્રણ રીતે અર્થ સમજવાય (૧) કાઈથી પણ ન બોલાય
તેવું વચન જટસ્પતિને પણ વિસ્મય પમાડે (૨) જટસ્પતિને પણ બોલવું
દુર્લભ તેવું વચન કાઈને પણ વિસ્મય પમાડે (૩) ચિત્તમાનુ એક
નીતિ આઈ સુધવે છે જટસ્પતિ પોને પણ તેવું ન મોલી શકે અને
તેથી તે વચન નેમને પણ વિસ્મય પમાડે

(૩) અન્વય—વિષમ અર્થ નય પવસામ્ આશય इव कृत्तोर्य
(સદ્) વિગાદયતે તત્ત્વ તુ સ વિશેષદુલભ ય કૃત્યવન ઠન્ ડપન્વસ્પતિ ।

સમન્વૃત્તી—નય વિષમોડવિ વિગાદયતે—નીતિશાસ્ત્ર અવરૂ હોવા
છતાં લોકો સહેજાઈથી સમજી શકે છે કે રીતે કૃત્તોર્ય નય
વિગાદયતે—જે મરુ દ્વારા ચોખ્ખા અખામ પ્રવાહ આવે તો તે સહેજાઈથી
સમજી શકાય કેાની માફક ? કૃત્તોર્ય પવસામ્ આશય इव—જેમાં કાંઈ
આધેના છે તેના પાણીના સરોવરની માફક તેમાં પણ એક વ્યક્તિ
દુર્લભ છે કેાણુ વ્યક્તિ ? ય મરુ કૃત્યવન ડપન્વસ્પતિ—જે તે માટે
સાચો મામું થકી કાઢે છે

દ્રૌપદીની ઉક્તિને જટસ્પતિને વિસ્મય પમાડે એવી કહી છે એવું
એક કાન્ધ છે નીતિવિધાર. સલાહકારોએ બતાવેલી પદ્ધત અનુસાર
ચાલવાથી ગજાએને વિશ્વ મળે છે પણ તમ કરનારાઓને બધાને
ગિજા મળતો નથી. તેમાં પણ ખરો ગ્તો ગોધી તે મુજબ ચાનનારને
જ વિશ્વ મળે છે દ્રૌપદીએ જે દૂકાણમાં માર્ગ બતાવ્યો છે તે નીતિ
શાસ્ત્ર મુજબ સાચો રસ્તો છે એક સ્ત્રી આવી સુને સલાહ આપે તે
સામાન્ય માનવીઓને તો આશ્ચર્ય પમાડે જ પણ જટસ્પતિને પણ
વિસ્મય પમાડે છે

નીતિશાસ્ત્ર ન સમજાય તેનું હોવા છતાં કેટલાક લોકો ગુરુની મદદથી સમજી શકે છે પણ સાચો માર્ગદર્શક જ મળવો મુશ્કેલ છે. દ્રૌપદી એવી એક માર્ગદર્શક જેવી બની ગઈ છે તેથી જ તેનું આ વચન વિસ્મય પમાડે તેવું છે.

અહીં નયશાસ્ત્રને જલાશય સાથે સરખાવ્યું છે બનેલા અંદર જવું વિષમ છે. નયશાસ્ત્ર સાધારણ નથી કે જલદી સમજી જવાય. તેની રીતે જિંડા જલાશયમાં જવું મુશ્કેલ છે પણ જો ધાટ હોય તો જિતરી શકાય પણ તેમાં પણ જેમ જલાશયમાં ખાડા, પાપાણ મગર વગેરે વગરનો સાચો માર્ગ બતાવનાર દુર્લભ હોય છે તેમ નયમાં પણ દેશ અને કાળને અનુરૂપ સંધિ વિગ્રહ વગેરે બાબત સાચો રસ્તો બતાવનાર વિગ્રહ હોય છે. દ્રૌપદી એક સાચો માર્ગ બતાવનારી છે, સરખામણી નીચે પ્રમાણે :-

નય

(નયશાસ્ત્ર)

(૧) વિષમ.

(૨) કૃતતીર્થસ્તુ વિપમોડપિ

વિગાહયતે

શુરુની મદદથી વિષમ છતાં

સમજી શકાય છે.

(૩) તેમાં પણ દેશ અને કાળને અનુરૂપ સંધિ વિગ્રહ વગેરેનો સાચો માર્ગ બતાવનાર દુર્લભ હોય છે.

તત્ર તુ યઃ સત્ કૃત્યવર્ત્તમ્
ઉપદિશતિ સ તુ વિશેષદુર્લભ

આમ અહીં ઉપમા છે.

પયસામ્ આશ્રય

સંગેવર

વિષમ

કૃતતીર્થસ્તુ વિપમોડપિ વિગાહયતે ।

ધાટ હોય તો જીકું હોય તો પણ જિતરી શકાય છે.

તેમાં પણ ખાડા, પથ્થર, મગર વગેરે વગરનો સાચો માર્ગ બતાવનાર વિગ્રહ હોય છે

તત્ર ॥ યઃ સત્ કૃત્યવર્ત્તમ્ ઉપદિશતિ
સ તુ વિશેષદુર્લભ ॥

અહીં કૃત્યાદિ તીર્થ એટલે નીતિપદ્ધતિ 'સંગ્રહાય' અર્થ દે છે મહિસનાથ અહીં જરા જુની રીતે સમજાવે છે. જેમ જલાશય જીંડુ હોય તો ચે તેમાં જો ઘાટ હોય તો ધણા પ્રવેગે પણ તે ઘાટ કરનાર જ વિરૂદ્ધ હોય છે તેમ નયશાસ્ત્રમાં નિગૂઢસ્વ આરે હિપદેશ કરનાર ધણા દોષ પણ ખાસ દેહી બતાવનાર વિગ્ય હોય. આ દ્રૌપદી મારી બોલનારી છે તેથી વિસ્મય થમાડે છે વંચિા મહિલ—યથા કેનચિત્ કૃત તીર્થે પયસિ મમ્મીરેડપિ પ્રવેશારઃ સન્તિ, તીર્થકરસ્તુ વિરત્ત તદ્વત્ નીતૌ અપિ નિગૂઢપયિ તત્ત્વ સતિ વક્ષરિ ચોદારઃ સન્તિ, વજા તુ ન કુલમ્ । દયન્વ ઘાષુ વક્ષીતિ યુગ્યતે મિસ્મય ઇતિ સાત્તર્વાય ।

નોંધ

વિષમ —સમ = સરખો. વિમિજ સમેશ્ય. વિષમ (પ્રાદિ તત્) અધરો આ વિજેયશ્ચ નય અને જલાશય અનેને લાગુ પડે છે નય અધરો છે જલાશય પણ એકસરખું હોતું નથી.

અર્થ—(જતા) પણ. વિષમ હોવા છતાં

વિગાહ્યતે—વિ+ગાહ તુ કર્મણિ વર્ત ધાળ (તદ) ત્રી પુ. એ. વચન

નય—નીતિ.

કૃતતીર્થ —કૃત તીર્થ ચસ્મિન્ સ. (બહુ) તીર્થ—નયપદ્ધતિ ગુરુ અને જલાશય પદ્ધતિ ઘાટ 'વિશ્વ' પ્રમાણે તીર્થ = શાસ્ત્ર, યસ, ફેજ, ઉપાય, ગુરુ, પ્રધાન, યોનિ, ઘાટ, અને મત્રી સાથે અદાર અમનદારો " તીર્થે પાદ્માધ્વરક્ષેત્રોગયોપાધ્યાયમન્ત્રિષુ " ઇતિ વિશ્વઃ । યોનૌ જલા-વતારે ચ મન્ત્રાધ્યષ્ટાદશસ્વપિ ઇતિ હલાયુષ ।

પયસામ્—પયસ —પાણી લેવામ આશયઃ —આશય = આધાર. પયસામ્ આશયઃ = સરોવર.

તત્ર—તેમાં નીતિશાસ્ત્રમાં અને સરોવરમાં

વિશેષદુર્લભઃ—દુઃખેન સમ્યકેતિ । વિશેષેણ દુર્લભઃ

સત્—અસ નું વર્તમાન કૃદંત. સારે.

અપન્યસ્યતિ—અપ+નિ+અસ નું વર્ત. કા. (લટ) ત્રી. પુ. એ. વ. ખતાવે છે.

કૃત્ય—કૃત્યસ્ય વર્ત્ત (પ. તત્) કામનો સ્તો. (૧) નીતિપક્ષે સંધિ, વિગ્રહ વગેરે કયાં કયે સ્થળે કેમ વાપરવા તે કાર્યનો માર્ગ જોણે ખતાવ્યો છે તે (૨) જ્ઞાપક પક્ષે ખાડા, પથર, મગર વગેરે વખરનો માર્ગ.

બૃહસ્પતિ પણ શા માટે વિગ્રહ પામે તેનું કારણ બીજી લીટીમાં આપ્યું છે.

મરખાવો—શિશુ—૨

કૃત્વા કૃત્યવિદસ્તીર્યેશ્વન્તઃ પ્રણિધયઃ પદમ્ ।

વિદાકુર્વન્તુ મહતસ્તલ વિદ્યદમ્મસઃ ॥

પદ્મગુણાઃ શક્તયસ્તિદ્યસિદ્ધયશ્ચોદયાશ્ચયઃ ।

મગ્ન્યાનધીત્ય વ્યાકતુમિતિ દુર્મેધસોઽપ્પલમ્ ॥

(૪) અન્વય—પરિણામસુખે ગરીયસિ દત્તીજસાં વ્યયકે અલ્પી-યસિ (અપિ) અસ્મિન્ વચસિ અતિવીર્યવતિ મેષજે इव बहु गुणઃ દર્શયતે ।

સમજૂતી—અસ્મિન્ વચસિ बहुगुण-દર્શયતે આ વચનમાં બહુ ગુણ દેખાય છે. કેવા વચન? પરિણામસુખે—ફળ આવે ત્યારે સુખ આપનારાં. અતે મીઠા સુખદાયક નીચડે એવા વચનમાં બહુ ગુણ છે ગરીયસિ જોડા અર્થવાળાં અલ્પીયસિ—થોડાં—દત્તીજસામ્ વ્યયકે—જેમનું બળ નષ્ટ થયું છે તેવાઓને (આરંભમાં) દુઃખ કરે પણ અતે તો તે લાભદાયી નીચડે તેવાં જ વચનો છે. ઠાની માફક થોડામાં બહુ ગુણ દેખાય છે ? અતિવીર્યવતિ મેષજે इव—પ્રુત સખત દ્વાની માફક.

નાની અને સખન રોવા છતાં દ્રૌપદીની ઉક્તિ અંતે લાભદાયી છે દ્રૌપદીએ જે દર્શ કર્યું છે તે તો સાચ થોડું અને તે તમને ઠગુ પણ ભલે લાગ્યું હશે છતાં હું તે કમ વખાણું છું એનું દાતણ એ છે કે તે વચનો કહ્યા તો યે ખૂબ લાભદાયી છે જેમ ઉત્તમર્મા ઉત્તમ સખન દવા કટલીક વખત ખાનારને ભલે સાચ કહી લાગે છતાં અને તે જેમ થોડી હોવા છતાં તમારો રોગ નષ્ટ કરી તમને લાભ કરે છે તેવી જ રીતે દ્રૌપદીના ખોત ભલે થોડા અને કહવા રહ્યા, પણ અંતે તો તે તમને સાચ જ રૂળ આપશે આથી અહીં ઉપમા છે. કટલાક વિશેષણો દ્વારા અને ઉક્તિને બનેને લાગુ પડે છે. તેથી સરખામણી નીચે પ્રમાણે સમજાવી છે

ઘચસિ

મેયજે

(૧) ભલ્લવીયસિ યદુ ગુણ દ્રવ્યતે
નાની છતાં બહુ ગુણવાળી
છે. રાજ્ય માન વગેરે ગુણ

ભલ્લવીયસિ
થોડી છતાં બહુ દાયદા દારક છે
આરોગ્ય, બળ, વગેરે ગુણ

(૨) ગરીયસિ
અર્થધન, જી કા અર્થવાળી

ગરીયસિ
ખૂબ સખત

(૩) ક્ષતૌજસામ્ વ્યપકે
જેમની શક્તિ ઓછી થઈ છે
તેમને હુ ખ કરનાર

ક્ષતૌજસામ્ વ્યપકે
જેમની શક્તિ ઓછી થઈ છે
તેમને બધા દરનાર

(૪) અતિવીર્યવતિ
હિંસાહ પ્રેરે તેની

અતિ
ખૂબ શાંતિ દાયક

(૫) પરિણામકુલે
જેનું રૂળ કુખદાયક છે તેવી

પરિણામ કુલે
જે અંતે તળિયત સારી કરે છે
અને એ રીતે સુખ આપનારી છે

આમ અહીં ઉપમા

વાંચો ચિત્ર૦—દુઃસહતયા દુર્જરતયા દોષકોપતયા ચ પ્રારમ્ભે દુઃસ-
હારમપિ મેયજ યથા સ્વરૂપતરં એવ સમપ્રારોમ્યસંપાદનેન પરિણામે સુસદં
મવતિ તથૈવેદ ધનોઽપિ વિપ્રહૃતૈરાનુબન્ધપ્રતિપાદકતયા દારુણારમ્ભમપિ
સમપ્રસાન્નાઝયપ્રયોજકતયા પરિણામે સુસદમેવ ।

આ પછી ચિત્ર૦ આ શ્લોક ભાગવિની શૈલિને ઢેવી રીતે લાગુ
પડે છે તે બતાવે છે. કિં જ કવિરવિ થોત્વજનપ્રોતિપ્રત્યયમપાદનાય
સ્વકાવ્યસ્ય ગુણભૂમાનમનેનૈવ શ્લોકેનાનુસ્વાનદ્વારેણ દોતયતિ । ખૂબ સખત
માત્રા થોડી હોય તો જે બહુ અત્યંત અસરકારક હોય અને પહેલાં
દરદીને જરા દુઃખ કરે તો જે અતિ જેમ સારું ફળ આપે છે તેમ
ભારવિની શૈલી પણ તેવી છે. દૂંધી છતાં અર્થગૌરવવાળા અને વાંચતાં
જમ મુશ્કેલી પડે છતાં સમજાવે ત્યારે રસ ઉદ્ભવે અને મુંઝર લાગે
તેવી ભારવિની શૈલી પણ અત્યંત જોરદાર છે. રાજનીતિને લગતી
અર્થઓર્મા તેનું જ્ઞાન ધરાવનારને સંપૂર્ણ સમજ પડે. આમ તે યમક
આદિ શબ્દાલંકારોથી પણ દુષ્ટારેક પહેલી નજરે જરા અધરી-વાચકને
મુશ્કેલ પડે તેવી શૈલી છે [આ માટે વાંચો આ પુસ્તકનું આશુખ]

નોંધ

પરિણામસુલ્ભે—પરિણામે સુલભ, સસ્મિન્ । પરિ + મ્ + ધન્ ભાવે
= પરિણામઃ । —અતે સુખદાયક.

ગરીયસિ—અતિશયેન શુભ इति શુભ ત્વં અધિકતા દર્શકરૂપ ગરીયસ્,
સસ્મિન્ ગરીયસિ ।

વ્યયકે—વ્યયમતીતિ વ્યયક, સસ્મિન્ । દવા ઝડપી હોય તેથી દરદીને
ન ગમે અને દુઃખ કરે. વાણી પણ લગાઈ વગેરેને હિતેજે તેવી હોવાથી
પહેલાં દુઃખ કરે અને ન ગમે. વાંચો—સુદ્રા૦—યે મુદ્ધતપાત્ર કટુક પશ્ચાત્
પથ્યનુપદિશન્તિ ।

ધવસિ—ધવસ-હિંકિત

કતોજ-ઓજસુ-અળ-સક્રિય દત્તમ્ ઓજ યેવા (યદુ) તપામ્ ।
 જેમની શક્તિ ધન મઈ તેમને લડાઈ કરવા પ્રેરે તેનું વચન દુ ખ
 દાપદ ધઈ પડે જેમનામા શક્તિ ઓછી હાય તેમને અખત દવા પડેલા
 ખરામ સ્વાદને લીધે ન બાવે

અતિ-—ધીર્યમસ્તિ અસ્થ દ્વિ વીચવત્ । અતિશયન ધીર્યવત્ (પ્રાદિ
 તદ્) (૧) વચન પડે ના આપે તેનું (૨) ઓખ પડે-શક્તિ
 આપે તેનું

મેયજ-—દવા ઓસડ 'મેયમૌપયમંબજ્યાનિ' ક્યમર બહુ-ખૂન

અલ્પીયસિ-—અતિશયો અલ્પમ્ इति-અલ્પ નુ અધિકત દર્શકે રે
 અલ્પીયસ (૧) વચન-દુક (૨) દવા ચોડી સ્વલ્પા ચ માત્રા
 બહુલો ગુણ

દરયતે-—દુક નુ ઈર્મણે વર્ન કાળ (લદ) ત્રી પુ ઓ ન

ગુણ-—ગુણ (૧) વચન પડે-—અલ્પ લાભ, માન વગેરે ગુણ
 (૨) ઓસડપડે-આરોગ્ય બળ વગેરે ગુણ

(૫) અન્વય-—ક ચરાયા ક્ય મારતો ક્ષયગાય મવત અપિ
 રોચતામ્ । ગુણગ્રહયા વિપચિત્ત વચને વક્તુવિશેષનિષ્પ્રદા મહુ ॥

સમખૂલી-—ક્ય મારતો મવતેડપિ રોચતામ્-આ વચનો અને ગમ્યા
 ખે, અને જુદરપતિને વિસ્મય પમાડે એનાં છ આ તેથી દુ ધારે છ
 તમને ગમશે પણ એનું કઈ કાણુ ? ક્ય મારતો કચિરાધા-આ ઉક્તિ
 નો અર્થ બહુ સરસ છે તેથી યુધિષ્ઠિરને ગો લાગ ? ક્ષયગાય મવત
 રોચતામ્-તમે ગુણના પૂજક છો અને આ ઉક્તિમાં ખરેખર ગુણ અને
 લાભ છે પણ રાજદાગી ચર્યામાં એક સીની સત્ય શુ દામની ?
 એ રાગ કેવો કહેવાય ? એમ નથી વિપચિત્તો વચને વક્તુવિશેષનિષ્પ્રદા-
 ડાલા માણસો કોઈ પણ ઉક્તિ કેવી છે તે જોતા નથી જોવાનાર વ્યક્તિ
 કોણ છે તે તેઓ જોતા નથી ત્યારે શુ બુધે છે ? વિપચિત્ત ગુણગ્રહયા-ડાલા

માણસો ગુણુઆદી હોય છે જો એ ઉદ્ધિતમાં ગુણુ હોય તો ખોલનાર
ગમે તે હશે તો પણ તે વખાણશે.

દ્રૌપદીની ઉક્તિ આમ ખૂબ હિતકારક અને ગુણુમગ્ન છે કેવળ
એમાં રહેલા ગુણુને લીધે એક મારા જેવા સાધાગ્ણુ માનવીને પણ ખુશ
કરે છે અરે ! સ્વયં બૃહસ્પતિને પણ તે વિન્મય પમાડે એવી છે તમે
તો ગુણુના પ્રશસક હોઈ તમને તો આ ઉક્તિ ગમશે જ આથી
દ્રૌપદી ત્રી છે તેથી કઈ તેની સલાહ ન લેવી એવું નથી ઘણાદપિ
કુમાવિતં પ્રાહ્ય : એક નાના બાળક પાસેથી પણ જો સારી સલાહ
મળતી હોય તો સ્વકારવી જોઈએ આ જગતમાં ગુણુ જ પૂજવા
લાયક છે તેમાં જાનિ કે વય ન જોવાય. ગુણુ પૂજાસ્થાન ગુણિષુ ન
ચ લિહ્ય ન ચ વય : આમ દ્રૌપદીની શિખામણુ લેવી તે નાનમ નથી
કારણુ તે ગુણુવાળી અને હિતકારક છે.

નોંવ

इयम् - भारती भाटे એટલે કે દ્રૌપદીની ઉક્તિ માટે

इष्ट० — इष्ट गुण यस्य सः (बहु०) तस्मै । જેને ગુણુ ગમે
છે તે

रोचताम् रुच् तु आशार्थ (लोद्) त्री पु ओ व. ભલે ખુશ
કરે

रुचिरार्था-रुचिर अर्थ यस्यां सा अथवा यस्यां सा सरस (रुचि
कारक) अर्थवाणी

भवते-भवत् तु यत्तुर्थો એ વ. રુચ્યર્થનાં પ્રોચમાણ (પા ૧-૪
૩૩) રુચ્યર્થ ધાતુઓ સાથે જે વ્યક્તિને ખુશ કરવામાં આવી હોય
તેની ચતુર્થા આવે એ નિયમ પ્રમાણે અહીં ચતુર્થા થઈ

अपि-અહીં અપિ નો ખાસ ઉપયોગ થયો છે કારણુ તે દ્વારા
લીમ એમ બતાવવા માગે છે કે આ વચનોથી બૃહસ્પતિ પણ ખુશ થાય

તો તે તમને પણ ખુશ કરે જ કેવળ બૃહસ્પતિ ખુશ થાય તેથી કઈ સંતોષ માનવાનો નથી તમને પણ એ ઉક્તિથી ખુશી ઉપજી જ જોઈએ

૧. ભારતી-ભરત = નહ તસ્ય હ્યમ્ = ભારતી = વાણી વાણે. અમરકોષ પ્રકીર્ણે તુ ભારતી ભાષા મિર્ગિવાણી સરસ્વતી । સાદિત્યદર્પણ પ્રમાણે ભારતી = સમૃદ્ધ ભાષા । ભારતી સસ્કૃતપ્રયો વાગૂભાષારો નરાધય । વાણે । મિત્ર ૦ શાસ્ત્રસરૂના વાગૂ ભારતી પ્રચેદા ન વાગમાનમ્ । ભારતી મનુસ્વાનમુખેન ભરતવશોચિતેતિ ચોત્યતે ।

મનુ-ચોક્કમ્ અહી અવધારણે ના અર્થમાં મનુ પ્રજેન્દ્રધારણે ।

વક્તૃ-મિર્ગતા સ્પૃહા યેયામ્ તે નિસ્પૃહા (વક્તૃ) વક્તૃત્વ વિશેષ (પ તત્) વક્તૃવિશેષે નિસ્પૃહા । આસ બોલનાર તર્ક નિષ્પૃહ

ગુણવૃદ્ધિ - શ્રદ્ધયસે હિતિ શ્રદ્ધ-ગુણનાં વૃદ્ધિ (પ તત્) વાણે ।
૨-—તમારેશ્રદ્ધ નિશ્ચીત્ત્વે । ગુણના પક્ષપાતી

વચ્ચે-ઉક્તિમાં

વિપચિત્ત - વિપચિત્ - વિદ્વાન વાણે । અમરસાર વિદ્વાન્વિપચિદોપશ્ચ સન્ સુધો કોવિદો ધુષ ।

અહી પ્રથમાર્ધની ઉક્તિનું દ્વિતીયાર્ધના સામાન્ય વાચ્ય દ્વારા સમર્થન થયું છે તેથી અર્થાતરન્યાસ અહી કાઢ્યો છે । અહી ર, મ, અને વ નો અનુપ્રાસ નેધિ ।

સરખાવો—યુક્તિયુક્તમુગદેય વાગ વાલ્કલદપિ । અન્યતૂળમિત્ત ત્યાજ્ય અપ્યુક્ત પદ્મયોનિના । કુમાર ૦ ૬-છો ગુમાનિત્યવાસ્થ્યવા વૃત્ત દિ મહિત સતામ્ ।

(૬) અન્ય-દે વૃદ્ધ, ચતુષ્વપિ ત્રિયામુ િરુટિમ્ આગતા, વિશે કિની તે મતિ વિપર્યયમ્ એત્ય ફરિણી પક્ક હવ કય અવગીદતિ ।

સમજૂતી—હે નૃપ, તે મતિઃ ક્યમવસીદતિ એ રાગ । તમારી મતિ કેમ હૂમે છે ? કેવી રીતે હૂમે છે ? વિવેકિનો મતિ વિપર્યયમેત્ય અવસી દતિ—તમારી વિવેકપૂર્વકની બુદ્ધિ એકદમ જણે બદલાઈ ગઈ છે અને હૂખી ગઈ છે. મતિ કેવી છે ? ચત્તણ્ણવિ વિદ્યાયુ નિરુદ્ધિમાગતા તે મતિઃ અવસીદતિ—ચારે વિદ્યામાં પારગત થયેલી બુદ્ધિ હવે ફરી ગઈ છે અને હવે તેનો કંઈ ઉપયોગ નથી. મતિ કેવી બાકી હૂમે છે ? કરિણી પશ્ચમ્મં હવ અવસીદતિ—જેમ હાથણી કાદવમાં ખૂંપે તેમ તમારી મતિ ખૂંપી ગઈ છે.

જીમે ધાયું હતું કે દ્રોપદીની ઉક્તિ માટેનો એનો અભિપ્રાય યુધિષ્ઠિરને જરૂર ખુશ કરશે. તેને એમ હતું કે યુધિષ્ઠિર તેનું કહ્યું માની દ્રોપદીનાં વચનો સ્વીકારશે અને દુર્યોધનો ઉપર સત્વર બદલો લેવા તૈયાર થશે. પણ આશ્ચર્ય ! તેણે જોયું કે તેના બોલની યુધિષ્ઠિર ઉપર કંઈ જ અસર થઈ નથી. તેની મુખરેખાઓથી લીમ પામી ગયો કે યુધિષ્ઠિર તેનો અને દ્રોપદીનો મત નહિ સ્વીકારે. અહીંથી હવે, લીમ પોતે યુધિષ્ઠિરને સખ્દ પ્રકાર કરે છે. તે હવે સ્પષ્ટ રીતે યુધિષ્ઠિરને કંપકો આપે છે કે તમે ચાર ચાર વિદ્યામાં પારગત થઈને સારાનરમાનો અજ્ઞાન વિવેક ધરાવતી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે પણ આજ તે બુદ્ધિ નકામી થઈ ગઈ છે. જેમ કાદવમાં જઈને હાથણી ખૂંપી જાય તેમ અજ્ઞાન પામીને તમારી બુદ્ધિ આજ સાવ નકામી થઈ ગઈ છે. હાથી ખૂંપી ગયો હોય તો પણ છૂટવાના ફાર્કા મારે પણ હાથણી તો તેવો કોઈ પ્રયત્ન કરતી નથી તમારી બુદ્ધિ પણ આવી જ છે. ખરો માર્ગ શું છે તે નિર્ણય કરવાનો તમારી બુદ્ધિ પ્રયત્ન કરતી નથી. આથી તે ખૂંપી ગઈ છે એમ હું કહું છું. આ સ્થોકનો ભાવ બતાવતાં ચિત્ર ૦ લખે છે કે જેમ કાદવમાં ખૂંપેલી હાથણીને કોઈ મળવાન હાથી ઉગારી શકે તેમ તમારી નષ્ટ થયેલી મતિને પણ કોઈ વિવેકી માણસ પાછો ખરે રસ્તે વાળી શકે છે. બાંચો માદણ મતિવિપર્યયાન્યામવાહ્યો-

વિવોધનીયા । મવસ્મતિસ્તુ વિપર્યયપ્રસ્તા કેન વિવોધયિતું શક્યેતિ દાર્પ્ય-
ન્તિકામિપ્રાય । પૃક્ષપતિતા કરિણી યથા બલગત્તમેન કરિણા ઉપાર્યતે
તથૈવ વિપર્યયપતિતા તવ મતિસ્ત્વયા સ્વાયત્તમતિના વિપથિત્તમેનોત્તારયિતુ
શક્યેતિ ચ કરિણોદ્દાન્ટેન દ્યોત્યતે । પ્રામાદિક મતેર્વિપર્યયમવધૂય પ્રકૃત્વ
પ્રાપ્તુહીતિ તાત્પર્યાર્થ ॥

નોંધ

૭ ચતુષ્પદ—‘આન્વીક્ષિકી, ત્રયી, વાર્તા અને દણ્ડનીતિ એમ ચાર
વિદ્યાઓ કહી છે આન્વીક્ષિકી ત્રયે વાર્તા દણ્ડનીતિશ્ચ લાઘવતી । વિદ્યા
ચતસ્ર એવંતા યોગક્ષેમાય દેહિનામ્ ॥ વાચ્યો કોટિશ્ચતુ અર્થશાસ્ત્ર આન્વી-
ક્ષિકી ત્રયી વાર્તા દણ્ડનીતિશ્ચેતિ વિદ્યા । મનુ० ના મત પ્રમાણે આન્વી-
ક્ષિકીમાં વિજ્ઞાન હોય છે, ત્રયોમાં ધર્મ યજુસ્ અને સામન્ એમ ત્રણ
વેદમાં રહેના ધર્મ અને અધર્મ હોય છે ‘વાર્તા’ માં એનીવાડી વગેરે
હોય છે રાજ્યનીતિમાં રાજ્યનીતિને લગતુ જ્ઞાન હોય છે વાચ્યો મનુ०
આન્વીક્ષિકયા યુ વિજ્ઞાન ધર્માવધૌ ત્રયીભિયતૌ । અર્થાનર્થો યુ વાર્તામાં
દણ્ડનીત્યાં નયમયૌ ।

અર્પિ—અહીં ગર્હા (તિરસ્કાર) બતાવે છે ચાર વિદ્યામાં તમે
પારગત હોવા છતાં પણ તમારી મતિ નષ્ટ થઈ છે એમ તિરસ્કાર
બતાવે છે

વિવેકિની—વિ+વિચ્+ધ્+માવૈ = વિવેક । ચ અસ્તિ અસ્યા
પ્રચક્ત્વેતિ । વિવેકવાણી

રૂપ-રૂપ પાતીતિ રૂપ ।

વિદ્યાસુ-વેતિ વિદ્યતે ચા અનયા ઇતિ વિદ્યા । તાસુ ।

નિઘટિમ્—અસિદ્ધિ

આગતા—આ+ગમ્ તુ કર્મણિ શુ કૃદત પણ્ અર્થે ક્તારિ તુ
ત્રીવિગ

કયમ્-કેરી રીતે ? કેન પ્રકારેણ ઇતિ ।

एत्य-आनइ तुं संनधत्तं शुद्धं प्राप्तं करिने (प्राप्य)

मति-शुद्धि विवेकिनी मति-साग नरसानो બેદ સમજનારી

વિવેકી શુદ્ધિ

विपर्ययम् - वैपरित्य.

करिणी-प्रशस्त करं अस्ति अस्या इति ।

करिणी-हाथणी

अवसीदति-अवतंसद् तु वर्त. क्षाप्त-(लट्) नी. पु. अ. व.

જેમ કાદવમા જઈ ને હાથણી ખૂંપી જાય તેમ અવિવેકશૂંપી વૈપરિત્ય પામીને તમારી મતિ પણ નષ્ટ થઈ ગઈ છે આમ કરિણી ની મતિ સાથે અને વજ્રક ની વૈપરિત્ય સાથે સગખામણી થઈ છે. આથી, અહીં ઉપમા છે

(૭) અ-વય-ત્વયિ પરં ઇમા અગ્નીતાં દશાં ગમિતે (સતિ) સુરૈરપિ સમાવિતશક્તિ પૌરુષ યત્ અવસીદતિ અત પર વિષુરં કિમ્ ?

સમજૂતી-અત પર વિષુર કિમ્ ? આથી વધારે કુખ શુ ? શેનાથી વધારે ? ત્વયિ પૌરુષ અવસીદતિ (ઇતિ) કે તમાગમાથી પૌરુષ નષ્ટ થયું છે ? એ પુરુષાતન પણ કેવું ? સુરૈ અપિ સમાવિતશક્તિ—દેવોએ પણ જેનું વર્તન વખાણ્યું છે તેવું પુરુષાતન તમાગમાથી નષ્ટ થયું છે અને તે પણ ક્યારે ? પરં ઇમામ્ સર્વગીર્તાં દશાં ગમિતે ત્વયિ જ્યારે શનુઓએ તમારી આત્મી અપમાનજનક દશા કરી છે ત્યારે તમારામાથી પુરુષાતન નષ્ટ થાય એથી વધારે મોટું કષ્ટ બીજું કયું હોઈ શકે ?

ભીમ પણ દ્રૌપદીની માફક એક પછી એક વખત ધટાક્ કરે છે એક વખત મુધિરિંગનું પુરુષાતન દેવોને પણ વિજય માન અને ભય

પમાણુ હતું આજ દુસ્મનોએ તેમની અપમાનજનક દશા કરી મૂકી છે આ રેણાએ જ્યારે એવું પડેનાં જેવું પુરુષાતન પ્રદર્શિત કરવાનો અવસર આવ્યો છે ત્યારે યુધિષ્ઠિરમાં લેશમાન પુરુષાતન રચું નથી આજ એ પુરુષાતનથી શત્રુઓને માગવાના હોય ત્યારે તેને બદને યુધિષ્ઠિર શાત બોલે છે રે । આથી તે મોટું ક્યુ કુખ । એક કુખ તો શત્રુએ કરેલી અવદશા તેનાથી પણ મોટું કુખ તે તમારી એવી ખનામ દશા તમનેની ઉપેક્ષા એથી વધારે ક્યુ કષ્ટ હોય શકે ।

નોંધ

વિષ્ણુરમ્-કષ્ટ વિગતા ધૃ અસ્મિન્નુ ઇતિ વિષ્ણુરમ્ । પચિ વૈજયન્તી
'વિષ્ણુ પ્રયથાયે સ્યાત્ કષ્ટક્રિષ્ટલપયોરપિ'

અતઃ પરમ્-એથી વધારે વરે. દુસ્મનોથી.

અવગીતામ્-અવગૈ નુ કર્મણિ શૂ કૃત અપમાનજનક અવગીત
શૂ નિર્વાંદે મુદુર્દષ્ટે ચ ગર્હિતે । (અમર૦)

ગમિતે-ગમ્ નુ પ્રેરક કર્મણિ શૂ કૃત ત્યયિ ગમિતે (સતિ)
માં સનિસૃપ્તમી પ્રયોગ છે

ગમિતે-લવાયા છે.

દશામ્-દશા.

અવસીદતિ-અવન્સદ્ નુ વર્ત કાળ (સદ) ની પુ એ વ
કુરે-દેવોથી

સમ્માવિતરૂતિ-સમાવિતા ધૃતિ વસ્ય તત્ (બહુ) જેવું વર્તન
વખણાયુ છે તેવું

વીર્યમ્-પુર્ય = માળખ તર્ય મન્ન કર્મ વા વીર્યમ્-પુરુષાતન

વ એ-ઇતદુક્ત મવતિ દેવાદિસમાવિતમનોરૂતિસ્તમીદશ પરિમથ

ગતોઽપિ જિનયવિક્રમાદિપૌરુષાન્ નાદિયસ્ય ઇતિ ચદતોઽન્યો સુદયવસાદો
 વ્યસનંવા નાસ્તીતિ ॥

(૮) અન્ય—મૂર્તિમિચ્છતા સુમેષસા ગુરુઃ (અપિ) દ્વિપતામ્ વદયઃ
 અસ્વન્તરઃ સુમર્ષગઃ, મહાન્ અપિ પરિક્ષયઃ ફલસંપત્તપ્રવણઃ ન (સુમર્ષગઃ) ।

સમજૂતી—દ્વિપતામ્ અસ્વન્તરઃ વદય ગુરુરપિ સુમર્ષગઃ—મોટો છતાં
 ખૂબ અનિષ્ટ પગિણામ લાવનારો શત્રુનો ઉદય તો ઠીક ઠીક સહી લેવાય.
 પરિક્ષયઃ મહાન્ અપિ ન સુમર્ષગઃ—પણ મોટી છતાં તેની પડતી તો ન
 જ સહી લેવી જોઈએ. એમ કેમ વાડે ? ફલસંપત્તપ્રવણઃ પરિક્ષયઃ—જો એ
 પડતી એના લાભમાં હોય અને પોતાને નુકસાન કરતી હોય તો તે ન સહેવી
 જોઈએ. શત્રુની સહેજ પણ પડતી સામા શત્રુને ખૂબ ક્ષણ અને લાભ
 આપે તો તરત ધા કરવો જોઈએ. પણ આ બધું કયા ગળાએ કરવું
 જોઈએ ? મૂર્તિમિચ્છતા સુમેષસા—અભ્યુદય અને સમૃદ્ધિ ઇચ્છતા શાસ્ત્ર
 રાજાએ આમ કરવું જોઈએ.

ઠાઈ પણ ભુદિસાળી અને અભ્યુદય ઇચ્છતા રાજાએ ક્યારે ઘોઘવું
 અને ક્યારે લડાઈ કરવી તે ઉપર આ શ્લોકમાં બીમસેન બોલે છે. જો
 શત્રુ એકદમ ઉદય પામતો હોય પણ જો શાળો રાજા સમજતો હોય કે
 આનું પરિણામ તેની પડતીમાં જ આવવાનું છે તો તે રાજાએ દુશ્મનના
 તેવા મોટા ઉદયને પણ સહી લેવો પણ જો તે જ મોટો ઉદય જો તેને
 વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂકે તેમ હોય તો તે ભુદિસાળી રાજાએ ન
 સહેવો. દસ્તિનાપુરમાં શું બની રહ્યું છે તેની તો તમને ખબર જ લાગતી
 નથી. હજી હમણાં જ હૂને કહ્યું કે દુર્યોધનનો ચારે તરફથી અભ્યુદય
 થઈ રહ્યો છે. અને તેનો તો બહુ સારો અત આવે એમ છે. આથી
 આવો ઉદય તમારે સહી ન લેવો જોઈએ જ્યારે તમને એમ ખાતરી
 નથી કે દુર્યોધનનો આ ઉદય તેની પડતી નહિ કરે તમારે તમે એ ઉદય
 કેવી રીતે સાંખી સોકો ? તમારે તેની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ અને લડવું
 જ જોઈએ.

આથી જીવદુઃખુઓ. પેલો દુર્યોધન ! તે જાણે છે કે શત્રુની એટલે પાંડવોની પડતી અતે તેમનો ઉદ્ધવ કરશે. આથી તે શુદ્ધિશાળી તમારી પડતી પણ સહી શકતો નથી ને હજી કપટ કરવા પ્રયત્ન કર્યે જ જાય છે. આથી દુઃશનનની પડતી જો એના લાભમાં હોય તો પણ તે ન સહેવી જોઈએ. હા જો ખાતરી હોય કે શત્રુ કોઈ દિવસ જીવે નહિ આવે તો વળી સહી લેવાય. લડાઈ કરવી કે ન કરવી તે શત્રુની અડતી પડતીના પરિણામ ઉપર આધાર રાખે છે. શત્રુનો ઉદ્ધવ શત્રુ માટે ખરાબ પરિણામ લાવે તો તે સહેવો. જો શત્રુની પડતી પણ તેને માટે ખરાબ પરિણામ લાવે તો તે ડાકા રાખી સહેવી. પણ જો તેનો ઉદ્ધવ કે પડતી પોતાને અનિષ્ટકર્તા હોય અને શત્રુ માટે અબુદ્ધયકર્તા હોય તો તે ન જ સહેવું જોઈએ.

આહુપત્ય અને ઔશનસના એમ બે મત મિત્ર આપે છે. (૧) વાર્હસ્પય—આત્મોદયઃ સાક્ષાત્કલં, પરજ્યાનિઃ આનુષંગિકમ્ । (૨) ઔશનસ—પરજ્યાનિઃ સાક્ષાત્કલં આત્મોદયઃ આનુષંગિકમ્ । તેથી ક્ષમાનયાભ્યામાત્મોદય ચિકીર્ષન્તો વાર્હસ્પત્યા અપિ દુરન્તતરમેવ દ્વિપદુદયં સહન્તે ન સ્વન્તતરં સ્વન્તં, દુરન્તં વા । દ્વિપદુદયમાત્રમુચ્યમાણાઃ પરાક્રમેણ પરજ્યાનિં ચિકીર્ષન્ત ઔશનસાસ્તુ કિં પુનરિતિ પ્રમતાભ્યુપગમેન ચોત્યતે ॥

નોંધ

દ્વિપતામ્-દ્વિપન્તિ इति द्विपन्तः तेषाम् ।

હદયઃ-ઉદ્ધવ.

સુમેષસા-સારી શુદ્ધિશાળા. સુ ધોમના મેષા ચસ્ય इति सुमेधाः (बहु.) तेन ।

શુક્ર-મેટા.

અસ્વન્તતરઃ-સુ ધોમનઃ અન્તઃ યસ્ય સ્વન્તઃ (बहु.) अतिशयेन स्वन्त इति स्वन्ततरः । न स्वन्ततरः अस्वन्ततरः (अन् तत्) ખરાબ અંતવાળો.

દુર્યોધનને દિવ્ય ખરૂં અંતરાણ નથી તેથી તે ન જ સહેવો જોઈએ.

સુમર્યણઃ—ન સુચેન મૃદ્યતે इति ।

પદ્માનવિ—મહાન પરિક્ષય અર્ધિ-પડતી મોટી હોય તો પણ.

મૃતિમ્—સમૃદ્ધિ.

इच्छता—इयं तुं पर्वा. इदं तुं पु. ૧ એ. ૧.

फल०—फलस्य सपत् (य तत्) फलसम्पत्ति प्राणः इषानी संपत्ति लावनारी. धारो કે દોઈ રાગની પડતી ધર્મ. છતાં તેના શુણ્ણને કીધે જો તેને તેના મિત્ર રાગઓ ન હોડતા હોય અને તેમ કરવામાં તેમણે સત્તાધીશ રાગને પણ અવગણ્યો હોય ત્યારે બુદ્ધિશાળી રાગએ દુશ્મનનું એવું પતન પણ સાંખી લેવું ન જોઈએ.

(૯) અ-વય-કૃતો પરસ્ય ક્ષયયુક્તિમ્ અચિરેણ મૃયસી આત્મનઃ (ક્ષયયુક્તિ) વિપરીતાં ચ વિગળ્ય વપેક્ષતે, અન્યયા તત્પ્રતીકાર (અચિરેણ) કુચ્ચતે ॥

સમજૂતી—કૃતી વપેક્ષતે—કાલો માણસ થોભે છે. ક્યારે? પરસ્ય અચિરેણ મૃયસી ક્ષયયુક્તિ વિગળ્ય—જો તેને લાગે કે દુશ્મનનો ખડ્ડ જલદી મોટો વિનાશ થશે તો તે થોભે ॥ પણ જો તેને પોતાને પણ કંઈ હાનિ થાય એમ હોય તો? આત્મનઃ વિપરીતાં વિગળ્ય વપેક્ષતે—પોતાને પણ ગેરલાભ થતો હોય તો તે જુએ છે કે પોતાનો ગેરલાભ મોટો છે કે શત્રુનો. જો શત્રુના પ્રભાવમાં પોતાને ખડ્ડ થોડી અને મોડી હાનિ પહોંચે એમ હોય તો તે શત્રુની ખરાબ દયા સદી લે છે. અથવા તો તેને એમ લાગે કે શત્રુનો વિનાશ પોતાનો અબ્યુદય કરશે તો પણ તે ઉપેક્ષા સેવે છે પણ એથી ઊંચડું હોય તો? અન્યયા તત્પ્રતીકાર કુચ્ચતે—જો શત્રુની અભિવૃદ્ધિ થતી હોય અને પોતાને હાનિ થતી હોય તો તે થોભતો નથી પણ ચોંચ પગલાં લે છે.

તમે આજસુ ધર્મને એકા છે. પણ નીતિકુદરજ માણસ એનિધી

ક્યારે ખેમે ? જો બને પક્ષને હાનિ પહેચની હોય તો તેણે શુ કરવું ?
જો સત્તુને નજીકમાં જ મોટી હાનિ પહેચિ તેમ હોય અને તેના પ્રભાશુમાં
તેની હાનિ બહુ થોડી હોય અને તે પણ ઘણી મોટી આવરાની હોય
તો જ તે નિષ્ક્રિય ખેમે છે અથવા તો તેને ખાતરી હોય કે સત્તુનું પતન
બહુ જ નહીં થશે અને પોતાનો અશુભ્ય થશે તો પણ તે નિષ્ક્રિય રહી
શકે છે પણ જો તેથી અવગુ હોય તો તે નિષ્ક્રિય બેસતો નથી. જો
સત્તુની હાનિ ઘણી ઓછી હોય અને પોતાની મોટી હોય તો તે સ્થિતિ
ગમતો નથી.

ભીમસેન મહેવા માગે છે કે જો તમે એમ માનતા હો કે દુર્યોધને
રાજ્ય તદ્દ ખતાન રીતે શત્રુ છે અને તેના કૃણક્રમે તેનો જરૂર જાલદી
વિનાશ થશે તેથી શાંતિ રાખવી જોઈએ તો પણ તે ઉચિત નથી જો
બને પક્ષની પડતી થવાની હોય તો તમારે વિચારવું જોઈએ કે ઠોળી
પડતી જાલદી થશે અને મોટા હુકમ : કૌરવની પડતીને હજી વાગે છે
ક્યારે પાંડવોની પડતી મોટી છે અને તે બહુ જ નહીં થાય એમ છે
તેથી તમારે દુર્યોધન પડો એમ વિચાર કરી નિષ્ક્રિય ન રહેવું જોઈએ
શી રાય ખીજી રીતે પણ સમગ્ર છે—દુશ્મનનું પતન અને પાતાનો
ઉત્થ થતો હોય તો પણ તેણે ઉપેક્ષા રાખવી જોઈએ પણ જો સત્તુનો
ઉત્થ થતો હોય અને પોતાનું પતન થતું હોય તો શુ કરવું ? આપણો
જ હાખનો સ્થેઃ દુર્યોધનની ચાકી સ્થે જ જાય છે ક્યારે આપણી
પડતી થાય છે તેવું દોન ત્યારે કુશલ માણસે નિષ્ક્રિય ન રહેવું જોઈએ.

રાવિો રાય—કૃત્તો પરસ્વ ક્ષયયુક્તિમ્ અચિરેણ મૂયસોમ્ આત્મન
વિપરીતાશ્ચ (વિમઘ્નાં ચિરમાવિનીમત્પીયસોશ્ચ ક્ષયર્થ) વિગળમ્ ઉપેક્ષતે ।
અન્યથા (દષ્ટવંપરીત્ય પરસ્વ ક્ષયયુક્તૌ અત્પીયસૌ સ્વસ્વ ચ મૂયસ્યા
મિત્યથ) તત્ પ્રતિકારમ્ કુરત્ત । અથવા કૃત્તો અચિરેણ પરસ્વ મૂયસૌ
ક્ષયયુક્તિમ્ આત્મનશ્ચ વિપરીતામ્ (દત્તરા શુદ્ધિમિત્યર્થ) વિગળમ્ ઉપેક્ષતે ।

અથવા (વિપરીતપક્ષે પરસ્વ વૃદ્ધૌ આત્મનઃ સ્વયે યથા અસ્માકમ્ इत्यर्थः)
તત્ પ્રતિકારં કુરુતે ।

આમ અહીં બંને પક્ષની પડતી, કે ચડતી પડતી એક સાથે
હોય તો શુ કરવું તે બતાવે છે.

નોંધ

અચિરેણ—અચિરેણ અચિરેણ (નન્ તત્) નજીકમાં થોડા વખતમાં.
પરસ્વ—દુશ્મનની.

ભૂયસીમ્—બહુ નું અધિકતાદર્શક રૂપ. મૂયસુ બ્રીહિંગ. મોટી.

વિપરીતામ્—વિપરીત. વિ + પરિ + ઇ + ક દર્શનું બ્રીહિંગ.

વિપરીતા

વિગણધ્ય—વિ + ગણ નું સં. ભૂ. કૃ મણીને.

સ્યયુક્તિમ્—સ્યસ્ય યુક્તિઃ (ય. તત્) નામ્ । હાનિધોમ.

ઉપેક્ષતે—ઉપ + ર્દશ નું વર્ત. કાળ (લટ) ત્રી પુ. એ વ. ઉપેક્ષા
કરે છે

કૃતી—કૃ નું ક. ભૂ. કૃ પળ નપુ સક બાવનાયક નામના અર્થમાં
કૃતમ્ અસ્યસ્ય इति કૃતી-કુશળ

કુરુતે—કૃ નું વર્ત. કાળ (લટ) ત્રી પુ. એ વ. કરે છે. તત્
પ્રતિકારમ્ તથા પ્રતિકારમ્ તત્ પ્રતિકારમ્ (ય. તત્)

અન્યથા—નહિ તો (એ વગુરિયતિ ઊલટી હોય તો.)

અદો વ અો ક નો અનુપ્રાસ છે

(૧૦) અ-વય—ઉદેખ્યતી દ્વિપન્ પ્રમુચાન્તિ અનીહયા અનુગત્યતાં
મહીમુત્રો ધિય બનનિર્વાદમયાદ્ इव અચિરાત્ અપયાન્તિ ।

સમજૂતી—મહીમુત્રો ધિયઃ અચિરાત્ અપયાન્તિ-(એવા) રાગન્યોને

લક્ષ્મી જન્મી છેડી જાય છે કેવા રાજ્યોને ? દિવતામ્ તદેશ્વરી પ્રમુ-
 રાક્ષિમ્ બનીદયા અનુપાલ્યતામ્—શત્રુઓની પ્રભુશક્તિને વધતી જે ગળ્યો
 હિ સાહ વગર જોઈ ગ્દે છે તેવા રાજ્યોને લક્ષ્મી જન્મી છેડી જાય છે.
 જે ગળ્યોની સત્તા જામી ગઈ છે તેવાઓની દુઃ વાત નથી કમ્તો.
 પણ જોખની સત્તા હજી વધતી અને જમતી છે તેવાઓની સત્તા વધવા
 દેનાર રાજ્યની જરૂર આપણા જેવી ખગળ દશ થાય છે. લક્ષ્મી શા
 માટે તેવા રાજ્યોને છેડી જાય છે ? જનનિર્વાહમવાત્ ક્ષમ અપયાન્તિ—જાણે
 લેણીની નિદાના બચથી લક્ષ્મી તેમને ત્યજી જાય છે.

વયોગિનં પુરુષસિદ્ધમુર્પતિ જક્ષ્મી—શત્રુ છે કે લક્ષ્મી ઉઘમી પુરુષસિદ્ધ
 પાસે જાય છે જ્યારે યુવિષ્ણુ દુર્યોધનની વધતી જતી સત્તાને અવ-
 ગણીને એસી ન્યા છે ત્યારે જરૂર તેઓ 'પૌતાનું' રાજ્ય કદી ફરીથી
 પ્રાપ્ત કરવાના નથી. હા જે રાજ્યની પ્રભુશક્તિ જામી ગઈ હોય તેની
 સામે પમયા લેતાં વિચાર થઈ પડે પણ દુર્યોધનની માફક જેની સત્તા
 હજી વધે છે અને જામે એ તેને તો નિર્મૂળ કરી જ નાખવો જોઈએ
 નહિ તો તેવાની ઉપેક્ષા કરવાયા એ રાજ્યોની લક્ષ્મી જતી રહે છે.
 અનન્ત દુર્યોધનનો હાનિયોગ બહુ નાનો અને ધીમો છે છતાં પણ
 ખુશી રીતે તેના ઉપર આક્રમણ કરવાથી પાડવોને જ તુકસાન છે
 કાન્નુ દુર્યોધનનું લરકરી બળ ખૂબ મોટું છે આથી હમણાં આક્રમણ
 કરતાં પાડવોના પક્ષના સલા સૈનિકો પણ નાશ પામે અને તેમના
 મિત્રો પણ નાશ પામે આથી જો યુધિષ્ઠિર એમ દહેતા હોય કે આપણે
 જગ સળ થઈએ અને દુર્યોધનનો મુકાબલો કરી ચક્રીએ એની સ્થિતિમાં
 આવીએ ત્યાં સુધી શાંતિ રાખવી જોઈએ તો બીમસેન તેમને કહે છે
 કે એ યોગ્ય નથી. રોગને અને શત્રુને તો જીતવો જ ડામવો જોઈએ
 નહિ તો તેમને જરૂર હાનિ થવાની.

નોંધ

જેમ સ્ત્રીઓ નપુસકને ત્યજે તેમ આજમુને લક્ષ્મી ત્યજે છે—

દ્રોમિઃ પળ્લ ઇવ ધીમિરલસઃ પરિમૃયતે । તેથી પરાક્રમ કરવું જોઈએ.

—અનુપાલયતામ્—અનુ + પા નું પ્રેરક વર્તમાન કૃદંતનું પુ. ધ. બ. વચન/ગદ્ય જોતા.

—ઉદેષ્યતીમ્—ઉદ્ + ઇ નું અવિધ્ય કૃદંત ઓ. 16. એ. વ. ઊગતી.

પ્રમુશકિમ્—પ્રમોઃ શકિઃ (ધ. તત્વ૦) ધન (કોશ) અને લશ્કર (જલ)—અનેથી ઉદ્ભવતી આ શક્તિ છે. (રાજાને પ્રમુશકિ મત્રશકિ અને ઉત્સાહશક્તિ એમ ત્રણ શક્તિ હોય છે) અહીં પ્રમુશકિ વર્ણવી છે. કોપદણ્ડજં તેજ । વાંચો અમરકોષ—“ સ પ્રમાવઃ પ્રનાપચ યત્ તેજઃ કોપદણ્ડજમ્ ”

દ્વિપનામ્—શત્રુઓની.

—અનીહયા—ઈહા-ઉત્સાહ ન ઈહા અનીહા (નન્ તત્વ૦) તથા ।
અનીહયા—ઉત્સાહ વગર

અપયાન્તિ—અપ + યા નું વર્ત. કાળ (લટ) ત્રી. પુ. એ. વચન.

અચિરાત્—નજીકમાં.

મહોમુજામ્—મહોં મુજ્જન્તિ ઇતિ (ટપ. તત્વ૦) તેવાં જનનિર્વાદ-મયાત્-જનાનાં નિર્વાદઃ (ધ તત્વ૦) તત્પ્રમાત્ મયમ્ (ધ તત્વ૦) લોકોની નિંદાના અર્થથી.

ઇવ—અહીં ઉત્પ્રેક્ષા ખતાવે છે.

થિયઃ—થયતિ પુરુષમ્ ઇતિ થીઃ । લક્ષ્મી.

સાધારણ રીતે ઊગતા દુશ્મનને ન દાખી દેનારા રાજાઓની લક્ષ્મી જતી ગદ છે. પણ અહીં કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે જાણે તે લોકોની નિંદાના અર્થથી તેવા રાજાઓને ત્યાજી આપે છે. આમ અહીં દ્વેષપ્રેક્ષા છે.

સરખાવો—શિશુ-૧-૧૦-ઉત્તિષ્ઠમાનસુ પરઃ નોવેક્ષ્ય પચ્ચ-મિચ્છતા । ઇમો હિ શિષ્ટૈરન્નાતો વર્ત્યન્તાવામયઃ સ્વચ ॥ જેમ મોટા

આચરે તેમ નાના પણ તેમને અનુચરે ચલણચરતિ ઐષ્ટ લોકસ્તમનુ
વર્તે । આથી જ રાજાએ હમેશ ઉત્સાહ અને ખતરી કાર્ય કરવું.
કાળ તેના ઉત્સાહ ઉપર જ તેના માણસોના ઉત્સાહનો આધાર છે-
વચિ । ઈટિલ્યનુ અર્થશાસ્ત્ર-રાજાનુસંસ્થિતમાનમનૂત્તિષ્ટન્તે મૃચા ।
પ્રગાધન્તમનુપ્રમાવન્તિ । કર્માણિ ચાસ્વ મક્ષયન્તિ દ્વિષદ્વિધાસિમ્ધીયન્તે ।
સત્માદુર્યાનમાત્મન કુર્માન । અનુચારે ધૃતો નાશ પ્રાપ્તસ્યાનાગતસ
ચ । પ્રપ્યતે કલમુર્યાનાત્મતે ચાર્યસપદમ્ ।

(૧૧) અનુચ-સુવચનમ્ અપિ સ્વમાવજ શિવ ધામ દષ્ટન સમૃદ્ધયે
ચરિતમ્ અનપાય વૃષ' પ્રજા પ્રતિપચન્દ્રમિવ પ્રગમન્તિ ।

સમજૂતી-યુધિષ્ઠિર કહેશે કે હું સત્તા વગ નો છું, શું કરું ? તો
જીમ કહે છે પ્રજા તુજ પ્રગમન્તિ-પ્રજા રાજાને પ્રભુમે છે તમે રાજા
છો તેથી લોકો તમને જરૂર પૂજશે અરે ! જેની પડતી યદ્ય હોય તેવા
રાજાને પણ તેઓ પ્રભુમે છે હયયુક્તમપિ તુજ પ્રગમન્તિ । પણ ક્યારે ?
સમૃદ્ધયે ચરિતમ્ તુજ પ્રગમન્તિ-દારેશ્વર રાજાને પણ લોકો ત્યારે વડે
છે કે જ્યારે તેઓ જાણે છે કે રાજાએ પોતાની સિદ્ધિ માટે ઉત્સાહ
આરબ્યો છે, અને તે પણ ક્યારે ? સ્વમાવજ શિવ ધામ દષ્ટનમ્ જમ
વાય તુજ પ્રગમન્તિ સ્વાભાવિક તેજ ધારતા તે રાજાને લોકો પૂજે છે
જ્યારે તેઓ જાણે છે કે રાજા પોતાની અભિરુદ્ધિ માટે હિંમત થયો છે
ત્યારે તેમને ખાતરી થાય છે કે ના રાજાનુ પોતાનું રાજ્યી તેજ મધુ
નથી ત્યારે તેઓ જરૂર તેને પૂજે છે કેની માફક ? પ્રતિપચન્દ્રમિવ
પ્રતિપદાના ચન્દ્રની માફક લોકો તેને પૂજે છે.

જો યુધિષ્ઠિર કહે કે તેની પાસે સત્તા નથી તો તે માટે જીમસેન
નો અહીં શેરક જવાબ છે કે કુર્મ'જ માણસ પણ જો ઉત્સાહી હોય
તો લક્ષ્મી તેને વરે છે ધિવં દિ સત્તોત્સાહી દુર્વેતોડપિમગ્નુતે । જલે
તમે પડતી દશામાં છો, પણ તમારું જ્ઞાન તેજ મધુ નથી, તમારો

ઉત્સાહ તમને વિજય અપાવશે જ્યારે લોકો તમને ખતરી
અભિવૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન આદરતા જોશે ત્યારે તેમને ખાતરી થશે
કે ના આ ઉત્સાહથી તમે જીતશો જ. તમારામાં જેહુ રાજવી તેજ એવું ને
એવું છે એમ ખાતરી થતાં જધા લોકો તમારે પક્ષે આવશે અને તમને
દ્વિતીયાના ચદ્રની જેમ વધાવી લેશે જેમ દ્વિતીયાના (બીજના) ચદ્રને
લોકો પૂજે છે તેમ તમને પણ તેઓ વધાવશે મીઠનો ચદ્ર જોશે છે
તે ધીમેધીમે વૃદ્ધિ પામી પૂર્ણમાને દિવસે સોજે ઠળાએ ખીલવા માટે
અને તેથી લોકો તેને પૂજે છે તેમ તમે પણ જ્યાર સિદ્ધિ મેળવવા
ઉત્સાહથી ઉદ્યમ થશો ત્યારે લોકો તમને પૂજશે આમ અહીં ઉપમા
છે વિશેષરૂપે પ્રતિપચન્દ્ર અને રાગને મનને વાચુ પડે છે તે નીચે
પ્રમાણે છે

નૃપમ્

પ્રતિપચન્દ્રમ્

(૧) ક્ષયયુક્તમ્ ક્ષીણ ધયેલા (જળ અને સૂતામાં ક્ષીણ ધયેલો)	ક્ષયયુક્તમ્ ક્ષીણ (તેજમાં ક્ષીણ ધયેલો) (કારણ પાતળો હોય છે
(૨) સ્વમાવજમ્ સદૃશ	સ્વમાવજમ્ સદૃશ
(૩) શિવમ્ આહલાદ —શુભ	શિવમ્ આહલાદક—શુભ
(૪) જનપાયમ્ નિષ્કંતક અથવા મદિતનાથ પ્રમાણે જેનો નાથ નથી તે	જનપાયમ્ નિષ્કંતક મદિત પ્રમાણે જેનો નાથ નથી તે
(૫) ધામ દધતમ્ ક્ષાત્રતેજ ધારતા	ધામ દધામ્ તેજ (ચદ્રનું તેજ) ધારતા
(૬) સમૃદ્ધયે સ્થિતમ્ વૃદ્ધિ માટે ઉદ્યમ થયેલ	સમૃદ્ધયે સ્થિતમ્ વૃદ્ધિ માટે જોગેલા
(૭) પ્રજા પ્રગમન્તિ પ્રજા પ્રગમે છે અહીં આ રીતે ઉપમા છે	પ્રજા પ્રગમન્તિ પ્રજા પ્રગમે છે પ્રતે અનુપ્રામ્ પણ છે

નોંધ

સયમ - ક્ષયેણ સુષમ્ (વ. તત્વ.) ચંદ્ર ક્ષયયુક્ત છે કારણ તે નાનો (પાતળો) હોય છે.

અપિ-મર્દા જતાવે-છે. ક્ષય યુક્ત હોવા છતાં પણ અર્થાત્ સુષમે પણ અવગણીને એ આવ અદી છે.

સ્વમાવજમ્-સ્વસ્વ માવઃ સ્વમાવઃ (વ. તત્વ.) અથવા સ્વઃ માવઃ સ્વમાવઃ (કર્મ) તત્માત્ જાયતે ઇતિ સ્વમાવજમ્-સંદર્ભ.

દયતમ્ - ઘા તું વર્ત. ફરતે દયત તું પુ. દિ. એ. વ. ધારતા.

ધામ-તેજ. રાગ પક્ષે જ્ઞાનનેજ અને ચંદ્ર પક્ષે તેજ.

શિવમ્ - શુભ. સમૃદ્ધયે-ટલિ માટે. અહીં વિદ્યદયે પાદેર છે.

પ્રગમન્તિ-પ્રગમન્ તું વર્ત. ઠાળ (સદ્) ત્રી. પુ. બ. વચન.

"અપસર્ગાદસમાસેઽપિ જોપદેશસ્ય" એ નિયમ પ્રમાણે જ થયો.

અનપાયમ્ - અવિચ્છિન્નમાનઃ અપાયઃ યસ્ય (વહુ) તમ્ જેનો નાશ નથી તે અથવા ન અપાયઃ સન્તિ યસ્મિન્ સઃ અનપાયઃ તમ્ । જેમાં હોય નથી. રાગને અને પ્રતિપચ્છન્દને બનેને આ અર્થ લાગુ પડે, બીજનો ચંદ્ર પણ નિષ્કલંક હોય.

ઉત્પિતમ્ - ઉદ્ભવતી તું ક. જ. ક. પણ "તત્પર્યાં કર્મક...", ઈ. પ્રમાણે અર્થ કર્તારિ જોગેલો.

પ્રતિપચ્છન્દમ્ - પ્રતિપદઃ ચન્દ્રઃ (વ. તત્વ) પ્રતિપદ - નવા ચંદ્રનો દિવસ. પડવાને દિવસે ચન્દ્ર દેખાતો નથી બીજને દિવસે ચંદ્ર દેખાય છે. તેથી અસ્તિત્વાયતા મત પ્રમાણે પ્રતેરદ એટલે બીજ (દ્વિતીયા) દિવસો આ નવા ચંદ્રને ગ્રીષ્મના ચંદ્રને પૂજે છે. વચ્ચે-પ્રતિપચ્છન્દન દ્વિતીયામહનમ્ । પ્રતિપદિ તસ્ય અદૃશ્યતાવ ઇતિ માવઃ ।

પ્રમાઃ - પ્રમા. લોકો.

નૃપ — નૃપ પાતિ इति नृपः । तम् ।

સરખાવો—નેત્રે પપુસ્તુપ્તિમનાપ્તુવદ્વિર્નવોદય નાથમિવૌપધોનામ્ ।

(૧૨) અન્વય—કુળ નયઃ કોશદણ્ડયોઃ પ્રમવ. સહુ છ વિધેયપદેષુ

લોકઃ નિયતિમિવ દક્ષતામનુરુચ્યતે ।

સમન્વૃત્તી—નય. કોશદણ્ડયો પ્રમવ. સહુ—કોષ અને દણ્ડનું ઉદ્ભવસ્થાન નય છે અર્થાત્ રાજાઓ નયથી કોષ અને લક્ષરીમળ (પ્રભુશક્તિ) મેળવે છે કેવો નય ? કૃતપચાદ્ગવિનિણયો નય —કોઈ પણ સફળ રાજ્યનીતિનો આધાર પાંચ વસ્તુ ઉપર છે. કોઈપણ કામ શરૂ કરતાં પહેલાં જો તે પાંચ અંગ ઉપર બરાબર વિચાર કરવામાં આવે તો જરૂર સફળતા મળે. હા. પણ કોઈ પણ આવડત ઉપર વિચાર કરવો બહુ સહેલું કામ છે. ત્યારે ખરું અગત્યનું શું છે ? સ વિધેયેષુ દક્ષતામ્ અનુરુચ્યતે—ધણી વખત યોજના ધડાંને વિચારી રાખેલું કામ જો તે સમયસર શરૂ કરવામાં ન આવે તો નિષ્ફળ જાય છે જે સત્વર કરવાનું કામ ન કરતાં રાહ જોઈ નિરુત્સાહ થઈ જોડી રહે છે તેની ધડી કાઢેલી યોજના જરૂર નિષ્ફળ જાય છે જ. કેવી રીતે ? લોક નિયતિમ્ इव—જેમ વ્યક્તની સફળતાનો આધાર ભાવિ (વિધિ) ઉપર છે તેમ નીતિનો આધાર સત્વર કાર્ય અમલમાં મૂકવાના ઉત્સાહ ઉપર છે

રાજ્યનીતિની દરેક ખાતમા રાજાએ નીચેની પાંચ ખાત પહેલાં લક્ષમાં લેવી પડે છે.—(૧) કાર્યની યોજના વિચારી કાઢવાની (૨) તે કાર્ય માટે જોઈતા માણસો અને પૈસાનો વિચાર કરવો (૩) આ પછી તેણે યોગ્ય જગ્યાએ યોગ્ય સમયે કાર્ય શરૂ કરી દેવું જોઈએ. (૪) તે કાર્યમાં આવી પડનાર રિસ્તોનો સામનો કરવા તૈયાર રહેવું (૫) છેલ્લે સફળતા વરે છે જ. જો તમે એમ કહેતા હો કે માણસો અને પૈસા નથી તો તે ખોટું છે. પહેલી અને ત્રીજી ખાતમાં જગ વિચાર

ચક્રિતની જરૂર રહે છે. પણ બીજી બાબતમાં તો તે માણસના ઉત્સાહ ઉપર અવલંબે છે. જો તમે આગમનો ત્યાગ કરી ઉત્સાહથી ફક્ત એક જ બોલ કાઢો કે તમે શત્રુ સામે થયા છો તો તે એક જ બોલ બસ છે. તમારા એ એક બોલે પ્રજાજનો જરૂર તમારી પાસે આવશે અને તમને દ્રવ્ય અને માણસોની મદદ મળી રહેશે. તે બધા તમારી ચક્રિત જાણે છે કે તમે ધારો તે કરી ચક્રે છે. આથી તમારામાં રહેલી ઉત્સાહચક્તિથી તમે ફક્ત એક વખત દુનિયાને જાણવા દો કે તમે તમારી આગમ ત્યજી છે અને તમારી ચક્રિત ગુમાવી નથી. પછી જુઓ બાકીનું બધું તમને મળી રહેશે.

જેમ વ્યક્તિની સફળતાનો આધાર નિયતિ (વિધિ) ઉપર છે તેમ ઉત્સાહ કે જે મંત્રચક્રિતનું મૂળ છે તેના ઉપર જ પ્રભુ ચક્રિત અવલંબે છે. મંત્રમાંથી જ પ્રભુ ચક્રિત સંભવે છે. તે સત દિવસ મંત્રજ્ઞા કરે તો પણ ઉત્સાહ વગર તેનાથી કંઈ બનતું નથી. આમ રાજાની પ્રભુ ચક્રિતને બક્ષિ સાથે અને ઉત્સાહને નિયતિ સાથે સરખાવ્યા છે તેથી ઉપમા છે.

નોંધ

પ્રમથ:—પ્રમથત્યસ્માત્ इति प्रमथः । भृण-उत्पत्तिरथान्.

खलु—भरेभर.

કોપદણ્ડયો:—કોપ = ખખડો. દણ્ડ = લશ્કર. કોપદણ્ડય કોપ-દણ્ડો, (ફરેતર દ્વન્દ્વ) કૌપ અને લશ્કરનું. અમરકૌપ પ્રમાણે કોપ પુરિલંગ અને નપું.માં વપરાય છે. તેના નીચે પ્રમાણે અર્થ તે નોંધે છે—(૧) રાજા (૨) ખખડો (૩) પ્રતિજ્ઞા. કોપોદ્ગ્રો કુદ્મદેસ્વરપિથાને-ચૌધદિવ્યયો: इत्यमरः । वैजयन्ती प्रमाणे दण्ड पुं. અને નપું.માં વપરાય છે અને તેના નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે. (૧) રાજાનું શાસન (૨) દિસા (૩) લાકડી (૪) યમ (૫) પ્રયાણનો હુકમ (૬) લશ્કરનો ભાગ.

દણ્ડોડધો શાસને રાજાં હિંસાયાં લગુદે ચમે । યાત્રાજ્ઞાયાં સૈન્યભેદે ઇતિ
વૈજન્યતી ।

કૃત—પચ્ચાનાં અંગાનાં સમાહારઃ પચ્ચાજ્ઞમ્ (સમાહાર દ્વિયુ)
પચ્ચાજ્ઞસ્ય નિર્ણયઃ પચ્ચાજ્ઞનિર્ણયઃ (પ. તત્ત્વ૦) કૃતઃ પચ્ચાજ્ઞનિર્ણયઃ યેન અથવા
યસ્ય સઃ (વહુ.) જેમાં પાંચ બાબતો નક્કી થઈ છે. પાંચ બાબતોના
નિર્ણય ઉપર નયનો આધાર છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં તે નીચે
પ્રમાણે છે—કર્મણામારમ્ભોપાયઃ, પુરુષદ્રવ્યસંપદ્, દેશકાલવિભાગઃ, વિનિ-
પાતપ્રતીકારઃ સિદ્ધિઃ પચ્ચાજ્ઞમિષ્યતે । (૧) કાર્મણે આરંભ (૨) માણુસો
અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ, (૩) દેશ અને કાળનો વિચાર (૪) વિષ્ણુ દૂર કરવાં
તે (૫) સિદ્ધિ આ પાંચ બાબતો ઉપર નયનો આધાર છે. વાંચો—
કામન્દક-સહાયાઃ સાધનોપાયઃ વિમાનો દેશકાલયોઃ । વિનિપાતપ્રતીકારઃ
સિદ્ધિઃ પચ્ચાજ્ઞમિષ્યતે । ઇતિ ।

નયઃ—નીતિ. સઃ—તે—(નય.)

વિધેય૦—વિધેયાનિ પદાનિ (કર્મ.) તેષુ—કરવાનાં કામમાં.

દક્ષતામ્—તસ્ય માત્ર ઇતિ દક્ષતા—ઉત્સાહ.

નિયતિમ્—નિયમ્યતે અનયા ઇતિ નિયતિઃ તામ્ । વિધિ દૈવ.

લોકઃ—લોક. ખેડૂત લોકો. વાંચો મલ્લિ૦—લોકઃ કૃષ્યાદિપ્રવૃત્તોજનઃ ।
જેમ ખેડૂતો વરસાદ વગેરે માટે નક્કી કરે ઉપર આધાર રાખે છે તેમ
પણ લોક એટલે સમગ્ર લોકો એમ અર્થ લેવાથી પણ અર્થ સારો
બેસે છે. મયઃ વાંચો ચિત્ર૦—યયા ચેત્તમાનાં પુરુષાણાં પ્રવૃત્તિઃ દૈવમનુવર્તતે
તયા પરાક્રમશક્તિમનુવર્તતે इत्यर्थः ॥

અનુરુપતે—અનુ + રૂપ + ક્ત્વં કર્મણિ વત્. કા. ત્રી. પુ. એ. વ.

વાંચો શિશુ૦—૨-૨૮—સર્વકાર્યશરીરેષુ મુક્તવાત્ત્વ સ્વચ્છમ્બકમ્ ।
સૌગતાનામિવાત્માન્યો નાસ્તિ મન્થા મહોમ્બકમ્ ॥

(૧૪) અન્યથા—અભિમાનવતઃ પ્રિયમ્ ઠચ્ચૈઃ પદમ્ આદર્યતઃ
મનસ્વિનઃ આત્મપૌરુષમ્ વિનિપાતનિવર્તનક્ષમમ્ આલમ્બનં મતમ્ ।

સમજૂની—આત્મપૌરુષ વિનિપાતનિવર્તનક્ષમમ્—પોતાનું પુરુષાતન
અનર્થ ટાળવા પૂરું છે. એ એકલું શું બસ છે ? હા. આત્મપૌરુષમ્
આલમ્બનમ્ મતમ્—પોતાનું પુરુષાતન આશ્રય મનાયું છે. ઠાનાથી ?
પ્રિયમ્ ઠચ્ચૈઃ પદમ્ આદર્યતઃ અભિમાનવતઃ મનસ્વિનઃ મતમ્—કેટલાક સાધા-
રણ લોકો હોય છે કે ઊંચા પદની આશા રાખવા છતાં તેમને પોતાના
પુરુષાતનમાં વિશ્વાસ નથી હોતો. પણ અહીં એવાઓની વાત નથી.
ખીજ કેટલાક દંઢ મનોબળવાળા નિશ્ચય માણસો હોય છે. ફક્ત તેમના
પુરુષાતનથી જ તેઓ ગમે તેવી આફતો દૂર હટાવી શકે છે.

આગળના સ્લોકમાં નયની પાંચ બાબતો દર્શી અને દેહું કે
ઉત્સાહથી રાજાને કાર્યની યોજના, હરહર—દ્રવ્ય અને યોગ્ય સ્થળ અને
સમય બધું સંપડે છે. બધાનું મૂળ કારણ ઉત્સાહ છે એમ ખતાવીને
હવે દહે છે કે ત્યારે આવી પડતી મુશ્કેલી અને અનર્થ બાબત શું ?
મુશ્કેલી અને અનર્થ નિવારવા ફક્ત કાર્ય દરનારનું પુરુષાતન બસ છે.
આમ ચોક્કસ બાબતનો પણ બીજા અહીં જવાબ આપે છે. ઉત્સાહ આવા
પુરુષાતન ઉપર વિશ્વાસ રાખતા ઉત્સાહી મનુષ્યને સિદ્ધિ જરૂર વરે છે.

અથવા તો મરિક્કનાથ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—જો યુધિષ્ઠિર
દહે કે પોતે અસહાય છે—તેથી ઉત્સાહ હોય તો પણ આફતોનો સામનો
કેવી રીતે કરી શકે ? તો બીમસેનનો અહીં અપ્પ જવાબ છે કે ઉત્સાહ
પદની આકાંક્ષા રાખતા અભિમાનયુક્ત નરસીરાને વળી પુરુષાતન સિવાય
ખીજ શી સહાય શોધવાની હોય ? પોતાનું ધ્યેય સાધતા સાધતા જો
તેને મુશ્કેલી આવી પડે તો કેવળ પુરુષાતનથી જ તે સંબળી મુશ્કેલી
દૂર કરી શકે છે. કિં પૌરુષાદન્યેઃ સહાયેઃ શરણામ્ इति भावः ।—યયા
कस्यचित् वृक्षमारोहतः ? वृक्षमारोहतः किञ्चित् पतनप्रतिबन्धकानुपराहस्ता-
दिक आलम्बन तद्वत् इति च्चिन्ति ।

નોંધ

અભિમાનવતઃ—અભિમાનઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ।

અભિમાન + વતુષ્—અભિમાનવાળા. સ્વમાનવાળા.

મનસ્વિનઃ—પ્રજ્ઞસ્તે મનઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ મનસ્વો, તસ્ય મેમાનીએ.

હંમેશ અભિમાનરૂપી જ ધનવાળા હોય છે. વચ્ચે—શિશુ—સદાભિમાન-
કવના હિ માનિનઃ ।

પ્રિયમ્—પ્રીણાતિ ઇતિ । સ્ત્રવૈઃ પદમ્—ઉન્નતં પદમ્ ।

આરુઠ્ઠતઃ—ચઢવાની ઇચ્છા રાખતા. આ + રુઢ નું ઇચ્છાદર્શક
રૂપ આરુઠ્ઠતિ—નું વર્ત. કૃદંત ધ્રુ. ૫ એ. વ.

વિનિપાતઃ—વિ + નિ + પત્ + ષઙ્ ભાવે = વિનિપાતઃ મુશ્કેલી
વિનિપાતસ્ય નિવર્તનમ્ (ધ. સત્.)

મતમ્—મત્ નું કર્મણિ જૂ. કૃદંત પસ્ય વર્તમાનકાળના અર્થમાં.
મણ્ડુ છે. માન્યું છે. “મતિવુદ્ધિપૂજાર્થેભ્યથ” —એ નિયમ પ્રમાણે વર્ત-
માનના અર્થમાં ક. જૂ. ક. વપરાયું.

આલમ્બનમ્—આલમ્બ્યતે ધનેન ઇતિ આલમ્બનમ્ આશ્રય.

આત્મપૌરુષમ્—પુરુષસ્ય ભાવઃ કર્મં વા ઇતિ । આત્મનઃ પૌરુષમ્ ।
(ધ. સત્.)

(૧૪) અ-વય—અવિક્રમમ્ વિપદઃ અભિમવન્તિ; આપદુપેતમ્ આયતિઃ
રહ્યતિ; નિરાયતેઃ સ્વુતા નિયતા; અગરીયાન્ ગુપ્ત્રિયઃ પદં ન ।

સમજૂતી—પરાક્રમેના અભાવ બધા અર્થનું મૂળ છે. અવિક્રમે
વિપદઃ અભિમવન્તિ પરાક્રમ વગરનાને સંજ્ઞા આપત્તિ આવી પડે છે.
આટલો એક અનર્થ બસ નથી. આપદુપેતમ્ આયતિઃ રહ્યતિ—આપત્તિમાં
આવી પડેલાને ભાવિ ત્યજે છે. તેને માટે કોઈ ભવિષ્ય છે જ નહિ.
જેનું ભાવિ ન હોય તેનું શું ? નિરાયતેઃ સ્વુતા નિયતા—જેનું ભાવિ

અટકી ગયું છે તેનો માણસ જરૂર હુલકો લેખાય છે. એવા ગૌરવ વગરના માણસને શું થાય ! જગરીયાનું વૃષધ્રિય પદ ના. એવા ગૌરવ વગરનાને રાજ્યશક્તી વગતી નથી.

જ પગકેમનો અભાવ તે ગંધા અનર્થનું મૂળ છે. પહેલો અનર્થ એ કે ગંધા આપત્તિ આવી પડે. આને લીધે બીજો અનર્થ ઉપસ્થિત થાય છે કે આવા આપત્તિમાં આવી પડેલા માટે ભાવિ બધ યર્ષ નામ છે. એવા ભાવિ વગરનાને હલકાપણું અનુભવવું પડે છે. એ ત્રીજો અનર્થ. ચોથો અનર્થ એ કે એવા ગૌરવ વગરનાને રાજ્યશક્તી વરતી નથી. જ્યારે લોકો તમને હુલકા લેખે ત્યારે રાજ્ય મેળવવાની આશા તમારે છોડી દેવી જોઈએ.

નોંધ

વિપદા—મુશ્કેલી—આપત્તિ.

અમિમવન્તિ—અમિ + મનુ' વર્ત. કાળ (હદ) ત્રી. પુ. બ. વ.
—અહીં વાગે છે

અવિક્રમ્ય—પગકેમ વગરનાને અવિશ્વાસન: વિક્રમ: યસ્ય સઃ
(વહુ.)

રહ્યતિ—રહ્ (૧૦મો ગળ) શું વર્ત. (હદ) ત્રી. પુ. એ. વ.
છોડી દે છે.

આપન્—અપ + ઇનું કર્મણિ બ. કૃ. રપેત. આપદા રપેતઃ
(ત. તત્) આપત્તિથી ધેરાયેલાને

આયતિ:—આયતિ:—અવિધ્ય, ભાવિ.

નિયતા—નક્કી, ચોક્કસ.

લઘુતા—લઘો. માવઃ કિતિ લઘુતા—હલકાપણું.

નિરાયત્તે:—નિરસ્તા આયતિ યસ્ય સઃ (વહુ.) તસ્ય જેનું
(ઉચ્ચગળ) ભાવિ છે જ નહિ તે.

અગરીયાન્—અતિશયેન ગુરુ इति गरीयस् । न गरीयान्—(नन् तत्.)
 ગરીયસ્તુનું પુ. પ્ર. એ. વ. ગરીયાન્ ।

પદમ્—આશ્રય નૃપશ્રીન્—નૃપસ્ય શ્રીઃ (પ. તત્.) અહીં દરેક
 પદેથી હિંકત પદ્મીની હિંકિતું કારણ છે. દા. ત. પરાક્રમનો અભાવ
 તે આપાતિ આવી પડવાનું કારણ છે. આપાતિ આવી પડવી તે ભાવિ
 બંધ થઈ જવાનું કારણ છે. ભાવિ બંધ થઈ જવું તે હુલકાપણું આવ
 વાનું કારણ છે. તથા હુલકાપણું તે નૃપશ્રીના આશ્રય ન કરવાનું, કારણ
 છે. આથી અહીં કારણુભાસા અલંકાર છે.

(૧૫) અ-વય—તદ્ રક્ષતેઃ પ્રતિપક્ષં વ્યવસાયવન્ધ્યતામ્ અવલમ્બ્ય
 અલમ્ । પરાક્રમાધયાઃ સમૃદ્ધયઃ વિષાદેન સમં ન નિવસન્તિ ।

સમજૂતી—તત્ વ્યવસાયવન્ધ્યતામ્ અવલમ્બ્ય અલમ્ ૬૭ પછી જો
 માફે દહેવું સમજ્યા હો તો તમારી શાંતિ અને નિરુત્સાહ વગેરે ઊડીને
 પરાક્રમનો આશ્રય કરી કાર્ય કરવા મડિા કારણ ? રક્ષતેઃ પ્રતિપક્ષમ્—વ્યવ-
 સાયવન્ધ્યતામ્—કાર્ય ન કરી નિરુત્સાહ થઈ બેસી રહેવું તે હિનતિને નડ-
 તગ્રપ છે. બીજું શું કારણ ? સમૃદ્ધયઃ વિષાદેન સમં ન નિવસન્તિ—
 સમૃદ્ધિને પણ વિષાદ નડતગ્રપ છે. એમ કેમ ? પરાક્રમાધયા, સમૃદ્ધયઃ
 —સમૃદ્ધિ પરાક્રમ ઉપર આધાર રાખે છે.

બધું દહી રહીને હવે બીમસેન પોતાનો મન રજૂ કરે છે કે
 હુક્રમનોને હુગવવા પરાક્રમની જ જરૂર છે. નિરુત્સાહ બની કાર્ય ન
 કરવાથી ગભ્યશ્રી આવશે નહિ કારણ તે હિનતિમાં ગિરપ છે.

નાંધ

તત્—તેથી. અલમ્—અસ. અહીં સં. જૂ. કે, અવલમ્બ્ય સાથે વપ-
 રાય છે. આવા પ્રયોગ માટે સગ્રખાવો શાકુન્—અનસ્યે અલ રુદિત્વા ।

પ્રતિન્—પ્રતિગતઃ પક્ષઃ (પ્રાદિ તત્.)—નડતગ્ર.

રક્ષતેઃ—હિનતિનું.

અવલમ્બ્ય—અવ + લમ્બતુ સં બુ કૃત અર્થનો આની સાથે પ્રયોગ થયો છે

વ્યવસાય—વિ + અવ + સો + ધન્ માવે = વ્યવસાય -વ્યવ સાથે વ્યવ્યતા । તામ્ ઉચોગ્ય-પતા

નિવસન્તિ—નિ + વસતુ વર્ત કાળ (સદ્) ની પુ મ વ.

પરાક્રમાધ્યા—પરાક્રમ આધ્ય. યાસામ્-પરાક્રમ જેનો આશ્રય છે તે. ધણા ખીજ લીગનો નીચે પ્રમાણે અન્વય કરે છે-સમૃદ્ધ્ય પરાક્રમાધ્યા વિષાદેન સમ ન નિવસન્તિ । સમૃદ્ધિ પરાક્રમનો આશ્રય કરે છે વિષાદ સાથે રહેતી નથી

વિષાદેન--વિષાદ -વિષાદ

અહી પ્રથમાર્ધના વાક્યાર્થનું દ્વિતીયાર્ધના સામાન્ય વાક્યથી સમર્થન થયું છે દ્વિતીયાર્ધમાં રહેલું કારણ પ્રથમાર્ધની ઉન્નિતિનું કારણ છે. તેથી અહી કાયકારણરૂપ અર્થાન્તરન્યાસ થયો પણ અહી કારણ નકાગદર્શક વાક્યમાં છે વિષાદેન સમ સમૃદ્ધ્યો ન નિવસન્તિ । તેથી મક્કિનાથ કહે છે તે પ્રમાણે અહી વૈષમ્યેન અર્થાન્તરન્યાસ અર્થ-કાર છે

(૧૬) અન્વય--અથ અથથિ પ્રતીક્ષ્યતે ચેત્ આવિષ્કૃતજિહ્વાવૃત્તિના ધૃતરાષ્ટ્રસુતેન મરેદ્રસપદ ચિર આસ્વાદ્ય કથ સુત્યજા ?

સમજૂતી-- અથ ચેત્ અથથિ પ્રતીક્ષ્યતે ધૃતરાષ્ટ્રસુતેન મરેન્દ્ર સપદ કથ સુત્યજા જે તમે શરત પાળવા માગતા હો તો ધૃતરાષ્ટ્રને પુત્ર રાજ્યસપત્તિ કેવી રીતે સહેનાર્ધથી છોડો ? એમાં શું ? ચિરમા સ્વાદ્ય કથ સુત્યજા -એટલે લાંબો સમય બોગવીને કેવી રીતે સહેનાર્ધથી છોડી દઈ શકે ? પણ ન્યાયની વાત કરે ? સુગ્ન થી હૃતી ? આવિષ્કૃત-જિહ્વાવૃત્તિના કથ સુત્યજા -જના દો ને ? એને વળી ન્યાય કેવો ? જેણે

કપટ વૃત્તિ આદરી છે એવો માણસ લાંબા સમય સુધી ભોગવેલી રાજ્ય સંપાત્ત એમ સહેલાઈથી ન છોડે.

ભીમસેન ખીજ દલીલ કરે છે કે જો તમે ૧૩ વર્ષની શરત પાળવા માગતા હો તો તે તમારી ભૂલ છે. એટલા બધા વખત સુધી જામી ગયેલો દુર્યોધન એટલો બધો સમય રાજ્યવશ્વનીનો રસાસ્વાદ ચાખીને એકદમ સહેલાઈથી રાજ્ય નહિ છોડી દે. એટલે તે વખતે પણ તમારી શાંતિ દૂર કરીને યુદ્ધ તો આદરું જ પડશે. તમે ન્યાયની વાત કંત્રા માગતા હો તો પણ એને વળી ન્યાય કેવો ? જે માણસે કપટની વૃત્તિ આદરી છે તેવો દુર્યોધન જેવો માણસ એમ સહેલાઈથી રાજ્યવશ્વની છોડી નહિ દે. ગમે તેમ અત્યારે કે પછી પણ લડાઈ તો છે જ. ૧૩ વર્ષ પછી તે ચોખ્ખી ના સંભળાવશે કે પોતે રાજ્ય છોડવા તૈયાર નથી. તો પછી અત્યારે હજી એ જીગે છે ત્યારે જ એને દાખી દોને ? એટલે મોટી આકૃત ટળી જાય ?

નોંધ

અર્થચેત્—હવે જો

અરધિ:—અવધિ. ૧૨ વર્ષનો વનવાસ અને તેરમા વર્ષનો દુષો નિવાસ એમ ૧૩ વર્ષના સમયનો અવધિ.

પ્રતીક્ષ્યતે—વાટ જોતા હો. પ્રતિ + ક્ષિપ્તું કર્મણિ વર્ત. કાળ (લઘ) પ્રી. પુ. એ. વ.

કથમ્—કઈ રીતે ?

આવિન્—આવિસ્ + કૃતું ક. જી. કૃતું સ્ત્રીજિંગ—આવિષ્કૃતા આવિષ્કૃતા જિદ્ધાર્તિઃ ચેન (બહુ) જેણે કપટ વૃત્તિ આદરી છે તેના.

પૃતરાષ્ટ્ર—પૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર વડે—પૃતરાષ્ટ્રસ્ય સુતઃ (પ. તત્) તેન

સુત્યજ્ઞાઃ—સુ સુચેન ત્યજ્યન્તે इति સુત્યજ્ઞાઃ । સહેલાઈથી છોડી શકાય તેવી.

ચિરમ્-કાંતિ સમય મુધી.

આસ્વાદ-આત્સવદ નુ પ્રેક્ષ સ. જી. ૬ ભોગવીને

નરેન્દ્ર-નરેણુ દન્દ્ર નરેન્દ્ર । અથવા નરાણાં દન્દ્ર (ય તત્) અથવા
નર દન્દ્ર દવ (અપમિત કર્મ) નરેન્દ્રસ્ય સંપદ (ય તત્.) રાજની
સપતિ અર્થો નરેન્દ્ર સપદ એમ લેવાથી 'એ નરેન્દ્ર' એમ સમો-
ધન થાય

(૧૭) અ-વથ-અથવા દ્વિપતા વિદિતમ્ આત્મન પદમ્ ત્વયા यदि
પુન લઘ્વા તદા હે જગન્નાથ ! તવ અનુજનનામ્ આવિષ્કૃતપૌરુષ્યે મુજે
કૃતમ્ ।

સમજૂની-અથવા यदि દ્વિપતા વિદિત આત્મન પદમ્ પુન ત્વયા
લઘ્વા-અથવા જો તમે એમ સહેલાઈથી શત્રુએ આપેલું પદ લઈને
એસવા માગતા હો તો-તવાનુજનનામ્ આવિષ્કૃતપૌરુષ્યે મુજે કૃતમ્—
તમારા બાઈઓના પરાક્રમી હાથનો શુ અર્થ હ ?

ભીમ કહે છે રાજ્ય હતવુ જોઈ એ રાજ્યને એટલે તરીકે સ્વીકા-
રવુ ન જોઈએ જો તમે જીતીને એવી એટલે શત્રુ તરફથી સ્વીકારશે તો
યઈ રહ્યું તમારા બાઈઓના પરાક્રમી હાથનો શુ અર્થ ? તમે યુદ્ધ
આદરે એ જ હજી છે એમ ન ધારો તમાગ બાઈઓના હાથ
નિષ્ફળ જશે એ બાઈઓના હાથના પરાક્રમ સુનિદિત છે તેથી
એક વખત યુદ્ધ આદરે અને પછી જુઓ એ બાહુનુ પરાક્રમ ક્ષત્રિયને
તો રાજ્ય લડીને જ લેવુ ધો એવા દાન તરીકે રાજ્ય લેવુ ક્ષત્રિયને
શોભતું નથી,

નાંવ

દ્વિપતા-શત્રુતરફે

વિદિતમ્-ચિન્ધા નુ કે જી. ૬ વિદિતમ્ (જેટ) આપેતુ

અથવા—અથવા. અથવા તો જો લોકનિન્દાને બાપે અને બીજા
વગેરેના બાપે જો દુર્યોધન સદેવાધી ગત્ય પાછું આપે તો, વાચો
ચિત્ર૦—જનાપવાદમયાત્ મીષ્માદિગૌરવાત્ ભવતો મામ્યાદ્ વા સુયોધનઃ
સ્વહસ્તગતામેવ ત્વદીયાં નરેન્દ્રલક્ષ્મીં પ્રતિદાસ્યતિ ઇતિ પક્ષાન્તરમ્ ।

લઘ્યા-લમ્ નું પ્ર. બ. કા. (હ્રદ) દર્શણ ત્રી. યુ. એ. વ.
લેવાય-મેજવાય.

પદમ્—સ્થાન-રોજી. પદ રાજ્યમ્
જનનાથ-જનાનાં નાથઃ (પ તત્ .)

અનુ૦ —અનુ (પદ્યાત્) જન્મ ચેપાં ચેપામ્ (વહુ.) જેનો પછીથી
જન્મ થયો છે તે અર્થાં બાઈઓ.

કૃતમ્—અલમ્ ના અર્થમાં વપરાતું અભ્યય. વાચો ક્ષાકુ૦—અથવા
કૃત સંદેહેન કૃતમ્ અલં ની માફક તૃતીયા લે છે.

આવિ૦—આવિષ્કૃત પૌરુષ્યં ચે તે (વહુ.) તૈઃ । જેનું પુરુષાતન બહેર
છે તેવા.

મુજૈઃ—મુજૈ. કૃતમ્—દાથથી ખસ. દાથનો કંઈ અર્થ નથી.
બીમસેન અને દ્રૌપદી કહે છે તેવા જ આવ વ્રતવાક્ય નામના
નાટકમાં મુંદર રીતે આવેખાયા છે—

રાજ્યં નામ નૃપાત્મજૈઃ સહર્દયૈર્જિત્વા રિપૂન્ મુજયતે
તલ્લોકે ન તુ યાચ્યતે ન તુ પુનર્દાનાય વા દીયતે ।
કાહ્લા ચેન્નૃપતિત્વમાપ્નુમચિરાત્ કુવન્તુ તે સાહસમ્ ।
સ્વૈર વા પ્રવિશન્તુ શાન્તમતિમિર્જુષ્ટ કામાયાશ્રમમ્ ॥

(૧૮) અન્ય—મૃગાધિપઃ મદધિક્કમુષ્ટૈઃ સયં હૃતૈઃ કરિમિઃ
વર્તયતે । તેજસા જગત્ લપયન્ અન્યતઃ મૂનિમ્ મહાન્ રાજુ ન ઇચ્છતિ ।

સમન્વૃત્તી—મૃગાધિપઃ સયં હૃતૈઃ કરિમિઃ વર્તયતે । સિંદ પે

પોતે મારેલા હાથી ઉપર જ શ્રવે છે કેાઈએ મારેલાં ચમને તે અડકતો પણ નથી એટલુ જ નહિ પણ મદવિષ્ણુસૂત્રઃ કરિમિઃ વર્તયતે તે જેવાતેવા હાથીને મા તો નથી પણ મોટા હાથી ને જ પસંદ કરે છે મહાન્ અન્યત મૂર્તિ ન દ્રષ્ટિ-મહાન ખીજ પાસેથી અશ્વર્થ ઈજનો નથી કારણ કે તેજગા જગત્ સ્પર્ધનુ દ્રષ્ટિ-ને પોતાના પ્રભાવથી જગતને તૃણ જેવુ માને છે

મનુએ કહ્યું છે કે-સામ્ના દાનેઃ મૈદેન સમસ્તૌરથવા પૃથક્ ।
 વિનેતું પ્રવેત્તારીન્ ન પુદ્ગલ કદાચન । યનુને રામ, દાન અને ભૈષ્મી
 શ્રત્વેા જોઈએ મુદ્ધ કેાઈ કાળે ન મરુ જો આપણી માગેલી વસ્તુ
 મુદ્ધ સિવાય મળી જતી હોય તો પછી નાહક મુદ્ધ સા માટે કે મુધિ
 પિર જો એમ કહે કે કુરોધન પોતે રાજ્ય આપી દેતો હોય તો મુદ્ધથી
 શુ કાયદો કે તો જીમ કહે છે કે એવુ દાન યત્રિયને અપદ્મ નથી
 એનો એક દાખનો આપે = કે સિદ્ધ પોતે મારેના મદમતા હાથી
 ઉપર જ શ્રવે છે તે હાથી ઉપર તતપ મારે છે અને વચ્ચે મુદ્ધ થાય
 છે અને અતે હાથી પડે છે ત્યારે તે તેને ખાય છે મોટા માણુમે
 દુનિયામાં ખીજ કેાઈએ આપનુ અશ્વર્થ સ્વીકારતા નથી કે ઈચ્છતા
 પણ નથી

નાંધ

મદ-—મિષ્ણુ = જુ કૃ સિજ્ઞ મદેન સિજ્ઞમ્ (તુ તત્)
 મદસિજ્ઞ મુજ્ઞ યેવાં તે (વહુ) તે મદથી જીજ્ઞાસેના મુખવાળા, આ
 સૂચવે છે કે હાથી જેવા તેવા ન હતા પણ અમરત હતા

મૃગા-—અધિપાતીતિ અધિપ । મૃગાણાં અધિપ (વ તત્) સિદ્ધ
 કરિમિ-કરિ હાથી.

વર્તયતે-નિર્વાહ ચનાવે છે

સ્વય-—પોતાનાથી આત્મના

દતે -દન્ નુ ક જુ કૃ દત્ત મસરેલા

લઘયન્—અથ ઉપરથી નામધાતુ લઘયતિ નું વર્ત. કૃદંત પુ. પ્ર.
એ. વ. લઘયન્ ।

इच्छति—इप् नुं वर्त. क्। (लट्) त्री. पु. એ. વ.

भूतिम्—भूति = ઉત્કર્ષ—અર્થપા.

अन्यतः—બીજા પાસે.

અહીં સામાન્યનું વિશેષ વાક્ય દ્વારા સમર્થન થયું છે તેથી
અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે.

(૧૯) અન્વય—અભિમાનઘનસ્ય ગત્વરૈઃ અમુમિઃ સ્થાસ્તુયશઃ ચિત્તો-
પિતઃ અચિરાંશુવિલાસવચ્ચલા લક્ષ્મીઃ આનુષંગિક ફલમ્ ।

સમજૂતી—મનુ લક્ષ્મીઃ આનુષંગિકં ફલમ્—ખરે ! લક્ષ્મી દેવળ
ગૌણ કૃળજ છે. એમ કેમ વાર ? અચિરાંશુ વિલાસવચ્ચલા લક્ષ્મીઃ—
લક્ષ્મી વિદ્યુતના અમકારા જેવી ચમળ છે. એને માટે વળી લડવું કેવું ?
પણ કેવા માણસોની એવી માન્યતા છે ? અભિમાનઘનસ્ય—અભિમાન
જેવું ધન છે તેના સ્વભાવી માણસો એવું માને છે. ત્યારે તેઓ શા
માટે લડે છે ? તેઓ શી આશા રાખે છે ? ગત્વરૈઃ અમુમિઃ સ્થાસ્તુ યશઃ
ચિત્તોષતઃ—તેઓ પ્રાણ આપીને પણ યશ માટે લડે છે અને એવો સિધર
યશ પ્રાપ્ત કરવા કપડે છે.

ધુધિઠિર કહેશે કે કાર્ધ ! હું જે ઈચ્છુ છું તે કાર્ધ પણ વિનાશ
વગર કે કાર્ધના પણ જોખમ વગર સહેલાઈથી મળતું હોય તો શું કામ
ન લઉં ? એમાં તો મને ચોખ્ખો લાભ છે અને કાર્ધ ગુસ્સાન નથી. તો
હીમ તે વ્યાજત કહે છે કે હા સાધારણ માણસો તેવું લેખે પણ માની
મનુષ્યોને તો લક્ષ્મી એક ગૌણ કૃળ છે. ખરી રીતે તેઓ યશને જ
ઝંખે છે. હા એ યશની સાથે સાથે લક્ષ્મી આવે તો હીક છે નહિ તો
કંઈ નહિ. એ એમને મન ફક્ત ગૌણ કૃળજ છે. તેઓ યશ માટે લડે

છે, સ્વપ્ની માટે નહિ જો તે સાથે કંઈ દુઃખની લાભ થાય તે તે તેમને મન ફક્ત પ્રાસંગિક અને ગૌણ જ છે

નોંધ

અભિમાનપનસ્ય—અભિ + મન્ + ષ્ઞ માટે = અભિમાન અભિમાન
 ષન વસ્ય સ (યદુઃ) તસ્ય । અભિમાન (અમાન) જેનું ધન છે તેના
 ગત્વરે—અસ્થિતરે ‘ગત્વરસ્ય’ એ નિયમ પ્રમાણે ગમ્ને જરૂર (વર)
 લાગીને ગત્વર શબ્દ થયો.

અમુભિ—અમુ-પ્રાણ-પુ જ. વચનમાં વપરાય છે “વારાણસ-
 લાજાસૂતાં ઘટસ્વજ્વ”

સ્વાસ્તુ-સ્થિતરે તિષ્ઠતીતિ । ‘સ્લાઞ્ઞિત્યસ્યસ્તુ’ એ નિયમ પ્રમાણે
 સ્તુ પ્રત્યય લાગ્યો.

ચિત્તોપત્ત—પેતુમિષ્ઠતીતિ—ચિત્તુ ઇન્ડ્રાદ્યૈઃ ૩૫ ચિત્તોપતિ ડુ
 વર્તે ફક્ત પુ ૫ એ. વ ઇન્ડ્રા રાખતા.

અચિરાગુઃ—ન ચિરમ્ અચિરમ્ (નય્ ટટ્) અચિર અશબ્દ મત્સ્યા
 યા (નહુઃ) અચિરાંશુ (વિજળી) તસ્યા વિલાસ. સદ્વત્ ચચ્ચના (કર્મ)
 વિજળીના ચમકારા જેવી અચળ (ક્ષણિક)

નનુ—“પ્રભાવધારણાનુજ્ઞાનુનયમનજે નનુ ક્ત્યમર ।

સ્વપ્ની—સ્વપ્ની જલમ્-૩૦

આનુષંગિકમ્—અનુપજ્ઞાત્ આગતમ્—ગૌણ

અહીં ક્ષણભગુર જીવનના અદનામા સાથેત્વ યથા મેળવવાનું કહ્યું
 છે તેથી ન્યૂન સાથે અધિકની અદનામતાથી યદ્ એવે કે હમ અને
 અસમની અદનામતાની યદ્ તેથી પરિપૂર્તિ અલંકાર થયો.

પરિવૃત્તિર્વિનિમલો યોગ્યર્થનાં સ્યાત્ સમાસમે ।—કાવ્યપ્રકાશ ઉપાંત
 અહીં અચિરાંશુવિલાસઃ સ્વપ્ની માં ઉપમા પદ્ય છે

સરખાવો—રણુ૦-૧૪-અપિ સ્વદેહાત્ કિમુતેન્દ્રિયાર્યાત્, યશોઘનાના
હિ યશો ગરીય ।

(૨૦) અન્વય—જન મત્સનાં ચયમ્ આસ્કન્દતિ જ્વલિત હિરણ્યરેતસ,
ન । અત માનિન અભિમૂતિમયાત્ અસન્ સુષ્મન્ રજ્જન્તિ, ઘામ ન
(રજ્જન્તિ)

સમજૂતી—ત્યારે શું જીવન એવી નાની વસ્તુ છે કે એકદમ
વેડી દેવાય ? માનિનઃ અસન્ સુષ્મન્ રજ્જન્તિ ન ઘામ-માની પુરુષો
પ્રાણ જલદી આપી દે છે પણ માન નહિ એમ શા માટે ? અભિમૂતિ-
મયાત્-અપમાનના બચથી પોતાનું તેજ શુભાવે તો અપમાન મળે અને
માનીઓ તેવું પસંદ કરતા નથી તેથી પોતાના તેજ કરતાં પ્રાણ જલદી
આપી શકે છે. એમ શા માટે ? અપમાન કેવી રીતે ? જન મત્સનાં
ચયમ્ આસ્કન્દતિ જ્વલિત હિરણ્યરેતસ ન-લોકો રાખના દગલાને હુલાવે
પણ બડબડના અગ્નિને નહિ.

ધારો કે ઠાઈ એમ દલીલ કરે કે જીવનો નર તો ભદ્રા પામે-
જીવન્નરો મદ્રશતાનિ પદ્યેત્ એમ ખાલી યશ માટે પ્રાણ શા માટે આપવા ?
જીવન બહુ અમત્યનું છે જ્યારે માન એવું અમત્યનું નથી સીમ તેનો
જવાબ આપે ॥ કે માન (ઘામ) એટલે કે યશ એ આ દુનિયામાં બહુ
મૂલ્યવાન છે. જેમનામાં માન ન હોય તેમનું લોકો દબેશ અપમાન કરે
છે, જ્યારે માનીઓનું અપમાન જલદી યર્ષ-શમ્પુ નથી. લોકો ગમના
દગલાને જલદી હુલાવે પણ બળતા અગ્નિને નહિ કારણ બળતા અગ્નિમાં
બાળવાની પ્રયત્ન શકિત છે જ્યારે રાખના દગલામાં તે નથી. આથી
માનીઓ પ્રાણ જવા દે પણ માન સાચવી રાખે કારણ અપમાનભરી
રીતે જીવવું તે કરતાં માનભરે મરવું વધારે સારું. અપકીર્તિ કરતાં મરણ
વધારે સારું. સમ્ભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ।

નોંધ

જ્વલિતમ—જ્વળતા. શ્રી રાય અહીં નીચે પ્રમાણે નોંધ આપે છે—
જ્વલતું ક. જ. ક. ૫૭ ન્ધુન્નકે માવે ના અર્થમાં.

હિરણ્યરેતસમ્—હિરણ્યં રેતો यस્ય ઇહિરણ્યરેતાઃ (યજુ.)—
અમિ. તમ.

ચયમ્—દમયો. વચિ. અમરસાર-૧૭૪

સમુદાનિવહસ્તોમસંદોહનિકરમ્માઃ ।

સમુદાયથ સપાતઃ સમવાર્થયયોગણ ॥

સિયાં તુ સંહતિર્વૃન્દ નિજુરમ્બ કદમ્બકમ્ ॥

આસ્કન્દતિ—આ + સ્કન્દ હલાવતું વર્ત. કાળ. (સદ) ત્રી.
પુ. એ. વ.

મત્સનામ્—મત્સન-૭૨૫. તેવામ્.

અભિમૂતિઃ—અભિમૂતેઃ મયમ્ (૫૨૫મી તા.) તત્માત્ અપમા-
નનો બાધ.

અત્ તેથી. સુલમ્—સુખ.

વજ્જન્તિ—વજ્જ હોડી દેવું. વર્ત. કા. (સદ) ત્રી. પુ. બ. વ.

ધામ—ધામન્—તેજ.

માનિનઃ મન + ધન માવે = માનઃ હ અસ્તિ યેવામ્ इति

અહીં પછીના સામાન્ય વાક્યનું પહેલા ત્રિશેષ વાક્ય દ્વારા
સમર્થન થયું છે તેથી અર્થાન્તરન્યાસ અવશ્યકાર છે.

(૨૧) અન્વય—સૂતાધિપઃ પલં અપેક્ષ્ય ધનતઃ પયોધરાન્ પ્રાર્થયતે
કિં દ્વા મહીયસઃ પ્રકૃતિઃ સલુ, યયા અન્યસમુજ્જતિ ન સદતે ।

સમજૂતી—દા સલુ મહીયસઃ પ્રકૃતિઃ—તે અરેખર મોટા માણ-
સોનો સ્વભાવ હોય છે. કેવો ? યયા અન્ય સમુજ્જતિ ન સદતે—એને લીધે

ખીજની ઉન્નતિ તે સહી શકતો નથી. એ કેવી સીને ? મૃગાધિપઃ કિં
ફલં અપેક્ષ્ય ઘનતઃ પયોધરાન્ પ્રાર્થયતે ? સિંહના માથા ઉપર વાદળ
ગરજતાં હોય તો સિંહ સામી ત્રાડ પાડે છે. શા માટે ? એને કંઈ લાભ
છે ? ના. કેવળ તે મેઘ ગર્જનસહી નથી શકતો તેથી તેનો સામનો કરે
છે. એ એનો સ્વભાવ છે.

પુષ્પિષ્કર કહેશે પણ ! વનાદારણ શા માટે કોઈ ઉપર હુમલો
કરવો ? જીમ તેનો રોકડો જવાબ આપે છે કે એ તો મોટાએની
પ્રકૃતિ જ છે કે તેઓ ખીજની ઉન્નતિ સહન કરી શકતા નથી. એમાં
વળી દલીલ કરવાની શું જરૂર રહે છે ? સિંહ પોતે માથા ઉપર વાદ-
ળનું ગર્જન નથી સહી શકતો તેથી સામે પડકાર કરે છે. એ એનો
સ્વભાવ છે કે કોઈ શક્તિશાળી સામે પડકાર કરવો. તમે પણ મહાન
છો. દુર્યોધન તમારી સામે ઊગે છે. તેનો તમારે સામનો કરવો જ
જોઈએ. તમારી એ પ્રકૃતિ છે. માટે તમે સામનો કરો. મોટાએને તો
જીત મેળવવાનો સ્વભાવ જ હોય.

નાંધ

કિમ્—કિમ્ અપેક્ષ્ય વાર્થયતે કિમ્—ફળની અપેક્ષાથી સામનો
કરે છે શું ? આમ અહીં કાફ છે. અર્થાત્ તે ફળની અપેક્ષા વગર
સામનો કરે છે એ લાવ આ 'કાફ' પાછળ છે. અથવા તો કિં ફલમ્
અપેક્ષ્ય-શું ફળની અપેક્ષા... એમ સીધી રીતે 'કાફ' વગર પણ લેવાય.

અપેક્ષ્ય—અપૂ+ઈષ્ નું સં. જ. ક. અપેક્ષા રાખીને. અહીં
અપેક્ષ્ય પાદકે છે.

પયોધરાન્ = ધરન્તિ ઇતિ ધરાઃ । પયસાં ધરાઃ પયોધરાઃ (વ.
તત્.) વાદર્ગા તાન્ ।

ઘનતઃ—ગાજતાં. ઘન નું વર્ત. કૃ પુ. દ્વિ જ વ. પયોધરાન્
નું વિગ્લજ

પ્રાર્થયતે—પ્રમર્શ્ય (૧૦ ગણ) વર્તી કાળ (૨૬) ત્રી. પુ એ
૧. સામનો કરે છે પડકાર કરે છે

મૃગાધિપ —સિદ્ધ પ્રકૃતિ —સ્વભાવ

મહીયસ—મહત્ નુ અધિષ્ઠા દર્શક ૩૫ મહીયસ નુ પુ ૫ એ
૧. મોટા માણસનો

સહતે—સહ—નુ વર્તી માળ (૨૬) ત્રી. પુ એ. ૧.

અન્ય—અન્યેષાં સમુજ્ઞતિ (૧ ત્વ) તામ્ ।

યદા—જેનાથી (સહન ન કરી શકવાથી) અહીં પણ પછીના
સામાન્યનુ વિશેષ વાક્ય કાતા સમર્થન થયું છે તેથી અર્થાન્તરન્યાસ
અલંકાર છે

સરખાવો—૪ ન ૬—

ન તેજસ્તેજસ્વી પ્રવૃત્તમપરેણાં વિચરતે
સ તસ્ય સ્વો ભાવ પ્રકૃતિનિયતત્વાદકુલકઃ ।
મયૂર્વિરધાન્ત તપતિ ચદિ દેવો દિનકર
કિમાગ્નેયા પ્રાના નિકૃત ઇવ તેજાધિ વચતિ ॥

શિશુ૦ ૧૫—પરવૃદ્ધિમત્સરી મનો દિ મામિનામ્ ।

શિશુ૦ ૨—નાન્યસ્ય ગર્ભમપિ જ્ઞાનમૂળાં સદૃશ ।

(૨૨) અ—~~સ~~—હે રૂપ, ત્વ પ્રમાદર્શ તમ નિર્ઘૂય વિક્રમે એવ
મર્તિ કુહ । વિદ્વિર્ષા વિજ્ઞતય સ્વસ્તુસાદૃશતા (ચન્તિ) । એત્વ ધ્રુવમ્
અબેદિ ।

સમજાવી—હે નપ । વિક્રમે મર્તિકુહ । એ નામ । લડવા માટેજ
વિચાર જે કોઈ રીતે પ્રમાદર્શ તમ નિર્ઘૂય કુહ—માફ મેં પણ
તમે પ્રમાદર્શ પડ્યા છે એ પ્રમાદર્શ અધિકાર કાઢી નાખીને જાગો
અને આવી વસ્તુચિતિનો વિચાર કરી લડવા વિચાર મેં એત્વ ધ્રુવમ્

અવેદિ-એ ચોક્કસ જાણેા. શું ? ત્રિવિધી વિપત્તયઃ સ્વદનુસાહકતાઃ —
શત્રુઓની વિપત્તિ તમારા અનુસાહને લીધે જ નાશ પામી છે.

હવે બીમસેન સ્પષ્ટ કહે છે કે હે રાજા ! હવે તમારો આ પ્રમાદ છોડો અને વિચારો કે તમે હિતસાહ વગરના છો તેથી જ શત્રુઓની વિપત્તિ શમી ગઈ છે. જો તમે હિંમત કરશો તો સઘળી વિપત્તિ શત્રુઓને ઘેરી વળશે. શત્રુઓ તેમના પરાક્રમને લીધે આપત્તિ દૂર રાખી શકતા નથી પણ તમારા નિરુત્સાહને લીધે તેમની આપત્તિ દૂર રહે છે. માટે આ સાચી વસ્તુસ્થિતિ વિચારી તમારો પ્રમાદ છોડીને જરા જાગ્રો અને લડાઈનો આશ્રય લ્યો. તમારું પરાક્રમ નિષ્ફળ જવાનું નથી જ કારણ કેવળ તમારા નિરુત્સાહથી જ શત્રુઓ ઉપર વિપત્તિનાં વાદળ ધેરાઈ આવતાં નથી.

નોંધ

(કુર-કૃ તું આચાર્ય (લોદ) બી. પુ. એ. વ. કૌરો.

તત્ક્રમતિમ્-તે (માટે) નો વિચાર.

વિક્રમે-વિ+ક્રમ્+ષ્ટ્ માવે = વિક્રમ = પરાક્રમ.

નૃપ-નૃન્ પાતીતિ નૃપ

નિર્ધૂય-નિર્ + ધૂ તું સં. જ. કૃ. છોડીને. ત્યજીને.

પ્રમાદજન્મ-“ પ્રમાદોડનવધાનતા ” इत्यमरः । प्रमादात् जातम् प्रमादजम् ।

ધ્રુવમ્-ચોક્કસ. એતત્-આ

અવેદિ-અવ+દ તું આચાર્ય (લોદ) બી. પુ. એ. વ. જાણેા.
અવ+દ ના ઉચ્ચાર માટે વ.ચો. સુ. ૧૪-અવેદિ ચેનાં અનપેત કિન્તુ
જોજાપસાદો વલગાનું મતો મેં.

ત્રિવિધમ્-શત્રુઓની.

તદ્-મ અર્થાદ્: અનુસાદ્: (નમ્ તત્ .) તવ અનુસાદ્: (ષ ત્ત .) ત્વદનુસાદેન હતા: —તમારા અનુસાદથી નાશ પામેલી.

વિપત્તય: —આપચિઓ.

(૨૩) અન્વય—દ્વિષતાં ક. દિગ્વિમાવિતાન્ ચતુર: દ્વિરદાન્ દ્વ, (તપા ચતુર:) તોયનિધીન્ દ્વ રણે આયતઃ શતમન્યુલેજઃ તવ અનુજાન્ પ્રસહેત ।

દ્વિષતાં તવ અનુજાન્ ક: પ્રસહેત ! —આ શતુઓમાંથી તમારા નાના બાઈઓને કોણ પહોંચી શકે એમ છે ? બાઈઓ કંઈ જેવા તેવા છે ! દિગ્વિમાવિતાન્ દ્વિરદાન્ દ્વ અનુજાન્ —તમારા બાઈઓ દિશા ઓમાં પ્રખ્યાત દિગ્ગજો જેવા છે. એકલા કદમાં જ અપ્રતીમ છે એવું નથી.

શતમન્યુલેજઃ—તે ઇન્દ્ર જેવા પરાક્રમવાળા છે; ઉપરાંત ? આયતઃ ચતુરઃ તોયનિધિન્ દ્વ—તે આગળ વધતા ચાર સમુદ્ર જેવા છે—કોઈથી રોકી ન શકાય તેવા.

જો તમે કહેતા હો કે હીન્મ અને કર્ણ આગળ તેમનું શું મજી તો તે હલીય ખોટી છે. તમારા ચાર બાઈઓમાં દિગ્ગજો જેવું બળ છે. તમારા ચાર બાઈઓનાં પરાક્રમ સ્વયં ઇન્દ્રનાં પરાક્રમ જેવાં છે. એ સોડો ચાર સાગર જેવા છે. જો ધસે તો તેમને સમુદ્રની માફક કોઈ આગળ વધતા રોકી શકે નહિ. યુદ્ધમાં તમારા બાઈઓ અજેય છે. તમારે એ બાળ્યત શકા ગમ્ભીર નહિ કે તમે યુદ્ધમાં હારી જશો.

નાંધ

દ્વિરદાન્ —હૌ રદૌ યેષાં તે (વહુ) હાથી. ચાર દિશાના ચાર દિગ્ગજો જેવા ચાર દિગ્ગજ છે.

દિગ્વિમાવિતાન્—દિશુ વિમાવિતાઃ—દિશાઓમાં પ્રખ્યાત.

ચતુર:—ચાર. આને દ્વિરદાન્, અનુજાન્ અને તોયનિધિન્ ના વિશેષણ તરીકે લઈ શકાય.

તોયનિધિન્—તોયાનાં (ધ. તત્) તાન્—સમુદ્ર

આવત:—આ+દ નું વર્ત. કૃ. આવત નું પુ. દ્વિ. બ. વ. આ વિશેષણ પણ દ્વિરદાન્, અનુજાન્, અને તોયનિધિન્ ને લાગે અથવા તો તોયનિધિન્ અને અનુજાન્ ને એકવાને પણ લાગે

પ્રસહેત-પ્રસહ્ય નું વિધ્યર્થ (વિચિલિહ્) ત્રી. પુ. એ. વચન સહન કરે.

અનુજાન્—અનુ પદ્માત જાતાં હિતિ અનુજા: તાન્ નાના લાઈઓ.
દ્વિપતામ્—શત્રુઓમાંના.

૪/૧-શતમન્યુઃ—મન્યુ એટલે યજ્ઞ વાગ્યો અમરસાર ૪૫૪-મન્યુર્દેન્યે ક્ષતૌ ક્ષુધિ । ઈન્દ્રે સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા તેથી તે શતક્ષતુ, શતમન્યુ કહેવાય છે શત મન્યવઃ યસ્ય સ (વહુ) શતમન્યુઃ । શતમન્યો તેજઃ શતમન્યુતેજઃ (ધ. તત્) શતમન્યુતેજઃ इव तेजઃ યેષામ્ હિતિ શતમન્યુતેજઃ—ઈન્દ્ર જેવાં પરાક્રમવાળા “શતમ્યુપમાનપૂર્વસ્ય ઉત્તરપદ્મલોપો વક્તવ્યઃ ।” એ નિયમ પ્રમાણે સમાસ થયો.

અહીં ચાર લાઈઓને ચાર દિગ્ગજો અને ચાર સમુદ્ર સાથે સરખાવ્યા છે અને તેમના પરાક્રમે ઈન્દ્રના પરાક્રમ સાથે સરખાવ્યું છે તેથી આ શ્લોકમાં ઉપમા છે.

(૨૪) અન્વય—ત્વ ચેતસિ સતત જ્વલત વૈરિકૃતસ્ય જાતવેદસ. શિવેતરા રિપુનારીનયનામ્બુસન્તતિઃ શમ વિદધાતુ ।

રિપુનારીનયનામ્બુસન્તતિ જાતવેદસ. શમં વિદધાતુ—તમારા શત્રુની ઓંઓનાં આંત્રીથી અગ્નિ શાંત થાઓ કેવાં આંસુ ? રોકના કે હર્ષનાં ? શિવેતરા—અમગળ અર્થાત્ અશુભ માટેનાં આંસુ ક્યો અગ્નિ ? ત્વ ચેતસિ સતતં જ્વલત. જાતવેદસ—તમારા ચિત્તમાં હંમેશાં બળતો અગ્નિ

શાંત થાઓ પણ કેવો પ્રગટાવેવો ૧-વૈરિજ્ઞત્ય-શત્રુઓએ તેમના ખરાગ
કામને વીધે પ્રગટાવેવો

ભીમની ઉક્તિનો આ પ્રેક્ષો શ્લોક છે દ્રવે તે છેદને આશીર્વાદ
આપે છે કે તમે તમારા શત્રુઓ ઉપર જીત મેળવો અર્થાત્ આ આશી-
ર્વાદ દ્વારા ભીમ મુખ્યે છે કે તમે ભીમની સલાહ માનો અને જીતો
કે શુ પાળામ આવે છે

નોંધ

જ્વલત — જ્વલ્ તુ વર્ત કૃત પુ ૫ એ. વ. બળતો

તવ—તમારા

જાત૦—અગ્નિનુ અગ્નિના પર્વાર શબ્દો માટે વચ્ચો—અમરસાર—

૨૧-૨૨-

અગ્નિવૈશ્વાનરો ઘદિન ક્ષત્રાનુ પાવકોડનલ ।

રોહિતાશ્વો વાયુસહો હુતમુગ્ધહન શિસૌ ॥

તનૂપાગ્નજાતવેદા જ્વલનો હૃમ્યવાહન ।

સતતમ્—સતત સમ્ + તવ તુ કે બુ. કૃત પણ અર્થ કર્તારિ
બીજી ૩૫ સતતમ્ થાય “સમો વા સત દિત્યો” પ્રભાણે ન્યારે
પછીથી સત કે દિત આવે ત્યારે સમ ના મૂનો વિકલ્પે લેાપ થાય

વૈરિ૦—વૈરિમિ જ્ઞત્ય (તુ તદ્) શત્રુઓએ પ્રગટાવેલો (શબ્દશ
કરેલો)

વિદધાતુ—વિ + ધા તુ આદ્યાર્થ (લોદ) ત્રી પુ એ ૫ કરે

શમમ્—પ્રશમન શાંત

શિવેતરા૦—શિવાદ્ દિતરા (વ તદ્) મગળ નહિ તેરી. અમગળ.

રિપુ૦—રિપુણં નામ (વ તદ્) રિપુનારીણ નયનાનિ (વ તદ્) રિપુ

નારીનયનાનામ્ અમ્બુનિ (વ. તત્ત્વ૦) તેર્ણ સંતતિઃ (વ. તત્ત્વ૦) શત્રુઓની સ્ત્રીઓની આંખના આંસુની ધારા.

અહીં ક્રોધના ક્ષેત્રને અવગણીને અગ્નિને મુખ્ય રાખ્યો છે. આમ અહીં પ્રકૃત વસ્તુનું (ઉપમેયનું) બીજાથી (ઉપમાનથી) અન્યવસાન થયું ઉપમેય ક્રોધ અને ઉપમાન જાતવેદસ્ વચ્ચે અમેદ બતાવ્યો છે. તેથી અતિશયોક્તિ અલંકાર થયો તેમાં પણ ક્રોધ અને જાતવેદસ્ બે ભુદા છે છતાં તે બે વચ્ચે અમેદ ગણ્યો તેથી મેદેડપ્યમેદઃ એ પ્રકારની અતિશયોક્તિ થઈ. આથી તે પાણીથી ઠંડો થાય એ ઉક્તિ શક્ય બને છે. જેમ અગ્નિને પાણીથી શાંત પાડી શકાય તેમ ક્રોધને પણ શત્રુઓની સ્ત્રીઓની આંખના આંસુની ધારાથી શાંત પાડી શકાય.

નિર્ગીર્યાપ્યવસાનં તુ પ્રકૃતસ્ય પરેણ ચત્ । અહીં જ, જ અને જ નો અનુપ્રાસ પણ છે.

(૨૫) અ-૧૫—इति दर्शितविक्रियम् कोपपरीतमानस मरुतः सुतम् महीपति. दुष्टम् द्विरदम् इव उपसान्वयितुम् उपचक्रमे ।

સમજૂતી—મહીપતિઃ મરુતઃ સુતમ્ ઉપસાન્વયિતુમ્ ઉપચક્રમે—રાજાએ ભીમને શાંત કરવા માંડ્યો. ભીમસેન કેવો દુતો !—કોપપરીતમાનસમ્ इति दर्शितविक्रियम् મરુતઃ સુતમ્—જે કેાપાયમાન થઈ ગયો હતો અને તેથી જેણે પોતાના મનની વિકૃતિ આ રીતે (બોલીને) બતાવી છે—તેવા ભીમસેનને યુધિષ્ઠિરે શાંત કરવા માંડ્યો. કેાની માફક ? દુષ્ટ દ્વિરદમ્ इव—દુષ્ટ હાથીની માફક.

નાંધ

इति—આમ. અનેન પ્રકારેण—(આ રીતે બોલીને જેણે વિકાર બતાવ્યો છે તેવો.)

दर्शितविक्रियम्—दर्शिता विक्रिया येन सः तम् (बहु०) જેણે વિક્રિયા બતાવી છે એવી વાણી બોલીને. એ વાણીરૂપે જેણે વિક્રિયા બતાવી છે

ગિરાં વિસ્તરે

આદરો

(૧) અપર્વજિત* ખોટી દલીલો
વગરની.

(૧) અપર્વજિતવિપ્લવે ધૂળ વગરનો.

(૨) શુચી સહેલી

(૨) શુચી ચોખ્ખો.

(૩) હૃદયમાહિણિ હૃદયને ખુશ
કરનારી.(૩) હૃદયમાહિણિ ખોતાના પ્રતિ
બિંબથી જોનારના હૃદયને ખુશ
કરનારી(૪) મજ્જલાસ્પદે દિતકારક
હોવાથી મંમગ(૪) મજ્જલાસ્પદે શુભ-કારણ
સવાગર્ભા જીડીને દર્પણમાં જોવું
તે શુભ ગણાય છે

। જેમ દર્પણમાં ચોખ્ખુ પ્રતિબિંબ દેખાય તેમ તારી ઉક્તિમાં
પણ તારી ચોખ્ખી ભુદિ દેખાય છે આમ અહીં ઉપમા છે
નોંધ

અપર્વજિત*—અપર્વજ (૧૦ મો ગણ) નુ ઠ બુ ઠ અપર્વજિત
અપર્વજિત વિપ્લવ વસ્ય (વહુ) તસ્મિન્ જેમથી (૧) ખોટી દલીલ
(૨) કથરો—જતો રસો છે તે વાચો મલિન્—વિપ્લવ મલવક્રમ ।

શુચી—શુચિ-ચોખ્ખો બે અર્થ—(૧) સહેલી (૨) ચોખ્ખો.

હૃદય*—હૃદય સાષ્ટુ યદ્દયાતીતિ આના પણ બે અર્થ થાય તે
ઉપરની સમજૂતીમાં જોવા

મજ્જલાસ્પદે—મજ્જલાસ્વ ભાસ્પદમ્ (ય તત્) તસ્મિન્ । શુભ
(મગગ) નુ રહેકાણ વાસ્પદં પ્રતિષ્ઠાવામ્ । ભવશ્રુતિ પણ વાણીને
'શુભ' ની માના કહે છે વાચો—ઠ ચ

કામાન્ દુઃખે વિપ્રકર્યલક્ષ્મી કોર્તિ સૂતે દુષ્ટન યા દિનસ્તિ ।

તાં ચાપ્યેતાં માતરમજ્જાનાં પેનુંગીરા મુદ્ધા વાચમાદુ ॥

કથું છે કે સવારમાં જીડીને દર્પણમાં જોવું તે શુભ છે. રોચનં ચન્દનં
દેમ મુદત્તંદર્પણ મણિમ્ । ગુરુન્ અર્મિ તથા સૂર્યે પ્રાતઃ પર્યેત્ સદા મુખઃ

વિમલા—વિગતં મલમ્ અસ્યા इति વિમલા કે વિગતમલા (મહુ)
પ્રાદિભ્યો ઘાતુજસ્ય ઘટુઘીદિર્વા ચોત્તરપદલોપઃ । એ નિયમ પ્રમાણે સમાસ
થયો. (ઉપરના નિયમ માટે આગળ આવી ગયું છે.)

વિસ્તારે—વિસ્તાર

ગિરમ્—વાણીનો.

આદરો—આ સમ્યક્ દશ્યતે અસ્મિન્. इति આ + દશ + ઘન્ =
આદરોઃ તસ્મિન્

અમિદશ્યતે—અમિ + દશાન્તું કર્મણિ વર્ત. કાળ (લટ્ટ) ત્રી.
પુ. એ. વચન.

(૨૭) અ-વચ—પદૈઃ સ્ફુટતા ન અપાકૃતા । અર્થગૌરવમ્ ચ ન
સ્વીકૃતમ્ इति ન । ગિરામ્ પૃથગર્થતા રચિતા । ક્વચિત્ ચ સામર્થ્યં ન
અપોહિતમ્ ।

નોંધ—[આ અને પછીનો શ્લોક સાથે લેવાના છે. તેથી સમજૂતી
મેળી આપી છે.

સમજૂતી—(શ્લોક. ૨૭-૨૮) કઃ इद પ્રથમ વક્તુમુપક્રમેત—આવું
ભારપૂર્વક કોણે જોલે ? અર્થાત તારા સિવાય કોઈ આવું ન જોલે.
એમ શા માટે ? કીમ એવો તે કેવો હોતો ?—અનીહગાશયઃ કઃ इदશ્ચ
વક્તુ ઉપક્રમેત—જેનું મંતવ્ય આવું ન હોય તેવો કોણ આવું જોલો
શકે ? અર્થાત તું કહે છે તેવું જ તને પ્રમાણિકપણે લાગે છે. એવી
પ્રમાણિકતા વગર કોઈ આવું જોલો ન શકે. એ ઉક્ત એવી તો કેવી
વખાણવા જેવી છે ?—(૧) પદૈઃ સ્ફુટતા ન અપાકૃતા—શબ્દોના અર્થ
ચોખ્ખા છે. તારી ઉક્તિનો એક પણ શબ્દ દ્વિઅર્થી નથી. ત્યારે અર્થ
કેવો છે ? (૨) અર્થગૌરવમ્ ન સ્વીકૃતમ્ ન અર્થગૌરવ નથી એમ નથી.

તેવે! બીમસેન વાગારમ્મજાતમક વિચાર — વચ્ચિ! છાંદોમ્ય ઠપ૦—વાચા-
રમ્મજા વિકારો નામધેય મૃત્તિકેત્યેય સત્યમ્ । કોપને લોધે બીમસેનના
મનમાં વિકાર ઉદ્ભવ્યો અને તે વાણીરૂપે પ્રગટ થયે!

મૃતમ્—પુનઃ

મરુત—પવનના ‘મરુતો પવનામરો’

કોપપરીત૦—કોપેન પરીત માનસ સ્ય સ (મહુ૦) જેનું મન
કોપથી ઘેરાઈ મધુ હતું તેના

અપસાન્ત્વ૦—અપ + સાન્ત્વ તુ હેત્વર્થ કૃદત્. સ્મા૧ પા. ૩૫૬.

મહીપતિ—પાતીતિ પતિ, મહયા પતિ મહીપતિ । (૪ સ્ત૦)

રામ. દ્વિરવદ્—(૨૩મા શ્લોકમાં જુઓ.)

દુષ્ટમ્—દુષ્ટ

અરણ્યકને—અપ + અનુ પશોશ બ્ કાળ (લિટ) ત્રી. પુ એ.
૫.—અરણ્યક કરી.

અર્થમાં કોઈ ખાસ કામમાં હાથીની જરૂર પડે એમ સમજીને
જેમ કોઈ રાજા જમની હાથીને પણ કેળવે છે અને ઊડી દેના નથી
તેમ કામમાં ન રાખી સ્થાય તેના માણસને પણ ને રાજા ઊડી ન દેતા
તે અર્થમાં ખાસ કામ લાગ્યે એમ વિચારી તેને ધીમે ધીમે સમજાવે
છે બીમસેન ૫ આવે કામ ન સ્વીકારે તેવો હતો તેને ઊડી દેવો
હિતાવહ નહોતું તેથી દુષ્ટ હાથીને જેમ ધીમે ધીમે કેળવે તેમ બીમને
પણ તેણે ધીમે ધીમે સમજાવવા માંડ્યો. આમ અહીં ઉપમા છે

કોપ૦ અને દર્શિત૦—એ જે વિશેષણો દુષ્ટ હાથીને પણ લાગુ
પડે. દુષ્ટ હાથી મદ્યે વિકાર પ્રગટ કરે છે વચ્ચિ! મત્તિ૦—રાજા
માન્યુષ્યનાર વિશેષાણેષ્યા કયંચિત્ અવશ્યો જન કનૈ દ્વિરવદ્
વશીકરણીયો ન ત્યાજ્ય ઇતિ માવ”

(૨૬) અન્યથા—અપરજિતવિપ્લવે, શુચી, હૃદયપ્રાદિણિ મજ્જલાસદે તવ ગિરાં વિસ્તરે (તવ) વિમલા મતિઃ આદર્શો ઇવ અમિદસ્યતે ।

સમજૂતી—તવ ગિરાં વિસ્તરે મતિઃ વિમલા અમિદસ્યતે—તારી લાંબી ઉક્તિમાં શુદ્ધ મતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કેની માફક ?—આદર્શો ઇવ—જેમ દર્પણમાં ચોખ્ખું દેખાય તેમ તારી વાણીમાં પણ તારી ચોખ્ખી મતિ દેખાય છે—કેવી રીતે ? (૧) આદર્શો ઇવ શુચી વિસ્તરે—જેમ ચોખ્ખા દર્પણમાં દેખાય તેમ તારી સ્પષ્ટ વાણીમાં તારૂં ચોખ્ખું મન દેખાય છે (૨) આદર્શો ઇવ અપરજિતવિપ્લવે વિસ્તરે—જેમ કચરા વગરના દર્પણમાં તેમ અગ્નિજ્વાલા વિચારો વગરની તારી વાણીમાં તારી શુદ્ધ મતિ દેખાય છે. (૩) હૃદયપ્રાદિણિ મજ્જલાસદે વિસ્તરે—જેમ આદર્શમાં પડતું પ્રતિબિમ્બ મનને ખુશ કરે અને જેમ તે શુભ મણાય છે તેમ તારી વાણીમાં મૂર્ત થતી તારી શુદ્ધ મનને ખુશ કરનારી છે અને દિતાવહ છે.

યુધિષ્ઠિર ભીમથી તદ્દન વિરુદ્ધ મત ધરાવે છે. પોતાનો મત સાચો છે એમ તે ભીમસેનને પ્રતીતિ કરાવવા માગે છે. પણ તે જાણે છે કે ભીમસેન કાળમાં ગહે અને સંકુચાઈ થી માની જાય તેવો નથી. તે એને છાડી પણ ન દઈ શકે કારણ તેની અવિધ્યમાં યુધિષ્ઠિરને ખાસ જરૂર પડવાની છે. આથી જેમ દુષ્ટ હાથીને ગળા છાડતો નથી પણ અવિધ્યમાં કામ લાગશે એ જિયારે તે એને કેળવે છે તેમ યુધિષ્ઠિર પણ ભીમસેનને ધીમે ધીમે પોતાની વાત સમજાવવા માંડી. આ માટે તે એકદમ કહેતા નથી કે તારી જૂલ થાય છે. પણ તે ધીમે ધીમે વાત પ્રગટ કરે છે. આ માટે ભીમને વિશ્વાસમાં લેવા તે પોતે પહેલાં ભીમની ઉક્તિનાં વખાણ કરે છે. મતંતર થાય તો કોઈને ન જ ગમે તેથી યુધિષ્ઠિર અહીં પહેલાં મીઠું બોલે છે અહીં તે ભીમની ઉક્તિને એક દર્પણ સાથે સરખાવે છે. તેથી ઉપમા છે. વિશેષણો ઉપમેય અને ઉપમાન બનેને લાગુ પડે છે. આમ સરખામણી નીચે પ્રમાણે છે—

શબ્દો ૨૫૭ છે છતાં તેમાં ૭૩૬ અર્થ છે. એ બાબે જ સાંપડે છે. (૩) ગિરો પૃથગર્થતા રચિતા-દરેક વાક્યનો પોતાનો અર્થ છે જ. અર્થાત્ પુનરુક્તિ કયાંય પણ થઈ નથી ત્યારે, તો બધાં વાક્યો સંબંધ વગરના જ હોવા જોઈએ ના એમ નથી. ક્ષતિ સામર્થ્ય ન અપોદિતમ્-કયાંય પણ અસંબંધતા નથી. આખી ઉક્તિમાં એક પ્રકારનો દલીલનો પ્રબંધ સંબંધ છે (૪) ઉપપત્તિ વસ્તુ ઉદાહરણ-દલીલ શુદ્ધિમગ્નપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવી છે. એવી પોતે પોતાની શુદ્ધિચકિતથી રજૂ કરેલી દલીલોમાં તો જીવ હોઈ પણ શકે. (૫) આગ મધ્ય અનુમાનેન ન ક્ષત-પશુ તાગી દલીલો એવી છે કે જેમાં અનુમાન અને સાત્ત્વનો વિરોધ નથી

આમ આ અને સ્લોકોમાં યુધિષ્ઠિર બીમની ઉક્તિનાં વખાણ કરે છે. બારવિ પોતે પણ કાઈ ઉક્તિ કેવી હોવી જોઈએ તે માટે પોતાના વિચારો અહીં રજૂ કરે છે. બારવિ પોતે ખાસ-અર્થગૌરવ માટે પ્રખ્યાત છે એનો અહીં કવિ પોતે-ધર્મારો-કરે-છે — નોંધ

સ્ફુટતા—૨૫૭ના. વિશદર્શતા સુરપદ અર્થ

પદ—શબ્દ મલ્લિ. “સુપ્તિલન્તશબ્દ” એમ સમજાવે છે (વ્યાકરણના પ્રત્યયો સંદિત શબ્દો)

અપાકૃતા—અપ + આ + કૃન્ જ. જ. કૃ. છોડ્યું ન-ન-એ ‘નકાર’ ‘હકાર’ બતાવે છે. વચ્ચે મલ્લિનાથ-વૈશાલ્યપ્રસન્નચાર્યગૌરવામાત્ર નિવર્તનાય સ્વીકૃતમ્—અસ્વ સ્વ કૃતામિતિ સ્વીકૃતમ્

અર્થગૌરવમ્—શુદ્ધ-બારે તસ્ય માત્ર इति ગૌરવમ્ અર્થસ્ય ગૌરવમ્ (ધ. તત્વ૦)

પૃથગર્થતા—પૃથગ્ અર્થ-હતિ પૃથગર્થ, તસ્ય માત્ર-પૃથગર્થતા જુદો અર્થ. અર્થાત્ તેમાં કાઈ પુનરુક્તિ ન હતી.

ગિરામ્—ઉપરનો શ્લોક જુઓ.

સામર્થ્યમ્—(પરસ્પર) સંબંધ અહીં મસ્તિશનાથ અન્યોન્ય સાકાંક્ષત્વમ્ તરીકે લે છે. કેઈ પણ ઉક્તિમાં દરેક શબ્દો ભાકાંક્ષા, સનિધિ અને યોગ્યતાથી સંકળાયેલા હોવા જોઈએ. અર્થાત્ શબ્દો સંબંધ વગર ન બોલાયેલા હોવા જોઈએ. અહીં અન્યોન્ય સાકાંક્ષા થી શબ્દો મુસંકલિત છે એમ તેમના મત પ્રમાણે અર્થ થાય. શ્રી રાય જરા જુદી રીતની આકાંક્ષા લે છે. મસ્તિશનાથે જે સમગ્રમયું તે તો વાક્યના શબ્દો ખાટે છે. પણ શ્રી રાય એમ સમજાવે છે કે દરેક વાક્યનો જુદો અર્થ હોતો એટલે એમ નહિ કે વાક્યો પરસ્પર મુસંબદ્ધ નહોતાં. વિષય એક હતો એટલે વાક્યો મુસંકલિત જ હતાં. પણ સામર્થ્ય એટલે જોરદાર શૈલી એમ લઈએ તો પણ અર્થ વધારે સરસ લાગે છે.

અપોહિતમ્—અપ + છ્દનુ કે જુ. ફે—ભોગ આપવામાં આવ્યો. વાંચો. શાકુન્-સ હિ વિદ્વાનપોહતિ; ટ. વ. સુલૈઃ દુઃસ્વાનપોહતિ ।

કવચિત્—ક્યાંય.

અહીં બીજીની ઉક્તિના નીચેના ગુણ ગણાવ્યા છે. (૧) શબ્દોની વિશદતા (૨) અર્થઔસવ્ય (૩) સુસ્પષ્ટતા (૪) પરસ્પર સંબંધ અથવા વેગ.

(૨૮) અન્વય—ચક્ષાત્ તપપતિ તદાહતા, અનુમાનેન ચ આગમ. મ ક્ષતઃ, દરકુ દદમ્ અનીદનાશયઃ કઃ પ્રસમમ્ ચક્ષુઃ તપક્ષેત્ ।

સમગ્રૂતી આગળ આવી ગઈ.

નોંધ

તપપતિ—દલીલ.

તદાહતા—તદ્ + આ + હનુ કે. જુ. ફે તદાહતનુ છોલિમ તદાહતા

ચક્ષાત્—શુદ્ધિગમ્યી. પોતાની શુદ્ધિથી દલીલો રજૂ થઈ છે.

જુદો પોતાનો જ અર્થ છે. ગિરાં પૃથગ્ ત્યારે તો ગ્રધાં વાક્યો છૂટાં છૂટાં સંબંધ વગરનાં હશે. પણ ના. અહીં તેમ નથી. આ દરેક વાક્યનો બંને સ્વતંત્ર અર્થ રહ્યો પણ એ કંઈ અસંગત નથી. બધા એક જ વિષયને લગતાં હોઈ સુસંકલિત છે. અર્થાત્ તેમાં ભાવની અને વિચારની એકતા છે. ન ચ સામર્થ્યં ત્રીશુ ભીમેઃ ને દલીલો કરી છે તે પોતાની જ શુદ્ધશક્તિને આભારી છે. ચલાત્ ઉપપત્તિઃ ..ઈ ત્યારે તો જરૂર ભીમની ઉક્તિ નીતિશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હોવી જોઈએ પણ તેમ નથી. ભીમની દલીલો બંને અનુમાનમય છે તથાપિ તે નીતિશાસ્ત્રની વિરુદ્ધ જતી નથી. અનુમાનેન ન પાગમઃ ક્ષતઃ ।

આ રીતે જોવાથી આવી મુદ્દ ઉક્ત કેમ કોઈ બીજું બોલી ન શકે એ સમજાઈ જાય છે.

આ બે શ્લોકમાં કોઈ પણ ઉક્તિ કેવી હોવી જોઈએ એ બાબત ભારતિ પોતાનો મત રજૂ કરે છે. તે નીચે મુજબ છે. (૧) શબ્દોની વિશદતા. (૨) અર્થની ગહનતા (૩) મુરખતા (૪) પરસ્પર સંબંધ અથવા વેગ (૫) શુદ્ધિબળ પૂર્વકની દલીલો (૬) શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ ન હોવો જોઈએ.

અહીં ભારતિ પોતાની સૈધી અને પોતાની અચોક્કસ પણ આવી જ છે એમ સ્પષ્ટ કરે છે.

(૨૯) અ-વય—તથાપિ મે હૃદયમ્ અવિતૃપ્તત્વા નિર્ણયમ્ એવ ધાવતિ । વિષેયેષુ વિદ્યોષસમ્પદઃ સુસમ્ અવસાયયિતુમ્ ક્ષમાઃ ન (મન્વન્તિ)

મગજની—તથાપિ મે હૃદયમ્ અવિતૃપ્તત્વા નિર્ણયમ્ એવ ધાવતિ—આવી મુદ્દ ઉક્તિ હોવા છતાં પણ તેને હજી સતોષ થયો નથી. તેથી તેનું મન નિર્ણય કરવા નરક વળે છે. એમ કેમ વારૂ ? વિષેયેષુ વિદ્યોષ-સમ્પદઃ સુસમ્ અવસાયયિતુ ન ક્ષમા-કરવા યોગ્ય કામોમાં જે નિહિત વિગતો છે તે જ સહેવાઈથી સમજી શકાતી નથી.

યુધિષ્ઠિર જીમને સમજાવે છે કે નીતિશ્રીના સામાન્ય સિદ્ધાંતો
જોતાં તેની દલીલો બધી બરાબર છે પણ નીતિશાસ્ત્ર એટલું વિશાળ
છે કે તેમાં કોઈ પણ નિર્ણય આમ સામાન્ય સિદ્ધાંતો જોઈને થઈ ન
શકે એ સામાન્ય નિયમોમાં પણ બીજા નાના ખાસ નિયમો છે એ
બધી વિગતો ચારે તરફથી ચકાસીને જ કંઈ નિર્ણય કરવો પડે દા. ન
સચ્ચિ રાજ વગેરે ક્યાં કંઈ ગીતે અપનાવવાં તે બહુ જુની જુની ગીતે
સમયને અને સંજોગોને અનુસરતો નક્કી કરાય છે આ બાબતમાં
એટલી બધી વિગતો છે કે બધી વિગતો તપાસીને નિર્ણય કર્યો છે એમ
એકદમ કહી શકાય નહિ ધારો કે કોઈ બાબત તપાસી રહી મઠ તો
આખો નિર્ણય ફગીથી જોવો પણ તારી ઉદ્ધિત સામાન્ય નિયમો જોતાં
સાચી છે પણ આ બધી ઘણી વિગતો જોવાની હોવાથી આ નિર્ણય
એકદમ સ્વીકારી શકાય નહિ

નોંવ

અવિતૃપ્તઃ — વિશેષેણ ત્વમ્ વિતૃપ્ત (પ્રાદિ સદ્ ૯) ન વિતૃપ્તઃ
ઔવતૃપ્ત (નન્ તદ્) અવિતૃપ્તસ્ય માવ इति અવિતૃપ્તતાઃ તયા-સતોષ
ન થવાથી

તથાપિ—હતાં પણ તે બરાબર નિર્ણય કર્યો છે છતાં પણ

મે-માફ વિર્ણયમ્—નિર્ણય તદ્

માવતિ-માવ્ તું વર્ત કાળ (સદ્) ત્રી યુ એ વ. અહીં આ
ધાતુનો " શોધવું " એવો અર્થ થાય.

અવસાયવિતૃપ્તઃ—અવસાઈ તું પ્રેરક હેતુવર્થ ફક્ત સમજાવવા.

હમા — હમાન્તે इति-હમાન્ સમર્થ.

સુષમ્—સહે નાઈ થી. વિશેષેણ-કરવાની બાબતોમાં

વિશેષવસ્તુત્વઃ—વિશેષ વિગતો, અવાન્તરમેદ તેર્વા સમ્પદઃ (૯ તદ્

પહેલી લીટીની ઉદ્ધિતનું કાલજુ બીજી લીટીના વાક્યાર્થમાં છે
તેથી કાવ્યસિંગ અલ કાર

(૩૦) અન્વય-સહસા ક્રિયાં ન વિદધીત । અવિવેકઃ આપદાં પર પદમ્ । ગુણલુબ્ધાઃ હિ સપદઃ વિમૃશ્યકારિણ સ્વયમ્ એવ વૃણતે ।

સમજૂતી-સહસા ક્રિયાં ન વિદધીત-કંઈ કામ હિતાવગથી કરવું જોઈ એ નહિ. કારણ ? અવિવેક પર આપદા પદમ્-અવિવેક પરમ આપત્તિઓનું સ્થાન છે. ત્યારે સંપત્તિ કેને વરે છે ? ગુણલુબ્ધાઃ સપદઃ સ્વયમેવ હિ વિમૃશ્યકારિણ વૃણતે-સંપત્તિ ગુણુઓથી હોય છે, તેથી વિચાર કરીને કામ કરનારાનો એ ગુણુ જોઈ ને સંપત્તિ પોતે સામી આવી તેને વરે છે.

કોઈ પણ કામ ખૂબ વિચારીને કરવું જોઈએ. નહિ તો વિપત્તિ આવવાનો સંભવ છે. જો કે કોઈક વખત એવું અને છે કે અવિવેક પૂર્વક વગર વિચારે કામ કરનાથી કોઈક કામ અકસ્માત સફળ થાય છે. પણ એથી કંઈ અવિચારી રીતે કરેલું દરેક કામ સિદ્ધ જ થાય એવું કંઈ શાશ્વત ન કહેવાય ત્યારે વિવેકપૂર્વક વિચારીને કામ કરનારના શું ફેર ? ફેર એટલો જ કે તેના મનુષ્યને સપત્તિ સામી આવીને વરે છે. કારણ સંપત્તિ ગુણુઓથી હોય છે આ માણસમાં વિવેકપૂર્વક કામ કરવાનો ગુણુ છે એમ જોઈ ને લક્ષી પોતે સામી આવી પોનાતી મેળે એને વરે છે. અર્થાત્ વિવેકપૂર્વક કામ કરનારનું કામ સફળ થાય છે જ. એને નિષ્ફળતાનો કે વિપત્તિનો સંકેત પણ લાગે હોતો નથી.

આ શ્લોક પ્રખ્યાત છે. કારણ કહેવાય છે કે જે ગગને ભારવિએ આ શ્લોક લખી મોકલ્યો હતો તે આ શ્લોક વાંચીને હિતારગિયું કામ કરવા યક્ષી પાછો પડ્યો હતો. અને આમ તે યક્ષી આફતોભાંધી બની ગયો હતો. આથી તેને ભારવિને સારો જાણો આપ્યો હતો.

નોંધ

સહસા—એકદમ.

વિદધીત-વિનષ્ટા નુ વિન્યર્થ (વિધિનિહ) ની. પુ. એ. ૫.

ક્રિયામ્—ક્રિયા. અવિવેક —વિ+વિષ્+વચ્ માવે । વિવેક ન વિવેક અવિવેક (નજ્ સત્)

પરમ્—પ્રોહું આપદામ્—વિપત્તિઓનું. પદમ્—સ્થાન.

વૃણતે—વૃ નુ વર્ત કાળ (હ્રદ્) ત્રી યુ બ. વ

વિમૃશ્ય૦—વિમૃશ્ય કરોતોતિ વિમૃશ્યકારી વિચાર કરીને કરનાર

ગુણ૦—ગુણેષુ હુન્વા ગુણની લોભી

સ્વયમ્—પોતે. એવ-જ.

સમ્પદ —સપતિ

અહીં પહેલી લીટીમાં પ્રથમાર્ધમાંની ઉક્તિનું દ્વિતીયાર્ધની ઉક્તિથી સમર્થન થયું છે પણ વૈધર્મ્ય હોવાથી અહીં નસ્તિનાથ બતાવે છે તેમ વૈધર્મ્યેણ અર્વાગ્તરન્યાસ છે ત્રીજી લીટીમાંની સામાન્ય ઉક્તિ પણ પહેલી ઉક્તિને સમર્થન આપે છે તેથી ત્યાં પણ અર્થાન્તરન્યાસ છે પણ વૈધર્મ્યથી નહિ

સરખાવો.—કિરાત ૩-નિહ્તસકાનામમિયોગમાર્જાં સમુત્સુકેવાહ્મુપૈતિ સિદ્ધિ ।

(૩૧) અનવય—ય વિધિવીજાનિ વિવેકવારિણા અનુપાલ્યન્ અમિ-વર્ષતિ, સ ચદા વલશાલિનીં ક્રિયાં લોક શરદમ્ इव અધિતિષ્ઠતિ ।

સમજાવી—સ ચદા વલશાલિનીં ક્રિયામ્ અધિતિષ્ઠતિ-ને માણસને હુમેશ ફળવાળી ક્રિયા મળે છે. અર્થાત્ તે માણસનું મર્થ હુમેશ સદ્ગ થાય છે કયા ? ય વિવેકવારિણા વિધિવીજાનિ અમિવર્ષતિ-જે કાર્યના બીજને વિવેકના પાણીથી સીએ છે તેને સિદ્ધિ વરે છે કેવી રીતે પાણી સીએ છે ? અનુપાલ્યન્ અમિવર્ષતિ ફળ માટે અપેક્ષા રાખીને તે સીએ છે અથવા તે કેવી રીતે સિદ્ધિ મેળવે છે ? સમ્પદ માટે યોગીને તે સિદ્ધિ મેળવે છે. કેવી માફક ? લોક શરદમિત જેમ ખેડૂત અથવા વગત યજ્ઞસ્થ પ્રાપ્ત કરે તેમ તેને સિદ્ધિ મળે ॥

વાર કોઈક વખત વગર વિચારે કામ કર્યું હોય તો પણ સિદ્ધિ મળે છે તો પછી વળી વિચારની શી જરૂર છે ? યુધિષ્ઠિર એ દલીલનો જવાબ આપે છે કે અવગત કથારેક એવી સિદ્ધિ મળે છે ખરી પણ તેથી કંઈ એમ નહિ માનવાનું કે વિવેકપૂર્વક વિચારીને કામ કરવાની જરૂર જ નથી. વગરવિચાર્યું કામ કથારેક સફળ થાય છે પણ તે કાકેતાલીય ન્યાયથી કાગનું ખેસવું અને તાકનું પડવું જેમ આકસ્મિક છે તેમ તેવું અવિચારી કામ સફળ થાય તો તે કેવળ અકસ્માત જ ગણવે. દરેક વગરવિચાર્યું કામ સફળ જ થાય એવો નિયમ ન બાંધી શકાય.

ડાહ્યા મારણસે કોઈ પણ કામને (ધાન્યના) ખીજ જેવું ગણવું. એ ખીજને વિવેકના પાણીથી સીંચવું. એવી રીતે બરાબર સીંચાયેલું કાર્યખીજ સમય આવે અચૂક ફળ આપે છે જ. જેમ ચોમાસામાં બરાબર સીંચેલું ખીજ પુષ્કળ પાકવાળી શરદ લાવે છે તેવી રીતે બરાબર વિચારીને કરેલું કાર્ય ચોક્કસ કાર્યની સિદ્ધિ આપે છે જ. કોઈ પણ ખેડૂત પહેલાં પોતાનાં ખી ચોમાસામાં રોપીને પછી તેને ધીરજથી પાણી સીંચે છે. એવી રીતે સંભાળભરી રીતના સીંચનથી જ તેને શરદઋતુમાં પુષ્કળ પાક મળે છે. તેવી રીતે કોઈ પણ મનુષ્યે કોઈ કાર્યને એવા ખીજ જેવું માની તેને વિવેકના પાણીથી ધીરજથી સીંચવું. અતે તેની ક્રિયા ધાયું ફળ આપે જ છે. આમ અહીં ક્રિયાને શરદ સાથે સરખાવી છે. અને સઃની લોકઃ સાથે સરખામણી થઈ છે. સરખામણી નીચે પ્રમાણે છે—

સઃ

તેનું કાર્ય ફળવાળું થાય છે.

ક્રિયા (ફલશાલિની) ક્રિયા ફળ-
વાળી થાય છે.

લોકઃ

ખેડૂતને (અથવા જગતને ફળ
વાળી શરદ મળે છે.શરદ (ફલશાલિની) શરદઋતુ
ફળવાળી થાય છે.

વિધિ-કાર્યનું સીંચન કરવાનું
 વિવેક-કાર્ય બીજનું વિવેકથી
 સીંચન કરવાનું, એટલે કે ક્રિયા
 ને અગમર વિચારવાની.

અનુપાલયન-યોગ્ય રીતે ધીરજથી
 આવી રીતે વિવેકપૂર્વક કાર્ય
 કરવાથી તેની ક્રિયાને સિદ્ધિ
 અવશ્ય મળે છે જ.

બીજ-બીજનું સીંચન કરવાનું.
 વારિ-ધાન્યના બીજનું જળથી
 યોગ્ય સીંચન કરવાનું.

અનુપાલયન-ધીરજથી પાણી
 સીંચવાથી તેને પુષ્ટિ મળે
 વાળી શરદકાતુ સાંપડે છે જ.

આમ અહીં ઉપમા છે. ઉપરાંત અહીં ફલ શબ્દ દ્વારા શસ્ય
 અને કાર્યની સિદ્ધિ એ બે વચ્ચે અમેદ સ્થપાયો છે. આથી અહીં
 શ્લેષ ઉપર અવલંબતા અતિશયોક્તિ અસંકર થયો. ઉપમા પણ
 આ અતિશયોક્તિ ઉપર જ આધાર રાખે છે. જ નો અનુમાસ પણ
 અહીં છે.

શ્રીરામ લોકઃ = 'જગત' અર્થ કરવો વધારે સારો મળે છે-
 વાચિ-મુવન તુ પ્રથમ પ્રાદુરક્તવર્ષમનુભવતિ ત્વ શસ્યશાલિની
 શરદમધિતિષ્ઠતિ । બનતીતાસુ વર્ષાસુ ન શરદ । ત્વમપિ તથા
 ફલ પ્રતીક્ષસ્વ । આદૌ અભિવર્ષમનુભૂય પદ્યાત્ ફલશાલિની ક્રિયામધિ-
 ષ્ઠાસ્યથિ । અલં સાહસપ્રવૃત્તયા ।

(૩૨) અન્ય-શુચિ શ્રુતમ્ વપુઃ મૂષયતિ તસ્ય પ્રથમ અલક્ષ-
 કયા ભવતિ । પરાક્મ પ્રથમામરણમ્ । સ ન્યાપાદિતસિદ્ધિમૂળમ્ ॥

શુચિ શ્રુતં વપુઃ મૂષયતિ-શાંતનું જીકું જાન તે સરીતનું બપુ
 છે. પ્રથમઃ તસ્ય અલક્ષિકયા ભવતિ-સંયમ તે જાનનું આશ્રય છે.
 પરાક્મઃ પ્રથમામરણમ્-પરાક્રમ તે સંયમનું આજ્ઞા છે. સ ન્યાપાદિત-
 સિદ્ધિમૂળમ્. —નીતિથી મેળવેલી સિદ્ધિ એ જ પરાક્રમનું જાણ છે.

અહીં શરીર આજ્ઞાજનું સ્થાન છે. સિદ્ધિ અવંશર છે. આ

અનેનીંવચ્ચે ગણાવેલાં શ્રુતમ્ પ્રશમઃ અને પરાક્રમઃ એ અલંકૃત પણ છે. અને અલંકાર પણ છે. જ્યારે છેલ્લે બતાવેલી સિદ્ધિનું કોઈ આશુ પણ બતાવ્યું નથી. આવી કથાયથો, અલંકૃત ન થયેલી સિદ્ધિ બધાનું સાચું આશુપણ છે વાંચો! મલ્લિકનાથ-વપુષો મુખ્યતૈવાજ સિદ્ધેર્મૂષણતૈવ તુ । ઉમયમધ્યમાનાં જુ તેષાં પૂર્વોત્તરેચ્છયા ॥

નોંધ

શુચિ—શુદ્ધિ.

મૂષપતિ—મૂષ (૧૦ મેઠા ગણ) વતી. કાળ (લક્ષ) ત્રી. પુ. બ. વ.

શ્રુતમ્—શ્રુયતે વત્ તત્ શ્રુતમ્—શાસ્ત્ર.

પ્રશમઃ—પ્ર+શમ્+ધન્ ભાવે = પ્રશમઃ સંયમ.

અલક્ષિ કયા—અલંકાર.

પ્રશમા૦—આ સમ્યક્ ક્રિયતે અથવા ક્રિયતે અનેન ઇતિ આમરણમ્ ।

પ્રશમસ્ય આમરણમ્ પ્રશમામરણમ્ (વ. તત્) સંયમનું આશુપણ.

પરાક્રમઃ—પરાક્રમ. સઃ—પરાક્રમ માટે વપરાયું છે.

નય૦—નયેન આપાદિતા—(વ. તત્) નયાપાદિતા સિદ્ધિઃ (કર્મ૦)

નયાપાદિતસિદ્ધિઃ મૂષણમ્ यस્ય સઃ (વહુ૦) નમથી મેળવેલી સિદ્ધિ જેનું શૂષણ છે તેવું. આ + પદ્મનું પ્રેરક ક. જુ. કૃદંત આપાદિત.

અહીં દરેક પછી આવતી બાબત પહેલા કહેલી બાબતનો અનુક્રમે

અલંકાર બની રહે છે તેથી એકાવલો અલંકાર થયો.

(૩૩) અ-વય—મતિમેદતમસ્તિરોદિતે ગદ્યને કૃત્યવિધી વિવેકિનામ્

મુદ્ધતઃ પરિશુદ્ધઃ આગમઃ રીપ. ઇવ અર્થદર્શનમ્ કુરુતે ।

સમજૂતી—ત્યારે એવી બાબતમાં કેવી રીતે કામ કરવું જોઈએ ॥

આગમઃ વિવેકિનામ્ અર્થદર્શનમ્ કુરુતે—વિવેકપૂર્વક કામ કરનારાઓને શાસ્ત્ર સાચો રસ્તો બતાવે છે. કેવું શાસ્ત્રમાન ? પરિશુદ્ધ મુદ્ધતઃ આગમઃ—

બરાબર જાણેલું શુદ્ધ શાસ્ત્રજ્ઞાન તેવા માણસને રસ્તો, બતાવે છે. કોની માફક તે જ્ઞાનમાર્ગ બતાવે છે ?

। દીપ દ્વ—દીવાની માફક. ક્યારે ? મતિમેદતમસ્તિરોહિતે—જ્યારે મતની ભિન્નતાના અંધકારથી કરવાનું કામ ઢંકાર્થ ગયું હોય ત્યારે. પણ સીધા રસ્તે તો દીવા વગર પણ જઈ શકાય. ગદ્ગદને કૃત્યવિધી—આ રસ્તો સીધો નથી. અને કાર્ય માટે જે માર્ગ શોધવાનો છે તે સહેલો નથી.

મતમતાંતર ધણા હોવાથી સાચો રસ્તો કયો તે ધણી વખત દેખાતો નથી. ત્યારે તેવી બાબતમાં વિવેકપૂર્વક વિચારીને કામ કરનાર મનુષ્યે શાસ્ત્રને આધારભૂત મણી સાચો માર્ગ શોધી કાઢવો. જેમ અંધારામાં વિષમ માર્ગ ઉપર દીવો સાચો રસ્તો દેખાડે તેમ આ વિષમ માર્ગમાં શાસ્ત્ર સાચો રસ્તો બતાવે છે. આમ અહીં ઉપમા છે પણ તે શ્લેષ ઉપર આધાર રાખે છે. ઉપમા નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય—

આગમઃ—શાસ્ત્ર

દીપઃ—દીવો.

સુક્ષ્મ સારી રીતે અભ્યાસ કરાયેલું.

સુક્ષ્મ સારી રીતે ગોઠવેલો.

પરિશુદ્ધ શુદ્ધ.

પરિશુદ્ધ ચોખ્ખો.

અર્થદર્શન કુરુતે કરવાની બાબત બતાવે છે.

અર્થદર્શન કુરુતે વસ્તુઓ બતાવે છે.

આમ અહીં શ્લેષ ઉપર આધાર રાખતી ઉપમા છે.

નોંધ

મતિ૦—મતેઃ મેદઃ મતિમેદઃ । સ एव तमः तेन तिरोहिते (વ. તત્વ૦)
મતમેદના અંધકારથી ઢંકાયેલું.

ગદ્ગદ—ગદગ.

કૃત્યવિધી—કૃત્યસ્ય વિધી (વ. તત્વ૦)

વિવેકિનામ—વિવેકપૂર્વક કામ કરનારાઓને.

સુકૃતઃ—(૧) બરાબર અભ્યાસ કરેલો (૨) બરાબર ગોઠવેલો.

સુ સુકૃતઃ સુકૃતઃ (પ્રાદિ તત્વ૦)

પરિશુદ્ધઃ—(૧) શુદ્ધ. (૨) ચોખ્ખો.

આગમઃ—આ સમ્યક્ ગમ્યતે અનેન ઇતિ આગમઃ સાંભ.

કુરુતે—કૃતું વર્ત. કાળ (લટ્ટ) ત્રી. પુ એ. વ. કરે છે.

અર્થદર્શનમ્—(૧) સાચી બાબતનું જ્ઞાન. (૨) વસ્તુનું જ્ઞાન.

અર્થસ્ય દર્શનમ્ (પ. તત્વ૦) સરખાવો શિશુ૦૩—શાસ્ત્ર દિ નિશ્ચિતધિયાં ક્ષ
ન સિદ્ધિમેતિ ।

(૩૪) અન્ય—સૃષ્ટીયગુણૈઃ મહાત્મમિઃ ચરિતે વર્તમાનિ મનઃ
ચચ્છતાં વિધિદેતુઃ આગસામ્ અહેતુઃ વિનિપાતઃ અપિ સમુન્નતેઃ સમઃ ।

સમજૂતી—વિનિપાતઃ અપિ સમુન્નતેઃ સમઃ—અચારેક અવનતી (કાર્યની
નિષ્ફળતા-પડતી) પણ ઉન્નતિ જેવી બની રહે છે. એ એવી કેવી
અવનતી છે ? આગસામ્ અહેતુઃ—જે પોનાના દોષનું કારણ નથી
તેવો વિનિપાત. એવા કેવા લોકોનો તે વિનિપાત છે ? મહાત્મમિઃ
ચરિતે વર્તમાનિ મનો ચચ્છતાં વિનિપાતઃ—જે લોકોએ મહાત્માઓના
માર્ગમાં રહીને વિનિપાત મેળવ્યો હોય તેવાઓ માટે વિનિપાત ઉન્નતિ
જેવો જ મહાન બની રહે છે. ઉપરાંત તે લોકો કેવા છે ?

સૃષ્ટીયગુણૈઃ મહાત્મમિઃ—તે મહાત્માઓના ગુણ બધા લોકો વખાણે
છે. જ્યારે એવા લોકો કામ કરે છે ત્યારે પછી વિનિપાત સંભવી જ
કેમ શકે ?

વિધિદેતુઃ વિનિપાતઃ—એ બાબતમાં વિધિ બજવાન છે જ્યારે
એટલી સાચી રીતે સાચા માર્ગે ચાલીને એવા મોટા લોકો કામ કરે
ત્યારે પણ નિષ્ફળતા સાંધે ત્યારે વિધિ જ બજવાન છે તેમ કહેવું
પડે. નહિ તો એવો સારી રીતે કરેલું કામ શી રીતે નિષ્ફળ બન્યું ?
યત્નેકૃતે યદિ ન સિધ્ધતિક્ષોડ્ઝ દોષઃ ? એમાં અનુબંધો દોષ નથી પણ

વિધિનો ૪ દોષ છે. વાંચો કામન્દક—“યતુ સમ્યગુપસ્માન્ત કાર્યમેનિ
વિપર્યયમ્ । પુરુષસ્ત્વનુપાલભ્યો દૈવાન્તરિતપૌરુષ ॥

નોંધ

સ્પૃહ૦—સ્પૃહણીયા ગુણઃ યેષામ્ તે (યદુ૦) તૈ જ્ઞેના ગુણ વખાણવા-
લાયક ॥ તે

મહાત્મભિ—મહાન્ આત્મા યેષામ્ તૈ (યદુ૦) મહાત્માએ। વડે
ચરિતે—સ્વીકારેતો. આચરેતો.

વર્તમાનિ—વર્તમાન—રસ્તો

ચચ્છતામ્—દા તું વર્ત. કૃદત ચચ્છત્તત્તુ પુ. ૧ બ. ૧.

મન.—મન.

વિધિદેહુ—વિધિ એવ હેતુ યસ્ય સ (યદુ૦) વિધિ જ્ઞેનુ કારણ
છે તે.

અદેહુ—ન હેતુ અદેહુ (ન્ તત્ત૦) કારણ નહિ તે

આગસામ્—આગસ દોષ તેષામ્ ।

વિનિપાત્—વિનિપાત. અવનતિ. ઘમ—સરખો.

સમુજ્જતે—સમુન્નતિ—તસ્યા । “તુલ્યાર્થે અતુલોપમામ્યા તૃતીયા-
ન્યતરસ્યામ્” [તુલ્યાર્થ શબ્દો સાથે ૧૫૬ ૬ તૃતીયા આવે પણ તુલ્યા
અને ઉપમા સાથે નહિ]

અહીં વ અને ય નો અનુઆસ છે

(૩૫) અ-વય—જિગીવત વિજિતકોષરયાઃ મરીયસી અદ્વિતાર્યતિ
ફલનિષ્પત્તિ વિગળ્ય પૌરુષ શિવ ઔપયિકં મયન્તિ ।

સમજૂતી—જિગીવત પૌરુષમ્ શિવમ્ ઔપયિક મયન્તિ—જિગીવુઓ
પુરુષાતનને અનુકૂળ ઉપાય માટે વાપરે છે.

અનુકૂળ ઉપાય એટલે શું ? ગરીયસીમ્ અદ્વિતાયતીમ્ ફલનિષ્પત્તિ વિગાળ્ય
નયન્તિ—એનું કૂળ મોટું હોવું જોઈએ અને તે બવિધ્યમાં પણ અનિષ્ટ
પરિણામ લાવનારી ન નીવડતી જોઈએ. પણ આ બધું શી રીતે તપાસી
શકાય ? વિજિતક્રોધરયાઃ (સન્તઃ) નયન્તિ—જો પોતાનો ક્રોધ છોડે તો આ
બધું સમજાય.

વિજિગીધુ પદેનાં પોતાનું કાર્ય નક્કી કરે છે. તેને માટે યોજના
ધડે છે. પછી તેની તમ્હેશુમાં અને વિરુદ્ધ શું શું છે તે એ તપાસે છે.
જો તેનું સાફ પરિણામ આવશે એમ લાગે તો જ તેઓ પોતાની શક્તિ
એને માટે વાપરે છે. આ બાબત પક્ષાપક્ષી વગર તપાસતી જોઈએ.
તેથી જરૂર બધું સમજાઈ જાય છે.

નાંધ

શિવમ્—અહીં શિવ એટલે શિવકર—સાફ કરનારા અર્થાત અનુકૂળ.

—ઔપચિકમ્—ઉપાય. ઉપાય એવંતિ ઉપાય + ઠક્ (પ્રત્યય) =
ઔપચિક. ।

ગરીયસીમ્—જુઓ ૧ મોટી.

ફલનિષ્પત્તિ—ફલસ્ય નિષ્પત્તિઃ (પ. તત્) કૂળની નિષ્પત્તિ.

અદ્વિતીયમ્—ન દ્વિતા અદ્વિતા (નમ્ તત્) અદ્વિતા આવૃત્તિઃ
યસ્યાઃ સા (વદુઃ) તામ્ જોનું બવિધ્ય ખરાબ નથી.

—વિગાળ્ય—વિ + ગળ્ નું સં. બૂ. કૂ. વિચારીને.

નયન્તિ—ની નુ વર્ત. કાળ (લટ) ત્રી. પુ. બ. વચન આ ધાતુ
દ્વિઠમંક છે. પૌરુષ પ્રધાનકર્મ છે અને ઔપચિકમ્ અપ્રધાનકર્મ છે.

પૌરુષમ્—પુરુષાતન. આગળ જુઓ.

વિજિતમ્—વિ + જિ નું ક. બૂ. કૂ. વિજિત. ક્રુધ + ઘન્ ભાવે =
ક્રોધ ક્રોધસ્ય રયઃ ક્રોધરયઃ (પ. તત્) વિજિત ક્રોધરયઃ યૈઃ તે (વદુઃ)

જેમણે ક્રોધનો વેગ હતો છે તેના

જિગીવ — જિનુ ઈચ્છાદર્શક વિશેષણ જિગીવુ તેનુ પુ પ્ર. બ. વચન હતવાની ઈચ્છાવાળા.

વાંચો—નિષ્ફલ વટેશનદુલ્લભ સદિગ્ધર્મમેવ ચ । ન કર્મ કુર્યાન્મ તિપાન્ સદા ચૈરાનુવન્નિ ચ ॥

(૩૬) અ-વચ—ઉદેતુમ્ ઇચ્છતા (જનેન) પુર. ધિવા રોષમય તિમિરમ્ અપનેયમ્ । અશુમતા અપિ પ્રમયા નિશાકૃત તમ અવિભિદ્ય ન હદોયતે ।

સમજૂતી—ઉદેતુમ્ ઇચ્છતા પુર રોષમય તિમિર અપનેયમ્—જે ઉત્પ પામવા ઈચ્છતો હોય તેણે પહેલાં તો આગળ રહેલું ક્રોધધી તિમિર દૂર કરવું જોઈએ કેવી રીતે તેને દૂર કરવું ? ધિવા-ભુદિધી એવો કોઈ દાખલો છે ? હા અશુમતા અપિ નિશાકૃત તમ પ્રમયા અવિ-મિદ્ય ન હરીયતે—સૂચક પછુ રાત્રીનો અધકાગ તેજથી દૂર કર્યા સિવાય જીગતો નથી

ઉત્પ ઈચ્છતા રાગએ શુ કરવું તે બાગત યુધિષ્ઠિર ઝઢી કહે છે પહેલાં તો તેણે ક્રોધ હતવો જોઈએ એ સિવાય કંઈ જ સભવી શકતું નથી સૂચક પછુ પહેલાં તેજથી રાત્રીનો અધકાર દૂર કરીને પછી જ જીગે છે *

નોંધ

અપનેયમ્—અપ + નીનુ વિધર્થ કૃદત નપુ પ્ર એ વચન દૂર કરવું જોઈએ

ઉદેતુમ્—ઉદ + ઇનુ હેત્વર્થ કૃદત જીગવા ઉત્પ પામવા ઇચ્છતા—ઇપુ (ઇચ્છ) વર્ત કૃદત પુ ત્ એ વચન

તિમિરમ્—અધકાગ

રોષમયમ્—રુષ + યલ માવે = રોષ । રોષાલ્ આગતં इति રોષ + મયદ્ (તત આગત-ના અર્થમાં) = રોષમયમ્ ક્રોધથી ઉદ્ભવેલો

વિયા—સુદિથી. પુત્ર—પહેલાં.

અવિમિષ—વિ + મિદ્ + ણિ સં. ૫૫ વિમિષ, ન વિમિષ અવિમિષ
(નન્ તત્) — બેલા વમર.

નિશાકૃતમ્—નિશા = ગાની. તયા કૃતમ્ (ત્. તત્) રાત્રીએ કરેલો.
તપઃ—અધિકાર પ્રમયા—તેજથી.

અશુભતા—અશુ + મતુપ = અશુમાન્, તેન અશુભતા.

હરીયતે—હર + ણિ સં. ૫૫ હરિ, હરિ (હર) ત્રી. પુ. એ. વ.
ભીગે છે.

અહી પ્રથમાર્ધના વિશેષ વાક્યનુ દ્વિતીયાર્ધના વિશેષ વાક્યથી
સમર્થન થયું છે. તેથી દૃષ્ટાન્ત અલંકાર છે. દૃષ્ટાન્તઃ પુનરેતેષાં સર્વેષાં
પ્રતિચિન્બનમ્.

(૩૭) અ-વય—ચલવાન્ અપિ કોપજન્મન તમસઃ અમિમવન્ યઃ
ન રુગદિ સ્વ ક્ષયપક્ષ. એન્દવી કલાદિ સ્વકલાઃ શક્તિસપદઃ હન્તિ.

સમજૂતી—સઃ ચલવાન્ અપિ સ્વકલા. શક્તિ સપદઃ હન્તિ—તે બળવાન
હોવા છતાં પણ તેની સવળી શક્તિ ખોઈ બેસે છે. કોણ ? યઃ તમસઃ
અમિમવં ॥ રુગદિ—જે અધિકારનો આવિર્ભાવ રોડી શકતો નથી તે શેનો
અધિકાર ?—કોપજન્મન—ક્રોધથી ઉદ્ભવેલો. કોની માફક ?—ક્ષયપક્ષઃ એન્દવી
કલાઃ હવ—જેમ કૃષ્ણપક્ષ ચંદ્રની કળા ગુમાવે છે તેમ.

જેમ અધિકારના આવિર્ભાવથી કૃષ્ણપક્ષ ચંદ્રની કળા ખોઈ બેસે
તેમ ક્રોધથી અધિકારના આવિર્ભાવથી ગમે તેવો બળવાન મનુષ્ય
પણ પોતાની શક્તિ ખોઈ બેસે છે. જેમ કૃષ્ણપક્ષ અધિકારનો હુમલો
રોડી શકતો નથી ત્યારે ચંદ્રની કળા ગુમાવે છે તેમ બળવાન ક્રોધનો
હુમલો રોડી શકતો નથી તેથી સવળી શક્તિ ગુમાવે છે આમ અહીં
ઉપમા છે. કોઈ કહેશે દુષ્ટાંગ માટે તે આવશ્યક હશે પણ સમગ્ર માટે
એવી શી જરૂર છે ? પણ એવો બળવાન માણસ પણ ક્રોધને લીધે

તપૈતિ—તપ + ઇ તુ વર્ત કાળ (લદ) ત્રી પુ એ વ
ધારે છે

માર્દવમ્—મૃદો માવ માર્દવમ્—મૃદુતા

સમયે—સમયે. (યોગ્ય સમયે)

તનોતિ—તન્ વર્ત. કાળ (લદ) ત્રી પુ એ. વ બતાવે છે

તિગમતામ્—કડકાઈ-કડોરતા

અધિતિષ્ઠતિ—અધિ + સ્થા તુ વર્ત મ્ (લદ) ત્રી પુ એ
વ. શાસન કરે છે

લોકમ્—દુનિયા 'લોકસ્તુ ભુવને જને इत्यमर । 'અધિશિક્ષા-
સા કર્મ' -એ નિગમ પ્રમાણે અધિતિષ્ઠતિ તુ કર્મ

ઓજસા = ઓજસ = બળ 'ઓજોદોષો બલો इत्यमर' ।

વિવસ્વાન્—સૂર્ય વિવસ + મત્સુ = વિવસ્વાન્ 'માતૃષ્ઠાયાથ
મતૌર્વ ધ્યવાદિભ્ય' [મ અથવા અ અતે કે ઉપતિ હોય તેવા સ્પષ્ટને
મત્સુ સામે તો તે મ નો વ થાય ■ વગાદિ વર્મ આર્મ અપવાદ ૩૫ છે]

મેદિની—મેદિની = પૃથ્વી તસ્યા પતિ મેદિનીરતિ (વ તદ્)
પૃથ્વીપતિ.

(૩૯) અન્ય—શ્રિયા ચિરાય પરિમહ કવઃ ? દુષ્ટેન્દ્રિયજાગ્રિવસતા
અ કવઃ ? શરદમ્બવલા વહુચ્છલા શ્રિય ચહેન્દ્રિયૈ અમુરક્ષા ।

સમજૂતી—શ્રિય અમુરક્ષા દિ-નક્ષત્રી ખરેખર સહેલાઈથી રક્ષી
શકાય નહિ તેવી હોય છે કારણ ? શરદમ્બવલા વહુચ્છલા શ્રિય-
લક્ષ્મી શત્રુનાં વાદળાં જેવી અચળ હોય છે અને બહુ હાવાળી
હોય છે માણુમને ખબર પણ ન પડે કે ક્યારે તે તેને છોડીને ગતી
રહી. તે કોનાથી રક્ષી શકાય છે ? ચહેન્દ્રિયૈ અમુરક્ષા દિ-જેમની
કન્દ્રિયો અસ્થિત છે તેવા લોકો લક્ષ્મીને સાચવી શકતા નથી એટલું

અર્ધુ ? - હાસ્તો-ચિરાય શ્રિયાં પરિમદઃ ક ? દુષ્ટેન્દ્રિયવાજિવશ્યતા ચ ક ?
 લાંબા કાળ સુધીનો સંપત્તિનો પરિમદ કયા ? ઇન્દ્રિયો રૂપી દુષ્ટ
 અશ્વોની ગુલામી કયા ?

ત્યારે એ જવાબદાર રાખ્યો શું કરવું ? તેણે પોતે ઇન્દ્રિય
 સંયમ કેળવવો જોઈએ. તેથી જ તે લક્ષ્મીને સાચવી શકે. નહિ તો
 લક્ષ્મી અંચળ છે. સાધારણ અસંયમી રાખ તેને સાચવી શકતો નથી.

નોંધ

ક-ક-એ ક એ વસ્તુની વિષમતા બતાવે છે. વચ્ચે શાક્રુઃ ક
 મત હરિણકાનાં જીવિતં આતિલોલ ક ચ નિશિતનિપાતા વજ્રસારાઃ શરાસ્ત્રે ।

ચિરાય—લાંબા વખત સુધી. ચિર કાલ વ્યાપ્ય ।

પરિમદઃ પરિમદ. કાષુ. શ્રિયામ્—લક્ષ્મીનો.

દુષ્ટે—ઇન્દ્રિયાણિ એવ વાજિનઃ ઇન્દ્રિયવાજિનઃ ।

દુષ્ટાઃ ઇન્દ્રિયવાજિનઃ દુષ્ટેન્દ્રિયવાજિનઃ, તેષાં શ્યતા (ષ. તત્)
 અથવા ઇન્દ્રિયાણિ વાજિનઃ इव (ઉપમિત કર્મ) પણ લેવાય. ઇન્દ્રિયો
 રૂપી દુષ્ટ અશ્વોની ગુલામી. શ્યતા—ગુલામી—અહીં ઇન્દ્રિયોને અશ્વો
 ગણી છે. કટોપનિષદમાં પણ આવેલ વિચાર છે વાચો—કટોપનિષદ—યસ્ત્વ-
 વિજ્ઞાનવાગ્મવત્યયુક્તેન મનસા સદા । તસ્યેન્દ્રિયાણ્યવશ્યાનિ દુષ્ટાશ્ચા इव
 શરણેઃ ॥

શરદમ્ન—શરદઃ અગ્રાણિ (ષ. તત્ .) શરદગ્રાણિ इव ચલાઃ
 (કર્મ) શરદનાં વાદળ જેની અંચળ. વાચો કિરાત-૧૧—શરદમ્નુષ-
 રચ્છાયાગત્વયો યૌવનશ્રિયઃ ।

ચલેન્દ્રિયૈઃ—ચલાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેવામ્ તૈઃ (વહુ) જેની ઇન્દ્રિયો
 અંચળ છે તે. વાચો મુદ્રા-૩—દુરારાધ્યા હિ રાજલક્ષ્મીઃ આત્મવિદ્ધિરપિ
 રાજમિઃ ॥

સધગુ ગુભાવે છે ક્રોધને લીધે બળવાન માણસની પ્રજા, હિંસાહ અને
મત્ર એમ ત્રણે સક્રિય હજારી બળ છે જેમ અધિજાતુ પત્રુ બળ
નકામુ છે તેમ ક્રોધાન્ધ મનુષ્ય અમાનુષી બળ પણ નકામુ છે વર્તિ
મલ્લિઃ—અન્વસ્ય જન્ધાબલમિવ ક્રોધાન્ધસ્ય લોકોત્તરમપિ સામર્થ્યં વ્યર્થમેવ
ઇત્યર્થ ॥

નોંધ

બલવાન્—બળવાન

ક્રોધજન્મન—ક્રોધાત્ જન્મ યસ્ય તસ્ય (વહુ.) ક્રોધથી ઉદ્ભવેયે.
તમસ—તમસ્ = અધકાર

અભિમવમ્—દુર્ભલો આકાન્તિ

જનદિ—જન્ રેકષુ ગુ વર્ત. કાળ (લટ્) ત્રી ધ્રુ એ વચન

સયઃ—સયસ્ય પદ્મ (વ તત્) કૃષ્ણપદ્મ કૃષ્ણપદ્મમાં ચંદ્રની
એકએક કળા એાછી થાય છે

એન્દવો ઇન્દો સર્વગ્ધિમી એન્દવી । તા એન્દવો—ચંદ્રની.

કલા—કલા-કળા કળા એટલે ૧૬મે બાગ 'કલા ગુ ષોડશો
ભાગ' (અમર)

સકલા—બધી

હન્તિ—હન્ ગુ વર્ત કાળ (લટ્) ત્રી ધ્રુ એ વચન

શક્તિઃ—શક્તીનાં સંપદ (વ તત્) શક્તિની સપતિ. અહી
રાગની તથા શક્તિ-પ્રમુશક્તિ, મન્ત્રશક્તિ અને તત્સાદશક્તિનો ઉલ્લેખ છે.

(૩૮) અન્વન—ય સમવૃત્તિ (અન્) સમયે માર્દવમ્ તપૈતિતિમ્મતાં
ચ તનોતિ ॥ મેદિનીપતિ વિવસ્વાન્ ઇવ બોજસા લોકમ્ અધિતિષ્ઠતિ ।

અમનૂતી—ય સમયે તિમ્મતાં તનોતિ સ લોકમ્ અધિતિષ્ઠતિ—એ
વખતે જે ગુરુસે થાય છે તે વિશ્વ ઉપર શાસન કરે છે બસ એટલુ

જા ? આખો વખત ક્રોધ કરવાનો ? ના. સમયે જ માર્દવ્યવ ઉપૈતિ સ અધિતિષ્ઠતિ—જે સમય આવે નરમ બને છે તે શાસન કરે છે. સમય માગે તે પ્રમાણે કડક કે નરમ બનવું જોઈએ. સમવૃત્તિઃ મેદિનીપતિઃ ષોજસા લોકમધિતિષ્ઠતિ । —સરખા સ્વભાવવાળો ગામ પોતાના પ્રભાવથી પૃથ્વી ઉપર શાસન કરે છે. કાની માફક / વિદ્યવાન્ દ્વ-સૂર્યની માફક.

‘ત્યાગે ક્રોધં શુ’ સાવ નકામો છે ? એમ જો કોઈ પૂછે તો યુધિષ્ઠિર કહે છે કે ક્રોધ સાવ નકામો નથી. સમય માગે તે પ્રમાણે કોઈ પણ રાજ્યએ ક્રોધ કે શાંતિ રાખવા જોઈએ. જેમ સૂર્ય ઉનાળામાં સખત પ્રકાશી છે અને શિયાળામાં ઓછો તપે છે તેમ જે રાજ્ય સમયને અનુસરી ક્રોધ અને શાંતિ ધારે છે તે પૃથ્વી ઉપર સૂર્યની માફક શાસન કરે છે અથવા તો કોઈ એમ પણ સમજાવે છે કે જેમ સૂર્ય દિવસે તપે છે અને રાત્રે નથી તપતો અને આમ અનુકૂળ હોઈ તે પૃથ્વી ઉપર શાસન કરે છે, તેમ સમયને અનુકૂળ થઈ કોઈ અને શાંતિ ધરનાર રાજ્ય પૃથ્વી ઉપર શાસન કરે છે. આમ અહીં ઉપમા છે.

વાયો મહામારત—મૃદુર્ભવત્યવજાતસ્તીક્ષ્ણાદુદ્વિજતે જનઃ । કાલે પ્રાપ્તે દ્રવ્ય ચૈતસ્યો વેદ સ મહીપતિઃ ॥ કાલે મૃદુર્યો ભવતિ કાલે ભવતિ દારુણઃ । ॥ વૈ સુલભવાપ્નોતિ લોકેઽમુમિજિહૈવ ચ ॥

શિશુ—તેજઃ ક્ષમા ચ નૈકાન્ત કાલજ્ઞસ્ય મહીપતે મૃદુવ્યવહિતં તેજો મોક્તુમર્થાન્ પ્રકલ્પતે ॥ મહા—મૃદુ હિ રાજા સતત લક્ષ્યો ભવતિ સર્વશઃ । તીક્ષ્ણાચ્ચોદ્વિજતે લોકસ્તસ્માદુમયમાશ્રય ॥

નોંધ

સપ—સમા વૃત્તિઃ ચસ્ય સ (વહુ) જેનો સ્વભાવ સરખો છે તે. એટલે કે જે બહુ તેજ પણ નથી અને નરમ પણ નથી અથવા સમા વૃત્તિઃ એટલે (તેજસિ ક્ષમાયાં ચ વુલા—ક્રોધમાં અને ક્ષમામાં સરખી) ન સરો ન ચ મૂયસા મૃદુ...વિમજ્ય મક્ત્યા સમપક્ષપાતયા । (સર્ગ ૧)

અમુરસા—સુતેન રક્ષતે इति अमुरसा न तथा इति अमुरसा
(नम् तत् ०)

હિ—કા. ૧૪. ' હિ દેશાચારણે ' અહીં હેતુ બતાવે છે.

બહુ—વહ્નિ છતાંનિ યાણામ્ તાઃ (બહુ ૦) વાચ્યો અમરકોપ-
છત્ત ય સ્થાનિતે વ્યાજે । બહુ છળવાળી શ્રી ચલા છે માટે બહુ
છળવાળી છે

વાચ્યો કોટિશ્ચયુ અર્થશાસ્ત્ર—એતે ચાન્યે ચ બદ્ધ શત્રુપદ્ધર્મમા-
શ્રિતા । સવશ્વરાપ્ત્ત્રા રાજાનો વિનેશ્વરજિતેન્દ્રિયા ॥ શત્રુપદ્ધર્મમુસુગ્ધ
જામદગ્ન્યો જિતેન્દ્રિય । અમ્બરીષ્ઠ નામનો વુમુજાતે ચિરમ્ મહામ્ ॥

અહીં બે ' વિદ્ય ની સમ્પદના છે તેથી પ્રથમાર્દમાં વિદ્યમ
અલંકાર છે ચલે—અમુરસા હિ બહુ ૦ ધિય નુ ક. ૧૪ ૦ ૧૫
રીને શરદમ્ ૦ માં આપ્તુ છે તેથી ૦ ૧૦ ૧૧ ૧૨ અલંકાર ધયે

(૪૦) અ. ૧૫—ઝગાત્તરહસ મનસ અસામયિક્ક લોભમ્ ચિત્તન્વતા
મવતા ધીરતવા અપરીક્ષત અપાં પતિ કિમ્ રચકૈ ક્રિયતે ।

સમજૂતી—કિં મવતા અપાંપતિ રચકૈ ક્રિયતે ? તારાથી સમુદ
કેમ જીવે જવાય છે ? (ચડિયાતો બતાવાય છે ?) સમુદ તો સાધાજી
માણસથી ચડિયાતો જ હોયને ? મવતા ધીરતવા અપરીક્ષત
અપાંપતિ રચકૈ ક્રિયતે—ને તારી ધીરજથી શાંત ગઈને સમુદને નીચો
પાડ્યો હતો કેવી રીતે ? સમુદ તો અચુક સમયે ભરતી આવવાથી જીવે
ચડે છે પણ તુ તો હમેશા ધીરજ રાખી તેવો ને તેવો શાંત રહ્યો હતો
પણ આજ ? આજ તે સમુદને પાછો ચડિયાતો બનાવ્યો છે કેમ રીતે ?
ઝગાત્તરહસ મનસ અસામયિક્ક લોભમ્ ચિત્તન્વતા—આ સમયે ઊનાચ
કરતા તારા મનનો લોભ બતાવતાં તે આજે સમુદને પાછો ચડિયાતો
થવા દીધો છે

યુધિષ્ઠિર કહેવા માગે છે કે આજ સુધી જીમે સમુદ જેવી શાંતિ

ધારી હતી. આજ આકસ્મિક માનસિક ક્ષોભ બતાવી શા માટે તે શાંતિ તોડે છે ? શાંતિ માટે સમુદ્ર એક પ્રતીક છે. આજ મુધી ધીરજથી શાંત રહી બીમ સમુદ્રથી પણ ચડિયાતો રહ્યો હતો. સમુદ્રમાં અમુક સમયે ભગતી આવે છે તેથી તે તો એટલો પણ વધે છે જ્યારે તું તો ધીરજથી હમેશા શાંત રહ્યો છે. સમુદ્ર તો સંયમ તોડે છે જ્યારે તું તો સંયમ તોડતો જ નહોતો. સહા વચ્ચે દ્રૌપદીનું ખુદ્દલું અપમાન થયું ત્યારે જે ગજબની શાંતિ તે ધારી હતી. તેનાથી તે સમુદ્રને પણ હલકો પાડ્યો હતો. પણ આજે આકસ્મિક માનસિક ક્ષોભ બતાવી તુ અકાળે ચિડાયો છે. અને તે ધીરજ ખોઈ છે. આ રીતે તે સમુદ્રને પાછો બીચો ચડાવ્યો છે કારણ સમુદ્ર તો ચોક્કસ દિવસે યોગ્ય સમયે જ બીચો ચડે છે જ્યારે તું તો અકાળે અયોગ્ય સમયે જ ગુસ્સે થઈ જોઈએ ત્યારે ગુસ્સે થયો છે. આમ આજ તુ સમુદ્રથી બેનરતો ગણાય છે

નોંધ

કિમ્ — કેમ ? અહીં પ્રશ્ન બતાવે છે.

અસામયિકમ્ — સમય. પ્રાપ્તઃ અસ્ય ઇતિ સામયિકમ્ । અયવા સમયે મત્ સામયિક । તત્ સામયિકમ્ ન સામયિકમ્ અસામયિકમ્ । આકાસિક. અસમયનો.

વિતન્વતા-વિન્તન્ નં વર્ત. કુદંત વિતન્વત નું પુ ત્ એકવચન બતાવતા,

મનસ. હોમમ્ — મનનો ક્ષોભ. હુમનમ્ માટે = હોમ

उपात्त०—रदस्=वेग॥ उपात्त रदः येन सः (बहु०) तस्य उपात्तरदस

क्रियते—ह नु कर्मणि वर्त क्ता (लट्) त्री. पु. अ. वचन
કરનામાં આવે છે. કરાય છે.

पति —पातीति पतिः ।

વચકૈઃ - જીએ. ચડિયાતો.

અપામ્-અપ્ તું ભી. ૫. બ. વ. હંમેશ. બહુવચનમાં વપરાય છે.

મવતા-તારાથી. મવત્ સાથે ક્રિયાપદ ત્રીજા પુરુષમાં વપરાય છે.

ધીરતયા—ધીરતાથી. શાંતિ રાખી શકાય નહિ તેવા કારણે ઉપ-
રિચિત થયા દેવા છતાં જે ધૈર્ય શુભાવતા નથી અને અડમ રહે છે.
“મનસો નિર્વિકારસ્વ ધૈર્યં સત્ત્વસ્તપિ હેતુષુ ।” વચ્ચે કુમાર- “વિકાર
રહેતો સતિ વિક્રિયન્તે યેવાં ન ચેત્તાંસિ ત એવ ધોરા” ।

અધરીકૃત્, -અનધરઃ અધરઃ સમ્પદમાધઃ કૃત્” ઇતિ અધરીકૃતઃ
(શ્લોક ૩૫ અધરીકરોતિ તું ક. ૧૦. કૃત)

અહીં ચિત્તચ્છેદન શબ્દ બીજા તું વિશેષણ છે. તેથી તેનો પ્રથમ
સર્વજ્ઞ કરણ તું કાવ્યમય કારણ છે. કાવ્ય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કન્યું નથી
તેથી કાવ્યલિંગ અલંકાર થયો.

જેને નીચે પાડયા છે તેવાને કદી જીવ્યા આવવા દેવા જોઈએ
નહિ. તેથી એક વખત કાળમાં લીધેલો ક્રોધ બહાર આવવા દેવો
જોઈએ નહિ.

(૪૧) અ-૧૫ ચે ધ્રુતમ્ અધિગમ્ય અપિ શરીરજન્મનઃ રિપૂન્ ન
વિનયન્તે તે લલુ અચિરાય સમ્પદામ્ ચાપલાધયમ્ અચક્ષ જનયન્તિ ।

સમગૃહી-તે લલુ અચિરાય સમ્પદામ્ અચક્ષઃ જનયન્તિ-તેઓ,
અરેખર સંપત્તિના અપચાર જલદી પેદા કરે છે. કેવો અપચાર ?
ચાપલાધયમ્-ચપલતામાં જેનો આશ્રય છે તેવી. કોની બાબતમાં
આમ બને છે ? ચે શરીરજન્મનઃ રિપૂન્ ન વિનયન્તે-જેઓ
શરીરથી હિંજવતા શત્રુઓને કાની દેતા નથી તેઓને સંપત્તિનો અપ-
ચાર મળે છે. પણ વિદ્યા હોય તો ? ધ્રુતમ્ અધિગમ્ય અપિ ચે ન વિન-
યન્તે-વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને પણ જેઓ સંયમ સાચવી શકતા નથી તેઓને
લક્ષ્મી ત્વજી મળે છે.

લક્ષ્મીને ચંચળ કહી છે પણ તે એના આશ્રયને લીધે જો વિદ્વાન રાજાઓ પણ ક્રોધ, લોભ વગેરે પડરિપુ ઉપર કાબૂ ન રાખી શકે તો તેના પુરુષોનો આશ્રય કરવાને લીધે લક્ષ્મી પણ ચંચળ કહેવાય છે. લક્ષ્મી પોતે ચંચળ નથી પણ તેના બેગરનાર ચંચળ છે. જેણે પડરિપુને જીત્યા નથી તેને વળી લક્ષ્મી કેવી ? અર્થાત્ પડરિપુને જીતનાર વિદ્વાન મનુષ્યને સંપત્તિ છોડતી નથી. આથી અસ્થાને આવેશ પતાવી એરી ચંચળ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાનો શું અર્થ એમ મુધિષિર કહેવા માગે છે

નોંધ

શ્રુતમ્—શાસ્ત્ર.

અધિગમ્ય—અધિગમ્ય નું સં. જૂ. કૃદત જાણીને.

વિનયન્તે-વિનયો નું વર્ત. કાળ (લટ) ત્રી. પુ. બ. વ. કાબૂમાં સંખતા નથી.

શરીર૦—શરીરાત્ અથવા શરીરે જન્મ ચેવામ્ સે (ધટુ૦) તાન્ । શરીરમાથી અથવા શરીરમાં ઉદ્ભવેના. વાચો કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર—
નિષાવિનયદેતુરિન્દ્રિયજયઃ કામક્રોધલોભમાનમદર્હર્ષત્યાગાત્ કાર્યઃ ॥ કૂસ્ત્રં દિ શાસ્ત્રં હિન્દ્રિયજયઃ ॥ સદ્વિરુદ્ધશિતિપર્યેન્દ્રિયશ્ચાતુરન્તોડપિ રાજા સયો વિનયતિ । તસ્માદરિપદ્વર્ગત્યાગેનેન્દ્રિયજય કુર્ણત ।

જનયન્તિ-જન્ નુ પ્રેગ્ઠ વર્ત. કાળ (લટ) ત્રી. પુ. બ. વચન પેદા કરે છે.

અચિરાય-ન ચિરાય અચિરાય (નન્ સ્તૃ ૦) થોડા વખતમાં.

સમ્પદામ્—સમ્પદન્તે इति सम्पदः तासाम् । સંપત્તિ.

અવશઃ—ન યત્ અવશઃ (નન્ સ્તૃ ૦) અપરિચ્છ.

પાપલાધયમ્—વપલસ્ય માલઃ પાપલમ્ । જાપીયતે इति पापयः

વાપલમ્ આશ્રય यस્ય તત્ (વહુ) વનિઃ મસ્તિનાય-આધ્યદોષાદસ્થયં
 લક્ષ્મીર્ણા ॥ સ્વદોષાત્ । અગ્નિરિપદ્વર્ગસ્ય યુત સપદ્મ્ इति भाव वाच्यो
 કામન્દક નીતિશર -વામ ક્રોધસ્તથા લોભો હર્ષો માનો મદસ્તથા ।
 પદ્મવગમુસ્યુજેદનમસ્મિસ્યકે મુણો ટપ । જિતેન્દ્રિયસ્ય ચૃપતેર્નાત્માર્ણાનુ-
 સારિણ । મવન્તિ જ્વલિતા લક્ષ્મ્ય કીર્તયથ નમ સ્પૃશ્ઃ ।

(૪૨) અ-વથ—અનિપાતિતકાર્ણસાધના સ્વચરીરેન્દ્રિયવર્ગતાપની
 અક્ષમા જનવદ્ મવન્ત નયસિદ્ધેરપનેતુ ન અર્હતિ ॥

સમજૂતી—અક્ષમા મવન્તં નયમિદે અગોતુમ્ ન અર્હતિ—ગુસ્સો
 તને નયસિદ્ધિથી દૂર લઈ જાય તે યોગ્ય નથી ત્યારે કોપ ક્યારેય પણ
 કરવો ન જોઈએ ? કોપ યોગ્ય સમયે થાય તો તે યોગ્ય છે પણ અસમયે
 કોપ પ્રગટ થાય તો એવો ગુસ્સો નકામો છે એવો અસમયનો કોપ શુ
 કરે વાંચ ? અનિપાતિતકાર્ણસાધના—જ્યારે અયોગ્ય સમયે કોપ પ્રગટ થાય
 ત્યારે તમે જાતે જ તેનો ભોગ જની દુખી થાઓ છો ઉપરાંત તે કંઈ
 નુકસાન કરે છે કે ? હારતો. સ્વચરીરેન્દ્રિયવર્ગતાપની—વાંચ. તે ખાંધી
 તમારી શરીરની ઇન્દ્રિયોને ઉશ્કેરે છે અને તેનાથી ખીણુ કંઈ સાફ
 થતું નથી દુનિયામાં ધણા લોકો તેવું કરે છે ખરા કે ? જનવદ્ મવન્ત
 ॥ અર્હતિ—હા સાધારણુ લોકો તેમના આવા સ્વભાવથી છેતરાય છે પણ
 તારે સાધારણુ લોકોની માફક અકાળે કોપ પ્રગટ કરી તારી જ જાતને
 દુખ આપવું ન જોઈએ

અરથાને કોપ કરવાથી એ કોપાગ્નિનુ ધાર્મ પરિણામ આવતું
 નથી તે કોપાગ્નિ કેવળ પોતાના શરીરને જ જાળે છે અધીરા થવાથી
 કેવળ પોતાની જાતને જ દુખ થાય છે મુધિષ્ઠિર કહેતા માગે છે કે
 ભીમનો કોપ અરથાને છે તેનાથી ધાર્મ પરિણામ આવે નહિ અને
 જિનદુ પોતાની જાતને જ હાનિ થાય વાચો મસ્તિનાય—અસમયક્રોધ
 સ્વાત્મસતાપાતિરિક્તમ્ ફલ નાસ્તીત્યર્થ ॥ મુધિષ્ઠિર કહેતા માગે છે કે
 અરથાને કેવળ કાર્યહાનિ જ થાય છે અને આત્માને જ દુખ થાય છે

નોંધ

અતિ૦—કાલસાધનાનિ ચ કાલસાધનાનિ (૬-૬) અતિપાતિતાનિ ।
કાલસાધનાનિ યયા સા (વહુ૦) કાળ અને સાધનને જે વટાવી ગઈ છે
તેવી અથવા નીચે પ્રમાણે પણ સમાસ થાય—કાલસાધનમ્ સાધનમ્ કાલ-
સાધનમ્ (શાકપાર્થિવાદિ) અતિપાતિત કાલસાધન યયા સા (વહુ૦) વાંચે।
ચિત્ર૦—કાલ ક્રિયાફલસિદ્ધેઃ કારણમ્ ૥તિ મન્યમાનમેવ પુરુષ સરમ્ભસૂતિઃ
અક્ષમા તત્સ્વૈવ કાલસ્યાસત્કાર કારયતીતિ ભાવ ॥ કોઈ પણ કામ માટે
યોગ્ય યજ્ઞ અને સમય જોવાયા ન હોય તો મિદ્ધિ મળતી નથી કોષ
પણ યોગ્ય જગ્યાએ અને યોગ્ય સમયે દાખલો હોય તો ધાયુ ૬૭
આપે છે અસમયની અક્ષમા અતિપાતિતકાલસાધના મની ગ્હે છે અને
આમ નયની સિદ્ધિમાં અતશય રૂપ બને છે

સ્વશરી૦—તાપયતીતિ તાપની । इन्द्रियाणां वर्ग (૫. તત્૦) શરીરસ્થ
इन्द्रियवर्गश्च (૬-૬), સ્વી અથવા સ્વસ્ય શરીરેન્દ્રિયવર્ગો (કર્મ. અથવા
૫. તત્૦) તયો તાપની (૫ તત્૦) પોતાના શરીરને અને ઇન્દ્રિયવર્ગને
ઉકેરનારી (પીકનારી) તાપનિ ને બદલે તાપનો પાડે છે પણ અર્થમાં
ખાસ ફેર નથી

जनवत्—जनेन तुल्यम् इति जन+वति=जनवत् “ तेन तुल्य क्रिया
चेद्वति ” [જે તેન તુલ્યમ્ નો અર્થ હોય અને તુલ્યતા કોઈ ક્રિયામાં હોય
તો વતિ પ્રયત્ન લાગે છે]—એ નિયમ પ્રમાણે અહીં વતિ વાગ્યેા અહીં
અપનેતુમ્ ક્રિયા છે. जनवत् अपनेतुम् = जनेन तुल्य यथा तथा अपनेतुम् ।
સાધારણ માણસની માફક.

भवन्तम्—तने अक्षमा-न-क्षमा अक्षमा-(नञ् तत्०)

नय०—नयस्य सिद्धि (५ तत्०) तस्मात् अपादाने पयमी । ध्रुव
मपायेऽपादानम् । नयनी सिद्धिर्माथी

अपनेतुम्—अप + नी नु हेत्वर्थ ॥ ६८

અર્હતિ—અર્હંતુ પર્ત કાળ (જા) ત્રી પુ એ વચન

(૪૩) અ-વચ—આયતે મૃશમ્ ઉપકારકમ્ મૂરિણ કર્મફલસ્ય પ્રસવ
અનપાયિ દિર્પા નિવહનમ્, તિતિશામ્ય સાધન ન અસ્તિ ।

સમજૂતી—કીક ત્યાર ગુરસો ખરાગ ચીજ છે તો સાફ શુ છે ?
તિતિશામ્ય સાધન ન અસ્તિ—તિતિશા (ક્ષમા) જેવું બીજું એકેય સાધન
નથી, ધીરજ અને શાન્તિમાં અર્થાત ક્ષમામાં શુ ગુણ છે ?

(૧) મૂરિણ કર્મફલસ્ય પ્રસવ—પરેણુ તો ક્ષમાને લીધે કાર્યની
ધાર્યા કરતાં ધણી મોટી સિદ્ધિ મળે છે એ ફળસિદ્ધિ ખાલી ક્ષણિક જ
છે કે વધારે સમય ટકનારી છે ? (૨) આયતે મૃશમ્ ઉપકારકમ્—
ખરેખર એવી ક્ષમાને લીધે જે પરિણામ આવે છે તે ખૂન સમય ટક-
નાર હોય છે અર્થાત તેનું બાવિ બહુ બળવાન હોય છે (૩) દિર્પામ્
અનપાયિ નિવહનમ્—ક્ષમાને લીધે શત્રુ ચોક્કસ વશ થાય છે જ

મુધિષ્ઠિઃ અહીં પણ બીમને સમજાવે છે ? અસ્થાને ડાપ કરવાથી
પોતાની જાત જ તેનો ભોગ્ય બને છે જ્યારે યોગ્ય સમય આવે ત્યાં
મુધી ક્ષમા ધૈર્ય અને સહનશીલતા રાખવાથી શત્રુનો અચૂક પરાજય
થાય છે અને જે ફળ આવે છે તે હીરકાગ ટકનાર થાય છે તથા
ધાર્યા કરતાં અનેબધું સાફ પરિણામ આવે છે આથી ક્ષમા વીરસ્ય
મૂળમ્ ગણીતે થોડોક સમય સહી નહિ યોગ્ય સમયે ડાપ પ્રગટ કરે
થોગ્ય છે

નોંધ

ઉપકારકમ્—ઉપકારોત્તીતિ--ઉપકારકમ્ । ઉપકારક

આયતે—બાવિબાને મૃશમ્-ખૂન

પ્રસવ—પ્રણયતે અનેન ઇતિ પ્રસવ । ઉદ્ભવસ્થાન

કમ્—કમળ ફલ કમલમ્ (૫ તત્વ) કાર્યના ફળનું

મૂરિજઃ—ખૂળ. “પ્રચુરં મૂરિ વિજ્ઞેયમ્ ।

અનપાયિ—ન અપાયિ અનપાયિ (નય્ તત્વ૦) નિષ્કુળ ન જાય તેવું. અથવા મસ્તિશ્વનાથ પ્રભાણે “નાશ ન પામે તેવું” પોતે જાતે નાશ ન પામે પણ શત્રુઓનો નાશ કરેજ.

નિર્બર્હણમ્—નાશ કરનારું. દ્વિપામ્-શત્રુઓનું.

તિતિક્ષા—તિજ્ઞ ઉપરથી ઇન્દ્રિયક નામ તિતિક્ષા-તિતિક્ષયા સમમ્ (તુ તત્) ક્ષમા (સહનશીલતા) જેવું. વાચો—“ક્ષાન્તિઃ ક્ષમા તિતિક્ષા ચ” ફર્યમરઃ ।

અસ્તિ-અસ્ય તું વર્ત. કાળ (સટ્ટ) ત્રી. યુ. એ. વ.

સાધનમ્—સાધન. સાધયતિ અર્થાન્ અનેન હિતિ । અથવા સાધ્યતે અનેન હિતિ સાધનમ્ ।

અહીં ઉપમેય કહ્યું નથી તેથી મસ્તિશ્વનાથ પ્રભાણે અહીં સુત્તોપમા યદ્. ઉપરાંત તે આર્થો છે અને સમાસના છે અહીં વ્યતિરેક અહીં-કારે પણ લેવાય કારણ મૂળ આયતિ અનપાયિ વગેરે શબ્દો દ્વારા તિતિક્ષાને બીજાં સાધન કરતાં ચડિયાતી કહી છે. “ભેદપ્રાધાન્યે ઉપમાનાત્ ઉપમેયસ્ય આધિક્યે વિપર્યયે ચ વ્યતિરેક” હિતિ અલ્પ્કાર-સર્વસ્વકાર ।

(૪૪) અનવય—સહજસ્નેહમિયદ્ધવેતસઃ માનમૃતા પ્રથમે વૃણ્યઃ પ્રણતિપ્રવણાન્ નઃ વિદાય સુયોધન સદા ન પ્રણમન્તિ ।

સમજૂતી—જો એમ કહેવામાં આવે કે ક્ષમા અને સહનશીલતા ધરીને સમય બગાડવાથી આપણા પોતાના મિત્રો જ આપણાથી વિમુખ બનશે તો તે યોગ્ય નથી એમ સુધિષ્ઠિર સમજાવે છે. એમ કેમ ? એકે ય દાખલો એવો છે ? હા. વૃણ્ય. સુયોધન ન પ્રણમન્તિ-વૃષ્ણિઓ સુયોધનને આખો વખત પ્રણામ કરતા નથી. એમ કેમ ? વૃષ્ણિઓ કેવા છે ? માનમૃતા પ્રથમે વૃણ્યઃ-વૃષ્ણિઓ સ્વમાનીઓમાં

મોખરે ગણાય છે આપણા તરફ (પાંડવો તરફ) તે ક્રેવા છે ? પ્રગતિ પ્રવણાનું ન વિદાય ન પ્રગમન્તિ । મુયોધન કરનાં આપણે તેમના તરફ નહીં અને વિનયી છીએ ઉપરાંત ? સહજસ્નેહનિવદ્ધચેતસ - તેઓ આપણી તરફ સહજ સ્નેહ ધરાવે છે

મુધિષ્ઠિર સમગ્રવે છે કે ક્ષમા ધારણ કરનાથી મુયોધન આપણા જ મિત્રોને પોતાની તરફથી જોવી લેશે એવો ભય રાખવો અગ્રાધારે છે. કારણ યાદવોનો જ દાખલો જુઓતે ? મુયોધન તેમના તરફ જરા અવિવેકી છે આપણે તેમના તરફ મુયોધન કરનાં વધારે વિનયી છીએ ઉપરાંત તેઓ આપણી તરફ કુદરતી લાગણી ધરાવે છે. તે ઉપરાંત તેઓ પોતે ભારે સ્વમાની છે મુયોધનને તેઓ માન તો આપે છે પણ આખો વખત નહિ આપી તેમના અને આપણા સમ-ધર્મા કંઈ વધી આવે તેમ નથી. તેથી જરા ક્ષમા રાખીને ધીગજ ધર તેથી આપણુ કામ વધારે સારુ થશે અત્યારે યાદવો ભયે પ્રુદ્ની રીતે મુયોધનની સામે ન યાય પણ સમય આવે તેઓ જ મુયોધનને ન અનુસર્ગતા આપણા તરફ રહેશે આમ યાદવો સાથે જ તેમને સમંવ તુલ્યથી આપણને કંઈ અપ્રાપ્ત નહિ રહે

નોંધ

પ્રગતિ—પ્રગતી પ્રવણા તાન્ વચ્ચિ પ્રણયપ્રવણ ચેતો વિનુણેશ્વરિ વચ્ચુપુ । નમનર્મા તરપર વાચો અમરસાર—૪૩૪—પ્રવણ કમનિમ્નોર્વ્યા પ્રદવેના તુ અતુષ્પથે ॥

વિદાય—વિ + હા નું સ બૂ કૃદત્. છોડીને

સહજ—સહજ સ્નેહ (કર્મ) સહજસ્નેહેન નિવદ્ધ (તુ તત્) સહજસ્નેહનિવદ્ધ ચેત ચેશ તે (વહુ) યાદવો શા માટે પાંડવોને નહિ છોડે તેનું પણ આ એક કાણુ છે

પ્રગમન્તિ—પ્ર + ગમ્ પ્રણામ કરવા નું વર્ત. કાળ (સ્વ) ની પુ બૂ વચન

પ્રથમે—પહેલા. અગ્રેસર.

માનમૃતામ્—માને ચિત્રિતે ચે તે (મહુ૦) ખાનીઓના.

વૃણય—કૃષ્ણ બળરામ વગેરેનો પૂર્વજ વૃષ્ણ હતો. અહીં વૃષ્ણના વંશજો માટે આ શબ્દ પ્રયોગ થયો છે.

વચ્ચે ચિત્ર૦—સહજેન આત્મના સહ જાતેન સ્વાભાવિકેન પ્રેમ્ના સ્નેહાતિશયેન નિવદ્ધં નિત્યકલ્પિતં ચેતઃ ધનઃ ચેર્ષાં તે । એતદ્ પદ નઃ ઇતિ વૃણયઃ ઇતિ અનયોઃ વિશેષ્યયોઃ વિશેષ્યત્વેનાદૃત્ત્યા યોજનીયમ્ । અર્થા-ચિત્ત્યં શબ્દેકરૂપતા ચાત્તિકલ્પને હેતુઃ । તેન વૃણયઃ પાણ્ડવાશ્ચ નૈતર્ગિક સ્નેહાતિશયયુક્તા ઇત્યર્થઃ સિધ્ધ્યન્તિ ।

અહીં વૃણયઃ સુયોધન સદા ન પ્રગમન્તિ નુ કારણ કાબ્યમય રીતે માનમૃતાં પ્રથમે, સહજ૦ અને પ્રગતિપ્રવણાન્ નઃ...માં આપ્યું છે તેથી કાબ્યલિંગ અમલ કાર છે.

(૪૫) અ-વય—અર્થાં ચે સહજાઃ સુહૃદઃ તથા ઇતરે (અર્થાં) મતં ચ ન વિલક્ષ્યન્તિ તે આત્મસિદ્ધયે ધૃતરાષ્ટ્રાત્મજં વિનયાદ્ ઇવ ચાપયન્તિ ।

સમગ્રૂપી—તે ધૃતરાષ્ટ્રાત્મજ વિનાયાદિવ ચાનુયન્તિ—કેટલાક રાગઓ સુયોધન સાથેનો સંબંધ બાંહે વિનયથી જ નિર્ભારી રહ્યા છે આ માટે તેમ ? —આત્મસિદ્ધયે—તેમનું પોતાનું જ કામ કાઢી લેના તેઓ આ દેખાવ કરે છે. એવું કારણ કરે છે ? (૧) ચે અર્થ સહજાઃ સુહૃદઃ—જે તેમના (વૃષ્ણીઓના) સહજ મિત્રો છે. (૨) ઇતરે ચ અર્થાં મતં ન વિલક્ષ્યન્તિ—બીજા કે જેઓ એમનો (વૃષ્ણીઓનો) મન અવગણના નથી.

એકલા વૃષ્ણીઓ જ નહિ પણ તેમના મિત્રો દુર્યોધન સાથે કેવળ દેખાવનો જ સંબંધ ગમી ગયા છે. યાદવોના ધણા મિત્રો છે. તેમાંના કેટલાક તેમના કુદ્વત્તી મિત્રો છે. બ્યારે બીજા ધણા યયેલા મિત્રો છે. તે બધા દુર્યોધન ઉપર આધાર નાખના હોવાથી બહારથી તેની સાથે મૈત્રી દાખવી રહ્યા છે. પણ ખરી રીતે તો ને બધા વૃષ્ણી-

ઓની ઇચ્છા વિરુદ્ધ રહેતા નથી. તેઓ માત્ર વખત આવે ફરી જઈને વૃષ્ટીઓને અને તે દ્વારા પાંડવોને મદદ કરવા જ ઇચ્છા રાખે છે. દાસ દુર્યોધનની વિરુદ્ધ જવાનો યોગ્ય સમય નથી તેથી તેઓ દુર્યોધનને છેતરીને પોતાનું કામ કઠાવી લેવા માટે કેવળ દેખાવ કરી રહ્યા છે. સમય આવે તેઓ અવશ્ય ફરી જશે અને આમ ખરે અણીને સમયે દુર્યોધનને દગો દઈ તેઓ આપણને સહાય કરશે, આમ દુર્યોધનના ધજા મિત્રો દેખાવના જ છે.

નોંધ

મુદ્દદઃ—સુ શોમન હૃદયં ઇવામિતિ મુદ્દદઃ । -મિત્રો.

સહજાઃ—સહ જાતાઃ ઇતિ સહજાઃ—સદજ.

હતારે—કાર્યને સીધે યથેચ્છા મિત્રો આ વર્ગમાં આવે.

મત્તમ્—મત. ધન્વ નું ક. જ્ઞ. કૃદંત પણ નપુંસક ભાવવાચક નામના અર્થમાં. ઇવામ્—આમનો. (વૃષ્ટીઓનો.)

વિલક્ષ્યન્તિ—વિ + લક્ષ્ નું પ્રેરક વર્ત. કાળ (લદ) ત્રી. પુ. બ. વચન. ન વિલક્ષ્યન્તિ અવગણના નથી.

વિનયત્ત્વે—જલે વિનયથી. તેમનો વિનય સાચો નહોતો પણ ખાલી પોતાનો અર્થ સાધવા પૂરતો દેખાવનો જ હતો.

યાપ્યન્તિ—યા નું પ્રેરક વર્ત. કાળ (લદ) ત્રી. પુ. બ. વચન નિભાવે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રાત્મજમ્—આત્મનઃ જાત ઇતિ આત્મજઃ । ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય આત્મજઃ (પ. તત્વ૦) ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રને.

આત્મસિદ્ધયે—આત્મનઃ સિદ્ધિઃ (પ. તત્વ૦) ~~સત્ય~~ પોતાની સિદ્ધિ માટે.

પાંચો વિવ૦—અસ્મદ્મુદ્દદાં નપતીનામસ્મત્સપત્ને સુયોધને ઇગિવ-

પ્રયોજનસિદ્ધયે ક્ષણિકો વિનયો મયપિ સંભવતિ, તથાપિ સેવાં તસ્મિન્
ગૌરવમ્ અનુરાગો વા નૈવ મવેદિતિ સાત્પર્યાયઃ ।

(૪૬) અ-વય—કૃતાવધેસ્તસ્ય મયતા કૃતઃ અભિયોગઃ હમાન્
મહીભુજઃ હરિદશ્વઃ કમલાકરાન્ ઇવ સમુત્પતન્ પ્રવિષાટયિતા ।

સમજૂની—મયતા કૃતઃ તસ્ય અભિયોગઃ હમાન્ મહીભુજ પ્રવિષાટ-
યિતા-તું જો અત્યારે દુર્યોધનની સામે યદ્ધશ તો આ બધા રાજાઓ
કદાચ તારા પક્ષમાં નહિ રહે. કેમ વાર? કૃતાવધેઃ તસ્ય કૃતઃ અભિયોગઃ—
તેની સાથે ૧૨ વર્ષના વનવાસની અને તેમજ વર્ષ છપ્પ રહેવાની શરત
યદ્ધ છે, જો એનો ભંગ કરીને અત્યારે લડાઈ જાહેર કરીએ તો આ
બધા રાજાઓ આપણને સાથ નહિ આપે. એ શક્ય છે? હા હરિ-
દશ્વઃ સમુત્પતન્ કમલાકરાન્ ઇવ પ્રવિષાટયિતા—જેમ સૂર્યોદયે કમળના
બુધ ભેદાય (ઉઠે) તેમ આ રાજાઓ પણ કસમયના સામનાથી
છૂટા પડી જશે. બીમ કહેશે સમય જશે તેમ તેમ પાંડવોના
મિત્રો પાંડવોને છોડીને કૌરવોને આશ્રયે જશે. તેથી સમય બગાડવો
જોઈએ નહિ. તરત જ પગલાં લેવા ઉચિત છે. યુધિષ્ઠિર અહીં આ
ફતીલોનો જવાબ આપે છે કે જ્યાં સુધી આપણે શરત તોડી
નથી ત્યાં સુધી બધા જ રાજાઓ જાણે છે કે પાંડવો તેમના વર્તનમાં
નીતિ વિરુદ્ધ મયા નથી. તેમને ખાતરી થશે કે પાંડવોએ કંઈ અયોગ્ય
કર્મ નથી અને કરશે પણ નહિ. આ વિશ્વાસે તેઓ યોગ્ય સમય
આવર્તા સુધી થોભશે. પણ જો શરત તોડીને અત્યારે યુદ્ધ જાહેર કરીશું
તો રાજાઓને ખાતરી થઈ જશે કે પાંડવો પણ અનીતિમાં કૌરવોથી
ઊંતરે એવા નથી આમ તેઓ ઊઘટા તેમને છોડી જશે. અયોગ્ય સમયે
યુદ્ધ આદરવાથી આપણા મિત્રો પણ આપણને છોડી જશે. આમ
શરત તોડવામાં આપણને કંઈ ફાયદો નથી.

નોંધ

અભિયોગ — અભિ + યુજ્ + ધન્ માવે = અભિયોગ - નરો દુભયો
અભિયોગઃ આદાંમિમવ ।

દમાન્—આ (એટલે વૃષ્ટિઓ અને તેમના મિત્રોને)

મહીમુજઃ—મહો મુનક્ષિ દતિ મહીમુજ, તે મહીમુજઃ । રાગ્નઓને.

કૃતઃ—કૃતું ક. ખૂ. ફદંત કરેલો.

કૃતા—કૃતઃ અવધિઃ રેન તઃ (બહુ.) તસ્ય કૃતાવધેઃ ઘૂન દરમિ-
યાન જે તેર વર્ષની શરત કરી છે તે તોડવામાં તને કંઈ ફયદો નથી. જે એ
શરતનો તું ભંગ કરીશ અને અધારે યુદ્ધ આદરીશ તો બીજા રાગ્નઓ
તારું એ વર્તન સહી નહિ લે. આ તેમને તારાથી જુદા પાડશે.

પ્રથિપાદયિતા-પ્ર+વિ+ષદ્ તું પ્રેરક પહેલો ભવિષ્યકાળ (હદ)
ત્રી. પુ. એ વ. જુદા પાડશે

સમુત્પતન્—સમ્+ઉદ્+પન્ તું વર્ત. ફદંત પુ. પ્ર. એ. વ. ઊગતા.

હરિદશઃ—હરિતઃ અધ્યાઃ સસ્ય સઃ (બહુ.)

હરિદશઃ—સર્થ. વાંચો રમ્ય—હરિદશદીધિતેરજુપ્રવેશાદિવ વાલ-
ચન્દ્રમાઃ । જેમ ઊમતો સર્થ કમળોના યુધને બેઠે (જુદા પાડે) તેમ
આ હસમયતું યુદ્ધ આ રાગ્નઓને આપણાથી જુદા પાડશે.

કમલાકરાન્—કમલસ્ય આકરાઃ કમળના સમૂહને.

આકરઃ—સમૂહ.

જેમ સૂર્યોદયે કમળના સમૂહની પાંખડીઓ ઉઘડે અને તે બેદાય
તેમ અયોગ્ય સમયના યુદ્ધથી આ જાણ મિત્ર રાગ્નઓ આપણાથી
જુદા પડશે. આમ અહીં નવા કુમળાને સૂર્યોદય સાથે અને મિત્ર રાગ્ન-
ઓને (દમાન્) કમળના સમૂહ સાથે સરખાવ્યા છે. તેથી ઉપમા છે.
એકલા કમળના સમૂહને નહિ પણ નાની કમળની પાંખડીઓને પણ
છૂટી કરે છે તેમ આપણે સામનો આ રાગ્નઓના આશ્રિત નાના રાગ્ન-
ઓને પણ આપણાથી વિમુખ કરશે.

વાંચો ચિત્ર—સમુત્પત્તિર્વર્તમાનપ્રત્યયેન મહીમુજાં કમલા-
કરાણાં ચ વિશ્લેષસ્યાવિલમ્બિત્વ ચ ચોત્પતે । આકારશબ્દઃ સમૂહાર્થઃ

પ્રમવાર્થો વા । તેન પદ્મસમૂહાઃ પદ્મોત્પત્તિસ્થાનાનિ સરાંસિ વોચ્યન્તે ।
 અવયવાનાં દલ્લાનાં વિશ્લેષણમવયવિષુ કમલાકરેષૂચર્યતે । મહીભુજાં વિશ્લેષ-
 તદહ્વાનો યુવરાજાવીનાં વિશ્લેષણાભિધ્યજ્યત્ इति દ્યોતયિતુમ્ પરિસ્ફુટાવયન-
 વિશ્લેષઃ કમલાકરદૃષ્ટાન્તે ઉપન્યસ્તઃ ॥

(૪૭) અ-વય-મદોદતઃ સઃ નૃપતીન્ વિલઙ્ઘયન્ સપજાપસહાન્
 વિધાતા, જનઃ અઘઃક્રિયાં ન સહતે લોકાધિકધામ રાજક કિસુ સહેત ।

સ નૃપતીન્ સપજાપસહાન્ વિધાતા-એ પોતે જ રાજાઓને જુદા
 કરશે. કેવી રીતે ? નૃપતીન્ વિલઙ્ઘય-એ પોતે જ રાજાઓનો અણગમો
 વહેરી લેશે. એમ કેમ ? પેલા ફૂલે કહ્યું તેમ સુયોધન તો નીતિના
 ભાગે છે. ના એમ નથી. મદોદતઃ સઃ -તે મદોદત છે. પણ એમાં રાજા-
 ઓને શું ? જનઃ અપિ અઘઃ ક્રિયાં ન સહતે લોકાધિકધામ રાજક
 કિસુ ? એક સાધારણ મનુષ્ય પણ અપમાન સહી શકતો નથી તો
 એવા રાજાઓનું જો દુર્યોધન અપમાન કરે તો શું કહેવું ? તેઓ તો
 દુર્યોધન તરફનું આવું અપમાન સહી ન જ શકે.

જરા ધીરજ ધરવાથી આપણું કામ એની મેળે થઈ જશે.
 સુયોધન પોતે મિત્રાઈ છે. એ પોતે જ બીજા રાજાઓનું અપમાન
 કરશે. એક સાધારણ માણસ પણ અપમાન સહી શકતો નથી તો
 આવા રાજાઓ કયાંથી સહન કરી શકે ? આમ આ તેર વરસની શરત
 પાળવા જતાં બીજા આવા અપમાનિત ગણાઓ પણ સુયોધનને છોડીને
 આપણા પક્ષમાં જાળશે. દુર્યોધન કેવળ નરમ અને સારો દેખાય છે તે
 થોડા જ વખત માટે એનો સ્વભાવ એની પોતાની વિરુદ્ધ જશે. એ
 પોતે પોતાની ધારણા પ્રમાણે નીતિથી બધાને વશ કરી રિયઝ અને
 નિર્ભય થશે ત્યારે તેનું અહીં જીજ્ઞાસા આવશે તેનો અસલ સ્વભાવ
 પ્રગટ થશે અને એ અભિમાનમાં તે બીજાઓનું અપમાન કરશે અને
 આમ એના જ મિત્રો એના દુશ્મન બનશે સમ્પત્તિનો કેફ દુનન
 મનુષ્યને થકે છે જ. સર્વથા દુર્જન સમ્પદો વિકારયન્તિ इति भावः ।

આમ અત્યારે થોળી જવાથી ભવિષ્યમાં તેમને ધણા મિત્રો મળી રહેશે
નોંધ.

તપગ્રાપસદાન્—સદન્તે इति सदाः तपग्रापस्य सदाः (प. तत्.)
જુદા પાડવાને ગોઝ.

વિલગ્નપદન્ —विनसृष्टं (गण १०) नुं वर्त. ३. अपमान કરતો.
વિષાતા—કરશે. વિનંચા નું પ્રથમ ભવિ. કાળ (સદ્) ત્રી. પુ. એ. વ.
નૃપતીન્—गुणां पतयः (प. तत्.)

મદોદતઃ—उद्धतं नुं कर्माणौ भू. કુદંતે વદત પણ અર્થકર્તાનિ.
વાંચો. “મદો રેતસિ કસ્તૂયાં ગર્વે હર્વેન્મદાનયોઃ ।” હતિ મેદિમી ।
મદેન વદતઃ (ત. તત્.) પહેલા સર્ગમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે નીતિથી
લોડાને છૂતીને પાછી દુર્યોધન જરૂર એના સ્વભાવ ઉપર જવાનો.

સદતે—सद् नुं वर्त. काल (सद्) त्री. पु. એ. વ. સદન કરે છે
અથઃ क्रियाम्—अपमान.

કિમુ—अहं प्रभ्र ખતાવે છે કિંવચ્ચમ્યમિત્યર્થઃ વાંચો—सद्यः क्रीडा-
रसच्छेदं प्राकृतोऽपि न मर्पयेत् । કિમુ લોકાધિકં ધામ વિદ્યાણઃ શૃંધિ-
વીપતિઃ । સાધારણ માણસ જગારે અપમાન નથી સહી શકતો તો
રાગ્યઓ તો કેવી રીતે સહન કરે ? એ ભાવ અહીં છે.

લોક—लोकः—लोकः अधिकं धाम यस्य तद् (बहु.) સાધારણ માણ-
સથી વધારે જેતું તેજ છે તે રાગ્યઓ તો સાધારણ માણસોથી વધારે
જ લેખાય. વાંચો મનુ—अष्टमिथ सुरेन्द्राण्यं मात्रामिनिर्मितो नृपः ।
तस्मादभिसंवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ।

રાજકમ્—राज्ञां समूह इति राजकम् ।

(૪૮) અ-વય—असमापितकृत्यसंपदां अभिमानशालिनां विभूतयः
તાવતા વિનયેન હત્તવેગં મર્દ સંતમયિતું પ્રમવન્તિ ।

સમજૂતી—વનેચરની વાત પ્રમાણે તો દુર્યોધન અભિમાની નથી થયો એ સ્પષ્ટ છે વિમૂલ્ય મદમ્ ઉત્તમ્મચિત્તમ્ પ્રમવન્તિ—સપતિ જરૂર અભિમાન લાવે છે પણ વિનય શુ અભિમાનને દૂર ન રાખી શકે ? એ થઈ શકે પણ દુર્યોધનની ખામતમાં એવું નથી લાવતા વિનયેન હત વેગ મદમ્—એટલા જ (માત્ર થોડા) વિનયથી તેણે ગર્વને કાબૂમાં રાખ્યો છે એ કંઈ પ્રકૃતિથી શાત નથી

અસમાપિતકૃત્યસમ્પદાં મદમ્ ઉત્તમ્મચિત્તમ્—હજી આપણે જીવતા છીએ અને બદલો લઈ શકીએ તેમ છીએ તેથી તેનું કાર્ય હજી પૂરું થયું નથી આપણને મારીને જ તે પોતાની સ્થિતિ સફર કરી શકે તે માટે તે એકેએક ગમને દાખવા યત્ન કરે છે. ધણું રાજા દમતા ન હોવાથી તે કામ હજી થયું નથી આમ ન્યારે આમ છે ત્યારે પ્રકૃતિથી શાત નથી તેવો દુર્યોધન તેનું આ કામ ન થતાં અવશ્ય ઉશ્કેરાશે જ. એવું કેમ ? ન પણ ઉશ્કેરાય એ ચોક્કસ ઉશ્કેરાશે કારણ કે અમિમા નશાલિનાં મદમ્ ઉત્તમ્મચિત્તમ્—દુર્યોધન સ્વભાવથી જ અભિમાની છે આપણે નહિ દમાઈએ કે મરીએ એટલે જરૂર એ કામ પાર પાડવા તે ઉશ્કેરાશે જ અને બધા રાજાઓ ઉપર સત્તા જમાવવા પ્રયત્ન કરશે આપણને દાખવામાં જે કંઈ કર્યું જોઈએ તે કરવામાં જાક પણ વધી આવતા તે ઉશ્કેરાશે જ

હૂતના મહેવા પ્રમાણે તો દુર્યોધન નાના રાજાઓ સાથે સારો સબધ રાખે છે, તો પછી તેમનું અપમાન કરવાનો પ્રયત્ન જ કર્યા રહે છે ? યુધિષ્ઠિર આ દનીલનો અહીં જવાબ આપે છે કે પાંડવોથી નિકાલ થવા તે બધાને નીતિથી જીતવા માગે છે તે માટે તે ખોટો દેખાવનો વિનય પારે જ આપણે હજી મર્વા નથી. આથી તે એકેએકને દાખવા માગશે એવું આ કાર્ય સાધવામાં એટલાક રાજાઓ દખતા નથી એમ ન્યારે તેને લાગશે ત્યારે તેનો અસલ કોપી સ્વભાવ પ્રમટ થશે જ મને તે પ્રમરે તે બધા રાજાઓને દમાવવા પ્રયત્ન કરશે. તેમ કરવામાં જે

રાગ્ય નદિ માને તેના ઉપર તે જળ પડુ વાપરશે. એમ થશે ત્યારે તે રાગ્યોનું અપમાન થતાં એ બધા રાગ્યો એના જ દુશ્મન થશે. કારણ સાધાનથી મનુષ્ય પણ અપમાન ન સહી શકે તો આટલા મોટા રાગ્યો તો કંઈથી જ સહી શકે? એમ થશે ત્યારે હુપી વાડાવાટ દ્વારા એ બધા રાગ્યો સાથે આપણે સંધિ કરી સ્વીકારી અને આમ શરત પાળવાથી આપણને જીવન ધણા મિત્રો મળશે. દુર્યોધનનો સ્વભાવ જ દુર્યોધનનો દુશ્મન બનશે.

નાંધ

અસમાપિત—અમ્ + આપ્ + ણિ પ્રેરક ક. જૂ. ફ. ઈ. સમાપિતાઃ । ન સમાપિતા અસમાપિતાઃ । (નન્ તત્) કૃપ્યાનાં સપદઃ (પ તત્) અસમાપિતા કૃપ્યસમ્પદઃ યૈઃ સે (વદ્) સેવામ્ । જેમની કાર્યસામગ્રી પૂરી થઈ નથી તેવા.

હતવેગમ્—હત્ + વૃ + ણિ પ્રેરક ક. જૂ. ફ. હત. હતઃ વેગ. વસ્ય ષ્ (વદ્) તમ્ । જેનો વેગ ઓછો કરાયો છે તેવો. અર્થાત્ પ્રકૃતિથી દુર્યોધન શાંત નથી. કેવળ થોડા વખત માટે આ ક્રોધને તેણે કાબૂમાં રાખ્યો છે.

વિનયેન તાવતા—તેટલા વિનયથી. તાવતા—તેટલા દેખાય છે એટલા (થોડા) આવો થોડો વિનય ક્રોધને નિર્બળ ન કરી શકે. હા. ફક્ત થોડા સમય માટે એ એનો આવેશ ઓછો કરી શકે.

પ્રમદગ્નિ—પ્ર + મૃ + ણિ વર્ત. કાળ. (ભટ્) ગ્નિ. પ્ર. બ. વચન. શક્તિમાન થાય છે

અભિમાન—અભિ + માન + ષ્ ભાવે = અભિમાન । અભિમાનેન શાલન્તે સે, સેવામ્ । અભિમાનથી છડી ગયેલાઓનો અહીં અભિમાન શાલીન પાડે છે.

મદમ્—મર્વ.

ઉત્તમ્માયિતુમ્—ઉત્ + ત્તમ્ + ણિ પ્રેરક હેતુર્થ કૃદત ઉચ્ચેન્વા માટે.

ત્રિમૂર્તયઃ—સંપત્તિ. સંપત્તિની પાછળ અભિમાન અવશ્ય આવે
જ છે. વર્ત્તો રુદ્ર—ત્રયોરૂપ ત્રિમૂર્તીનામેકૈવમ્ મદકારણમ્ ॥

(૪૬) અન્વય—મૂડતા મદમાનસમુદ્ભૂત નૃપ નિયમેન ન વિયુક્તે
અતિમૂઢઃ મયાત્ ઉદસ્યતે; જનઃ મયહીનાત્ અપરજ્યતે ।

સમજૂતી—વાર. ધારે કે એ મદ અને માનથી છટ્ટી ગયો છે.
તો શું ? મૂડતા નિયમેન મદમાનસમુદ્ભૂત નૃપ ન વિયુક્તે—એવા મદ અને
માનથી છટ્ટી ગયેલા રાજાને મૂર્ખાઈ હોડતી નથી. અર્થાત્ મદ અને
માનમાં છટ્ટી ગયેલો રાજા મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન કરે છે. પછી શું થાય ?
અતિમૂઢ મયાત્ ઉદસ્યતે—એવો મૂઢ મનુષ્ય નીતિમાં ભૂલ કરે છે. પછી ?
મયહીનાત્ અપરજ્યતે જન—એવા નીતિમાં ભૂલ કરનાર રાજા તરફ લોકોને
અજાગરો પેદા થાય છે

અહીં મુધિષ્ઠિ જતાવે છે કે મદ અને માનનું આખરે કેવું
ખરાબ પરિણામ આવે છે । મદ અને માનથી મૂડતા આવે છે. મૂડતાથી
નીતિમાં ભૂલ થાય છે. એવી નીતિમાં ભૂલ થાય છે ત્યારે લોકોને તેના
પ્રત્યે આદર રહેતો નથી.

નોંધ

મદઃ—સમ્ + ઉદ્ + હન્ + ણિ + ક્. બ્. કૃદંત. સમુદ્ભૂતઃ । મદસ
માનસ મદમાનો (૬-૬) તામ્બાં સમુદ્ભૂતઃ (ત્. તત્) તમ્ । મદ અને
માનથી છટ્ટી ગયેલો.

નૃપમ્—નૃન્ પાતિ ઇતિ નૃપઃ । તમ્ ।

વિયુક્તે—વિ + યુજ્ (૭ મો ગણ) વર્ત. કાળ (લટ) ત્રી. પુ.
એ. વચન.

નિયમેન—ચોક્કસ. મૂડતા—મૂડતા. એવો કોપી અને અભિમાની
રાજા મૂર્ખ હોય છે જ કારણ તે મૂર્ખ સમજતો નથી કે કોપ અને
અભિમાન જ તેની પડતીનું કારણ થશે.

જે એમ્દમ કુહાડીના ધા દત્તા મડિ તો એવુ જમરુ વૃક્ષ સ્ફેટાઈથી પડતુ નથી, અને દદાય ન પણ પડે પણ જે કોઈ મનુષ્ય જરા ધીરજથી વાટ જુએ તો જમર પવનથી એ વૃક્ષ હચમચે અને એ જ પવનથી ધીમે ધીમે તેનાં મૂળિયાં નષ્ટ પામે છે અને અતિ તે વખર મહેનતે એની મેળે પડે છે તેવી જ રીતે મોટા શત્રુની એમ્દમ સામે લાથી તે સહેલાઈથી પડતો નથી અને દદાય ન પણ પડે, પણ જે કોઈ ધીરજથી અવસ ની વાજુ જુએ તો અવરપ તે શત્રુ પડે છે કારણ તે પણ વૃક્ષની માફક દેવના પવનથી હચમચી ઊઠ્યો હોય છે અને એ જ અસતોષને ઠા જે તેના મૂળ વગેરે પણ ફાટી જીડે છે અને નષ્ટ થાય છે અને આવેા મોગે શત્રુ પણ પડે છે આમ અહીં ઉપમા છે ' અપરાગસમોરણ ' માં અપરાગ સમોરણ કવ-
એમ ઉપમા છે

નોંધ

અપરાગ—અપ + રવ + ઘમ્ માટે = અપરાગ ।

અપરાગ સમોરણ કવ્વ इति अपरागसमोरण (उपमित कर्म) तेन हरित ।—અપ્રીતિ (અસતોષ) ના પવનથી હચમચેતુ વૃક્ષ સાથે —(અસતોષ જેવા પવનથી) અને શત્રુ સાથે પવન જેવા અસતોષથી

ક્રમ—મૂળાનાં સન્તાતિ મૂલસન્તાતિ (ય ત્વં) ક્રમેણ શીર્ષાં આકુળા ચ મૂલસન્તાતિ यस्य स (बहु) જેનો મૂળનો સમૂહ ધીમે ધીમે ફાટ્યો છે અને ઊભાસિન્ન થયો છે તેવા અહીં ત્વ સાથે મૂલસન્તાતિ એને મૂળિયનાં જયો અર્થ થાય અને શત્રુ સાથે પ્રકૃતિમડળ રૂળ અને આત્તરર્થ વગેરે અર્થ થાય વચો મમદક-નીનિસાર-અમાલ્ય-રાપ્તુર્ગાંનિ કોષો દન્દ્ય પચ્ચમ । एता प्रकृत्यस्तस्मै विजिगीषोरुदाहता ॥ एता पच तथा मित्रं सप्तमं पृथिवीपति । सप्तप्रकृतिकं राज्यमि युवाच बृहस्पति ॥

સુકર—મુષ્ણેન ક્રિયતે इति । सुकर । सहेवाઈથી કરાય તેવો

તસ્યત્—ટક્ષની આફકે તરુણા વુલ્લયમ્ इति ' तेन वुल्लय क्रिया चेत् पति ' -એ નિયમ પ્રમાણે

સહિષ્ણુના—સહિષ્ણુ વડે રિપુ-શત્રુ

ચન્મૂલયિતુમ્—વદ્ + મૂલ (દસમો ગણ) નું હેતુર્થ કૃત ઉખેડવા

મદાન્—મોઢુ આ વિશેષણ શત્રુને અને વૃક્ષને એમ બે નેને લાગે છે.

મૂલ ઉપર શ્લેષ છે તરુ આથે મૂલ એટલે મૂળનો સમૂહ અર્થ થાય જ્યારે શત્રુ સાથે પ્રકૃતિ મડળ પ્રજા અને આપ્તજનો નો સમૂહ અર્થ થાય. આમ મૂલ ઉપર શ્લેષ છે તસ્યત્. માં આગળ જોયું તેમ ઉપમા છે ઉદ્ધને અરાગ, ક્રમં નુ દારણ છે અને ક્રમં—તે ચન્મૂલયિતુમ્ સુઠર નુ કારણ છે તેથી અહીં કારણમાત્રા અલંકાર પણ થયો. આમ અહીં કારણમાત્રા અને ઉપમાનો સમ્મિષ્ટિ છે

વાંચો ચિત્ર—સમન્તત પ્રગરતા સપોરણેન પ્રવલ્લિતસ્ય મહતોડપિ યનસ્પતે ક્રમેણ કામિચિન્મૂલાનિ વિશોર્ણાનિ ભવતિ, કાનિચિદાકુલાનિ ભવન્તિ, इति ક્રમશોર્ણાકુલમૂલસતતિ વનસ્પતિ યથા શુન્થનાચાર્યના કાલ્હેન કાલ્કેપસહિષ્ણુના કાલાન્તરે સુલેનોન્મૂલ્યયતે, તયેવાવિધેયપ્રકૃતિમગ્ડલ સુયોધન કાલાન્તરે સુલેનોન્મૂલનોય, નૈવેદાનીમિતિ સાત્પર્યર્થ ।

(૫૧) અન્વય—અત પ્રકૃતિપ્રકોપજ વિપ્રહ અણુ અપિ પ્રમુમ્ ઉપહન્તિ તરુશાલાન્તનિર્ધર્પજ અનલ અલિલ મૂષર દિનસ્તિ દિ ।

સમજૂતી—અન્ત પ્રકૃતિપ્રકોપજ વિપ્રહ પ્રમુમ્ ઉપહન્તિ—અતઃગિક દનહ આમીનો વિનાશ કરે છે પણ કનહ નાનો હોય તો યે ? હા અણુ અપિ વિપ્રહ. ઉપહન્તિ—નહ નાનો હોય જા તે વિનાશ લાવે છે એવો કાઈ દાખનો છે કે ? હ તરુશાલાન્તનિર્ધર્પજ અનલ દિ મૂષર દિનસ્તિ—ટક્ષની ડાળીઓ ધસાવાથી પ્રગટે નાનો એવો અગ્નિ પણ આખા પર્વતને પાળી નામે છે

નાનુ ધર્મણ શુ મરી શકવાનુ છે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ અહીં

અતિમૂઢ — અતિશયેન મૂઢ અતિમૂઢ (પ્રાદિ સત્)

વદસ્યતે—વદ+અસ્ય (ચોથો ગણ) નુ કર્મણિ વર્ત કાળ (લટ)
ત્રી પુ એ વ

નયાત્ — નીનિર્માધી—નયર્માધી. અપાદાને પગમી । ધુવમપાયે
અપાદાનમ્ ।

નયદીનાત્ — નયેન દીન (તુ સન્) તસ્માત્ ।

તે ૫૫૧૫ — અપરજ્યતે—અપ+રજ્ઞ (ચોથો ગણ) નુ વર્ત કાળ (લટ) ત્રી.
પુ એ વ

અહીં પ્રથમ ગણાવેત્રી બળત પછી ગણાવેત્રી બાળતનુ અનુક્રમે
કાણુ બને છે તેથી કાન્બુમાહા અવકાર છે જેમકે મદ અને
માન મૂદતાનુ કારણ છે મૂદતા નયાત્ વદસ્યતે નુ કારણ છે નયાત્
વદસ્યતે અપરજ્યતે નુ કારણ છે

(૫૦) અન્ય—અપરાગસમીરણેરિત્ કમ્મશીર્ણકુલમૂલસન્તતિ મહાન્
અપિ રિપુ તદ્વત્ સદિષ્ટુના ઉન્મૂલયિતું સુકર મતિ ।

સમગ્રૂતી—રિપુ ઉન્મૂલયિતુમ્ સુકર શત્રુને ઉખેડી નાખવો સહેનો
છે પણ શત્રુ મોટો હોય તો ? મહાનપિ સુકર —મોટો હોય તો પણ
સહેનાઈથી ઉખેડી શકાય કઈ રીતે ? કેનાથી ? સદિષ્ટુના—સદિષ્ટુનાથી
મોટો શત્રુ પણ સહેનાઈથી ઉખેડી શકાય છે કેનાં મોઢકે ? તદ્વત્ એક
વૃક્ષની માફક તેને સહેનાઈથી ઉખેડી શકાય છે કેરી રીતે ? અપરાગવ
મીરણેરિત્ રિપુ —ફૂંડ રૂપી પત્રનથી હવ્યમયેનો તે શત્રુ જરૂર સદિષ્ટુનાથી
નમે છે પછી ? કમ્મશીર્ણકુલમૂલસન્તતિ —ધીમે ધીમે જેનાં મૂળનો સમૂહ
છિન્નગિન્ન થયો છે તેનો શત્રુ સદિષ્ટુનાથી જરૂર પડે છે

અહીં યુધિષ્ઠિર બનાવે છે કે મઃ અને માનથી ઉદ્ભવના
અનર્થો વમે છે અને ધીમે ધીમે તેનો વિનાશ થાય છે આગળના
શ્લોકમાં જોયું કે મદ અને માનથી મૂદતા આવે છે, એ મૂદતાથી

નયના બન આવે છે. નીતિની એ બૂનથી લોકોનો અસંતોષ મળે છે. દરે આગળ શું થાય તે આ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે. લોકોના અસંતોષથી એ શત્રુ ધીમે ધીમે હચમચે છે. ધીમે ધીમે તેનું મૂળ વગેરે સૂક્ષ્મ જાય છે. આખરે એક વૃક્ષની માફક તે શત્રુ સહેલાઈથી નષ્ટ થાય છે. પણ એ બધું કાળ કરી શકે છે ? એ બધું કેવળ સહિષ્ણુ જ કરી શકે છે. જે મનુષ્ય સહિષ્ણુ હોય છે તે જ પોતાના શત્રુ બહુ સહેલાઈથી નષ્ટ કરી શકે છે.

અહીં સહેલાઈથી ઉખડી પડતા શત્રુને વૃક્ષ સાથે સરખાવ્યો છે. જેમ કેઈ વૃક્ષ પવનથી હચમચી જાય અને ધીમે ધીમે તેના મૂળ વગેરે સૂક્ષ્મ જવાથી જેમ તે સહેલાઈથી પડે છે તેમ શત્રુ ભલે મોટો હોય છતાં અપ્રીતિ રૂપી પવનથી તે હચમચી જાય છે અને ધીમે ધીમે પ્રતિમડગ (અમાત્યમડગ) અને સ્વજન વર્ગ હાથી જાય છે અને નષ્ટ થાય છે. અતે તે શત્રુ મોટો હોય તો પણ આવી રીતે પડે છે. આમ અહીં ઉપમા છે. સરખામણી નીચે પ્રમાણે છે—

મહાન્ શત્રુ
મોટો શત્રુ

મહાન્ તરુવ
મોટું વૃક્ષ

(૧) અપરાગં

(૧) અપ્રીતિ જેવા પવનથી

અપ્રીતિના પવનથી હચમચે છે

હચમચે છે

(૨) ક્ષમં

ક્ષમં

ધીમે ધીમે અમાત્યવર્ગ અને
આત્મમડગ નષ્ટ થાય છે

ધીમે ધીમે મૂળ ડાળાં
વગેરે નષ્ટ થાય છે.

(૩) સહિષ્ણુના ટન્મૂલયિતુમ્
સુકરં

(૩) સહિષ્ણુના ટન્મૂલયિતુ
સુકર

સહિષ્ણુથી તેવો મોટો
શત્રુ આ રીતે નષ્ટ થાય છે

સહિષ્ણુ (ધીરજથી વાટ જોનાર) માટે
આવું મોટું વૃક્ષ સહેલાઈથી પડે છે

યુધિષ્ઠિર આપે છે નાનું એવું પણ આતરંધ્રણ આખા રાજ્યનો વિનાશ કરે છે વૃક્ષની ડાળીઓ ધમાગથી પ્રગટેના એક સાધાનું અગ્નિ પણ આખા પર્વતને બાળી મૂકે છે.

નોંધ

અણુ—નાનો અ.પ ‘અણ્ઞઃ વ્રીહ્યલ્લપયો’ इति हेमचन्द्रः ।

લપદન્તિ—લપ + હન્ તુ ક. વ. કા.ગ (લટ) ત્રી પુ એ વ. વિનાશ કરે છે

વિમદ્—વિમદ્ પ્રમુદ્-સ્વામીને નબળને પ્રભવતીતિ પ્રમુઃ ।

અન્તઃ—અન્તર્યા પ્રકૃતિઃ (શાકરાર્થિવાદિભવ્ કર્મ) અન્ત પ્રકૃતે પ્રકોપ (ય તત્ત્વ) અસ્માત્ જાત્ इति (લપ. તત્ત્વ) આતરંધ્રૂતિના પ્રકોપથી ઉદ્ભવેના વૈજયન્તી પ્રભાણે પ્રકૃતિ એટલે (૧) પાંચ તત્ત્વો (૨) પ્રકૃતિ (૩) મૂળ કારણ (૪) જડ (૫) કારણ (૬) ગુહ્ય (૭) પ્રાણી (૮) પ્રધાનો એમ અર્થ થાય પ્રકૃતિ પદ્મભૂતેષુ સ્વભાવે મૂલકારણે । ઇન્દ્ર કારણગુહ્યેષુ જત્વમાત્યાદિકૈશ્વરિયે इति वैयाकृत्या ।

પ્રકૃતિ એટલે રાજ્યનાં મુખ્ય અંગો તે નીચે પ્રમાણે છે—
સ્વામ્યમાત્યજનપદદુર્ગકોશદણ્ડમિનાણિ પ્રકૃતયઃ । (કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર)
(૧) રાજા (૨) પ્રધાન (૩) રાષ્ટ્ર (૪) દુર્ગ (૫) ભડાર (૬) લશ્કર
(૭) મિત્રો ઠેઠલાકરને મતે (૮) ‘પ્રજા’ પણ આવી બાબ.

જ્યારે રાજા નીતિવિરુદ્ધ આચરણ કરે ત્યારે આ અદરનાં મુખ્ય તત્ત્વો નારાજ થાય એ અસતોષને પરિણામે તેમનો કોપ પ્રજાવળી ઊરે. એ કોપ નાનો હોય તો પણ તેમથી બારે વિનાશ થાય

વર્તિ. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર—રાજા રાજ્યમિતિ પ્રકૃતિસંક્ષેપઃ । રાજા અભ્યન્તર વાહ્ય વા કોપ इति । અદ્વિમયાદભ્યન્તર કોપ વાહ્યકોપાત્ પાપોયાન્ । અન્તરમમાત્યક્રોધાન્ત કોપાત્ ।

૫૩૧૦-કામન્દક-પુરોહિતામાત્યકુમારકુલયાઃ સેનામિગોપ્તાર ઇમે પ્રધાનાઃ । ઈર્ષાં હિ મન્ત્રોચતમપ્રકોપમન્તઃ પ્રકોપ સમુપાદિશન્તિ ।

૫૩૧૦-ચિત્ર-પ્રમુઃ કિદત્વે ક્ષત્રિયઃ યામિઃ તા પ્રહુનયઃ અન્તઃપ્રહુતયઃ
 મહિઃ પ્રહુતયઃ ઇતિ દ્વિષા પ્રહુનયઃ । યથેષ્ટચેષ્ટતયા પૂર્વં જાનપદાનાં જનનામાવરાધ
 જનયતિ । તત્કૃત્તાં યાધામરશ્યન્ પુનઃ યાદ્યપ્રહુનીનામુદ્દેગં ઉત્પાદયતિ ।
 પ્રકુપિતા અપિ યાદ્યપ્રહુનયઃ પ્રમુળા સ્વય વિમ્રહીતુ ન શક્નુવન્તિ તતસ્તુ
 નિરજ્જ્વલેન નરેન્દ્રેણ કૃષાપમાનવ્યલીલાઃ પ્રકુપિતાઃ અન્ત પ્રહુતયઃ પ્રકોપિ-
 તયાદ્યપ્રહુતિના પ્રમુળા સ્વય વિમ્રહણમ્તીત્યેવેતિ કમોપજાત. વિરોધઃ ઇદ
 વિમ્રહશબ્દેન વિનિરૂપયેતે ।

અશ્વિલમ્ - આખ્યા.

હિનસ્તિ-હિસ્ (૭મે ૩૯) વર્ત. કાળ (૨૬) ત્રી. પુ. એ. વ
 વિનાશ કરે છે.

મૂષરમ્-ધરતીતિ ધરઃ । મુવ ધરઃ ઇતિ મૂષરઃ । (૫ તત્.)
 તમ્ । પર્વતને.

તદ્-તદ્ગુણાં યાસ્તાં (૫. તત્.) તાસામ્ અન્તાઃ (૫. તત્.)
 તેર્ષાં નિર્ધર્વ (૫. તત્.) તસ્માત્-જ્ઞાનઃ ઇતિ (૭પ. તત્.) વૃક્ષની.
 શાખાના છેડા ધસાવાથી પ્રગટેલા.

અહીં પ્રથમાર્ધના વિશેષ વાક્યનું દ્વિતીયાર્ધના વિશેષ વાક્યથી
 સમર્થન થયું છે. તેથી દૃષ્ટાન્ત અલંકાર છે ઉપમાન, ઉપમેય અને
 સાધારણ ધર્મ અહીં પરસ્પર 'વિમ્બપ્રતિવિમ્બ' ભાવથી રહ્યા છે. તે
 નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રમુ-મૂષર

(૨) અન્ત પ્રહુતિપ્રકોપજ-તદ્ગુણાન્તાનનિર્ધર્વજ

(૩) વિમ્રહ-અનલ

પણ અહીં એક ત્રુટી છે. જક્ષની શાખાઓ પરંપર ધસાય અને તેથી અગ્નિ પ્રગટે, જ્યારે અન્ત પ્રકૃતિના તત્વો પરંપર ધર્ષણ ન પામતાં બધાં એકી સાથે રાગ સાથે ધર્ષણ પામે છે. આ મર્યાદા સાથે અહીં દૃષ્ટાન્ત અવંતાર સમજવાનો છે.

(૫૨) અન્વય-વિનયપ્રમાથિનઃ દ્વિષ સમુજ્જતિમ્ મતિમાન્ સમુપેક્ષેત તાદૃક્ અન્તરે સ્વલુ સુજય. હિ અવિનીતમપદં વિરદન્તા ।

સમજૂતી-મતિમાન્ દ્વિષ સમુજ્જતિ સમુપેક્ષેત-ડાહ્યો મનુષ્ય શત્રુની, ઉન્નતિની ઉપેક્ષા કરે છે. એ વળી આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે. વિનય-પ્રમાથિન. દ્વિષઃ-ગમે-તે શત્રુ નહિ પણ વિનયનો ભગ કરનારા શત્રુની ઉન્નતિને ડાહ્યો મનુષ્ય મહત્વ આપે નથી. એમ કેમ વાઝે ? તાદૃક્ સ્વલુ અન્તરે સુજયઃ-એવો શત્રુ જરૂર કોઈ તક આપવાનો કે જેથી તે પોતે નષ્ટ થાય એ ખરું છે ! અવશ્ય. અવિનીતમપદઃ વિરદન્તા દ્વિ-વિનય વગરનાની સંપત્તિ ખરેખર વિનાશમાં પડિયું છે.

જાગના શત્રુની કેવી રીતે ઉપેક્ષા કરી શકાય એમ જો કહેવામાં આવે તો તેનો એ જવાબ છે કે એવો શત્રુ જો વિનયનું ઉત્કલ્પન કરનારો હોય, તો તે જરૂર એના સ્વભાવથી જ નાશ પામવાનો. એવો શત્રુ કોઈ એવી જૂથ દરવાનો કે જે તક સાધી તેના ઉપર આક્રમણ કરવાથી તે જરૂર વિનાશ પામવાનો. આથી તેર વર્ષની શક્ત પાળવાથી એ માળા દરમિયાન મુયોધન પોતે જ એવી તક આપશે. એ પોતે એના સ્વભાવથી પ્રગ્નનો અમતોષ વહેરી લેશે. એવી રીતે જ્યારે એ સહેજ નમજો થાય ત્યારે તે તક ઝડપી તેની સામે યુદ્ધ કરવાથી તે જરૂર પડશે ઉપરાંત આપણી નીતિ જોઈને જીવતા ખીમ રાગનો અવશ્ય તેને છાડીને આપણને મદદ દરજો

નાંધ

મતિમાન્—મતિ+મતુષ્ = મતિમાન્ ભુદિમાન. ડાહ્યો

વિનય૦—વિનય પ્રમથતીતિ વિનયપ્રમાણી—એ વિનયનું ઉલ્લેખન
કરે તે.

સમુપેક્ષેત—સમ્+ઉપ+દેશ, નુ વિષયર્થ (વિધિલિટ) ત્રી પુ. એ
૧. ઉપેક્ષા કરે.

સમુજ્જતિમ્—ઉન્નતિ. દ્વિપઃ—ચતુર્ની.

સુજયઃ—સુખેન જીયતે इति સુજયઃ સરેલાઈથી જીતાય તેવો. .

તાદૃક્—તમિવ એતમ્ પश्यन्ति जनाः स एष, स इव दृश्यमानः,
तमिब आत्मानं पश्यति इति तादृक् । તેવો.

અન્તરે—તક સાંપડે ત્યારે. જે શું નીતિની વિરુદ્ધ જાય છે તે
સહેલાઈથી ઉખેડી શકાય છે. વાંચો. શિશુ૦—અધિગમ્ય ચ રન્ગમન્તરા
જનયન્ મણ્ડલભેદમન્યતઃ । જનતિ ક્ષતસદ્વૃત્તિઃ ક્ષણાદપિ મૂલાનિ મહાન્તિ
કસ્યચિત્ ॥

વિપદન્તાઃ—વિપદ્ અન્તે આસામ્ इति વિપદન્તા —અંતે વિનાશયુક્ત.

હિ—હિ દેતાવધારણે ।

અવિનીત૦—વિ+ની નું ક. બ્. કૃ. વિનીત ન વિનીતઃ અવિનીતઃ
(નય્ તત્ .) અવિનીતાનાં સમ્પદઃ (વ. તત્ .) —અવિનીતોની સંપત્તિ
વાંચો—અવિનીતસમ્પદો વિશિષ્ટવ્યસનાનુયન્ધા ફર્યર્થઃ । અવિનીતાના સમ્પ-
દસ્તથા દુરન્તાઃ ક્ષયન્ત્ इति हि शब्देन द्योत्यते । —વાંચો. અર્થશાસ્ત્ર
વિનયમૂલો દણ્ડ. પ્રાણમૃતી યોગક્ષેમાવદ્ । વિદ્યાવિનીતો રાજા હિ પ્રજાનાં
વિનયે રતઃ અનન્યાં પૃથિવીં મુષ્કે સર્વભૂતહિતે રતઃ ।

અહીં સુજયઃ ચલુ તાદૃક્ અન્તરે...એ નિર્ણય વાક્યનું પછીના
સામાન્ય વાક્ય અવિનીતસમ્પદઃ વિપદન્તા હિ—દ્વારા સમર્થન થયું છે. તેથી
અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે.

યુધિષ્ઠિર જે વખતે બીમને આ બોધ કરના હતા તે વખતે જ પરાશરના પુત્ર વ્યાસ ત્યાં આત્મા ત્રીજા સર્ગમાં અર્જુન પ્રવેશવાનો છે તેથી હવે આ શ્લોકથી વાતાવણી બદલાય છે. વ્યાસની સલાહથી સર્વજ્ઞ કામ થવાનું છે તેથી તે અહીંથી પ્રવેશે છે આ 'ત્રીજી આખી વાત જરા પાંચે લે છે

નોંધ

અનુશાસનમ્—અનુ + શાસ્ત્ર + નું વર્ત કૃદત પુ ડિ એ વચન ઉપદેશ આપના

અનાકુલમ્—અ અકુલ યથા સ્યાત્ તથા અનાકુલં (અન્ય રીલાવ) આકુળ થયા વગર

નયતમ—નયસ્ય કર્મ (ય તત) નીતિનો માર્ગ સધિ વિગ્રહ વગેરે આ અનુશાસનમ્ નું પ્રધાન કર્મ છે શાસ્ત્ર ધાતુ એ કર્મ લે છે

આકુલમ્—આકુળ વાંચો શાકુ-૫—इत्याहवहुप्रवर्कमपरिच्छेदा कुल मे मन ॥

અર્જુનાપ્રજમ્—અપ્ર જાત અપ્રજ । અર્જુનસ્ય અપ્રજ (ય ત્ત્વ) અર્જુનનો મોટો ભાઈ શાસ્ત્ર ધાતુ દ્વિકર્મક છે—અર્જુનાપ્રજમ્ તેનું અપ્રધાન કર્મ છે

સ્વયમ્—પોતે અર્થ વસ્તુ વાંચો અમરકોષ—“अर्थोभिधेयैवस्व प्रयोचमनिवृत्तिषु ”

અભિવાષ્ટિત—અભિ + વાષ્ટ્ + નું જુ. કૃ. છઠ્ઠેની આમળના શ્લોકમાં કહ્યું કે દુર્યોધનનું રાજ્ય તેનો પડોશી રાજા જીતી લેશે એ ઈચ્છિત વસ્તુ અર્જુન યુધિષ્ઠિર પોતે તે રાજ્ય જીતી લેશે એ ઈચ્છિત વસ્તુ જાગે મૂંઠામાં । વ્યાસજીએ આપી છે એવી કલ્પના અહીં છે

અમીયાય—અભિ + હનુ પરોક્ષ જુ. કા (લિટ) ની પુ એ. વ. પાસે આ યા

પરાશરાત્મજઃ—પરાશરસ્ય આત્મજઃ (ય. તત્) વ્યાસ પરાશર અને સત્યવતીના પુત્ર હતા. તે પશુ એક ઋષિ હતા. તેમણે પરાશરસંહિના લખી હતી. વશિષ્ઠના પૌત્ર તરીકે પણ તે ગણીતા છે.

વ્યાસ જાણે મૂર્તિમાન ઈચ્છિત વસ્તુ જ હતા એ સંભાવના હોવાથી ઉત્ત્રેક્ષા અલંકાર છે.

[નોંધ—શ્લોક-૫૫-૫૬ સાથે લેવાના છે.]

(૫૫) અન્વય—મધુરૈઃ નિરીક્ષિતૈઃ અવગાનિ અપિ તિર્યગ્નિચ શમં લમ્ભયન્, પરિતઃ પદ્મ એનસાં દહન વિલોકનક્ષમ ધામ વિચન્ ।

(૫૬) અન્વય—સદૃશા ઉપગતઃ ત્પસાંઃ સૂતિઃ, આપદાં અસૂતિઃ સઃ મુનિઃ વપુષ્માન્ પુણ્યસચયઃ इव जगतीभुजा ददशे ॥

સમજૂતી—(૫૫-૫૬) ॥ મુનિઃ જગતીભુજા દદશે—રાજાએ તે મુનિને જોયા. કેવી રીતે જોયા ?—સવિસ્મયમ્—વિસ્મય સાથે. એમ કેમ ? (૧) સદૃશા ઉપગતઃ—તે એકદમ આખ્યા તેથી મુધિષ્ઠિર તેમના તરફ વિસ્મયથી જોઈ રહ્યા, એકલું એ જ એમના વિસ્મયનું કારણ હતું ? ના. બીજું પણ કારણ છે. (૨) અવગાનિ તિર્યગ્નિ અપિ શમમ્ લમ્ભયન્ અવશ પશુ-પંખીઓને પણ તે શાંત કરી દેના હોવાથી મુધિષ્ઠિર વિસ્મય પામ્યા. કેવી રીતે ? મારીને ? ના. મધુરૈઃ નિરીક્ષિતૈઃ—મીઠી નજરથી. એમાં શું ? પણ વિસ્મયનું બીજું કારણ પણ છે. કયું ? (૩) પરિતઃ પદ્મ ધામ વિચન્—નેની આબુઆબુ તેજનું વર્તુળ પથરાતું હતું. તે તેજ કેવું હતું ? એનસાં દહનં વિલોકનક્ષમમ્—તે પાપને બાળી મૂકનારું હતું અને તેની સામે જોઈ શકાય તેવું ઠંડું હતું. ખસ એટલું જ ? ના. વિસ્મયનું ત્રીજું કારણ પણ છે (૪) ત્પસા સૂતિ આપદાં અસૂતિઃ—તેમનું આગમન પુણ્યનું કારણ હતું અને દુઃખનું કારણ ન હોતું બીજું કંઈ વિસ્મય પમાડે તેવું હતું કે ? હા. (૫) વપુષ્માન્ પુણ્યસચય इव—તે મુનિ જાણે મૂર્તિમાન પુણ્યસંચય હોય તેવા દેખાતા હતા.

(૫૩) અન્વય-સ્પૃશ્વતિતયા યદિરન્તઃ ચ મિદાં ગત રૂપસ્ય મણ્ડલ
અનન્તર આપગારય શિથિલ કૂલ દ્વ અમિભૂય હરતિ ।

સમજૂતી-અનન્તરઃ અમિભૂય મણ્ડલ હરતિ-પડોશી ગમ્મ તેને
દરાનીને તેનું ગમ્મ સગ દરે છે એ શુ સહેલું છે ॥ યદિ અન્ત ચ
મિદાં ગમ્મ-મદાર અને અદર હયમયેનુ ગમ્મ નહીં થાય શા માટે
રૂપસ્ય સ્પૃશ્વતિતયા-ગમ્મના ખરામ વર્તનથી ઠોની માફક ॥ આપગારય-
શિથિલ કૂલમિત્ર અનન્તર મણ્ડલ હરતિ । જેમ શિથિલ થયેલા કિના-
રાને પ્રવાહ તોડી પાડે તેમ રાગ્મના પોતાના જ વર્તનથી છિન્નભિન્ન
થયેલા રાગ્યને પડોશી છતી લે છે

જેમ જુદા પડી ગયેના કિનારાને પાણીને પ્રવાહ તોડી પાડે છે
અને પ્રવાહ તે જગ્યાએ વહેવા માડે છે તેમ આવા પોતાના જ વર્તનથી
અદર ખદાર છિન્નભિન્ન થયેલું ગમ્મ પડોશી ગમ્મ આક્રમણ કરીને
છતી લે છે આમ અહીં ઉપમા ॥ છ શિથિલ થયેના કિનારાને
છિન્નભિન્ન થેના રાગ્ય સાથે સરખાવે છે, તથા પડોશી રાગ્યને
નદીના પ્રવાહ સાથે સરખાવે છે અમિભૂય હરતિ સાધાગ્નુ ધર્મ છે
અને દ્વ ઉપમા પ્રતિપાદક શબ્દ છે

નોંધ

લઘુ-—લઘુ શ્વતિરસ્ય ઇતિ લઘુશ્વતિ । તસ્ય માલ લઘુશ્વતિવા ।
તયા લઘુશ્વતિતયા । ખરામ વર્તનથી મિદામ્ ગતમ્-જુદુ પડેલું ગતમ્-
ગમ્નું કે શુ કે પણ અર્થ કર્તારિ કારણ ગત્યર્થ ॥ ગત્યર્થશ્ચ
કર્તરિ સ્ત ।

યદિરન્ત — મદાર અને અદર બંને શબ્દ અ થય છે

રૂપસ્ય મણ્ડલમ્—રાગ્મનું મંડળ અહીં મણ્ડલ એટલે રાગ્મનું
પ્રધાનમંડળ, પુરજનો અને ગમ્મના લોડા અન્ત પ્રક્રમ્ય અને યાદ્ય
પ્રક્રમ્ય । વર્ણો ચિત્ર-—પ્રકૃતિપ્રધાના પૌરજાનપદા. મણ્ડલમણિનો જગા

इह मण्डलशब्देन विवक्ष्यन्ते । यत्नीयसोऽपि बाह्यस्य शत्रोर्मण्डलस्याभिभव
एव शक्यः न हरणः, सनिकृष्टस्य तु नीतिमतस्तदुभयं शक्यमिति भावः ।

વાયો-વાહ્યાનાં પૌરજાનપદાનાં મેદં બહિર્મેદ વિવક્ષિત । આભ્યન્ત-
રાણાં મેદ અન્તર્મેદઃ । રાજકાર્યબહિરહ્વાના પ્રકૃતીનાં પ્રમુપ્રાતિકુલ્યકૃત
યુદ્ધિમેદ શોભમભિવ્યજ્યતે । આભ્યન્તરાષ્ટ્રં તુ મન્જનિર્વાહપ્રયોજિકાનાં
તાસાં વૃષોદાસીન્ય કૃનો મતિમેદં કદાચિત્ કંથિદુન્નીયતે ।

અમિભૂય-અમિ + મૂયુ સ જૂ. કૃંત-પગાણવ ઠગીને

હરતિ-હનું વર્તે ઠા. (લડ) ત્રી પુ એ વ. હરે છે રાખની
વર્તણૂકથી જ પાડોશી ગળને તેનું ગળ્ય સગ કરવાની તક મળે છે

અનન્તર-પડોશી, અવિદ્યમાનમ્ અન્તર અસ્માત્, इति अनन्तरः ।

શિયિલ્મ-શિયિ-.

કૂલ્મ-ઢિનારો. વાયો અમરસાર ૧૧૨-તીરં રૌયસ્તટં કૂલમ્ ।

આપગારય-આપગા = નદી આપેન જલરાશિના સહ ગચ્છતિ इति
આપગા । આપગાયા રય આપગારય (પ તલ) નદીનો પ્રવાહ. આપગા
માટે વાયો અમ સાર ૧૧૯-તરગિણી શૈવલિની, તમિની નિમ્નગાપગા ॥

(૫૪) અન્વય-इति आकुलम् अर्जुनाप्रजम् नयवर्त्म अनाकुलम्
अनुशासतम् त पराशरात्मजं स्वयं अभिवाञ्छितं अर्थ इव अमीयाय ॥

સમજૂતી-પરાશરાત્મજ તમ્ અમીયાય-પરાશ નો પુત્ર વ્યાસ તેની
પાસે આ.યો દયારે ? અર્જુનાપ્રજમ્ इति नयवर्त्म अनुशासत तम्-જયારે
યુધિષ્ઠિર ભીમને તેવો નીતિનો બોધ આપના હતા ત્યારે તે વખતે ભીમ
દેવો દેખાતો હતો ? આકુલમ્ અર્જુનાપ્રજ અનાકુલ નયવર્ત્તમ્ અનુશાસતમ્-
ત્યારે ભીમ જા આકુળ થયેયો દેખાતો હતો અને યુધિષ્ઠિર તેને
આકુળ થયા વગર બોધ આપી રહ્યા હતા વ્યાસ પોને કેવા લાગતા
હતા ? સ્વયમ્ અભિવાઞ્છિત અર્થે इव-મળે પોને મૂર્તિમાન હતો જ
હોય તેવા તે લાગતા હતા

શકાય. પણ આ તેજની સામે તો સહુ કોઈ જોઈ શકતું હતું અને
જોનારનાં પાપ ગાળી મૂકનાર હતું

(૫૬) સદસા—એકદમ ‘આકસ્મિકાર્યે’ સદસા, તત્કાલે જ
નિગદ્યતે ।’ इति हैम ।

उपगत—આવેલા. उप+गम् नुं & भू कृ पणु गत्यर्थं હોવાથી
કર્તારે અર્થ

अविस्मयम् (अव्ययी०) विरभय साथે. तपसाम्—તપનું

—સૂતિ—સૂચતે અનયા इति सूति । કારણ

—અસૂતિ—ન સૂતિ અસૂતિ—(નન્ સત્વ૦) કારણ નહિ તે
મન્લિનાય ‘નન્’ ના ૬ અર્થે બતાવે છે— ‘તત્સાદૃશ્યમાવશ્ચ તદ-
ન્યત્વં તદલ્પતા । અપ્રાગ્સ્ય વિરોધશ્ચ નમૂર્થા = ઘટ્ટ પ્રકીર્તિતા ॥’
આમ તત્સાદૃશ્ય—(અપ્રાગ્ગણ) અમાવ—(અયત્ન) તદન્યત્વ—(અઘટ્ટ)
તદલ્પતા—(અબોધ) અપ્રાગ્સ્ય—(અપણ્ડિત) વિરોધ—(અસૂતિ) ।

आपदाम—હુ ખનુ આપતિનું

बद्धो—દૃઢ કર્મણિ પરોક્ષ ભૂ. કાળ (લિદ્) ત્રી પુ એ.
જોવાયા

जगतीमुखा—જગતી મુખે इति जगतीमुक् । ૨૧૨૧

वपुष्मान्—વપુ અસ્યસ્ય इति वपुम् + मवुप् = वपुष्मान् ।
—મૂર્તિમાન

पुण्यसचय—પુણ્યાનાં સચય પુણ્યસચય । पुण्यनो सचय श्री राय
અહીં મુધિગિરનાં પોતાનાં પુણ્યનો સચય એવો બાવ લે છે પણ તે
સાધારણ સામાન્ય અર્થમાં પણ લઈ શકાય

अर्द्धा ‘જાણે મૂર્તિમાન પુણ્ય સચય હોય તેવા’ એમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે

सम्भावो—કાદમ્બરી-ફલમસ્ય શાન્તાપિ મૂર્તિસ્તપ્તકમકાવદાતા

કિરણો પડતાં હોય તેવું તે
લાગે.

આમ અહીં ઉપમા થઈ શ્રી રાય અહીં પરાધર્મ એટલે સોનાનું
આસન લે છે. અને પછી કહે છે કે યુધિષ્ઠિરને તો દર્ભનું આસન
હતું તેથી અહીં વિરોધ છે. પણ તે ખરાખર નથી. યુધિષ્ઠિરને આસન
બસે દર્ભનું હોય તો પણ તે જોયું હતું અને મુંદર તથા શ્રેષ્ઠ હતું—
સોનાનું જ હતું એવો કંઈ ઉદ્દેશ્ય અહીં નથી

નોંધ

અથ-પછી. “મજ્જલાનન્તરારમ્મપ્રગ્ગર્હકાર્ત્તેષ્વધો અથ” इत्यमरः ।

उच्चकैः—जिंथा आसनतः—आसन उपर्यथीः

प्रार्थ्यात्—श्रेष्ठ, सत्स.

उद्यन्—उद् + द्यन् वर्त. कृत्. पु. प्र. ओ. व. उડતા, ઊગતા

धूतारुण०—धौता०

ધૂતા૦— વલ્લકલસ્ય અગ્રાણિ વલ્લકલાગ્રાણિ (વ. તત્) અરુણાણિ વલ્લકલાગ્રાણિ (વર્મ.) ધૂતાણિ અરુણવલ્લકલાગ્રાણિ
યસ્ય સઃ (બહુ૦)—જેના વલ્લકલના લાલ છેડા હાલે છે. ખીજો પાક
હીક છે. ઉપમા માટે તે યોગ્ય નથી,

રરાજ—રાજનું પરોક્ષ બૂ. કાળ. (લિટ) ત્રી પુ. ઓ. વ. શોભ્યા.

કીર્ણા—ઇત્યત્કપિશાનિ આકપિશાનિ (પ્રાદિ તત્) કૃતું ક. બૂ. કૃત. કીર્ણ. અગ્નિનાં આલાણિ (વ. તત્) કીર્ણાણિ આકપિશાનુઆલાણિ
યેન સઃ (બહુ.) જે સહેજ તળુંબડા કિરણોનો જથ્થો ફેંકતો હતો.

શૂઘ્રાત્—અપાદાને પેચમો ।

તિગ્મરશ્મિઃ—ઘર્મરશ્મિઃ

તિગ્મરશ્મિઃ—તિગ્માઃ રશ્મયઃ યસ્ય સઃ (બહુ૦) જેનાં કિરણો

ઉપર છે તે સૂર્ય ખીજ પાડેનો પણ સૂર્ય અર્થ જ થાય છે

(૫૮) અન્યથા—સ નરેન્દ્ર અવહિતહૃદય (સન્) ઋષિપ્રવરે ઋષિવત્
ગુરુદિષ્ટામ્ બહામ્ વિધાય, પશ્યાત્ તદનુમતમ્ આસન પ્રશમ ધ્રુતમ્
इव અલચકાર ।

સમગ્રતી—પછી તેમનું સ્વાગત કરીને બાસે અન્યા આપી
એસે યુધિષ્ઠિર પોતાના આસન ઉપર પાછા બેઠા. સ નરેન્દ્ર આસન
અલચકાર—ને રાગ આસન ઉપર બેઠા ક્યારે બેઠા ? અવહિતહૃદય
(સન્) ઋષિપ્રવરે બહામ્ વિધાય અલચકાર—શનિ ચિત્તે નિષિતો સત્કાર
કરીને—કેવી ખૂબ ? —ગુરુપદિષ્ટામ્—શાસ્ત્રમાં જતાવેલી એમને એમ તરત
બેસી મરા ? ના તદનુમત—નેમણે બેસવની રાગ આપી ત્યારે તે બેઠા
કોની માફક બેઠા ? પ્રશમ ધ્રુતમ્ इव—જેમ પોતાની જાન ઉપરનો સયમ
જાનને દીપાવે તેમ તેમણે આસન ગોભાગ્યુ

શાસ્ત્રનું જ્ઞાન બહુ પ્રશસ્ત્ય છે પણ જો પોતાની જાન ઉપર
સયમ ન શીખવેતો તે નકામું છે પોતાની જાન ઉપરનો સયમ તેના
જ્ઞાનનો ખાસ શબ્દમાર છે । તેવી જ રીતે આગળ કહ્યું તેમ આસન
બહુ સુદર અને અઠ (પરાધર્મ) હતું યુધિષ્ઠિર તેના ઉપર બેઠા તે
જિનદુ વધારે શોભતું હતું યુધિષ્ઠિર ન બેસે તો એ આસનની કઈ
કિંમત નથી. આમ અહીં આસનને ધ્રુતમ્ સાથે સરખાવવામાં આવ્યું
છે અને યુધિષ્ઠિરને પ્રશમ સાથે સરખાવ્યા છે અહીં ઉપમા ॥

અહીં નરેન્દ્ર આસન અલચકાર એ શ્રીકાળમા છે અને ધ્રુતમ્
અલંકરોતિ એ વર્ગ કાળમાં છે આમ અહીં કાળભેદ હોવાથી ઉપમા
દોષ ॥ તેમ સય જતાવે છે જ્યાં ઉપમા ઉપર પ્રમાણે સમજવાય એવો
જ કાળભેદ રહ્યું ૧૫ માં છે

अतिरिचि नाम काकुरत्प्यात् पुत्रमापकुमुद्वती ।

पश्चिमात् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥

નોંધ

અવહિત—અવ + ઘા તું ક. જૂ. કૃ. પણ અર્થ કરારિ.

અવહિત હૃદયં યસ્ય સં (વહુ) સ્વસ્થ ચિતે.

વિધાય—ત્રિ + ઘા તું સં. જૂ. કૃદંત કરીને.

સઃ—તે. એટલે યુધિષ્ઠિર.

અર્હામ—પૂઞ. સોડર્હામ ને બદલે પૂજામ પાઠકેર છે. પણ તે પાઠ લેતાં અધ્યાદા રહે.

ઋપિવત્—ઋષિમ્ અર્હતીતિ ઋપિવત્ । ઋષિની માફક.

ઋષિ—પ્રવર—શ્રેષ્ઠ. “પ્રવર સન્તતૌ ગોત્રે એષ્ઠે ચ” इति हेम-
चन्द्र । યુપીણા પ્રવરઃ (પ. તત્.) શ્રેષ્ઠ ઋષિને.

ગુરુ—ઉપ + દિશ્વતુ ક. જૂ. કૃ. ઉપદિષ્ટ ગુરુણા ઉપદિષ્ટા
(વૃ. તત્.) તામ્ ગુરુએ શીખવેથી. તેમના નાનપણમાં તે ગુરુ પાસેથી
શીખ્યા હોય તે.

તદનુમતમ્—તેન અનુમતમ્ (વૃ. તત્.) તેની (તે આસન માટે)
અનુમતિ પામીને અથવા તદનુમતમ્ ક્રિ. વિશેષણ તરીકે પણ લેવાય—
તદનુમત યથા તથા અલચ્ચકાર ।

અલચ્ચકાર—અલ + કર્તું પરોક્ષ જૂ. કાળ. (લિટ્) ત્રી. પુ.
એ. વ. ગોભાવ્યું.

પશ્યાત્—પ્રજીથી. પ્રજામઃ પોતાના ઉપર સંયમ.

શ્રુતમ્—જ્ઞાન. (શાસ્ત્રતું જ્ઞાન)

નરેન્દ્રઃ—નરાણાં નરેષુ इन्द्रઃ અથવા નરઃ इन्द्रઃ इव (ઉપનિષદ-
કર્મ.)—રાજા.

(૫૯) અન્વય—વ્યક્તોદિતસ્મિત્તમયુલ્લખિમાસિતોષ્ઠઃ વિકીર્ણધામ્નઃ મુનેઃ
અમિમુલ નિષ્ઠન્ સં इन्द्र અશુભાલ સન્વન્ત ગુરુમથિત (તિષ્ઠતઃ) સકલસ્ય
રાસાદ્યમૂર્તેઃ લક્ષ્મીયુ સ્વાદ ।

સમજૂતી—સ ગુરુમ્ અમિત (સ્થિતસ્ય) સકલસ્ય શશાઙ્કમૂતે
 સક્ષ્મોમ્ તવાહ—તેમણે ગુરુ સામે રહેવા પૂણું ચંદ્રની શોભા ધારણ કરી
 ગુરુ કેવો ? હદ્ અગુજાલં તવન્તમ્—પુષ્કળ પ્રમાણતા કિરણો ફેકતા ગુરુ
 સામે ચંદ્ર જેવી શોભા ધારણ કરે તેવી શોભા યુવિષ્ટિરે ધારી ક્યારે ?
 મુને અમિમુલ્લ તિષ્ઠત્ સ મુનિની સામે રહેતો તે મુનિ કેવો છે ? વિકી
 ણધામ્ન જે તેજ ફેલાવે છે તે (૨) વ્યક્તોદિતસ્મિતમયૂજાશિમાષિતોષ્ટ -જેના
 બે હોઠ ૨૫૪ રીતે ઉદ્ભવતા સ્મિતના કિરણોથી પ્રકાશિત બન્યા છે
 એવા

મુનિની અનુમનિથી યુધિષ્ઠિરે પણ પોતાનું આસન લીધું આમ
 વ્યાસ અને યુધિષ્ઠિરે સામસામા મેધા આવી રીતે મુનિની સામે મેઠેલા
 યુધિષ્ઠિર ગુરુ સામે રહેના ચંદ્ર જેવા શોભવા લાગ્યા

નોંધ

વ્યક્તો—વ્યક્ત કયા સ્યાત્ તયા ઉદિતા વ્યક્તોદિતા । વ્યક્તોદિતા
 સ્મિતમયૂજા તે વ્યક્તોદિતસ્મિતમયૂજા । વ્યક્તો રૈ વિમાસિતૌ બોળીયસ્ય
 સ (બહુ) ૨૫૪ રીતે ઉદ્ભવતા સ્મિતના કિરણોથી જેના હોઠ પ્રકાશિત
 બન્યા છે તે અહીં રામના સ્મિતને ચંદ્ર કિરણો જેવું કયું છે

તિષ્ઠન્—સ્થાનુ વત્ કૃદત રહેના

મુને—મુનિની

અમિમુલ્લમ્—સામે

વિકીણધામ્ન—વિ + કૃનુ ક ભૂ કૃ વિકીર્ણ । વિકીર્ણ ધામ વેન
 સ (બહુ) તસ્ય જેણે તેજ પ્રસાર્યું છે તેજ

તન્વન્તમ્—તન્ નુ વત્ કૃદત-ફેલાવતા

હદમ્—પ્રમાણિત

અમિત—અમિત નો આમ તો 'જને બહુ' એમ અર્થ થાય
 પણ અહીં આગળ એવો અર્થ થાય

ગુરુ—અમિતઃ સાથે હોવાથી ગુરુ ની દ્વિતીયા ત્રિભક્તિ આવી,
અમિત પરિતસ્પ્રમવાનિક્ષવાદા પ્રતિયોગેષ્વપિ દ્વિતીયા વચ્ચ્યા ’

અંશુજાલમ્—કિરણોનો સમૂહ. અંશુનાં જાતમ્ (વ. તત્ત્વં)

લક્ષ્મીમ્—શોભા.

અથાહ—વહ નુ પરોક્ષ શ્રુ કાળ (લિટ્) ત્રી. પુ. એ. વ.
ધારણ કરી.

સફલસ્ય—ઠલામિઃ સહ વર્તમાનસ્ય સઠ્ઠલઃ (વહુઃ) તસ્ય । કળા
સાથેના એટલે પૂર્ણ.

શશાન્કસ્ય—શશેન અટ્કા (ત્વ સત્ત્વં) તાદૃશી મૂર્તિર્યસ્ય સઃ (વહુઃ)
તસ્ય સસદ્ધુ જેનું લાઝન છે તેવાનું અર્થાન્ અંદ્રનું.

અહીં રાજાને અંદ્ર ખરાબ અને બ્યાસને ગુરુ ખરાબર કહ્યા છે.
પણ આ સંબંધ શક્ય નથી તેથી અહીં નિર્દર્શના છે—અમવન્ વસ્તુ-
સમ્યગ્વપમા પરિકલ્પકઃ અહીં હવમેય રાજા છે અને હિપમાન ઇન્દુઃ છે
વસ્તુતઃ ગળ અંદ્રની શોભા ધારી શકે નહિ. પણ તત્સદૃશી લક્ષ્મી
લેવાથી બધું સમજાઈ જાય છે. રાજાએ અંદ્રની શોભા જેવી શોભા
ધારી આમ અહીં નિર્દર્શના અલંકાર છે. વાંચો ચિત્ર—દીપ્તરશ્મિના
સ્વોદ્યક્ષેત્રગતેન ગુરુના દૃષ્ટ્યન્દ્રો યથા વિશ્વજીવમક્રિયાહેતુર્ભવતિ,
સમૃદ્ધતપોયોગજ્ઞાનૈશ્વર્યેન દ્વેપાયનેન મુનીન્દ્રેણ પ્રસાદામલયા દૃષ્ટયા સંપ્રીક્ષિતો
યુધિષ્ઠિરસત્યૈવ વિશ્વાયુદયહેતુર્વભૂવેતિ ચાનેન દૃષ્ટાન્તેન ચોદયતે ॥

परिशिष्ट १

७६

દેહલાક ખાસ શબ્દો અને નિયમો

ગણ અને પદ એમ બંનેમાં કાન્ય હોઈ રહે. કાવ્ય ગદ્ય વં પદ્ય
 વં તદ્વિધેવ વ્યવસ્થિતમ્ એમ દર્શિત્વ કહે છે. હંદ એ પ્રકારના છે. વૈદિક
 અને ભૌતિક. અહીં આપણે ભૌતિક હંદ જોવાના-

સંસ્કૃત પદ એટલે શ્લોક. તે ચાર પંક્તિના હોય છે. દરેક પંક્તિને 'પાદ' અથવા 'ચરણ' કહેવામાં આવે છે. આ પંક્તિમાં અમુક અક્ષરો અથવા માત્રાઓ હોય.

એક બાંજન સાથેના રત્ન વાધવા એકલો રત્ન અક્ષર કહેવાય.

લઘુ—ગુરુ લઘુ એટલે નાનું અને ગુરુ એટલે મોટું. લઘુ સ્વર ખોળતા જે સમય લાગે તેને માત્રા કહે છે. ટાઈ પછી અક્ષર લઘુ અથવા ગુરુ છે તે ધ્વસ્વ અથવા દીર્ઘ સ્વર ઉપરથી કહી શકાય. ધ્વસ્વ સ્વરો અ, ઇ, ઉ, ઋ લઘુ કહેવાય છે. બાકીના દીર્ઘ સ્વરો આ, ઈ, ઊ, ઐ, ઓ, ઔ, અ, ઇ વગેરે ગુરુ કહેવાય છે જે વ્યંજન સાથે ધ્વસ્વ સ્વર હોય છે તે વ્યંજન લઘુ કહેવાય છે, અને જે વ્યંજન સાથે દીર્ઘ સ્વર હોય છે તે ગુરુ કહેવાય છે દા. ત ક, ટ, ઠ, ડ, લઘુ કહેવાય જ્યારે કા, કી, કે, કો...ઈ. ગુરુ કહેવાય

જ્યારે લઘુ સ્વર સાથે અનુસ્વાર અને વિસર્ગ આવે ત્યારે તે લઘુ પણ શુરુ જ ગણાય. વળી સ્વર પછી જો જોડાક્ષર આવે તો પણ તે લઘુ દીર્ઘ ગણાય. દા. ત. રામ રામ, રામસ્ય. અહીં મ સાથે અનુસ્વાર અને વિસર્ગ હોવાથી તે શુરુ ગણાય. 'રામસ્ય' માં મ પછી જોડાક્ષર છે તેથી તે લઘુ તદ્દિ પણ શુરુ ગણાય—

અનુસ્વારથ દીર્ઘથ વિસર્ગી ચ ગુરુર્મવેત્ ।

વર્ણઃ સંયોગપૂર્વથ તથા પાદાન્તગોડપિ વા ॥

પંક્તિને અતે આવેલો લઘુ પણ મોટે લાગે ગુરુ ગણાય છે.

વૃત્ત અને જાતિ—જેમાં અક્ષરોની સંખ્યા અને સ્થાન નક્કી થયું હોય તેને વૃત્ત કહેવાય છે. જેમાં ચરણમાં અમુક માત્રા નક્કી થઈ હોય તેને જાતિ કહે છે. વૃત્તના ત્રણ પ્રકાર છે—(અ) સમવૃત્ત જેમાં ચારે ચરણ સરખાં હોય. (બ) અર્ધસમવૃત્ત જેમાં એકી ચરણો (૧-૩) અને બેકી ચરણો (૨-૪) સરખાં હોય તે અર્ધ-સમવૃત્ત કહેવાય. એટલે કે પહેલું અને ત્રીજું અને બીજું તથા ચોથું—એમ ‘ચરણો’ સરખાં હોય છે. (ક) વિષમવૃત્ત—આ પ્રકારના વૃત્તમાં ચારે ચરણો જુદા જુદા માપનાં હોય છે.

અંગ્રયો यस્ય ચત્વારસ્તુલય લક્ષણલક્ષિતાઃ ।

તત્ત્વચ્છન્દઃશાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞાઃ સમવૃત્તં પ્રવક્ષતે ॥

પ્રથમાદિપ્રસમોયસ્ય તૃતીયધરણો મવેત્ ।

દ્વિતીયસ્તુર્મવદ્વૃત્ત તદ્દર્દસમમુચ્યતે ॥

યસ્ય પાદચતુષ્કેડપિ સક્ષ્મ મિશ્રં પરસ્પરમ્ ।

તદાકુર્વિષમ વૃત્તં છન્દશાસ્ત્રવિશારદાઃ ॥

જાતિ સ્ત્રોત્રમાં લઘુની એક અને ગુરુની બે માત્રા હોય છે.

યતિ એટલે એક પ્રકારનો વિરામ. કાવ્યની પંક્તિ બોક્ષતા

આપણે જ્યાં વિરામ લેવા પડે છે તે યતિ કહેવાય.

ગ ને ગુરુ અને ‘લ’ને લઘુ કહે છે. ‘—’ લઘુની અને ‘—’

ગુરુની નિશાની છે.

ગણુ ખ્યાલ

વૃત્ત સ્ત્રોત્રમાં દરેક ચરણ ત્રણ ત્રણ અક્ષરના સમૂહમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે. આવા આઠ ગણુ છે. નીચેના કોષ ઉપરથી ગણનો ખ્યાલ આવી જાય:—

ય મ જ	— — —	લધુ	ગુરુ	ગુરુ
મ ગ જ	— — —	ગુરુ	ગુરુ	ગુરુ
ત મ જ	— — —	ગુરુ	ગુરુ	લધુ
ર મ જ	— — —	ગુરુ	લધુ	ગુરુ
જ મ જ	— — —	લધુ	ગુરુ	લધુ
બ મ જ	— — —	ગુરુ	લધુ	લધુ
ન મ જ	— — —	લધુ	લધુ	લધુ
સ મ જ	— — —	લધુ	લધુ	ગુરુ

ગણમાં લધુ-ગુરુની ગોઠવણ યાદ રાખવા નીચેના સ્લોક સહેલાઈ થઈ પડે છે—

આદિમધ્યાવધાનેષુ ચરતા યાન્તિ લાઘવમ્ ।

મજ્જલા ગૌરવં યાન્તિ મતૌ તુ ગુરુલાઘવમ્ ॥

એટલે 'ય' માં પહેલો લધુ અને બીજા ગુરુ.

'ર' માં મધ્યમાં લધુ અને ગુરુ.

'ત' માં છેલ્લો લધુ અને બીજા ગુરુ.

ન્યારે 'જ' 'બ' 'સ' માં અનુક્રમે સહુથી પહેલો વચ્ચો અને છેલ્લો ગુરુ, 'મ' માં બધા ગુરુ અને 'ન' માં બધા લધુ.

બધા જ ગણને એક સાથે યાદ રાખવા માટે નીચેનું મંત્ર ખૂબ પ્રચલિત છે અને તે સહેલું થઈ પડે છે.

‘યમાતારાજ્ઞાનસલગા’

સૂતના પહેલા આઠ અક્ષરો આઠ ગણનાં નામ સૂચવે છે. છલ્લા વ, ગ લઘુ અને ગુરુ બતાવે છે જે ગણના લઘુ ગુરુ ગોઠવવા હોય તે ગણનો અક્ષર અને પછીના બે અક્ષરો એમ કુલ ત્રણ અક્ષરનો સમૂહ સૂત્રમાર્થી લેવો અને તે પ્રમાણે લઘુ ગુરુ ગોઠવવા.

દા ત. આપણે ‘ય’ ગણ જોવો છીએ તો સૂત્રમાર્થી ય અને તેની પછીના બે અક્ષર એટલે યમાતા એમ ત્રણ અક્ષરોનો સમૂહ લેવો તે પ્રમાણે લઘુ ગુરુ ગોઠવવા એટલે ય = લ, મા = ગુ, તા = ગુ. આમ યગણ = યમાતા = લ ગુ ગુ = — — આવી ગીતે ભગણ જોવો હોય તો સૂત્રમાર્થી ‘જ્ઞાનસ’ એ ત્રણ અક્ષરોનો સમૂહ લેવો તે પ્રમાણે લઘુ ગુરુ ગોઠવવા જ્ઞાનસ = — — — = ભગણ. આવી રીતે ગણ સહેનાઈથી યાદ રાખી શકાય છે.

કિરાત-૦-૧-૨ ના ૭૬

(૧) વંશસ્થ

જતૌ તુ વરાસ્યમુદીરિત જરૌ ।

જ	ત	જ	ર
જૈ તૈ પ્ર	જા મ રૈ	જૈ હૌ જૈ	હૌ જૈ જૈ

કિરાત—૧-૪૪

(૨) પુષ્પિતામા

અયુજિનમુગરેફતો યકારો

યુજિ ॥ નજૌ ઝરગાથ પુષ્પિતામા ॥

ન	ન	ર	ય (એકીયરણ)
નૈ જૈ જૈ	યૈ જૈ રૈ	રૈ જૈ જૈ	જૈ જૈ જૈ

ન	જ	જ	ર	મ
નિં ફં સિં	પં રં પું	પં રં પું	મૂં રિં ઘાં	મ્

કિરાત૦-૨-૫૮ ૧-૪૫

(૩) માલિની

નનમયયુતેય માલિની મોગિલોકે ।

ન	ન	મ	ય	ય
વિં પિં સં	મં યં નિં	ચો ગો રો	રિં સં હો	રં જિં કમ્

કિરાત૦ ૧-૪૬

(૪) વૈતાલીય (ત્રિયોગિની અથવા મુદરી)

વિષમે સમજા ગુરુ સમે ।

સમરા લોડ્ય ગુરુ વિયોગિની ॥

સ	સ	જ	મ	(એકીચરણ)
સં હં ઘાં	વિં દં ઘો	તં નં ફિં	ચો	
સ	મ	ર	લ	મ
મં વિં કે	કં પં રં	મોં પં દો	વં	દં

કિરાત૦-૨-૧-૫૫

(૫) ઉપજાતિ

[ઇન્દ્રવજ્ર અને હિરેન્દ્રવજ્રાનુ નિશ્ચય]

ઉપેન્દ્રવજ્રાજતજાસ્તતોગ ।

શ્યાદિન્દ્રવજ્રા યદિ સૌ અગૌમ ।

અનતરોરીરિતલક્ષ્મમાજૌ પાદૌ યદીયાનુપજાતયસ્તા ॥

જ	ત	જ	ગ	ગ	(ઉપેન્દ્રવજ્રા)
ઐ ઓ ઐ	ઈ રા ઈ	ઐ ત પ	રા	ઘો	
ઊ ઘ ન્સ	ઘૂ તા ઊ	ઞ મ લ્ક	લા	પ્ર	(ઇન્દ્રવજ્રા)

કિરાત૦-૨-૫૭

(૬) વસન્તતિલકા

ઉક્તા વસન્તતિલકા તમજા જગૌ ॥ ૧

ત	મ	જ	જ	ગ	ગ
ઘ્ય જો દિ	ત સ્મિ ત	મ યૂ લ	વિ મા સિ	તો	ઘ

કિરાત૦-૨-૫૮

પરિશિષ્ટ ૨.

[કિરાત૦-૧-૨ ના અમ્લકાર]

[નેધ—ઉચ્ચેષ્ઠ ક્યાં સિનાયતી બ્યાખ્યાઓ કાન્ન પ્રકાશભાષી લેવામાં આવી છે]

અનુપ્રાસ.

ઉદા

વર્ણસામ્યમનુપ્રાસ ૧

સર્ગ ૧-૧, ૨, ૩,
૧૦, ૨૨, ૨૭ ૩૧,
૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫,
૪૧.
સર્ગ ૨-૧, ૫, ૯,
૧૦, ૨૪, ૩૪.

अर्थान्तरन्यास	सर्ग १-२, ४, ५, ८, २३, ३०, ३७, ४१ सर्ग २-५, १५, १८, ३०, २१, ३०, ५२
सामान्य वा विशयो वा तदन्येन समर्थ्यते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासो साधर्म्येणेतरेण वा ॥	
काम्यलिङ्ग	सर्ग १-७, ८, १६ सर्ग २-२८, ३६, ४०, ४४
काम्यलिङ्ग हेतो वाक्यपदार्थता ।	
अध्यावली	सर्ग १-१२ सर्ग २-३२
स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परंपर विशेषगता वस्तु यत्र सैकावली द्विधा	
विपक्ष	सर्ग ६ ९, १, ३८.
शुशीक्रिये वा यत् स्वातां विरुद्धे हेतु कार्ययो । यद्वाग्व्यस्य वैकल्यमनर्थस्य च समर । विरूपयो सघटना वा च तद्विषय मतम् ॥	
(सा ६०)	
उत्प्रेक्षा	सर्ग १-१५ सर्ग २ १०, ५४, ५५
सभावमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।	
उदात्त	सर्ग १-११
उदात्त वस्तुन सपत् महता चोपलक्षणम् ।	
परिहर	सर्ग १-१८
विशेषैर्यत् साकूतै उक्ति परिकरस्तु स	

उपमा साधारण्यमुपमा मेदे ।	सर्ग १ २०, २१, २४, २६, ३० ३१, ३२, ४६ सर्ग २ ३, ४, ६, ११, १२, १६, २३, २५, २६, ३१, ३३, ३८, ४६, ५० ५३, ५७, ५८
सहोक्ति सा सहोक्ति सहायस्य बलादेक द्विवाचकम् ।	सर्ग १-२१
पर्याय एक क्रमेण अनेकस्मिन्, अनेक वा एकस्मिन् ।	सर्ग १-३८
अतिशयोक्ति निगीर्याप्यवसान प्रकृतस्य परेण यत् । मेदेऽप्यमभेद, सबधेऽप्यसन्धस्तद्विपर्ययो पौर्वापर्यात्स्य वाय हेत्वो सा पञ्चधा तल	सर्ग १-१, १८ सर्ग २-२४, ३१
समासोक्ति परोक्षिर्भेदवै श्लिष्ट समासोक्ति ।	सर्ग १-१८
कारणभाला यद्योत्तर चतुर्वर्षस्य पुत्रस्याथस्य हेतुता ।	सर्ग २-१४, ४६, ५०.
परिवृत्ति परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थाना स्यात् सनासमै ।	सर्ग २-१६

अर्थान्तरन्यासः	सर्ग १-२, ४, ५, ८, २३, ३०, ३७, ४१. सर्ग २-५, १५, १८, २०, २१, ३०, ५२
साधारण्य वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासो साधर्म्येणेतरेण वा ॥	
हाव्यलिङ्गः	सर्ग १-७, ८, १६. सर्ग २-२६, ३६, ४०, ४४
काव्यलिङ्ग हेतो वाक्यपदार्थता ।	
अेकपक्षी.	सर्ग १-१२. सर्ग २-३२
स्थाप्यतेऽपीदृश्यते वाऽपि यथापूर्वं परपर विशेष्यतया वस्तु यत्र सैकावली द्विधा	
निधम	सर्ग १ २, ६, ३६.
गुणौक्ये वा यत् स्थातां विरुद्धे हेतु कार्ययोः । यद्वातब्धस्य वैकल्यमनर्थस्य च समन । विरूपयो समन्ता वा च तद्विषय मन्त्रम् ॥	
(सा द०)	
उत्प्रेक्षा	सर्ग १-१५. सर्ग २ १०, ५४, ५६
सभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।	
उदात्त	सर्ग १-१६.
उदात्त वस्तुनः सप्त महता चोपलक्षणम् ।	
परि३२	सर्ग १-१६.
विशेषणैर्यत् साकृतैः उक्तिः परिकरस्तु स	

उपमा	सर्ग १
सावर्ग्यमुपमा मेदे ।	२०, २१, २४, २६, ३०, ३१, ३२, ४६.
	सर्ग २
	३, ४, ६, ११, १२, १६, २३, २५, २६, ३१, ३३, ३८, ४६, ५०, ५३, ५७, ५८.
सहोक्ति	सर्ग १-३६.
सा सहोक्ति. सहार्थस्य बलादेक द्विवाचकम् ।	
पर्याय	सर्ग १-३८.
एक क्रमेण अनेकस्मिन्, अनेक वा एकस्मिन् ।	
अतिशयोक्ति	सर्ग १-१, १८.
निगीर्याध्यवसान प्रकृतस्य परेण यत् । मेदेऽप्यमभेद, सवधेऽप्यसवधस्तद्विपर्ययो पीवर्पिर्यात्यय- काय- हेत्वो. सा पद्यघा तत	सर्ग २-२४, ३१
समासोक्ति	सर्ग १-१८.
परोक्तिर्मेदकै. श्लिष्टः समासोक्ति ।	
कारुण्यभाला	सर्ग २-१४, ४६, ५०.
यथोत्तर चेतपूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।	
परिवृत्ति	सर्ग २-१६
परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थात् स्यात् सनाद्यमै- ।	

दृष्टान्त	सर्ग २-८, ८१.
दृष्टत पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ।	
व्यतिरेक	सर्ग २-४३.
उपमानाद् यद् अन्यस्य व्यतिरेक स एव च	
निदर्शना	सर्ग २-५८
अमवन् वस्तु सयन्य उपमा परिकल्पक	

परिशिष्ट ३

१८२१-२०११

[आ विना शेषेषु उक्ति विनेना विनाशे]

द्विषा विघाताय विघातुमिच्छतो रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः ।
 स सौष्ठवोदार्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थमिति वाचमाददे ॥

(१ ३)

विहिता प्रियया मनः प्रियामथ निश्चित्य गिर गरीयसीम् ।
 उपपत्तिमदूर्जिताश्रय नृपमूचे वचन वृकोदरः ॥ १ ॥

(॥ १)

अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।
 विमला तव विस्तरे गिरा मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ॥ २६ ॥

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।
 रचिता पृथगर्थता गिरा न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥ २७ ॥

उपपत्तिददाहता यलादनुमानेन न चागम क्षतः ।
 इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभ वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥

(॥ २६-२८)

प्रसादरम्यमोजस्वि गरीयो लाघवान्वितम् ।
साकाङ्क्षमनुपस्कारं विष्वग्गति निराकुलम् ॥ ३८ ॥

न्यायनिर्णोतिसारत्वान्तिरपेक्षमिवागमे ।
अप्रकम्प्यतयान्येपामाग्नायवचनोपमम् ॥ ३९ ॥

अलङ्घ्यत्वाज्जनैरन्यैः क्षुभितोदन्वदूजितम् ।
बौदार्यादर्थसंपत्तेः शान्तं चित्तमृपेरिव ॥ ४० ॥

इदमीदृग्गुणोपेतं लब्धावसरसाधनम् ।
व्याकुर्यात् कः प्रियं वाक्यं यो वक्ता नेहगाशयः ॥ ४१ ॥

(XI 38-41)

विविक्तवर्णाभरणा सुखक्षुतिः प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् ।
प्रवर्तते नोद्धतपुण्यकर्मणां प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥ ३ ॥

भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितां मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये
नयन्ति तेष्वप्युपपन्नैः पुणा गभीरमर्थं कतिचित् प्रकाशताम् ॥ ४ ॥

स्तुयन्ति गुर्वीमभिधेयसंपदं विशुद्धिमुक्तेरपरे विपश्चितः ।
इति स्थिताया प्रतिपूरुषं रुचौ सुदुर्लभा सर्वमनोरमा गिर-
समस्य संपादयता गुणैरिम त्वया समारोपितभारभारतीम् ।
प्रगल्भमात्माद्युरिष्ठुर्य वाग्मिनां वनेचरेणापि सनाधिरोपितः ६

(XIV 3-6)

परिशिष्ट ४

[दिग्गजभा आदेशी द्वे नोपि]

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
चारचक्षु —	५१-५२	अनुपम —	१२६
नयवर्म — ११६३	५७	धनजय —	१२७
दुरोदर —	५८	शमीतक —	११६-१२०
शरियङ्ग —	६३-६४	द्विजातिशयेन —	१३३
मानवीम —	६५	चतुष्टय विद्यासु — ११६२	१६४
त्रिगण — ११६३	७०	प्रतिपत्त —	१७६
साम —	७०	कोपदण्ड —	१७८
दण्ड —	७६	(श्रुत) पञ्चाशद्विनिशय नय — १७१	
उपाया —	८०	सामर्थ्य —	२०५
अदेवमातृका — ११७१	८४	अनुमान —	२०५
प्रवृत्तिधारा —	१०७	कला —	२१६
रुक्मिणी —	१२३-१२५-१५२	प्रकृति —	२४६
उत्तरान् कुरु —	१२६	नृपस्य मण्डलम् —	२५०-५१